

0/894 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZTIZENKETTEDIK KÖTET

212-213

(614., 615., 616. SZÁM)

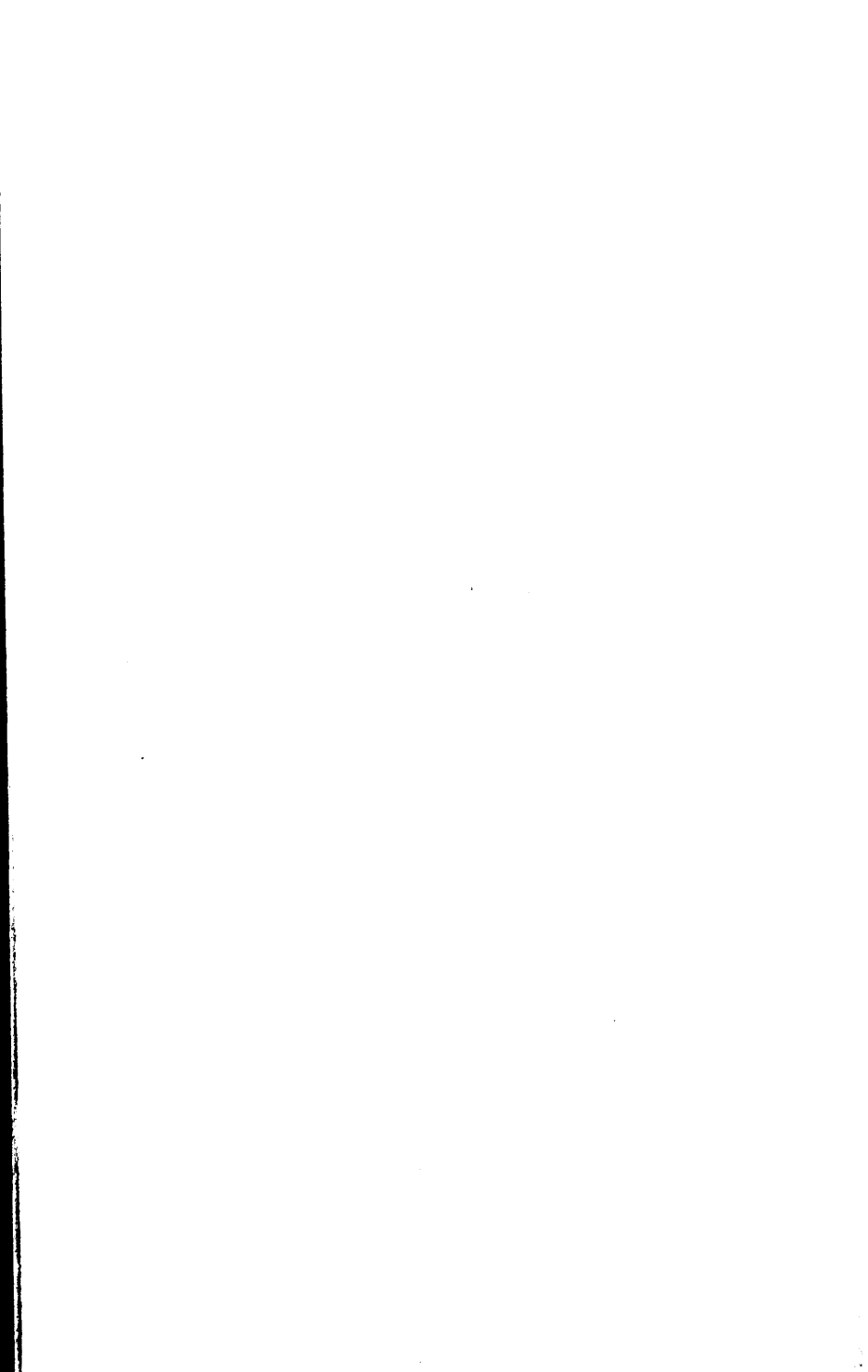

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

TARTALOM.

DCXIV. SZAM.

	Lap
JEDLIK ÁNYOS, AZ ELEKTROTECHNIKA MAGYAR ÚTTÖRŐJE. — Zelovich Kornéltól	1
AZ ELSZAKÍTOTT ORSZÁGRÉSZEK SZEREPE IRODALMUNKBAN. — Császár Eleméértől	31
SZÉCHENYI SAJTÓPOLITIKAI ESZMEI A <i>HITEL</i> -BEN. — Hlatky Endrétől	44
BIZÁNC ÉS SZTAMBUL. — Németh Józseftől	59
TÜRR ISTVÁN 1860-BAN. — Kastner Jenőtől	73
TANULSÁGOK A DÁN GAZDASÁGI VISZONYOKBÓL. — Gesztelyi Nagy Lászlótól	118
ÁLL. A MALOM . . . — Komáromi Jánostól	129
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Váltógazdaság a temetőben.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Fürdön.</i> — Jakab Ödöntől	136
SZEMLE: 1. <i>Szendrey Julia emléke a Petőfi-Társaságban.</i> — Pekár Gyulától.	
2. <i>Sigrid Undset és a mai norvég elbeszélő-irodalom.</i> — Leffler Bélától	140
IRODALOM: 1. <i>Móricz Zsigmond újabb kötetei.</i> — (Móricz Zsigmond: <i>Baleset.</i> — <i>Arany szoknyák.</i> — <i>Úri muri.</i> — <i>Az ágytakaró.</i>) — Kéky Lajostól.	
2. <i>Szinészettörténeti dolgozatok.</i> — (Lugosi Döme: <i>Kelemen László és az első «Magyar Játzó Szini Társaság».</i>) — (Rexa Dezső: <i>A Nemzeti Színház megnyitásának története.</i>) — —s.-től	151

DCXV. SZÁM.

FRANCIA-MAGYAR TÖRTÉNETI KAPCSOLATOK. — Lukács Györgytől	161
EMLÉKEZÉS KORÁNYI FRIGYESRE. — Bálint Rezsőtől	174
ADAM SMITH, A FIZIOKRATÁK ÉS A MEZŐGAZDASÁG. — Bernát Istvántól	194
KAZINCZY ESZTÉTIKAI TÖREKVÉSEI. — Mitrovics Gyulától	212
A «TUDATTALAN» SZEREPE A MŰVÉSZI ALKOTÁSBAN. — Németh Antaltól	263
A NÉMA ZONGORÁK. — Elbeszélés. — Lőrinczy Györgytől	275

KÖLTEMÉNYEK: — <i>Pilisi erdőben.</i> — <i>Mikor az erdő halk szellője lebben...</i> — Sajó Sándortól. — <i>A gladiátor.</i> — Szathmáry Istvántól. — <i>A talicska.</i> — Edmund Rostand után, franciából, — Hankiss Jánostól _____	285
TOLSZTOJ ÉS A ZENE. — Sonkoly Istvántól _____	299
SZEMLE: — 1. <i>Visszapillantás hat év magyar szobrászatára.</i> — Petro- vics Elektől.	
2. <i>Marcel Proust.</i> — (Léon Pierre—Quint: <i>Marcel Proust.</i>) — Elek Oszkártól _____	296
IRODALOM: — 1. <i>P. Gulácsy Irén két kötete.</i> — (Gulácsy Irén: <i>Átal a Tiszán.</i> — <i>Hamueső.</i>) — k. 1.-től.	
2. <i>Magyar diplomácia.</i> — (Horváth Jenő: <i>Magyar diplomácia. A magyar állam külpolitikai összeköttetései 1815—1918.</i>) — Csekey Istvántól.	
3. <i>Egy kötet vers.</i> — (Szász Béla: <i>Versek.</i> — Bpest, 1928. — Kisfaludy-Társaság.) — v.-től _____	31

DCXVI. SZÁM.

A PAP-LITERÁTOR. — Ravasz Lászlótól _____	32
ILLÉSHÁZY ISTVÁN ÉS A TITKOSRENDŐRSÉG. — Takáts Sándortól _____	33
AZ EGYETEMI TANSZÉKEK BETÖLTÉSÉNEK MÓDJA. — Grósz Emiltől _____	37
LESSING, A MAI EMBER SZEMÉBEN. — Wildner Ödöntől _____	30
BLACKWELL ANDRÁS JÓZSEF ANGOL ÜGYNÖK MAGYARORSZÁGI KÜLDETÉSEI 1843—1848. (I.) — Horváth Jenőtől _____	37
ÚJABB SZEPARATISTA HORVÁT ÉS MONTENEGRÓI IRODALOM. — Bajza Józseftől _____	41
A LÁP. — Elbeszélés. — Bibó Lajostól _____	41
KÖD. — Részlet egy verses regényből. — Bárd Miklóstól _____	41
SZEMLE. — <i>Szász Károly.</i> — Vargha Gyulától _____	41
IRODALOM: — 1. <i>Tóth Árpád utolsó kötete.</i> — (Tóth Árpád: <i>Lélektől lélekig.</i>) — Kéky Lajostól.	
2. <i>Egy új regényíró.</i> — (Márai Sándor: <i>Bébi, vagy az első szere- lem.</i>) — r. r.-től.	
3. <i>Egy győri polgár naplója a szabadságharc korából.</i> — (Lám Frigyes: <i>Egy győri polgár a reformkorszakban.</i>) — Kerekes Emiltől _____	4

JEDLIK ÁNYOS, AZ ELEKTROTECHNIKA MAGYAR ÚTTÖRŐJE.

Bevezetés.

Száz esztendeje, hogy a hazai oktatás terén elévülhetetlen érdemeket szerzett Szent Benedek-rendnek győri líceumában a fizika tanára fölfedezte «az elektromagnetikus rotáció»-t.

A Schweigger-féle elektromagnetikus multiplikátor elmés módosításával szerkesztett készülékét ugyanis előadása előtt «Bunsen-féle villamindító elemnek hatása» alatt forgásba hozta.

A csengetés hívó szavára sietett a tanterembe s óra végeztével szobájába visszatérve nagy örömmel tapasztalta, hogy a kis gépecske még mindig forog és forgását mindaddig folytatta, «míg a villamindító elem hatása meg nem szűnt».¹

Az emberiség fejlődéstörténetében nevezetes esemény következett be. A szerény szerzetes szobájában tulajdonképpen az elektromágneses mótór született meg.

Félszázaddal korábban, 1769-ban, szabadalmaztatta Watt gőzgépét. A nagyjai emlékét szeretettel őrző Anglia Pantheonjában, a Westminster-apátságban emelt kolosszális emléksobrára e szavakat vésték: James Watt-nak, az emberiség jótevőjének.

A győri fizika tanára nem szabadalmaztatta készülékét, nem is gondolt arra, hogy méltó utódja lett Wattnak s hogy ő is kiérdemelte «az emberiség jótevője» díszes jelzöt, amely a görög mithos szerint Prometheust illette, aki a nap láng-

¹ Az idézőjelbe foglalt szavak és kifejezések Jedlik Ányosnak Heller Ágostonhoz intézett s alább hivatkozott leveléből valók.

jából szikrát hozott le a földre s vele életet lehelt az agyagból megformált emberbe.

Még csak nem is publikálta találmányát. Megelégedett azzal, hogy sikerült kísérletében gyönyörködött.

A kultúra-történelem egyik nagy eseményének száz esztendő évfordulóján áldozunk a magyar géniusz messze világító fáklyája, az elektrotechnika magyar úttörője, az elektromágneses motor fölfedezője, Jedlik Ányos emlékének és méltassuk korszakalkotó működését.

A magyar nemzet nemes elemei.

Báró Eötvös József Vörösmarty fölött tartott emlékbeszédében mondja: «A világtörténet lapjain, melyekre az emberi nem küzdelmei fel vannak írva, azt a vigasztaló tanulságot találjuk, hogy a föld népei, mint az ércek, annál nagyobb mértékben állanak ellen az idő emésztő hatalmának, mennél több nemesebb elemet foglalnak magukban.»

A magyar nemzet története egész folyamán bővelkedik nemes elemekben, de különösen a XIX. század első felében, Széchenyi korában.

Kevés nemzet van a földkerekségen, amelyet ebben a korban annyi nemes elem, kiváló államférfiú, költő, tudós, katona díszített, mint a mi kicsiny hazánkat.

A XIX. század első felében, a táblabíró-korszakban, három kiváló hazánkfiá tűnik ki a fizikai tudomány művelésében. Mind a három autodidakta.¹

Az egyik Tarczy Lajos, a pápai református főiskola hírneves tanára, akiről tanítványai, köztük Petőfi és Jókai, évek múlva is a legnagyobb elragadtatással emlékeznek meg. 1845-ben *Természettan* című műve megnyeri az Akadémia nagydíját. A másik Stoczek József, az Institutum Geometricum-ot kiváló sikerrel végzett hites mérnök, a technikai fizikának elsőrangú művelője, a kir. József-műegyetem tanára, aki a magyar technikai felső oktatás fejlesztésében fejtett ki soha el nem évülő áldásos tevékenységet. A harmadik a

¹ Szily Kálmán: *Stoczek József emlékezete. Akad. Ért. 1892* 621. l.

mechanikai feltalálás tehetségében sokáig utólérhetetlen Jedlik Ányos (1800—1895), a pesti egyetem és az Institutum Geometricum hírneves fizika-tanára.

Az elektromosságra vonatkozó ismeretek a XIX. század elején.

Jedlik Ányos a győri líceumban, 1825-ben, tehát abban az időtájban kezdi meg fizikai tanári működését, amikor az elektromosság terén gyors egymásutánban alapvető felfedezések látnak napvilágot.

A «borostyánkő lelkét» már Kr. e. 600 esztendővel, miletosi Thales is ismerte, de amíg az ókor tudományos megfigyelés és kísérletezés hiányában e hatásból semminemű fontos következtetést nem tudott levonni, a legújabb kor egy egész új világot teremtett.

«Római szenátort vagy hadvezért — jól mondja báró Eötvös Loránd — borostyánkővel kezében, bodzabél golyócskákat táncolásra ingerelve képzelni sem tudunk: az efféle akkor rabszolga munka volt, a rabszolga pedig jó másoló lehet, de békői a szabad tudományos kutatástól visszattartják.»¹

A kísérletezés művészete, amelyben tervszerű megfigyelés, egészséges fantázia és józan kritika egyesül, az új-kornak vívmánya és a kultúrának leghatalmasabb előmozdítója.

Ugyanabban az évben és ugyanabban a hónapban, amelyben Michel Angelo meghalt (1564 februárius), született Galileo Galilei (1564—1642).

Minden idők e két nagy emberének egyidejű eltűnésében, illetőleg születésében, a költői lelkületű s nagytudású technikus Max Maria Weber, a hírneves zeneszerzőnek nem kevésbé neves fia, magának a természetnek kinyilatkoztatását látta. Michel Angelo elhunytával az emberiség életében az intuíciónak szuverén uralma véget ért és Galileo Galilei születésével elérkezett a bűvarkodásnak, az induktív tudományoknak ideje.

¹ Akad. elnöki megnyitóbeszéd: 1890 május 11. *Akad. Ért.* 1890 jún. 15. 6. füzet.

A természet ilyen módon szimbólikusan nyilatkoztatta ki, hogy az emberiség azt az utat, amelyen addig a civilizáció legjelentősebb problémáinak megoldására törekedett, elhagyta és új mesgyére tért.¹

Ezen az új mesgyén elsősorban a természettudományok, majd ezeknek alkalmazásai, a technikai tudományok fejlesztették a civilizációt.

A természettudományokban a spekulációt legyőzi az indukció, a rávezetés. A technikai tudományokban a haladás ettől az időtől kezdődik. Hiszen az induktív tudományok praktikus megelevenülése valójában nem más, mint a modern tudományos technika.²

Kezdenek tudományosan megfigyelni, kísérletezni.

Az elektromosság terén a kísérletek már a XVIII. század folyamán figyelemreméltók. A tudósok a testek dörzsölésére ekkor már gépeket használtak.

A debreceni kollégium kegyelettel őrzi a magyar Faustnak, Hatvani professzornak hírhedt villamos gépét, amelyről Arany János *Hatvani* című versében ezt írja :

Fából készült rezes nagy bálvány,
Üveg tányérral mint malomkő,
S ha hozzá érsz, megüt a mennykő.

A XVIII. század közepén, 1745-ben találja fel Kleist az elektromos sűrítőt, — a leydeni palackot.

Franklin Benjámín pedig — «eripuit cælo fulmen, sceptrumque tyrannis» (a villámot az égből, a kormánypalcát a zsarnok kezéből ragadta ki) — 1752-ben fedezte fel a villámhárítót.

A XVIII. század második felében az elektromosság terén elért eredményeket talán legjellemzőbben az a tréfás hangú levél tünteti föl, amellyel Franklin Benjámín jóbarátját Collinsont elektromos lakomára hívja meg: «Egy kalkuttai kakast elektromos ütással fogunk levágni s azt elektromossággal meggyújtott tüz fölött elektromos forgó nyárson

¹ Max Maria Weber: *Die Entlastung der Kulturarbeit durch den Dienst der physikalischen Kräfte.*

² M. M. Weber i. m.

megsütvén, elektromos poharakat fogunk üríteni Anglia, Hollandia, Franciaország és Németország elektromosság tudóinak egészségére s akkor azután dördüljenek el az elektromos batériákkal elsütött ágyúk.»¹

Mindez az ígéret már akkor teljesíthető volt.

Az akkoriban meglepő eredmények hatása alatt valóban azt hitték, hogy az elektromosság terén már újabb, nagyobb vívmány alig következhetik be, amikor a XVIII. század vége felé, 1780-ban, meglepetésszerűen terjed el a világon a bolognai orvosprofesszornak Aloisio Galvaninak (1737—1798) megfigyelése a nyüzött békacomb rángatózósaival.

Manapság a publikum a fölfedezéseket eleinte, némi gúnnyal kritizálva, megcsudálja, azután egészen természetesnek találja.

Nem így volt ez az újkor elején, Galilei idejében. Ekkor még sok harca volt a természettudományoknak a scholasztikus, dogmatikus és misztikus előítéletekkel szemben. Bizonyítja ezt Galileinek nagy szellemrokonához, Kepperhez intézett levele, amelyben a következőket írja: «Körülbelül te vagy az egyetlen, aki az én állításaimat teljes hitelűeknek tartod. Amikor a firenzei tanároknak távcsöveimmel a Jupiter négy holdját meg akartam mutatni, ezek sem a holdakat, de még a távcsövet sem akarták megnézni. Becsukták szemüket az igazság világossága előtt.»

Az igazság világossága azonban győzelmesen hatolt a kor sötétségén át.

A XVIII. század végén már mások a viszonyok. Az elektromos kísérletekkel foglalkozók már nem esnek a varázslás gyanújába. Nem fogják már rájuk, hogy az ördöggel cimborálnak, mint ahogy nálunk e század elején megtették a sárospataki Simándi, a század közepén pedig a debreceni Hatvani professzorral.

A publikum azonban a XVIII. század végén sem tagadta meg magát. Galvanit «a békák táncmestere», «a békapusztító» gúnynévvel illetik. Ennek a gúnyos elnevezésnek

¹ B. Eötvös L.: i. ak. eln. megnyitó beszédé.

volt is valami alapja. Du Bois Reymond említi, hogy ahol béka volt és ahol két különböző nemű fémdarab rendelkezésre állott, mindenütt ismételték Galvani kísérletét. A világ összes fizikusai, filológusai, orvosai, technikusai, meg a fizika iránt feltűnő sok érdeklődő s nem utolsó sorban maga Galvani oly sok kísérletet végeztek, hogy már a békák teljes kipusztításától tartottak.

Galvani említett kísérletével fölfedezi az érintkezési elektromosságot, amelyet tévesen állati elektromosságnak tart. Alessandro Volta (1745—1827) a páviai egyetem fizika-professzora 1789-ben megmagyarázza a Galvani-kísérlet lényegét és 1796-ban az érintkezési elektromosság megjelölésére bevezeti a tudományba a «galvanizmus» elnevezést. Tőle származik 1800-ban a nevéből elnevezett «Volta-oszlop», amely hosszú ideig az egyetlen elektromos áramforrás volt.

Amíg a XVIII. század folyamán a fizikusok különösen a dörzsölési elektromosság terén kutattak, a XIX. század elején Galvani és Volta fölfedezései alapján igyekeznek az elektromosságra vonatkozó ismeretek terén előrehaladni.

Már a század első felében igen jelentős eredményeket érnek el.

A kopenhágai egyetem fizika-tanára Oersted (1777—1851) *Experimenta circa effectum conflictus electrici in Acum magneticam* (kísérletek az elektromos áram — conflictus electricus — hatásáról a mágnes tőre) című 1820-ban megjelent tanulmányával lerakja az elektromos korszak fejlődésének alapkövét.

A galván elektromosság magnetikus hatását Oersted vette először észre. Ő az elektromagnetizmus fölfedezője.

A College de France tanára André Marie Ampère (1775—1836) *Receuil d'observation électrodynamique* című 1823-ban megjelent tanulmányában találkozunk először az elektrodinamika kifejezéssel. Ampère, az elektrodinamika megalapítója, akit Maxwell «az elektromosságtan Newtonjának» nevezett, halhatatlan mindaddig, amíg elektrotechnika lesz, mert az ő neve az elektromos áramerősség egységének megjelölésére szolgál.

1827-ben foglalja el tanári székét a londoni Royal In-

stitutionban Faraday (1791—1867), akinek 1831-ben sikerült a galvánáram indukcióhatását felfedezni. Az ő neve is halhatatlan. A «Farad» az elektromos kapacitásnak mértékegysége.

Ugyancsak 1827-ben adta ki Ohm *Die galvanische Kette mathematisch bearbeitet* című nevezetes művét az elektromos áramok elméletéről. Ő vezette be először az elektromosságban az «ellenállás» fogalmát s ezért Ohm neve az elektromos ellenállás egységét jelöli.

A dán, a francia, az angol és a német halhatatlan fizikusoknak kortársa a magyar Jedlik tudományos központtól távol, elszigetelten, de eredményesen munkálkodik. A kísérletezés művészetében elsőrangú mester. Az elektrotechnika terén világraszóló fölfedezéseket tesz, amelyeket ha idejében publikált volna, nevét az egész világon együtt emlegetnék nagy szellemrokon-kortársaival: Oersted-del, Ampère-vel, Faraday-vel és Ohm-mal.

Jedlik Ányos korszakalkotó elektrotechnikai fölfedezései.

Két korszakalkotó elektrotechnikai fölfedezést köszönhetünk Jedlik Ányosnak: az elektromágneses mótort és az elektromos dinamógépet.

Az elektromágneses mótort.

Az elektromágneses mótort Jedlik, amint említettük, még győri tanársága idejében fedezte föl, de találmányát nem publikálta.

Amikor Heller Ágost *A fizika története a XIX. században* című hatalmas művét írta, igazságot óhajtván szolgáltatni a magyar természettudósoknak, Jedlikhez azzal a kívánsággal fordult, hogy az elektromágneses mótort megteremtésének idejét és körülményeit vele közölje.

Rendkívül jellemző Jedliknek erre a felhívásra 1886 februárius 18-án 86 esztendőskorában adott válasza, amelyben Oerstednek és Ampèrenak a villamdelejességre vonatkozó alapvető munkálatairól megemlékezve, a többek között ezt

írja:¹ «Ezen a delevillamosságra nevezetes idő kezdetén én még csak tanuló voltam, a hittani tanfolyamnak utolsó évét 1825-ben végeztem, de az 1825/26-ik iskolai évtől kezdve az 1878/79-ik iskolai év végéig a természettan rendes tanára voltam; a villamdelevességeknek tüneményei engemet is leginkább érdekelték.»

Majd készülékeinek leírása után így folytatja: «Midőn az imént tárgyalt villamdeleves forgó mozgásokra való készülékeket 1827. és 1828. évek alatt jó eredménnyel létrehoztam, akkor még nem lehetett hasonló szerkezetű villamdeleves készülékeknek vagy azok segítségével mások által tett kísérleteknek leírását a kezemenél létezett . . . folyóiratokban vagy egyes természettani munkákban találni és olvasni. Ezen körülménynél fogva azon véleményben voltam, hogy a leírt villamdeleves-készülékeknek és használati módjuknak fel-találója én vagyok, de csak a magam egyéniségére nézve; mert . . . mint kezdő természettani tanárnak többször volt alkalmam azt tapasztalni, hogy némely természettani tünemények, melyekre csak saját belátásom és kutatásom útján jöttem, már másoknál jóval előbb ismeretesek s némely természettani könyvben már közzé is voltak téve, de nekem nem volt időm és alkalmam azokról tudomást szerezni. E vélemény mellett még továbbra is megmaradtam, mert 1829-ben vagy talán 1830-ban valamely könyvben (valószínűleg a Dingers polytechn. Journal valamelyik kötetéhez tartozó és akkor közzétett füzetben) találtam egy ábrát, mely az általam itt leírt készülékre vonatkozó ábrával annyira megegyezett, hogyha én az általam létrehozott villamdeleves készülékeket valamivel előbb közzétettem volna, azt kellett volna gyanítanom, hogy az illető írónak az általam közzétett leírás szolgálhatott alkalmul. De mivel én a villamdeleves forgásokról akkor semmit sem tettem közzé, meg kell elégednem avval, hogy azokat az Oersted, Ampère, Schweigger és mások felfedezései nyomán saját iparkodásomnak köszönhetem . . . Jelenleg már bajos volna a prioritás miatt bárkivel vitatkozni.»

¹ Heller Ágost: *A fizika története a XIX. században*. II. k. 85. o.

Ebből a leírásból kitűnik, hogy Jedlik Ányosnak csak a szerénysége és igénytelensége volt nagyobb, mint tudása.

A nagytudású fölfedezők általában szerények. Olyan nagymértékű szerénységgel azonban, amilyent Jedlik Ányosnál tapasztaltunk, legfeljebb nagy szellemrokonánál és kortársánál, minden idők egyik legnagyobb természettudósánál, Faradaynál, valamint a nagy Stephenson Györgynél, aki ugyanabban az időtájban, 1829-ben, teremtette meg a gyorsan járó lokomotívot, találkozunk.

Ismeretes, hogy Faraday és Stephenson György éppúgy mint Jedlik Ányos vagy Ohm, a kezemunkájából élő néprétegből származott. Faraday apja patkoló-kovács, Stephenson Györgyé fűtő, Ohmé lakatosmester, Jedlik Ányosé szegény negyedtelkes jobbágy.

Korszakalkotó fölfedezéseikre gondolva önkéntelenül is Max Maria Webernek megállapítása jut eszünkbe: «Minden nagy fölfedező egy Messiás, és a legtöbb jászolban született, mindegyiknek megvan a maga egyedüli Bethlehemje, csak itt születhetett meg és sehol másutt.»

A newcastlei fűtő fia, a lokomotív apja, epochális találmányáról a Jedlikéhez hasonló szerénységgel azt mondja: «A lokomotív nem egy embernek, hanem a mérnökök egész seregének találmánya.»

Az elektromos kísérletekért felettébb lelkesedő könyvkötő Faradayt Sir H. Davy a hírneves fizikus vette maga mellé a londoni Royal Institutionban.

Faraday ilyen módon elérte vágyai netovábbját, a természettudományoknak szentelhette egész életét és a legnagyobb hálával viseltetett Davy iránt, noha ez később valósággal féltékeny volt Faraday sikereire.

Megtörtént, hogy Faradaynak, akit «szívéért éppúgy szerettek barátai, mint fölfedezése miatt bánt a tudós világ», egyik tudományos értekezésében Davy olyan változtatásokat tett, amelyek az értekezésnek kárára váltak.

Faraday ennek ellenére védelmébe veszi mesterét. «Midőn értekezésemmel készen voltam, — mondja, — természetesen, hiszen kölcsönös helyzetünk azt magával hozta, előterjesztettem azt Sir H. Davynek és ő azon tetszés szerint változ-

tatott. Ez a szokása rám nézve nagy jótétemény volt, mert különben a nyelvtani hibák s a rosszul választott kifejezések benmaradtak volna s elcsúfították volna értekezésemet.»¹

És nem szabad elfeledni, hogy Faraday ezt a nyilatkozatot 1836-ban tette, amikor a többek között az indukciót s az elektrolitikai törvényt már fölfedezte.

Bizony a mai világban bajos elképzelni ennyi szerénységet és tiszteletet a jötevő iránt.

Faraday halálakor (1867) a londoni *Times*-ben közölt nekrológ a nagy természettudós jellemét s különösen szerénységét dicsérve annak az óhajának ad kifejezést : vajha a tudósok mind olyan szerények volnának, mint Faraday volt.

A londoni *Times* nem tudhatta, hogy ugyanakkor a pesti egyetemen van egy magyar tudós, aki az elektrotechnika terén úttörő munkálkodást fejtett ki s aki a szerénységben is versenytársa volt Faradaynak.

Noha a végtelen szerény Jedlik, idézett levele értelmében, elektromágneses mótórjáról semmi közlést sem tett, mégis idő múltán e nélkül is hitelre talált, hogy ő volt annak első fölfedezője.

Báró Eötvös Loránd² azt hiszi, hogy a német orvosok és természetvizsgálók 1856. évi bécsi gyűlésén, ahol közel száz természettudós, köztük Jedlik is megjelent és két előadást is tartott, beszélgetés közben emlékezhetett meg elektromágneses mótórjának történetéről. Nyilván hozzájárulhatott ehhez jóval később Hellernek *A fizika története* műve is, amely ezt a kérdést részletesen tárgyalja.

Való, hogy tekintélyes tudósok könyveikben még Jedlik életében megemlítették nevét, mint az első elektromágneses mótór megteremtőjét. Újabban több német mű 1829-re teszi ezt a fölfedezést s azt, Jedlik nevét helytelenül elferdítve, Jedlicska tanárnak tulajdonítja.

¹ Dr. Akin Károly : *Faraday Mihály tudományos jellemzése. Népszerű Természettudományi Előadások.* 1878.

² Jedlik Ányos emlékezete. *Akad. Ért.* 1897. jún. 15.

Az elektromos dinamógép.

Jedlik Ányosnak az elektrotechnika terén másik epochális találmánya: az elektromos dinamógép.

1867 január 17-én mutatta be Siemens Werner, a lángeeszű német mérnök, a berlini tudományos akadémiának azt a tanulmányát,¹ amely a dinamó principiumát tartalmazza. Ez a tudományos technika fejlődésében korszakot alkotó találmány valóban az ő nevéhez fűződik, noha a dinamógép szerkesztésének elvére Jedlik Ányos jóval előbb rájött, de ez a fölfedezése is, amint báró Eötvös Loránd megállapította, sajnos, dolgozószobájában rejtve maradt.

«A budapesti egyetem fizikai szertárában — írja b. Eötvös Loránd² — van egy elektromos mótóru és elektromos áramkeltőül használható gép, mely az intézet leltárába Jedlik kezeirásával a következő módon van bevezetve: Egy sarki villámindító (Unipolar-inductor) . . . Célszerű használhatós végett az eszköz rövid leírása és kezelési módja az alapeszka alá csatolt írásban olvasható. Kigondolva lón Jedlik Ányos által, elkészítve pedig Nuss pesti gépész műhelyében. Beszerzési ideje 1861. Ára 114 forint 94 kr.»

A használati utasításban a dinamógép elve tisztán és világosan van kifejezve.

Ha a dinamógép diadalmenetére gondolunk, nem szabad elfelednünk, amit a leltár oklevélszerű adata bizonyít, hogy Jedlik Ányos ezzel az epochális technikai találmányával legalább is hat esztendővel megelőzte a német Siemenst és az angol Wheatstont. A saját visszaemlékezése és a mechanikusnak kijelentése szerint pedig már a múlt század ötvenes éveinek elején kezdett a készülékkel foglalkozni s csak kipróbálása után iktatta be az említett készüléket a leltárba.

Valóban különös, hogy Jedlik ezt a gépét sem ismertette.

Az elektromágneses mótór fölfedezésekor még a győri liceum tanára volt, a dinamógéppel azonban már mint pesti egyetemi tanár foglalkozott. 1839-ben nevezték ki a pesti

¹ *Über die Umwandlung von Arbeitskraft in elektrischen Strom ohne Anwendung permanenter Magnete.*

² B. Eötvös Loránd: *Jedlik Ányos emlékezete* i. m.

egyetem filozófiai fakultására tanárnak. de nemcsak ennek a fakultásnak volt tanára, hanem a hozzácsatolt Institutum Geometricum-nak, a mérnökképző intézetnek is és mégsem gondolt találmánya gyakorlati alkalmazhatóságára.

Annál feltűnőbb a publikálástól való tartózkodása, mert később maga is felhasználta dinamóját, mint mótort. Vele hajtotta ugyanis azt az osztógépét, amellyel optikai rácsokat készített.

Dr. Holenda a róla szóló érdekes tanulmányában¹ főlegemlíti, hogy abban az időtájbán elég kedvezőtlen tapasztalatokat szerzett egy másik találmányának, a Jedlik-féle elemeknek gyakorlati értékesítése terén. Ez a körülmény is hozzájárulhatott ahhoz, hogy dinamójának gyakorlati kihasználására nem is gondolt.

Részünkről a legfőbb okot Jedlik egyéniségében, természetében találjuk meg. Jedlik költői lélek volt. «Tudományában is inkább poéta, mint a számítás embere», jellemzően állapítja meg róla báró Eötvös Lóránd, aki 1900. évi nagyszabású akadémiai elnöki beszédében² bizonyára Jedlikre is gondolt, amikor ezt mondja: «A tudomány emberének érzelmi világa a költőétől alig különbözik egyébben, mint abban, hogy eszményeit versekben kifejezésre juttatni nem tudja.»

Az igazi tudósok legtöbbször poéta-lelkek.

Való, hogy a tudomány egykor más viszonyban volt a költészethez, mint ma.

A régi indiai matematikusok tételeiket kötött formában, versben írták s még számítási feladataikban is mindig szerepelt valami virág.

«A tavon csónakázol. A vízszín fölé egy lábnyira kiemelkedik egy lilium. Gyenge szellő elhajlítja szárát és az előbbi helytől két lábnyira eltűnik a víz alatt. Mondd meg gyorsan, matematikus, milyen mély a tó?»

Így beszélt egy régi indiai tudós.³

¹ Dr. Holenda Barnabás: *Jedlik Ányos. Pannonhalmi Szemle* 1928. 1. sz.

² *Akad. Ért.* XI. k. 1900. 289—292. l.

³ Mach: *Die Cortischen Fasern des Ohres.*

«Ez a poézis — állapítja meg Mach — eltűnt, és joggal, a tudományból. Száraz leveleiben azonban ma más poézis lengedez, amelyet annak, aki nem érzi, nehezen lehet leírni. Aki ezt a poézist egészen élvezni akarja, annak magának kell belemélyedni a tudományos munkába, magának kell bűvárkodni.»

Kétségtelen, hogy a nagy sikerrel bűvárkodó Jedlik Ányos ezt a poézist élvezte a tudományban s annak gyümölcseiben, találmányaiban. És ez az érzés kielégítette, boldoggá tette őt.

Legszebben bizonyítja ezt életének alkonyán egyik rendtársának adott felelete, aki azt kérdezte tőle: «miért választotta tanulmánya tárgyául éppen a fizikát, miért nem például a teológiát, mely a legmagasztosabb dologgal foglalkozik.»

«Minden tudományágban — mondotta — tanulhattam volna eleget és szépet, de a fizikában tanulok és egyszersmind mulatok és gyönyörködöm is.»¹

A tudományban és találmányaiban hosszú élete folyamán — 96 esztendőskorában halt meg — valóban mindig gyönyörűséget talált.

Jedliknek említett két nevezetes fölfedezése bizonyára nagy hatást gyakorolt volna az elektrotechnika fejlődésére, ha neki is lett volna olyan tudós társa, mint Galvaninak Volta, Ampèrenek Arago, Faradaynek Davy, akivel gondolatait kicserélhette volna, s akivel nemes versenyre kelhetett volna.

Sajnos, az ő bűvárkodása kezdetén még nem volt nálunk tudományos légkör. Jedlik magára hagyatva végezte úttörő munkáját.

¹ B. Eötvös Loránd i. m.

Jedlik egyéb találmányai az elektrotechnika és fizika terén.

Jedlik a fizika terén kétségtelenül legbehatóbban és legnagyobb szeretettel az elektromossággal foglalkozott.

Az elektromágneses mótoron, az elektromos dinamógépen és a szintén említett Jedlik-elemeken kívül még több figyelemreméltó elektrotechnikai találmánya van.

Mint elsőrangú kutató, ha olvasott valami elektromos kísérletről, azt azonnal megismételte s az eredmény rendszeren az volt, hogy az ő kísérlete jobban sikerült, mint az eredeti.

A XIX. század elején a fizikusokat laboratóriumaikban az elektromos szikra meg a mágnes vonzása foglalkoztatta leginkább.

Jedlik is foglalkozott mind a két kísérlettel.

Az elektromos szikra hosszának növelése céljából a négy egészen nyolc leydeni palackból álló telepet először felületre kapcsolta s azután láncolatosan, gyorsan sütötte ki.

1863-ban a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók pesti ülésén ilyen módon az eddigi kísérletekben soha el nem ért 90 cm hosszú szikrát hozott létre.¹

E célra szolgáló készülékének egyik módosítását, talán legkedvesebb találmányát, mely őt élete végéig érdekelte, a csöves villamszedőt, bemutatta az 1873. évi bécsi világi kiállításon és német nyelven is ismertette. Akkoriban már a kisütésnek ez a módja nem volt újság, de Jedliknek ebben a tekintetben prioritását vonatkozó magyar értekezései kétségtelenné teszik.

Nagy feltűnést keltettek ez a készüléke, nemkülönben elektromágneses mótora és dinamógépe, a Volta halálának százszentdős évfordulóján a múlt esztendőben (1927) Comóban rendezett kiállításon is, ahol mindezeket a készüléket a m. kir. posta igen tanulságos módon mutatta be.

A minél erősebb mágnes készítése szintén foglalkoztatta Jedliket s szerkesztett egy elektromágneses delejezőgépet is.²

¹ B. Eötvös Loránd i. m.

² A Királyi Magyar Természettudományi Társaság Érkönyvei. IV. k. 1857—1859. 1. l.

Igen érdekesek Jedliknek optikai és akusztikai saját maga készíttette eszközei is.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1845-ben Pécsen tartott ülésén mutatta be a fényelhajlással kapcsolatos színtünetmények tanulmányozására felettébb alkalmas igen finom optikai rácsát, amely messze földön ismertté vált.¹

A múlt század hetvenes éveiben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésein pedig új meg új, nem közönséges elmésséggel kigondolt eszközöket mutatott be, amelyek alkalmasak voltak a rezgések összetételének szemléltetésére.

És nem szabad említés nélkül hagyni a mesterséges savanyúvíz és szódavíz előállítására szolgáló készülékét. Ezzel a problémával tanári pályájának kezdetén, 1828-ban, Győrben foglalkozott és erre a kérdésre vonatkozott első, még latin nyelvű értekezése is.

Jedlik a kiváló kísérletező.

Jedlik Ányos, aki több mint félszázadon, 53 éven át tanította a fizikát, nagy súlyt vetett a kísérletekre s valóban elsőrangú kísérletező volt.

A fizikai és kémiai kísérletezés terén hazánk a XVIII. században igen elől járt.

Egész Európában ismert volt a Mária Terézia által 1763-ban alapított selmeci bányásziskolában, 1770-től kezdve bányászati akadémián, a természettudományoknak laboratóriumi oktatása.

Amikor 1794 szeptember 23-án a francia nemzeti konvent az «*école central travaux publics*»-re, — mely egy évre rá az «*école polytechnique*» nevet kapta, — vonatkozó javaslatot tárgyalta, a közjóléti bizottság előadója, Fourcroy, a kémikus, a következőket mondja:²

«A fizikát és kémiát nálunk Franciaországban mind-

¹ *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók VI. naggyűlésének munkálatai* 1846. 229. l.

² V. ö. Szily Kálmán műegyetemi rektor székfoglaló beszéde 1878 79.

ezideig csak elméletben tanították. A selmeci bányásziskola Magyarországon frappáns példa arra, hogy milyen hasznos a tanulóknak bemutatni azokat a műveleteket, amelyek ezeknek a tudományoknak alapjai.»

«Laboratóriumok vannak ott a szükséges eszközökkel és anyagokkal felszerelve, hogy a tanulók ismételhessék a kísérleteket . . .»

«A közjóléti bizottság úgy vélekedik, hogy az «école central des travaux publics»-ben ezt a módszert kellene meghonosítani, mert e módszernek az a kettős előnye van, hogy minden érzéket egyidejűleg ráterel az oktatás folyamára és hogy ráirányítja a hallgatóság figyelmét számtalan olyan körülményre, melyek az előadások alatt majdnem mindig észrevétlenül maradnak vagy a tanár vagy a hallgatók előtt.»¹

A XVIII. század végén a nagy francia nemzet a kis Magyarországtól vett mintát leghíresebb technikai intézetének kialakítására.

Kétségtelen, hogy a selmeci bányászati akadémia fizikai oktatási módja befolyással volt hazánk akkori technikai főiskolájára, a XVIII. század végén 1782-ben alapított Institutum Geometricumra is.

Amikor Jedlik Ányos 1840-ben elfoglalta a pesti egyetemen és a hozzákapcsolt Institutum Geometricumon tanári székét, valóban nevezetes készülékeket és gépeket talál ott, amelyek a XVIII. század végén elődjének, Domin Ferenc (1754—1819) tudós jezsuita páternek, aki 1791-től 1800-ig a fizika és mechanika tanára volt, elektromos gyógykezelésénél tettek hasznos szolgálatot.

Azóta azonban újabb készülékeket alig szereztek be.

Az Institutum Geometricum megfelelő felszerelésére az alapító II. József súlyt helyezett, de később a szertári dotáció igen szerény lett.

Jedlik többször panaszkodott, hogy eleinte fizikai szertára részére az évi dotáció 64 pengő forint volt, amely összeg

¹ *Gazette National ou le Moniteur Universel*. No 8. Octod. 8. Vendemiaire. l'an 3 de la Rp. fr.

a javításokra sem volt elegendő s ugyanakkor a bécsi egyetem fizikai szertárának évi dotációja 1100 pengő forint.

Hogy «a fizikai szertár becsületét megmentse», Jedlik sajátjából költött beszerzésekre. Ilyen módon 1848-ig 1572 p. frt-ot adott ki, noha akkoriban évi fizetése csak 1000 p. forint volt.¹

A mi szűkös viszonyaink között valóban nagy szerencse, hogy a pesti egyetemen és a hozzá csatolt Institutum Geometricumon a fizikának és mechanikának kiváló tanárai voltak.

Domin Ferenc utódja a nagy tudású Tomtsányi Ádám, a fizikának és mechanikának 1801-től 1831-ig hírneves tanára, aki az 1810 januárius 14-iki híres móri földrengésről Kitaibel orvosprofesszor társával együtt írt nagyszabású művével örökítette meg nevét.²

A mérnöki intézet tanárai között kiváló feltaláló tehetséggel is találkozunk.

Nemetz József János, 1788-tól 1791-ig a fizika és mechanika segédtanára, a mechanika minden terén nagy feltaláló volt.³

Ő tőle származik a sípláda, az öröknaptár, a kifelé és befelé zajtalanul nyíló önműködő ajtó.

Gazdasági gépiparunk számos találmányt köszön Nemetznek.

A Festetich-féle mintagazdaságban új szerkezetű rétkaszálót, gr. Hunyady József simongáti gazdaságában pedig vízi fűrészmalmot és cséplő szerkezetet állít föl.

Nemetz dolgozta ki a budai part erődítési terveit, egy-

¹ Dr. Holenda, i. m.

² Dissertatio de Terrae Motu in genere, ac in specie Morensi anno 1810 die 14 januarii orto. Conscripta a Paulo Kitaibel medicinae doctore, chemiae et botanicae prof. publ. ord. et Adamo Tomtsányi physicae et mechanicae prof. publ. ord. Per regiam scientiarum universitatem Pestiensis jussu altiori pro investigatione dicti terrae motus ad loci faciem exmissis. Budae, Typis Regiae Universitatis Hungaricae. 1814.

³ Dr. Hankó Vilmos: *Régi magyar tudósok és feltalálók. Magyar Könyvtár* 439.

szerűsítette az ágyúlyukfúrást s a fegyvertechnika terén is maradandót alkotott.¹

A fizika és mechanika említett tanárainak a bűvárcodások és fölfedezések terén is méltó utódja sőt felülmúlója Jedlik Ányos, noha sem a győri liceumban, sem a pozsonyi akadémián, ahol 1831-től kezdve a fizika, természettan és a mezőgazdaság tanára volt, sem a pesti egyetemen nem volt megfelelően felszerelt laboratóriuma.

Ha ennek ellenére is maradandó becsű fölfedezései vannak, azokat elsősorban annak köszönhetjük, hogy isteni szikrával, a feltalálás tehetségével volt megáldva.

A tudományos megfigyelésen kívül ugyanis minden nevezetes fölfedezéshez szükséges még valami, ami csak a kiválasztottak tulajdona: a feltalálás tehetsége.

Találóan mondotta du Bois Reymond, a berlini tudományos akadémia fizika-matematikai osztályának titkára, az emlékezetes felavató ülésen Siemens Wernernek. «Tied a mechanikai feltalálás tehetsége, melyet az ősnépek joggal neveztek isteninek és melynek kiképzése adja meg a modern kultúrának fölényét.»

Jedlik Ányos tudományos működése.

Jedlik Ányos önéletrésében hangoztatja²: «A tudós életrajzának tárgyát leginkább irodalmi munkálatai teszik.»

Jedliknek számottevő irodalmi működése volt, amely azonban korántsem megfelelő mértéke kiváló tudományos munkálkodásának, minthogy, amint nevezetes találmányai-

¹ A XVIII. század végén mutatja be Nemetz a bécsi arzenálban hátulról tölthető fegyvermintáját. A tölténytartót majdnem ugyanolyan módon alkalmazta a fegyverre, mint ahogy az a Mannlicher-fegyvernél van. Nincs kizárva, hogy a Nemetz-féle tölténytartó szolgált mintául ennek a fegyvernek konstrukciójában.

A bécsi arzenál parancsnoksága Nemetz-nek a bemutatáskor száz arany jutalmat adott s egyszersmind az uralkodó nevében felszólította, hogy kísérleteit a bécsi arzenálban folytassa. Nemetz e felszólításra lemondott a pesti egyetemen és az Institutum Geometricumon elfoglalt állásáról. (V. ö. Hankó i. m.)

² B. Eötvös Loránd i. m.

nak ismertetésében is kiemeltük, visszariadt a publikálástól.

Legnagyobb munkája *Súlyos testek természettana* című 1850-ben megjelent műve, amely megnyerte a Magyar Tudományos Akadémia nagy díját.

A bíráló¹ kiemeli: «e munkában a dús tartalom kellő bősséggel és választékossággal, nem egyszerűen elsajátítva, hanem a természeti tünemények s ezekből levont törvények, saját észleletek és kísérletek által újból megalapítva, sőt önálló vizsgálatokkal is bővítve, a részletek egymástól mintegy szervileg kifejlesztve adatnak; a tudományos tárgyalás kellő tekintettel a matematikai megalapításra, a tapasztalattal folyvást összefűzve s az életből vett példákkal felerősítve halad, mi által az olvasó egyéb tünemények megfejtésére is képesíttetik. Előadása végre a meglevő műnyelv szerencsés felhasználása mellett világos és szabatos.»

Művének második részét nem írta meg, ami nagy veszteség, mert az elektromosságra vonatkozó részben bizonyára az e téren végzett érdekes kísérleteit is ismertette volna.

Tudományos érdemeinél fogva a m. tud. akadémia 1858-ban egyszerre rendes, majd 1873-ban tiszteleti tagjának választotta. Tevékeny tagja volt a magyar tudományos műnyelv megalkotására alakított bizottságnak. Ő szerkesztette a *Német-magyar tudományos műszótár* fizikai, mechanikai és kémiai részét.

A villanytelepek egész működésének meghatározása című akadémiai székfoglaló értekezését 1859-ben tartotta meg² s azután 1866-ban még egyszer: *Rumpelles Mihály kőbányai pincéjének beomlása által megsűrített légnak nevezetes hatásáról*³ értekezett.

Szorgalmasan eljárta ezután is az ülésekre, de több előadást az akadémiában nem tartott.

Kutatásainak eredményeiről legszívesebben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésein számolt be.

¹ *A. M. Tud. Akadémia Évkönyvei* IX. k. (1848—1859) 43. l.

² *Ak. Ért.* 1859. 291—311. l.

³ *Ak. Ért.* 1866. 108—129. l.

1845-től 1879-ig tíz vándorgyűlésen vett részt s ugyanennyi értekezése jelent meg a vándorgyűlések munkálataiban.

Az akadémiában való elhallgatásának okát b. Eötvös Loránd abban találja, hogy «elriasztották őt a matematikai formulák, melyek a jelenkor fizikájában mindinkább tért foglalván, az akadémia fekete tábláján is megjelentek. E formulák nyelvét ő nem tudta már megtalálni és félt, hogy azok, akiket ő meg nem ért, őt sem fogják megérteni.»¹

E tekintetben is hasonlított a nagy Faradayhez.

Kétségtelen, hogy úgy Faradaynek, mint Jedliknek volt oly mértékű matematikai képzettsége, hogy bátran beléphettek volna Platon akadémiajába, amelynek bejárata fölött ezek a szavak voltak: «Μηδείς ἀγεωμέτρητος εἰσιτω μου τὴν στέγην.» (Geometriában járatlan nem léphet födelem alá.) Valószínű azonban, hogy Platon ennek ellenére sem eresztette volna be őket, még ha jó barátja Archytas, aki a mechanikáról az első könyvet írta s geometriai tanulmányok alapján rendkívüli gépeket talált fel, mint szellemrokonait ajánlotta is volna őket.

Platon szerint ugyanis «a geometria feladata, hogy az elmét fegyelmezze, nem pedig, hogy a test alacsony szükségleteit szolgálja».² Már pedig Faradaynek, mint Jedliknek nevezetes fölfedezései nem csupán az elme fegyelmezésére szolgáltak.

Nyilvánvaló, hogy az a fa, amelyet Sokrates ültetett s Platon öntözött, virágairól ítélve a legnemesebb fa.³ Ennek a fának virágaiban zavartalanul sem Faraday, sem Jedlik nem gyönyörködhetett, vigasztalásul azonban a teremítő megáldotta őket az Isten kegyelméből való kutatónak átható tekintetével.

Faradaynek és Jedliknek a teóriában nem minden tekintetben megfelelő képzettsége nyilván iskolai kiképzésükkel van összefüggésben.

A könyvkötő Faraday saját erejéből nem volt képes kiterjedt matematikai ismereteket szerezni. Jedlik is nélkü-

¹ B. Eötvös L.: *Jedlik Ányos emlékezete* i. m.

² Macaulay: *Lord Bacon*.

³ Macaulay.

lözte kiképzése során a hivatásos fizikai tanárt. A Szent-Benedek-rend győri filozófiai tanfolyamán «oly tanártól tanulja a fizikát, kinek nevét legjobban ismerik a magyar történetírók, mert egy nagy szorgalommal írt segédkönyvvel, az *Index Alphabeticus Codicis diplomatici Hungariae*-val ajándékozta meg irodalmunkat»,¹ Cinár Mórtól, a rendnek érdemes tagjától, aki azonban nem volt fizikus.

Azokat a hírneves kutatókat, akik a XIX. században a természettudományok és a tudományos technika fejlődéséhez nagymértékben hozzájárultak, két csoportba lehet osztani.

Az egyik csoportba tartozók között, akiknél a tudományos megfigyelést s az észlelt jelenségek magyarázatát elősegítette kiváló matematikai képzettségük, kitűnnek Ampère, aki már 12 esztendőskorában jártas volt a differenciálszámításban, Clapeyron, Ohm, Helmholtz, Maxwell stb.

A másik csoportban elsősorban Faraday, Stephenson György és talán Mayer Róbert említhető fel, mint akiknél a matematikai képzettség esetleges hiányait pótolta a kutatószellem, az egészséges fantázia, a plasztikus felfogó tehetség, az átható tekintet, amely nemcsak nézett, hanem a dolgok belső lényegét volt képes látni.

Ehhez a csoporthoz tartozott Jedlik Ányos is.

Faraday matematikai formula alkalmazása nélkül magyarázta meg a magnetikus és elektromos erők közti vonatkozásokat és állapította meg az indukció törvényét. Az akkoriban szokásos analitikai módszertől eltérő tárgyalási módja szakkörökben heves ellenzésre is talált. A tudományos világ azonban halála után fényes elégtételt adott neki.

Honfitársa James Clark Maxwell (1831—1879) pár esztendővel Faraday elhunytja után matematikai formulákba foglalta Faraday kutatásait.

Így keletkezett a két Maxwell-egyenlet, amely az elektromagnetikus jelenségek egész területét összefoglalja, az a két egyenlet, amely Helmholtzot, a nagy német fizikust, Faust szavaira lelkesítette.

¹ Szily Kálmán : *Stoczek József emlékezete. Ak. Ért.* 1892. 621. 1.

«E képletet egy Isten írta itt,
 hogy

 a természet erőt körültem földerítse?»¹

Hasonló eset történt Carnottal (1796—1832), a tudós francia mérnökkel, Jedliknek neves kortásával, aki 1824-ben publikált *Reflexions sur la puissance motrice du feu* című tanulmányával lerakta a mechanikai hőelmélet alapját és megállapította második alaptételének lényegét az első előtt.

William Thomson szerint a tudomány egész területén nincs jelentősebb munka Carnot említett rövid tanulmányánál, amelyet megjelenésekor a tudományos világ alig méltatott figyelmére. Csak miután Clapeyron, a kiváló matematikai képzettségű mérnök, tíz esztendő múlva, 1834-ben, Carnot halála után két esztendőre, az école polytechnique Journaljában Carnot gondolatait matematikai formulákba foglalta s így módon a mai thermodynamikának matematikai alapjait megteremtette, ismerte fel a tudományos világ Carnot klasszikus munkájának nagy értékét.

Mayer Róbert, az energia-megmaradás elve feltalálója, akinek eleinte szintén nem volt megfelelő matematikai képzettsége, e tekintetben abban a szerencsés helyzetben volt, hogy barátja, a kiváló matematikus Baur a matematikából és a mechanikából személyesen is oktatta és nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Mayer megsejtett alapgondolatát szakszerűen kifejleszthesse.

Jedlik Ányos sohasem jutott ilyen szerencsés helyzetbe s ennek ellenére világraszólót alkotott.

De milyen eredményeket érhetett volna el a tudományos bűvárkodás terén, ha fiatal tanár korában tudományos környezetben, megfelelő felszerelésű laboratóriumban dolgozhatott volna s olyan vele érző barátja lett volna, mint Mayer Róbertnek Baur, vagy Helmholtznak du Bois Reymond.

¹ Goethe : *Faust*. I. r. Ford. Kozma Andor.

Jedlik Ányos tanári működése.

Kiváló volt Jedlik mint tanár is.

«Előadása — mondja báró Eötvös Loránd emlékezésében — a kutató tudós előadása volt, ki hallgatóihoz úgy beszél, mint tudós társakhoz, kik előtt nem rejt el titkot, hanem feltárja leplezetlenül a maga gondolatmenetét. Az előadást élénkítő kísérleteket nem szokta volt előre elkészíteni. Behozatta az eszközt, egybeállította, működésbe hozta hallgatóságának szemeláttára, úgy hogy a kísérlet nekik nemcsak mutatványul, hanem igazi tanulmányul is szolgált.»¹

Az egyetemi ifjúság nagy szeretettel és figyelemmel hallgatta előadásait. Az 1848. évi márciusi napokban azonban, amikor Jedlik mint dékán az ifjúságot az előadások hallgatására buzdította s a politikai szerepléstől visszatartani igyekezett, a felizgatott ifjúság az ily módon népszerűtlenné vált Jedlik felmentését kérelmezte a kultuszminisztertől. B. Eötvös József kultuszminiszter a kérelemnek természetesen nem tett eleget, de az ifjúság lecsillapítására átmenetileg ideiglenes tanárt is megbízott a fizika előadásával, a hallgatóság tetszésére bízva, hogy melyik tanár előadására járjon. Jedlik kiváló előadásai következtében azonban az ifjúság csakhamar ott hagyta az ideiglenes tanárt.²

Hasonló ragyogó előadásai voltak a londoni Royal Institutionban Faradaynek, akit hallgatói és látogatói bálványoztak.

Amikor Helmholtz 1852-ben a természetbúvárok gyűlésére Angliába utazott, Faradayvel való találkozásáról így ír: «Emelkedett és kellemes pillanatok voltak; egyszerű, kedves és igénytelen, mint egy gyermek; soha nem láttam még ilyen megnyerő jelenséget. Különbösen is igen előzékeny volt és minden látnivalót megmutatott. Az egész nem volt sok: egypár darab fa, avult drót és rozsdás vas elegendő volt, úgylátszik, legnagyobb fölfedezéseihez is.»³

¹ B. Eötvös Loránd: *Jedlik Ányos emlékezete.*

² Dr. Holenda i. m.

³ Ostwald: *Feltalálók, felfedezők, nagy emberek.* 136. l.

Helmholtz leírásában mintha csak a szerény, igénytelen Jedlik Ányost látnánk primitív laboratóriumában magunk előtt!

Az egyetemen az 1847/48. tanévben a filozófiai fakultás dékánja. Ezen a fakultáson 1773-tól kezdve diariumot vezettek, (Diarium Rerum Notabiliorum Philosophicæ ab anno 1773), amelybe a dékán írta be a nevezetesebb eseményeket.

Az 1848. évi márciusi napok eseményeit Jedlik dékán a következő bevezetéssel írja be: «Azon fontos és Magyarország történetében időszakot alkotó politikai események tekintetéből, melyek a folyó hó 15-ik és következő napjaiban fejlődtek ki, ezen napló is ennek utána magyar nyelven vezetetik.»

Igen érdekesen írja le azután a diariumban a márciusi napok eseményeit.¹

Egyetemi előadásait az akkori idők szokásának megfelelően eleinte latin nyelven tartotta. 1845 okt. 8-iki beköszöntő beszédéből kitűnik, hogy mily örömmel fogadta az 1843/4. országgyűlésnek azt a határozatát, amely szerint ezentúl a közoktatás hivatalos nyelve a magyar: «Legelőször is honi nyelven szólítom önöket, — mondotta — hogy éldel-hessék azon örömet, melyet minden honát szerető magyar-nak éreznie kell, midőn a köz kívánságát méltányló Felső királyunk a Nagyméltóságú Magyar Helytartó Tanács útján honi nyelvünknek is kitérta tanodáink ajtaját; honi nyelven szólok azért is, hogy mindenkit, akinek eddig ezt sajátjává tenni feleslegesnek látszott, emlékeztessenek, miszerint már nem elégséges csak születési hely tekintetéből magát magyar-nak vallani, hanem nyelv tekintetéből is történendő magyarosodás a jelen kor szelleme által kérlelhetetlenül szorgalmaztatik.»²

Az 1863/4-iki tanévben az egyetem Rector Magnificusa volt. Ezután még három lustrumon át volt aktív egyetemi tanár, díszje az univerzitásnak.

¹ Zelovich K.: *A m. kir. József műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története.* 1922. 63—66. l.

² Dr. Holenda. i. m.

Jedlik Ányos kitartó munkássága.

Jedlik Ányos mintaképe volt a folyton munkálkodó tudósnek.

Hetven esztendeig foglalkozott a fizikával, ötvenhárom esztendőn át mint aktív tanár. 1878-ban, hetvenkilenc esztendőskorában, teljes szellemi frissességben vonult vissza a jól megérdemelt nyugalomba. Visszatért abba a győri házba, ahol az elektromágneses mótort fölfedezte. Ő azonban nem érezte magát fáradtnak, ott is folytonosan dolgozott.

Egyik rendtársa írja : «Az öreg úr sohasem pihent, mindig tanulmányozott valamely eszközt, vagy olvasott tudományos munkát, mindaddig míg ágyba nem dőlt. A könyvkereskedők küldték neki az újonnan megjelent fizikai műveket s ő, minthogy ekkor már lassabban haladt az olvasásban, elkeseredve szokta mondani e könyvekre mutatva : (csak időt is küldenének mindegyikkel.)»

És ha belemerült kedvelt studiumába, nem szerette, ha háborgatták. Egyik rendtársának, aki szórakoztatás céljából egymásután több ízben felkereste, kissé türelmetlenül ezt mondotta : «Hát az úrnak soha sincsen dolga? Nekem sok dolgom van.»¹

A teremtő hosszú időt engedélyezett neki. Látta, hogy születnek meg az elektromosságnek XIX. századbeli csodái s a fizikának nagy vívmányai.

Még megérte a Röntgen-sugarak (1895) fölfedezését is.

Vajjon mit szólna a jó öreg Herodotos az elektromosság mai csodáihoz, aki már Egyiptomban is bizonyos dolgok fölött a fejét rázta és nyíltan kijelentette : nekem ugyan beszélhetnek; «ἐμοὶ μὲν οὐ πιστὰ» (alig tudom elhinni), amikor Afrika körülhajózásáról hallott.²

És ha miletosi Thales két és félezer éves álmából fölébredne és tapasztalná az elektromosság legújabb csodáit s ha e mellett még azt a felvilágosítást is megkapná, hogy mindezt az «elektromágnességnek» köszönhetjük, ő is csak a

¹ B. Eötvös L. : *Jedlik Ányos emlékezete.*

² Mach : *Populär wissenschaftliche Vorlesungen.*

fejét rázná és azt mondaná: «ἐμοὶ μὲν οὐ πιστά» De mindenestre visszaemlékeznek a borostyánkőre, az ἤλεκτρον-ra, amelyet kétezeröttszáz esztendővel ezelőtt dörzsölgetett, hogy vonzásával mulattassa filozófus társait.

Mily óriási haladás ahhoz viszonyítva!

Jedlik Ányos, Thalesnek egyik méltó utódja, tevékeny részese volt ennek az óriási haladásnak.

Eredménydús hosszú élete folyamán boldogan tapasztalta az elektromosságban és az elektrotechnika rohamos haladását.

Oerstednek 1820. évi fölfedezésétől Röntgennek 1895. évi fölfedezéséig mennyi gyönyörűségben volt része!

Egy évtizeden át volt Jedlik az Institutum Geometricum tanára. Tevékenyen vett tehát részt a magyar mérnökök kiképzésében is.

1841-ben a Szent Benedek-rend tudományos színvonalának emelésére vonatkozó egyik javaslata szerint a rendtagokból mérnököket is kellene kiképezni. Hozzáfűzi: «ha a posztó és vászon mérését (a rendi ruhatárosnál) nem tartjuk illetlennek a szerzetesnél, akkor az úticsinálás sem az.»¹

Természetes, hogy Jedlik Ányos, az Institutum Geometricum professzora, nagyrabecsülte a technikuspályát, az alkotómunkát.

A középkori «Fratres Pontifices» egyesületeknek és azoknak a szerzeteseknek példája lebegett szeme előtt, akik a bencés kolostorok építőműhelyeiben dolgoztak és akik csodálatos szépen mondták: laborare est orare, a munka imádság.

Valóban Jedliknek hosszú élete alkonyáig a munka volt imádsága.

Halála előtt pár nappal Acsay győri igazgatónak, amikor a végső szentségeket szolgáltatta ki neki, mély meggyőződéssel mondtotta: «Kedves rendtárs úr, életem hosszú volt, de a munka sohasem fárasztott; hová kellene lennünk, ha az Isten a munkára való képességet megvonná tőlünk.»²

¹ Dr. Holenda. i. m.

² Dr. Holenda. i. m.

Jedlik Ányos vallásossága.

Nemcsak a szerzetes, hanem a nagy természettudós Jedlik Ányost is mély vallásosság jellemzi.

Ismételve találkozunk olyan véleménnyel, hogy a természettudományok és a tudományos technika művelése magával hozza az értelem túlbecsülését és ennek szinte elkerülhetetlen következménye a vallástalanság.

Az ilyen vélemény nemcsak felületes, de nem is jó-hiszemű.

Az etikai alapon álló természettudósok és technikusok nem ittasodnak meg a természeti és technikai tudományok csodálatraméltó vívmányaitól. Nem bizakodnak el és mindig szem előtt tartják a nagy Newtonnak böles kijelentését, aki hatalmas fölfedezésére gondolva, magát a tengerparton színes kavicsokat és csillogó kagylókat találó gyermekhez hasonlítja, miközben az igazság óceánja, még majdnem felkutatlanul, végtelen területre terjed ki tőle.

Az igazi természettudós egyetért a «nemtudás» nagy filozófusának, Sokratesnek tanításával: minden tudásnak bevezetője azt tudni, hogy az ember tulajdonképpen semmit sem tud.

Való, hogy a tudomány csak közelebb vezet ahhoz a határhoz, ahol a felfoghatatlan kezdődik.

És aki elbizakodva tovább akar jutni, csalódásában végre is igazat fog adni Byron Manfrédjában az «első végzet» mélyértelmű kijelentésének: . . . «a tudomány csak a nemtudás neme, cserében a nemtudás más neméért».¹

Az a felhangzani szokott vád, hogy a természettudományok és a tudományos technika művelőinél az értelem túlbecsülése következtében «az erkölcsi és vallási érzék mélyebben fekvő forrásai» kiapadnak, legfeljebb a lelkiszegényekre vonatkozhatnak.

Ilyenek azonban a kiváló természettudósok és technikusok között alig fordulhatnak elő, mert akkor már nem lehetnének kiválóak.

¹ Byron: *Manfréd*. II. felvonás 4. jelenet.

A természet törvényeit kutató igazi tudósok inkább megerősödnek Istenben való hitükben.

Ezek közé tartozott Jedlik Ányos is.

Dr. Holenda hivatkozott tanulmányában egyik rendtársának tett nyilatkozatát közli: «Kedves öcsém, jobban megismertem Istent a fizikából, mint maga a teológiából.»

Szép tanubizonyságot tesz erről az 1846/7-iki tanév elején tartott beszéde is: «A természettan oly képet tár előnkbe, — mondotta — melynek minden pontjában a mindenhatóság, végtelen bölcsesség és jóság nyomdokaira bukkanunk és így közvetve az ok és okozat elvénél fogva meggyőződünk, ha máshonnan nem tudnók is, hogy létezik, sőt létezni kell egy lénynek, mely a roppant természetet alkotta, azt folytonosan fenntartja és általa isteni tulajdonítmányait dicsőíti, mert isteni méltóságának bélyegét a legkisebb por szemre is rányomva találjuk. Ennélfogva nem csodálkozhatni eleget azok gondolkozási módján, akik magukat a természet titkaiba társaiknál sokkal beavatottabbnak vélvén, azt merészelnék következtetni, hogy nincs Isten.»¹

Az ember a természet hatalmas erőivel szemben érzi törpe voltát.

Bármily mesterművet alkosson is az emberi tudás, azt a szabad isteni természetnek mesteralkotásaival összehasonlítani nem lehet.

Nincsen olyan mótórikus erő, mely a földrengés hatását elérné, vagy ellensúlyozná.

Világosítsunk bár be a sötétségbe a világítótechnika minden elmés eszközével, fölkel a nap és elhomályosít fényével mindent.

Nincs az a vonzó erő, amely az Istenben való hittel versenyezne.

Nyugodt tengeren napfényben, ózondús levegőben, kényelmes nagy hajókon, szélszélben a hatalmas repülőgépeken, élvezzük az utazás szépségeit és önérzetünk dagad, hogy mire képes az emberész.

De ha egyszer a hatalmas óceáni gőzös sűrű, áthatlan

¹ Dr. Holenda, i. m.

ködbe jut s a hajó szirénája minden percben öt másodperc hosszát bújja be halálfélelmét a vastag sötétségbe, vagy ha az orkán óriási hullámokat ver föl, amelyekhez képest a hatalmas hajó kis csónaknak tűnik föl és ha a nagy szélviharban fent a magasban a tökéletes szerkezetűnek tartott repülőgép egyensúlya kétségesnek látszik, mennydörgések közegette villámcsikázásokkal telt égháborúban, az egyébként cinikus hitetlen utas is megtérő hívó lesz és nem az emberész, hanem az Istenben való hit élteti és tölti el reménnyel.

A tudományban elmélyedő alkotó technikusok és természettudósok, mint amilyen volt Jedlik Ányos is, érzik a bölcs kinyilatkoztatásnak jelentőségét: «Az emberek ugyan kifeszítik a vitorlákat, elhelyezik az árbócokat s mindehhez olyan komoly arcot vágnak, mintha előkészületeik csalhatatlanok volnának, de a felsőbb lény, aki a kormány mellett ül, mosolyog és azt mondja: így legyen s nem másképpen.»¹

Homo proponit, Deus disponit.

Befejezés.

Titus Lucretius Clarus, az ünnepelt római költő *De rerum natura* című remek tankölteményében visszaemlékezik azokra a perzsáktól átvett görög pályafutásokra, amelyeket az ókori Athenæ-ben ünnepnapokon, nevezetesen a Panathenæákon, Ceres, Vulcanus és Prometheus ünnepén szoktak tartani.

Ilyenkor a pályafutó az oltár tüzénél meggyújtott fáklyával meghatározott helyig futott és otte szavakkal: «teneked adom most», égve adta át a fáklyát a másodiknak, ez a harmadiknak és így tovább.

Lucretius e görög szokásra gondolva így sóhajt fel:

Inque brevi spatio mutantur sæcla animantum,
Et quasi cursores vitæ lampada tradunt.²

¹ Gr. Széchenyi Ferenc intelmei fiához, Istvánhoz.

² Szily K.: *Jelentés a m. t. Akadémia 1889 évi munkásságáról.* Ak. Ért. 1890. 6. f.

Fábián Gábor fordításában :

S változnak szaporán egy-egy öltőbeli élők.
Nyújtva ujaknak az életfáklyát pályafutókként.¹

Azt a fáklyát, amelyet az elektrotechnika terén hazánkban Jedlik Ányos száz esztendővel ezelőtt csendes szobájában meggyújtott, több mint két emberöltőn át fényének fokozásával ő maga tartotta égve.

És a pályafutók helybenvoltak, nem engedték, hogy ez a fényes világ elhomályosodjék.

Átvették tőle az égő fáklyát a váltakozó áramú elektromos transzformátornak nagy lelki örömeinkre ma is sorainkban levő megalkotói és fényesen égő lánggal adták tovább a nagy vasutak elektromos vontatása magyar úttörőjének.

A természet rendje úgy hozza magával, hogy a pályafutók egyszer kidőlnek, de amíg Jedlik Ányos szelleme hatja át a magyar elektrotechnikusokat, lesz pályafutó, a fáklya égve marad s nőttön nő tiszta fénye.

Megnyugvásul a jelennek biztatásul a jövőnek :

Változnak szaporán egy-egy öltőbeli élők.
Nyújtva ujaknak az életfáklyát pályafutókként.

ZELOVICH KORNÉL.

¹ *Titus Lucretius Carus tankölteménye a Természetről.* Pesten 1870.

AZ ELSZAKÍTOTT ORSZÁGRÉSZEK SZEREPE IRODALMUNKBAN.

A trianoni békediktátum Magyarország területének 67·8⁰/₀-át, lakosságának 59⁰/₀-át leszakította az ország testéről és hozzácsatolta a szomszéd, részben régi, részben új államalakulatokhoz. Ezeknek az államoknak nyelve nem magyar, tehát műveltségük is, irodalmuk is idegen : a magyarság kétharmadrésze így egészen új szellemi milióbe és új életfeltételek közé került. Hogy mit jelent ez elszakított véreinkre, annak megállapítása most nem föladatunk, csak mint közismert tényt ismétlem : új hazájuk velük szemben, műveltségi és irodalmi téren is, kegyetlen mostohájuk. A mi feladatunk jelenleg megállapítani, mit veszített irodalmi téren a Csonka-ország azáltal, hogy a trianoni határok közé szorult.

Ha egy ország politikai határait beljebb tolják, akár annyira is, hogy területe az eddiginek egyharmadrészére zsugorodik, az fájdalmasan szörnyű a nemzetre, de irodalmi szempontból *elméletben* nem jelent veszteséget. A politikai határok, még ha fizikai határok is — a Csonka-ország határai csak aránylag rövid vonalon azok! — valójában fikciók : a térképen ki vannak rajzolva, valóságban nincsenek meg, az utak, a vasutak, a posta akadálytalanul keresztülhatol rajtuk, újság, folyóirat, könyv — az irodalom megjelenési formái — számára nem gát az új vámsorompó. Amit Budapesten magyarul írnak és nyomtatnak, azt olvashatja Pozsony, Kolozsvár, Szabadka, Kismarton elszakadt magyarja. Tízmillió magyar, akármelyik részén él a régi Nagy-Magyarországnak, egyformán részese lehet a magyar szellemi műveltségnek, a magyar irodalomnak. Az irodalom létfeltételeit az új formáció nem változtatta meg.

Így fest a dolog elméletben. Gyakorlatban, a *valóságban* azonban egészen más, végtelenül szomorú a kép. A három szomszéd állam, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, a politikai határok mentén, a vámsorompók mellé az irodalomra való tekintettel tilalomfákat állított: megtiltja vagy megakadályozza a magyar irodalmi termékek bevitelét. A magyar nyelvű újságok közül csak azokat engedi be, amelyek nemzetietlen szellemben szerkesztve, alkalmasak a magyarság megrontására; a folyóiratok közül még a tudományos folyóiratoknak sem kegyelmez, s a Magyar Tudományos Akadémia közleményeit sem olvashatják a trianoni határokon kívül élő magyarok; a magyar könyvek közül az 1918 után megjelentek cenzura alá esnek, s ezt azt jelenti, hogy külföldi — gyakran selejtes — regényeknek fordításai akadálytalanul bemehetnek az elszakított területekre, az eredeti magyar szépirodalmi és tudományos munkák sorsa azonban igen bizonytalan, eltiltják őket, vagy ha beengedik, annyi nehézséget támasztanak, olyan kockázatosá teszik elterjesztésüket, hogy a csonkaországi kiadók, félve a rajtavesztéstől és a sok herce-hurcától, nem merik vállalni a kísérletet.

Mindennek következménye az, hogy a magyar irodalom komoly, értékes termékei nem találnak utat a trianoni határokon túl, a nemzeti irányú sajtó, a szépirodalmi, szak- és tudományos folyóiratok, a szépirodalmi és tudományos könyvek java része nem tud átjutni az elszakított területekre. Ez más szóval azt jelenti, hogy a magyar irodalom olvasó közönségét a szomszéd államok erőszakos, jogtalan és törvénytelen eljárása 60%-kal lecsökkentette, minden magyar hír- lap, folyóirat, könyv elvesztette vevőinek majd $\frac{2}{3}$ -ad részét. Az a magyar könyv pl., amely — ha a szomszéd államok nem élnének vissza hatalmukkal — 3000 példányban jelenhetné meg, a mai viszonyok között csak 1200 vevőre számíthat, amely 1000-ben jelenhetné meg, az csak 400 példányszámban — s ez már olyan kis szám, hogy a könyv kiadása nem rentábilis. Hány jeles magyar könyv marad ily módon megiratlan és kiadatlan, mennyire összezsugorodik a magyar költői s a magyar tudományos irodalom! Elveszik előle az éltető levegőt, s így bekövetkezett az, amire a trianoni béke

szerzői sem gondoltak, hogy annak eredményeként a magyar irodalom termőfája jelenleg csak vagy egyharmadát hozza annak a gyümölcsnek, amelyet hozhatna és hozna is, ha szomszédaink nem zsákmányolnák ki, minden jog és igazság ellenére, szerencsés helyzetüket.

Az olvasó, a könyvfogyasztó az irodalmi életnek egyik tényezője. Hogy ebből a szempontból milyen sanyarú helyzetbe került a magyar irodalom, azt az imént láttuk. De az irodalmi életnek van egy másik tényezője is, amely szerepét tekintve primáriusabb jellegű, az íróvilág. Olvasó nélkül nincs irodalom, de könyv még megjelenhetik — író nélkül még könyv sincs! Mit jelent — ez a következő kérdés — a magyar íróvilág szempontjából Trianon? Vajon megsínylette-e a magyar irodalom, hogy a magyarság kétharmadrésze idegen jogar alatt él? Az első pillanatban úgy látszik, hogy ebből a szempontból nem jelentenek semmit az új politikai határok, hiszen mi, a Csonka-ország magyarjai, egynek érezzük magunkat elszakított véreinkkel, őket, az elszakított területeken élő magyarokat, szeretettel öleljük magunkhoz, magyar könyveiket éppoly szívesen adjuk ki és vesszük meg, mint a magunkéit; a magyar írók *termékenységét* korlátozza ugyan az olvasók számának megfogyatkozása — ez azonban az előbbi tényező rovására irandó — de *számukat* nem csökkentik az új politikai viszonyok.

Ez a megállapítás azonban pusztán látszat, igazsága menten összeomlik, ha a tények világánál tekintjük. A magyar irodalom ugyanis, sajátos fejlődése következtében, valami egészen különös formáció volt már a múltban, a háború előtt. Irodalmunkat, a múlt század 20-as éveitől kezdve, tehát éppen egy század óta, a rendkívül erős *centripetális* irányzat jellemezte, Budapestnek, az ország fővárosának és közép-pontjának páratlanul intenzív fölszívó ereje. Nem túlzás, sőt még meg sem közelíti a valóságot, ha azt állítjuk, hogy a magyar irodalmi élet 99⁰/₀-ban a fővárosban bonyolódott le: elenyésző kivétellel minden irodalmi mozgalomnak Budapest volt a kiinduló pontja, itt futottak össze az irodalmi szálak, itt élt a magyar írók legnagyobb része, itt jelentek meg a számottevő magyar könyvek. Csak az az író boldogult,

akinek összeköttetései voltak a főváros irodalmi embereivel, intézményeivel, organumaival, kivált a napi sajtóval; a budapesti újság volt a legbiztosabb út, amelyen kezdő író a siker reményével elindulhatott.

A Csonka-országra vonatkozólag ez a helyzet a háború után is nagyjából megmaradt, Magyarországnak irodalmi középpontja ma is Budapest, s aki a Csonka-országban az irodalom életében szerepet akar játszani, annak meg kell találni az utat a fővárosba s a kapcsolatot a budapesti irodalmi körökkel.¹ S ez az elcsatolt területek magyar írójának nagyon nehéz. Apró, jelentéktelennek látszó mozzanatok teszik azzá — olyan aprók és jelentéktelenek, hogy aki nem él közöttük, aki nem tapasztalja magán őket, szinte meg sem érti, s nem tudja elképzelni, hogy lehet olyan messze-terjedő, végzetes hatásuk. Pedig külön-külön is nagyon kellemetlenek, együtt meg éppen katasztrófálisak. Ilyenek. 1. hogy csak a legfontosabbakat említem: 1. a postának a megdrágulása; nem annyira az, hogy idegen állam területén élve, a lakóhelyükről a fővárosba küldött levelekért a rendes levélportó $2\frac{1}{2}$ -szeresét fizetik, hanem a szomszéd államoknak az a hatalmaskodása, hogy nyomtatványt Magyarországból nem engednek be, a korrekturákat tehát kénytelen a nyomda levélben, ajánlottan küldeni, s az ilymódon szerfölött nagy súlyú levelek felkeltik az idegen hatóságok gyanúját, gyakran visszaküldetnek, vagy ha nincsenek ajánlva, «elkallódnak»: 2. a vasúti közlekedés drágasága — az út pl. Kolozsvárról Budapestre ma háromszor annyiba kerül, mint békében; 3. az utazgatás nehézsége; ahhoz, hogy a trianoni határokon túlról magyar író a fővárosba jusson, útlevél és vizum kell. itt Budapestten jelentkezés, útközben négyszer vámvizsgálat — csupa olyan kellemetlenség, ami elveszi az ember kedvét az utazástól; még ha az író biztos a dolgában, ha készre megy, akkor rászánja magát, de bizonytalanra, a sikernek csak a reményében, kétszer is meggondolja magát, hogy belevágjon a kellemetlen és drága utazásba. Mindez annyira megnehezíti

¹ Legújabbban azonban örvendetesen kezdenek a viszonyok változni. Egypár vidéki városnak, kivált az egyetemieknek (Pécs, Szeged, Debrecen), van már külön irodalmi élete.

az elszakított területről való magyar író közlekedését a fővárossal, hogy, amint a tapasztalat mutatja, csak elvétve fordulnak meg itt — nagy részük a háború óta még egyáltalán nem járt Pesten s személye szerint a fővárosi irodalmi tényezők előtt teljesen ismeretlen. Ehhez járul, mint 4. mozzanat, hogy a ma már külföldivé lett magyar írók bekapcsolódása a fővárosi hírlapirodalomba jóformán lehetetlen, az ottani viszonyok következtében még külmunkatársai sem igen lehetnek a fővárosi lapoknak — tudomásom szerint nincs is egyetlen példa rá!

Az eredmény tehát az, hogy a csonka ország irodalmi élete kénytelen szinte teljesen lemondani a határokon túli magyar írók szellemi támogatásáról; könyveik eljutnak hozzánk — azok sem abban a mértékben, mint kellene — írói munkásságukat azonban nem tudjuk gyümölcsöztetni az egész magyarság számára, az, még ha nagy értékek revelálódnak is benne, megmarad egy kis kör szellemi tőkéjének, akarva-akaratlan lokális jelentőségűvé lesz.

Hogy az elcsatolt magyar területek elszakítása a főváros szellemi életétől milyen végzetes következményekkel jár az irodalom terén, azt a maga megdöbbentő mélységében a dráma műfaja igazolja. A trianoni határokon túl egész serege működik a lírikusoknak, novellistáknak és regényíróknak — jelentékeny drámaíró azonban egy sem; 1918 óta, tíz év alatt, egyetlen számbavehető magyar dráma sem termett a régi és az új országhatárok között. Miért? A felelet kulcsát az a közismert megállapítás adja, hogy a dráma éltető eleme a színpad; dráma, nagysikerű dráma csak ott terem, ahol eleven, virágzó színházi élet van. Ilyen pedig ma, magyarlakta területen, csak Budapesten van; a megszállott területeken a magyar színház, a hatalom céltudatos elnyomó politikája következtében, csak tengődik s éppen a magyarság reprezentatív drámáitól meg van fosztva. Az idegen imperium alatt élő magyar íróknak nincs módjuk beleélni magukat az igazi magyar dráma világába, kivenni a részüket az igazi színpad életéből s gyakorlat híján nem jutnak túl meddő kísérletezésen. Ha a dráma volna a mértéke az irodalmi élet fejlettségének, azt mondhatnók, hogy ma magyar irodalmi

élet csak Budapesten van. Így sorvad el költészetünk egyik ága a trianoni határokon túl — Trianon következtében. s amelyik virágzik, az meg nem tud szorosán összefonódni az anyaországgal. S ami a legnagyobb csapás, az elszakított országrészek író-világa a csonkaországgal ugyan egy célra dolgozik, de tőle függetlenül — ez a hatalmas lendületű írói munkásság nem gyarapítja az egész magyarság szellemi tőkáját és erejét abban a mértékben, amint lehetne és kellene.

Ez a helyzet a jelenben. Szomorú, fájdalmas. A jövő azonban egészen vígasztalan. A magyar irodalom élete, az évszázados fejlődés vonalában, sajátzerű jelleget öltött: hasonlónak vált az emberi szervezet életéhez. Elevenné, lüktetővé akkor lett, mikor az ország középpontja, Budapest, épp olyan szerepet kezdett játszani a magyar szellemi életben, mint az emberi testben a szív; mikor a főváros, mint az emberi szív a vért, előbb magába gyűjtötte az *írókat*, azután elárasztotta az ország minden részébe az *irodalmat*. A hasonlat annyival találóbb, mert a legújabb időkig a fővárosnak nem volt genuin irodalma, nem voltak bennszülött budapesti írók. A magyar írók legjava, a múlt század végéig, kivétel nélkül a vidékről került a fővárosba. A fővárosban éltek és dolgoztak, de nem annak a gyermekei voltak: szellemviláguk nem a főváros miliójából sarjadt, ők a magyar vidék levegőjét hozták magukkal, a magyar róna és hegyvidék szellemét. Budapest, mint irodalmi centrum, fölszívta a vidék minden értékét: az írókat és velük együtt a vidék lelkét. Amit az ország szellemi téren termelt, az jóformán mind Budapesten ismét irodalomként s innen került vissza, sugárrendszerben kiágazva, a perifériáikig. A Dunántúl, a Felvidék és Erdély — ezek voltak azok az országrészek, amelyek elsősorban szállították a fővárosnak az írókat és az irodalom anyagát. Kivált a Felvidék és Erdély ontották gazdagon azt az elemet, amely a régibb századokban jobbra otthon, száz év óta itt a fővárosban a magyar irodalomnak legszorgalmasabb, sikereiben leggazdagabb munkása lett. Hogy milyen hatalmas méretű volt ezeknek a jelenleg elszakított területeknek szellemi produkciója, s milyen fölbecsülhetetlen kincse a magyar irodalomnak az, ami a múltban a trianoni határokon kívülről

maradó országrészekről került oda, arról ha nem is képet, de némi fogalmat adhat az alább következő összeállítás: fölsorakoztatása azoknak a magyar íróknak és tudósoknak, akik a régi Magyarországnak négyfelé elcsatolt területén születtek. A névsor futtában készült, messze áll a teljességtől, de így is, csonkaságában, igen tanulságos.

I. Az oláhoktól megszállott területen születtek:

a XVIII. század derekán az új magyar irodalom célkitűzője s a magyar irodalmi élet megteremtője Kazinczy Ferenc; továbbá

1. lírikusok:

még a XVIII. században Barcsay Ábrahám, az antik versformák meghonosítója Baróti Szabó Dávid, s a század végén Kölcsey Ferenc, nemzeti énekünknek, a *Hymnus*nak szerzője; a XIX. század közepén dolgozott Sárossy Gyula, a forradalmi költő, a végén Bartók Lajos és Jakab Ödön, a XX-ikben az új magyar líra megindítója Ady Endre, halk szavú művésze Reményik Sándor, s egyik legerősebb egyénisége, a fiatalok sorában a legkiválóbbak közül való Áprily Lajos, továbbá Tóth Árpád, Bodor Aladár, Gáspár Jenő, Emőd Tamás;

2. epikusok:

a legnagyobb magyar epikus, Petőfivel együtt a magyar költői szellem legnagyobb dicsősége, a világirodalmi jelentőségű Arany János, és fia, a korán elnémult nagytehetségű Arany László, továbbá valamivel korábról, a múlt század első feléből Debreceni Márton;

3. regényírók és novellisták:

az «új stílus» megalapítója az elbeszélésben, Báróczy Sándor, még a XVIII. században; a XIX. század derekán működött a magyar történeti regény megteremtője, Jósika Miklós báró, és legnagyobb mestere, Kemény Zsigmond báró, kívülük Kúthy Lajos, korának legdivatosabb elbeszélője: a későbbiek sorából a magyar realizmus egyik mestere, a novellista Petelei István, azután Kabos Ede, Gyarmathy Zsigáné, Benedek Elek, Thury Zoltán; a XX. század írói közül Kaffka Margit, egyik legkiválóbb nőírónk, Szabó Dezső,

a mult évtized legnagyobb föltűnést keltett magyar regényének szerzője, Berde Mária, Bónyi Adorján, Kádár Lehel, Ferenczy Magda és testvére Ferenczy Sári, Gyallay Domokos, s az utolsó évek legnagyobb sikerű magyar regényének szerzőjé, P. Gulácsy Irén ;

4. drámaírók:

a XIX. század első felében működött Gaál József, egy ma is népszerű bohózat szerzője, továbbá Szigligeti Ede, a legtermékenyebb magyar drámaíró, aki 1837-től 1867-ig olyan népszerű volt, hogy a budapesti Nemzeti Színház műsorának' egyharmadrésze az ő műveiből telt ki, és a magyar romantikus dráma legnagyobb mestere, Czákó Zsigmond, a század második felében Csiky Gergely, a magyar társadalmi dráma megalapítója. Berczik Árpád és Lukácsi Sándor, a XX. században gróf Bánffy Miklós és az új nemzedék egyik legkiválóbb drámaírója, Zilahy Lajos ;

4. publicisták:

csak a legjelesebbeket említve Széchenyi és Kossuth barátja, Wesselényi Miklós báró, Csengery Antal és Bartha Miklós ;

5. történet- és mémoire-írók:

a XVIII. századi báró Apor Péter, Cserei Mihály, Mikes Kelemen — ez utóbbi a századnak, sőt a régi magyar irodalomnak legjelesebb stilsztája ;

6. egyházi írók:

a XVI. századból Sylvester János az evangéliumoknak, és Károli Gáspár a teljes magyar bibliának első fordítója, dévai Biró Mátyás, Dávid Ferenc, Heltai Gáspár — egyben az egész század legkiválóbb prózaírója ; a XVII. századból Pázmány Péter, a magyar irodalmi nyelv megteremtője, a XX. században Ravasz László, ez a nagyszabású egyéniség a vallásos élet terén, az új kornak Prohászka Ottokárral együtt (l. II. pont.) a legnagyobb magyar egyházi szónoka ;

7. tudósok:

a régibb korokból a XVII. század filozófusa Apáczai Cseri János, aki a külföldet megelőzve nemzeti nyelven szólaltatta meg a filozófiát, a XVIII-ban Bod Péter, az első magyar nyelvű irodalomtörténeti mű szerzője, Révai Miklós,

ki a külföldet megelőzve történeti alapon taglalta a nyelvtudományt; a XIX. század első felében a két matematikus lángelme, Bolyai Farkas és fia János, az abszolút geometria felfedezői, a világhírű India-utazó Kőrösi Csoma Sándor; a század közepétől kezdve a különféle tudományos disciplinák művelőinek hosszú sora: Csengeri János, Hegedűs István, gróf Kuun Géza (filológia), Böhm Károly (filozófia), Gerevich Tibor (művészettörténet), Illosvay Lajos (kémia), az univerzális Teleki József gróf (történet), Szász Károly püspök, a kitűnő műfordító, és a polyhistor Brassay Sámuel, s az irodalomtörténetírók egész sora: Kriza János, Ferenczi Zoltán, Haraszi Gyula, Horváth János, Eckhardt Sándor, Koszó János (az utóbbi öt a budapesti egyetem tanára!), Borbély István, Gyalui Farkas, György Lajos, Kristóf György.

8. *kritikusok* :

Erdély szülötte volt két legnagyobb kritikusunk, Gyulai Pál és Salamon Ferenc; mindketten nemesak mint tudósok is nagyok — amaz az irodalomtörténetírásunknak, emez a történetírásunknak dísze — hanem egyben a legmagyarabb elmék is, a magyar észnek reprezentatív képviselői.

II. A csehektől megszállott területen születtek :

1. *lírikusok* :

a XVI. századnak, sőt egyáltalán a régi magyar irodalomnak legnagyobb lírikusa, a világirodalmi viszonylatban is elsőrangú Balassa Bálint; a XVII. század elején dolgozott a magyar vers-újító, Szenci Molnár Albert, akinek zsoltárfordításait ma is énekli protestáns népünk, és Rimay János, a század végén Koháry István gróf, a XVIII. század első felében Amade László báró, a másodikban Ráday Gedeon gróf, a XIX. század derekán egyik legjelesebb magyar lírikusunk, a hazafias elégiák legnagyobb művésze, Tompa Mihály, és Lisznyai Kálmán, a század végén Reviczky Gyula és Dalmady Győző, s a legújabb korban a mély tűzű hazafias ódák szerzője Sajó Sándor, a *Magyar hiszekegy* szerzője Papp-Váry Eleménné és Mécs László;

2. *epikusok* :

a XVI. század esetlen széphistóriájának, a Toldinak

szerzője Ilosvai Selymes Péter — irodalmunk egyik legnagyobb jótevője, mert megmentette Arany János számára egyik legbecsesebb mondánkat, a XVII. században Gyöngyösi István, egy századon át a legnépszerűbb magyar költő, s XVIII. századi tanítványa Gvadányi József gróf, a XIX. század elején a líra terén is jeles Czuczor Gergely ;

3. elbeszélők:

a XVIII. századból Péczely József és egy ma is élő novellának szerzője, Kármán József; a XIX. század első felében a legnagyobb magyar meseíró, Fáy András, s a század második felében a két legnépszerűbb magyar regényíró, Jókai Mór és Mikszáth Kálmán, továbbá Pákh Albert, Beöthy László és Bérczi Károly, az újabb korban Abonyi Árpád. Jankovics Marcell, Kosáryné Réz Lola ;

4. drámaírók:

a magyar dráma zsenge korából, az iskolai drámáktól igazi drámák felé haladó Illei János és Simai Kristóf; a XIX. század első felében Csató Pál, a derekán Madách Imre, a világhírű *Ember tragédiájának* alkotója, és Tóth Ede, a legjelesebb magyar népszínmű szerzője; a század végétől Gabányi Árpád és Somló Sándor, a XX. századból a két Orbók testvér, Attila és Lóránt ;

5. szónokok:

a jelen egyik legnagyobb egyházi szónoka, Prohászka Ottokár, s az új hercegprímás Serédi Jusztinián dr., valamint az új Magyarország kitűnő államférfia és jeles politikai szónoka gróf Andrássy Gyula, továbbá Trefort Ágoston ;

6. tudósok:

XVI. század magyar kodifikátora, Verbőczy István kinek jogi műve három századra megszabta a magyar magánjogot; a történészek közül Pulszky Ferenc, Ipolyi Arnold, Berzeviczy Albert, a M. T. Akadémia elnöke, Gárdonyi Albert, Rómer Flóris; a műtörténészek sorából Henszlmann Imre, Fabriczy Kornél és Divald Kornél, az irodalomtörténet-írók sorát megnyitja még a XVIII. század elején Czvittinger Dávid, az első magyar irodalomtörténeti munka szerzője, a XIX. és XX. század fordulóján dolgozott a nagyműveltségű, finom ízlésű, szellemes Riedl Frigyes, a legújabb korban

Alszeghy Zsolt; kívülük Káldy György zenetörténész, Szinnyei József bibliografus, Gregus Ágost esztétikus; Bél Mátyás a XVIII. századnak, Hunfalvy János a XIX. és Lóczy Lajos az újabb kornak legnagyobb földrajztudósa; végül két jeles kritikusunk, Erdélyi János, a XIX. század közepének filozófus elméjű műbírája és Schöpflin Aladár, s itt említsük meg a magyar újságírás úttörőjét is, Kultsár Istvánt.

III. A szerbektől megszállott területen születtek:

a Délszláv királyság impériuma alá tartozó területen született a régi magyar irodalomnak Balassi mellett legnagyobb költője, Zrinyi Miklós gróf, akinek főséges eposza, a *Szigeti veszedelem*, a fölfogás emelkedettségében és jellemző erőben meghaladja mintaképét, Tasso *Gerusalemme liberata*-ját — és ott született a legnagyobb magyar élő író Herczeg Ferenc, aki nagyobb társainál drámában, regényben és novellában egyaránt; a lírikusok közül Palágyi Lajos, Kosztolányi Dezső, Csáth Géza; a mult század második felének elbeszélői közül Degré Alajos és Baksay Sándor, a jelenkor tudósai közül Bleyer Jakab irodalomtörténetíró és Kuzsinszky Bálint archaelógus.

IV. Az osztrákoktól megszállott területen születtek:

a XVIII. század két költője, Faludi Ferenc, aki egyben a magyar művészi próza megteremtője volt, és Rájniz József, valamint a XIX. század derekának népszerű humoristája Balázs Sándor, és a század második felében működött drámaíró és jeles műfordító, Dóczy Lajos.

Megdobban a szívünk, ha arra gondolunk, hogy ezeket az írókat — sorukat könnyen lehetne akár kétszeresére is bővíteni — egy XVI. századi Trianon elszakította volna a magyar szellemi közösségtől. Mi lett volna a magyar irodalomból és tudományból, ha ezeknek az íróknak munkássága kiesett volna belőlük?! A megszállott területről származott írók jegyzékének teljes összeállítása nélkül ennek a veszteségnek pontos fölmérése lehetetlen, de még így is, e hiányos jegyzék alapján, találhatunk bizonyos mérő eszközt. Gon-

doljuk meg, hogy a régi magyar irodalomnak két leggeniálisabb költője, Balassi és Zrinyi, és legnépszerűbb poétája, Gyöngyösi István, olyan területen születtek, amely ma már nem magyar; hogy a magyar irodalmi nyelv megalapítója, Pázmány, a magyar műpróza megteremtője, Faludi. az új magyar költői nyelv megalapítója s a magyar irodalmi élet megindítója, Kazinczy, szintén idegenek lettek volna. Nem volna nemzeti *Hymnusunk* sem, hiszen Kölcsey szülőhelye is megszállott területen van, s elvesztettük volna a két legjelesebb magyar kritikust.

De még kiáltóbb mélység tárul föl egy futó pillanatra. Gondoljuk meg, hogy a magyar költészet aranykorának. a XIX. század derekának négy legnagyobb költője, Petőfi, Arany, Vörösmarty Tompa közül kettő megszállott területről való, s a harmadiknak, Petőfinek, családja is felvidéki, sőt csak édesapja ment le onnan az Alföldre; így négyük közül mindössze az egy Vörösmartyt tekinthetjük igazán csonkaországinak. Továbbá: öt legnagyobb magyar elbeszélőnk Jósika, Eötvös báró, Kemény, Jókai, Mikszáth közül pusztán az egy Eötvös született a trianoni határok között, a többi mind megszállt területen. Azután: van két világirodalmi mértékkel nézve is elsőrangú drámánk. a *Bánk-bán*, és *Az ember tragédiája*, s közülük is csak az első, Katona József műve, való Csonka-országon született költőtől. Végül: a modern irányú magyar líra megteremtőjének és leghatalmasabb egyéniségének, Ady Endrének, s a legkiválóbb élő magyar költőnek, Herczeg Ferencnek szülőhelye megszállott területen fekszik. Így beállítva látszik meg igazi megvilágításban az a szörnyű veszteség, amely költészetünket érte volna, ha a megszállott területek íróinak költői termését ki kellene belőle kapcsolni. Joggal mondhatjuk, hogy irodalmunk értékben talán még többet veszített volna, mint veszített területben!

A multnak ezeket az adatait azonban nem önmagukért idézem, hanem mert fájdalmasan tanulságosak a jövőre: előre vetítik azt a szomorú, sötét árnyékot, amely irodalmunkat el fogja borítani, ha a trianoni határok a jövőben is érvényben maradnak. Említettem, hogy a magyar irodalom

a fővárosból sugárzik ki, de a főváros nem a maga erejéből termeli, hanem idegen anyagot, a perifériák energiáját szívja föl s azt mint irodalmat árasztja szét. A magyar irodalom forrásvidékei tehát az országnak a fővároson kívül levő területei, a közelében elterülő két Alföld s az azt környező dombos és hegyvidék, pontosabban meghatározva: a Dunántúl, a Tisza-mente, a Felvidék és Délvidék, Erdély. A Felvidéket, a Délvidéket, Erdélyt elszakították tőlünk, a Dunántúlt, a Tiszamentét megcsonkították, s most az irodalom szempontjából tekintve hazánkat, az eredmény az, hogy van egy hatalmas, 20 millió emberre szánt irodalmi gyűjtőmedence itt Budapesten, de elválták tőle és elvezették más irányba forrásvizeinek háromnegyed részét! Az elcsatolt területek többé nem szolgáltatnak értékesíthető anyagot az egész magyarság irodalma számára, a főváros irodalmi élete nem formálja át magyar íróvá a perifériák tehetségeit, mert azok nem mennek patriájukból a centrumba, s az a sok értékes mag, amely országszerte a nemzetiségek között található, s amelyet azelőtt a történeti Magyarország magyar műveltsége magyar íróvá érlelt, a jövőben nem csírázik ki, nem lesz belőle, magyar írói egyéniség — de idegen sem. Elvész nyomtalanul, az emberi szellem mérhetetlen kárára — a magyar irodalomra meg éppen végzetes csapásul.

A Csonka-ország tehát íróit pusztán a Dunántúlról és a Tiszamentéről verbuválhatja, s akármennyi értékes egyéniség kerül is innen az irodalmi élet forgatagába, az elszakított területekről elmaradt hatalmas szellemi tőkét ez nem pótolja. Trianonig 20 millió (pontosan: 18.264,533) magyar állampolgárból válhatott a magyar irodalomnak munkása, Trianon után, noha a magyarság száma a régi országhatárokon belül természetesen nem fogyatkozott meg, csak a 10 millió magyarból: ez a két szám önmagában, minden magyarázat nélkül, megérteti, miért fog a jövőben a magyar irodalom összezsugorodni, vérszegény, erőtlen, csenevész irodalomná süllyedni.

Ez a tudat gyötrő kinnal szorítja össze minden magyar irodalmi ember szívét.

SZÉCHENYI SAJTÓPOLITIKAI ESZMÉI A HITELE-BEN.

A szellemtörténeti tudományos kutatás körébe esik a sajtópolitikai álláspont fejlődésének vizsgálata is. Ennek az álláspontnak időben és térben való változása a szellemtörténetnek egyik legfontosabb tárgya és pedig elsősorban azért, mert a sajtópolitikai álláspont gyakorlati érvényesülése a közszellemnek, minden más álláspont együttesének kialakulásánál igen nagy, talán a legnagyobb befolyású.

A sajtópolitikai álláspont magyarországi fejlődésének vizsgálata a magyar tudományos kutatáshoz mindenesetre közelebb álló feladat. Ez a körülmény magyarázza, hogy kutatómunkánk során elsősorban a magyar közszellem irányadó tényezőinek — köztük gróf Széchenyi Istvánnak — sajtópolitikai felfogását vizsgáljuk.

Gróf Széchenyi István munkásságát, minél nagyobb lesz a történelmi távlat, annál nagyobbra fogjuk értékelni. Lángelméjének csodás erejét igazolja, hogy alkotásai ma is szükségesek, könyveinek érvelései ma is — csaknem száz esztendő után — a jelen annyira változott viszonyai közt is, időszerűek és igazak. Akár elvont elmélkedéseit, akár gyakorlati kérdéseket tárgyaló írtaikat olvassuk, mindnyájan találhatunk axiomái, bölcs mondásai, példái és tanácsai között sok olyat, ami mintegy csak nekünk szól, csak nekünk s a mi saját és társadalmilag elkülönült mai helyünk, hivatásunk, munkakörünk, célkitűzésünk szempontjából.

Széchenyi gondolatvilágának, illetve sajtópolitikai álláspontjának ismertetése tehát nemcsak elméleti, tudományos érdek, hanem gyakorlati is, minthogy ma is időszerű tanácsaiból és megállapításaiból a sajtópolitika mai tényezői is okulhatnak.

E tanulmány keretében ezúttal a *Hitel*-ről fogunk szólni.

Keveset olvasott könyv ez most. Kötelező olvasmány serdülő diákgyermek kezében, akik unalmas, közgazdasági, reájuk nézve tehát nagyrészt idegen szakmunkát látnak benne. Ők — talán — elolvassák, de ez jogcím arra, hogy később, amikor érettebb ésszel már igazán megértenék, értékelnék és élveznék, ne forgassák. A nyelve kissé avult, mondatfűzési nehézkese, tartalma inkább kívül esik a diákság érdeklődésének körén; valószínű, hogy az unalmasság emlékeit hagyja hátra.

Pedig mennyire érdekes! Mennyire igaz s okos a *Hitel* minden oldala! Hasonlataiban a költő képzeletére, ismerteiben a tudósra, okoskodásában a csodásan egyszerű és józan emberre, hangjában a szerető tanítómesterre ismerünk. Nem szakmunka, mindenkinek szól. Nem idegen, mindenkifelett és elsősorban magyar. Az úgynevezett «művelt közönség» sok élvezettel olvashatná.

Mi a sajtópolitikában gyakorlatilag tevékenykedőnek érdeklődésével tanulmányoztuk a *Hitel*-t, megvizsgáltuk elvi kijelentéseit, okoskodásának menetét és kincsekre bukantunk, melyekre e sorainkban hívjuk fel a figyelmet.

*

Megállapíthatjuk, hogy a mi szempontunkból érdekes kijelentéseket Széchenyi István nem a sajtópolitikai tényezőkhöz intézi közvetlenül, hanem a magyar közvéleményhez, a sajtópolitika munkásaihoz és megvalósítóihoz pedig csak ennek keretében. Ez azonban semmit sem von le előttünk jelentőségükből. Minket érdeklő gondolatai a *Hitel* lapjain természetesen elszórtan, egymástól elkülönítve találhatók, talán nem is az önállóan való létezés és hatás céljából írtak. Mégis egységes szellem nyilatkozik bennük, ellentmondás nincs köztük, a bennük nyilatkozó álláspont ezáltal állandónak bizonyul.

Nem áll módunkban e tanulmány határain belül behatóan foglalkozni Széchenyi többi műveivel és megnyilatkozásaival, csak megállapítjuk, hogy a *Hitel*-ből következtetés útján megkonstruálható sajtópolitikai álláspontot többi művei

is igazolják és — bár lényegesen kibővítik és részletezik — egyetlen részletkérdésben sem cáfolják.

*

Amit mindenekelőtt hangsúlyozni kell, az az, hogy Széchenyit, mint minden másban is, sajtópolitikai álláspontjában nagy erkölcsi emelkedettség, erényre törekvés és a gentleman férfias becsületessége jellemzi. Álláspontjának alapelvei ideálisak. Az ideálokhoz vezető úton egyenes irányban kíván haladni, ebbe tereli honfitársait. Számol a realitásokkal, de ezeknek pillanatnyilag sikert ígérő esetleges immoralitásáért soha nem akar eltérni ettől az úttól, s e ballépéstől mást is óva int.

Tisztult lelkivilága elismeri természetesen és mindenké fölé helyezi a szó szentségét, amely meggyőződésével egész sajtópolitikai álláspontját ideális alapra építi.

A közvélemény politikája ugyanis — ha nem is kizárólag, de leginkább — a szó, a szavak politikája. A közvélemény szavak, elhangzott vagy írott szavak befolyása alatt alakul és változik, nyilatkozása is inkább szavakban történik. Amikor tehát Széchenyi a szó szentségét politikai elvként hirdeti, a legmagasabbra helyezi egész politikai, tehát sajtópolitikai álláspontját is.

A jelenkor gyakorlati sajtópolitikusa tudja, hogy munkakörében számtalan esellel, fondorlattal, gáncsvetéssel, erköcs-telenséggel és bűnös mesterkedéssel kell megküzdenie. Tudja azt is, hogy ezek ellen gyakran hasonló eszközökkel kell védekeznie és hasonló fegyvereket kell adnia a sajtótaktikai egységek kezébe. A védekezés során azonban e mesterkedéseknek határt szab a szó szentsége. Amelyik fél e határt átlépi, oly taktikai hibát követ el, amely egyszer megbosszulja magát és amely ellen késői bánat nem segít. Tudja azt is a sajtópolitikus, hogy fokozottan meg kell tartania a határt az állam szerveinek megnyilatkozásánál, vagyis a törvényben, az államfő s a kormány, valamint a hatóságok rendelkezéseiben és kijelentéseinél, ezenkívül — elvben mindenestre — az ú. n. félhivatalos közléseknél is.

A *Hitel*-ben a szó szentségének ideáljáról eként szól Széchenyi István :

«A szó szentsége azon bíró, mely uralkodó és nép közt ítél, s ha egyszer megsemmisül, hiába szól a törvény s minden társasági rend és szerencsének vége. A szó szentsége uralkodóban az, ami Istenben a legszentebb tökéletesség : az örökkévaló legfőbb igazság és valamint vallás és hit a legvadabb embert is összekapcsolja a Mindenhatóval, szintűgy köti hívség és engedelmesség a polgárt igaz urához. S nem valódi szón alapul-e házások közt a szerencse? Mert mi becse van oly hűségnek, melyet őrzeni kell? S nem igazság tart-e elválhatatlanul barátot baráthoz s hazafiakat, akár-mily magas vagy alacsony helyzetűek legyenek is, egymáshoz?»¹

De ehhez a gondolathoz mindjárt hozzáteszi Széchenyi a következőket :

«De mindezen szép tulajdonoknak nincs-e mélyebb forrása s honnan származnak?

Polgári erényből.

S íme már megint mélyebbre creszkedtünk! Nem teszik most már hegyek meredeki, folyók mélységi, tengerek szélessége, várak erőssége a haza valódi erejét s bátorságát. Nem teszi azt az alkotmányok szabadabb vagy függőbb léte ; az most már csupán azon emberektől függ, kik az országot lakják.

Bár mi szerencsétlen helyzetetésű legyen is az ország, bármilly láncok által legyen is lebilincselve a nemzet, előbb-utóbb mégis szabadabb létre vív, ha lakosiban a polgári erény tiszta vére buzog. S viszont akármilyen boldog fekvésű legyen is egy ország, bár milly szabadságokkal bírjanak is lakosi, lassan-lassan még is rabigába görbed, ha romlott a tiszta erkölcs s polgári erény nem fénylik többé!»²

Ezekből az utóbb idézett szavakból két tanuláshoz és két tény bizonyítékához jutunk.

Egyrészt ugyanis, ha a szó szentségének mélyebb forrása a polgári erény, úgy az okos és helyes sajtópolitika tehát

¹ 159. oldal.

² Ugyanott.

már csak saját érdekében is polgári erényre kell hogy neveljen, mert ha nem ezt teszi, elveti saját alapját. Ezt az elvet alkalmazza Széchenyi, amikor a *Hitel*-t a «polgári erénys nemzetiség védangyalá»-nak, mint a dedikáció mondja: «Honnunk szebblelkű asszonyinak» ajánlja, mondván: «Ti vizitek karjaitokon életbe a kisedd nevendéket, és jó polgárrá nevelitek, a ti nemes tekintetetekből szí a férfi lelki erőt és elszánt bátorságot».¹

Másrészt viszont a sajtó életében is igaz, hogy a romlott erkölcs rabigához visz. A korlátozott sajtószabadság ellen nincs erősebb és hatékonyabb érv, mint a sajtó jó erkölce. A sajtószabadság vesztét pedig a bűnös sajtó teszi természetessé.

Ezekkel az idézetekkel jellemezhetjük azt a magas erkölcsi színvonalat, amelyen Széchenyi állt. Kristálytisztá, őszinte, mellékgondolattól ment álláspontnak alapját és körvonalait adják e szavak.

Kevés politikus látta meg oly élesen a szabadságnak és erkölcsnek kölcsönhatását, mint Széchenyi, aki egyébként a szabadság eszméjében ideált lát csak (vajjon nem ez-e a legtöbb?), de fétist nem. A szabadság féltelenségét, korlátlanágát elveti, de éppen azért, mert társadalmi jelentőségével teljesen tisztában van. Ebből folyik az a meggyőződése, hogy az önkötelezés nem áll ellentétben a szabadsággal, sőt abból folyik.²

A vélemény szabadság tárgykörét érintve, az ellenvélemények társadalmi jelentőségéről és a gondolatok legszabadabb közlésének szükséges voltáról örök érvényű igazságot mond az alábbiakban:

«A felvilágosító ellenzés hasznát senki nem tagadhatja. Hogy tudja meg az ember még legalacsonyabb helyzetben is az igazat, ha mindenki minden szavát igenli? S hát még magasabb lépcsőn mint tanulhatja ki a dolgok igaz állapotját, ha hiedelmiben soha tagadóra nem lel? És ugyan, hogy cselekedhetne józanul a dolgok mibeilétének valódi ismerete nélkül?

¹ Az előszó előtti ajánlásban.

² 217. és 218. oldal.

A gazdaságban hány fiatal birtokos károsodott már azért, hogy próbáit tisztjei és emberei minden ellenzés nélkül helybenhagyják, s észrevételeiket szolgálkép elhallgatják.

Sok számos intézet mért szerkesztetett hiányosan, tökéletlenül s rosszul? Mert az alattvalók függésben lévén, szólásnál tanácsosbna tartották a hallgatást . . .

S általában mennyi egyoldalú s csak színenjáró s felületes fakadt már a világon az önakarat azon zavaros kútjából, mely az ellenző észrevételek híja miatt meg nem tisztult s igasságra soha ki nem fejtett?

Csak mindenoldalú vizsgálat által lehetni fel az igazságot, s ez csak a gondolatok legszabadabb közlése által valósulhat. Hol a beszéd korlátos, ott rab a nyelv s csak rabként szól.

Sokan az ellenzéstül úgy félnek, mint a setéségtül, az pedig épen oly szükséges az igazság tökéletesb kifejlődésére, mint ez a nap sugárinak szembetűnőbb tételére. Semmi se lehet az egész világi egyetemben nyomás és ellennyomás nélkül. S csak oly tanácskozás szül bölcsességet s áraszt áldást az emberiségre, hol szabad, hidegvérű, tiszta át- s belátás vezérli a vizsgálatot s okoskodást.»¹

Ebben az okfejtésben benne van egy egész, igen magas sajtópolitika. Benne van a helyes értelemben vett demokrácia létjogosultságának bizonyítása, benne van a diktatúrák bukásának mindenkori magyarázata.

S milyen természetes közvetlenséggel szól e szavakban Széchenyi! Milyen tökéletes a felismerése annak, hogy a gondolatközlés szabadsága nem csupán az állami élet biztosítója, nem csupán alkotmánybiztosíték, hanem a társadalmi lété is általán s egyúttal egyetlen eszköze az igazságra való törekvésnek. Mennyire teljes annak a veszélynek a meglátása is, amely a hallgatásban, az elhallgatásban rejlik.

*

Sajtópolitikai álláspontjának erkölcsi alapja tehát a szó szentsége és a gondolatközlés szabadsága. Ezeken az alapokon

¹ 36. és 37. oldal.

áll ő maga is egész publicisztikai tevékenységében, amellyel hazáját, nemzetét, faját új idők új viharaira megedzeni, álmából felkelteni, a mulasztottak pótlására és emberibb jövő alapozására serkenteni akarta. Széles látkörében, nagy tudással, sok fáradsággal, páratlan arányban agitál eszméi mellett és minden eszközzel küzd a balítéletek ellen. A sajtópolitika egyik legfontosabb célját ezzel maga is követte a gyakorlati életben, kiváló példát mutatva kortársainak és utódoknak egyaránt.

A hibás közvélemény javítását, megtisztítását szolgálta maga a *Hitel* is, publicisztikai tevékenységének talán legnagyobb alkotása, melynek célja: «a hitel lábraállítása» hazánkban. Mint mondja:

«Csinosítsuk értelmünket, terjesszük tapasztalásinkat, keressük fel a tudóst, társalkodjunk az elmetehetőssel, nagyobbítsuk könyvtárunkat, jutalmazzuk a tudományokban, művészetekben fáradozót, haladót. — Ülünk kocsira, szálljunk hajóra és nézzük a világot — s emeljük hazánkat dicsőbb nemzetek sorába! De mindezekről, drága Olvasóm! mindaddig le kell mondanunk, sőt álmodnunk se szabad, míg szegénységünk, a tudatlanság, előítéletek s balvélemények közt valódi szolgaságban fogva tart bennünket. Pénzünk s valóságos tehetségünk pedig addig sohase lesz, míg a *Hitel* lábra nem áll hazánkban.»¹

Le kell tehát mondani minden nagyról és dicsőről, míg fogva tart a szegénység, tudatlanság, előítéletek és balvélemény. Tollat fog tehát Széchenyi. Megriasztja vele az álmodozásba merülteket és utat mutat a szegénységből. Tanításával csökkenti a tudatlanságot. Rombolni kezdi az előítéleteket, irtani a balvéleményt, legelőször pedig azokat az előítéleteket és balvéleményeket, melyek a szegénységből való kiemelkedést gátolják.

Kíméletlenül fellebbenti a fátylat és föltárja, hogy hazánk «mindenekben századi távolságban kullog más nemzetek után.»² Hiúság tehát nagyratartani magunkat annál is inkább, mert alig tudnak rólunk valamit is határainkon túl.

¹ 263. oldal.

² 258. oldal.

«A tudatlan egyoldalú és mindég idehaza ülő azt hiszi és rá esküdne, hogy a külföld minket csudálva irigyel s csak Magyarország van eszében, — úgy mint sok falusi lakos maga ismétlen kis határát igen híresnek s ön tetteit s törekedését világszertieknek véli — midőn honunkról a külföld alig tud valamit, azzal egy cseppet sem gondol s külujságokban se szoktunk róla közönségesen egyebet olvasni, mint hogy erre sok eső volt, ott egy nagy falu égett el, amott egy kis földingásocska volt sat. — a határjából ki nem bujt honfogoly pedig előítéleteit, tudatlanságát és születési gögjét házánál s övéi közt úgy védi, mint hajdan Ilion palladiumát!»¹

Hiúságból a csak «szegénységet, hátramaradást, penész és rothadás jeleit» mutató jelenben nem szabad megváltozhatatlant, noli me tangere-t csak azért látnunk, mert «régén gyökerre kapott».² Ha nem okuljunk más kárán, vonjunk le tanulságot magunknak mások esetéből, haladjunk, mert mindez kötelességünk.

«Más nemzetek tapasztalásit — melly próbák világiak s az egész emberiség sajátja — kell hasznunkra fordítnunk.»³

El tehát a balvélemények, előítéletek bilincsel! Parancs ez. Parancs ez: örökre.

A parancsot sokféleképen lehet végrehajtani, a közvélemény javításának számos eszköze, módszere van. Minden javító munkára áll azonban az igazság, hogy a medicina könnyen peior morbo. Áll e tétel a közvélemény politikájában is. Széchenyi sajtópolitikai álláspontjának jellemzéséül tehát arra is rá kell mutatnunk, hogy e tételt ő is ismeri és épen ezért óvatosságot tanácsol e szavaiban:

«Tartassék meg a régi jó rend elszánt akarattal, ahol pedig látszik a társasági machina akadozása, ott állíttassék új rugó, friss tengely, épfogú karika; a rozsdá pedig seholy se szenvedtessék, de halkkal vakartassék le, hogy semmi se törjék; s így az előítéletek is csak csendes móddal reszeltessenek, mert azok hamar kiirtása némelly öregben tán halált is okozhatna; de hogy azokat már anyatejbe is keverni kelljen, az bizonyára hazugság.»⁴

¹ 258. és 259. oldal.

³ 260. oldal.

² 261. oldal.

⁴ 39. oldal.

Széchenyi szerint a balvélemények elleni küzdelmet, mely nagy, azonban csak félmunka, ki kell egészíteni a szükséges újtások, a haladás felé való ránevelés munkájával.

Alábbi idézetben a mindenkori magyar sajtópolitikának ad programot Széchenyi, midőn feladatává teszi az ottan való közbenlépést, ahol renyhesség, apathia mutatkozik.

«A magyar szántóvető közönségesen, komoly férfiúsága következtében, nem törekedik úgy mint sváb vagy szász szomszédja, némelly életjavak megszerzése végett — s így se maga nem bírja magát olly jól, se földesurának, se a községnek nem olly hasznos jobbágya s embere, mint az. De ebbül nem az következik, hogy a magyar földműves régi s részint mostani, semmit vagy igen keveset óhajtó s így igen keveset szemfüleskedő, henye apathiájában hagyassék, hanem, hogy renyhességi hajlandósága miatt inkább a legnagyobb inger s azon magusi erejű indító ok használtassék, mely más országokban, mint a tapasztalás mutatja, oly csudákat művelt, hogy azokon alig bámulhatni elegendőleg . . .»¹

Csudákat kell elérni, a nemzetet előrevinni, korszerű intézményeket teremteni, elmulasztottakat pótolni. Nehéz parancs, melynek eleget tenni sikerrel csak úgy lehet, ha az előkészítés, ránevelés tökéletes.

«Minden idomítástul, elkészítéstül függ! 's a' legjózanabb systemákat s intézéseket minden előkészület nélkül, azaz rendetlen képzeletek igazítása s rendezése, hamis benyomások, vakító elfogultságok s megrögzött balítéletek kiirtása s a tudnivalók nagyobb kiterjesztése előtt tanácskozásba hozni nem egyéb, mint magot vetni száraz kemény földbe, mely se szántva, se trágyázva, se boronálva nincs s ennek következtében látjuk s tapasztaljuk sok összeülő közepibül, és sok fáradtság után igen is sokszor mikép veszi eredetét a' semmi . . .»²

Ezt a nevelőmunkát is bölcsen, tervszerűen kell elvégezni, mert: «igen sokat kezdeni egyszerre, igaz, több-

¹ 255. oldal.

² 248. oldal.

nyire igen ártalmas s az ki így cselekszik, nem dolgozik nagyobb sikerrel, mint az agár, melyly egvizben több nyulat hajhász.»¹

*

Vizsgáljuk meg ezután, mint nyilatkozik Széchenyi István a *Hitel*-ben az idomítás kettős, egymással ellentétes, legtöbbször mégis elválaszthatatlan útjáról, a korholásról és dícséretről. Nézzük e kettős útnak a külföldi közvélemény szempontjából való jelentőségéről alkotott véleményét.

A hibák felismerése szerinte indokoltta teszi azoknak leleplezését és kifogásolását. A korholás magában mégis ismét csak félmunka. inkább negativum. A korholást helyesen kiegészíti a felismert hiba kiküszöbölésében való aktivitás, a pozitívum.

«Csak az érti hazafi kötelességét józanul, ki a hiányt, a csorbát látja, de azon egyszersmind tehetsége szerint segíteni törekedik is.»²

A korholás, a vád épen olyan szükséges, mint az ellenvélemény és ennek szabadsága. Egyik faja a vádnak az önvád, melyben Széchenyi felismeri a sajtópolitika egyik igen bevált eszközét. E tekintetben okfejtése világos és kedélyes könnyedség jellemzi :

«A görbe, nagy fülű, kaszás lábú, ha eszes, maga fogja magát a természet mostohasága végett gúnyolni s így idegen gúnytul ment lenni s egyéb lehető elsőségeit s kellett tulajdonit pedigéleti nyájassága által annál szebb fényben előtüntetni. Ki mind ezeket tagadni s fedezgetni akarja, nem csak hijába fáradoz, sőt azon veszélybe esik, hogy kiki ujjal mutat rá s kacagja. És így bölcsebbet nem tehetni az önvádolásnál, ha így lehet mondani, még akkor is, midőn a kellemetlen létből s hátramaradásból kilábolni lehetetlen. De hát ha ezen kilábolás nem csak nem lehetetlen, sőt igen könnyű, és szinte semmi fáradságba se kerül s önmaguktul függ : akkor a hiányok s homályok eltagadása s rejtegetése

¹ Ugyanott.

² 230. oldal.

csak azt bizonyítja, hogy azokbul kiemelkedni nincs szándékunk vagy nincs erőnk.»¹

Épp olyan logikus és igaz ez a nézete, mint amilyen teljes annak felismerése, hogy a dícséret túlzása káros, mert a bekövetkező bukás arányát nagyobbítja.

«S nem szolgálhatni valakit gonoszabbul, mint ha dícséretink által igen magasra emeljük, ami által ötet úgyszólván egy magas toronyra állítjuk, mellyrül szégyen nélkül nem ereszkedhetik le s magát olly magas helyen nem is tarthatja sokáig — s így arrul, azaz a közvéleményben a legfőbb pontrul egyszerre a legalacsonyabbakra szokott süllyedni.»²

De káros a túlzott dícséret a nemzetre vonatkoztatva is. Kiábránduláshoz vezet. A dícsérő: hazugságban marad, a felmagasztalt pedig: gyalázatban, szégyenben.

«Nemzetekkel, hazákkal szintén így van s főképp ollyanokkal, mellyeket nem igen ismérnek s mellyek körül eddig mindég valami homályos köd boronga.»³

«S nem lelki, testi s országbéli javaink dícsérete emelheti fel hazánkat, hanem hátramaradásunk s hibáink nagylelkű elismerése s azoknak férfias orvoslása. Annyi jó s nemes van bennünk, hogy a jónak mértéke könnyen levonja annak kised súlyát, a mi még hátra van.»⁴

Legjobb, Széchenyi szerint,⁵ ha a külföldi közvélemény elé a teljes meztelen igazságot állítjuk, magunkat nem dícsérjük. Hátramaradottságunkban szégyenünkre válik, ha palástolni kívánjuk a hibákat s emellett egy helyben maradunk. de nagy becsületünkre válik, ha bebizonyítjuk, hogy nem tudunk elmaradni, haladni akarunk.

Kitűnő sajtódiplomata nyilatkozik a következő gondolatokban is:

«Én legyek nemzetem elsőségei és díszjei hirdetője, tárogatósíposa? Soha! ily szennyet, ily salakot hozni hazámra nem vágyom, mert igen is jól tudom, milly rossz illatú az öndícséret. Tegyük ezt külföldiek, s minékünk csak az legyen

¹ 240. és 241. oldal.

² 242. oldal.

³ Ugyanott.

⁴ 40. oldal.

⁵ 222. és következő oldalakon.

legaggodalmasb gondunk, hogy ők tehessék is azt, s mindenért s mindenben dícsérhessenek, magasztalhassanak is — mi hallgassunk.»¹

Mintha Széchenyi is látta volna, miként vész kárba az elhibázott propagandánál anyagi áldozat, fáradság és szellemi munka egyaránt. Mintha szemtanuja lett volna a világháború alatt és az utána következő forradalmi években világszerte és szinte tébolyultságig túltengett propagandának, s mintha abból merített volna ily igaz tanulságokat. Pedig az életből akkor tapasztalatot aligha meríthetett és okoskodásának aligha volt más támasza, mint józan következtetése.

Széchenyi tökéletesen felismeri a korholás és dicsőítés szerepének különbségét aszerint, hogy a belső vagy a külföldi közvéleményhez kíván szólni. Felismerése ez annak, hogy a közvéleménypolitikában az eszközök és módszerek megválasztásánál az a döntő szempont, vajjon kik a címzetek, kikhez szólunk, kik olvassák betűnket.

*

Sajtópolitikája alapelveinek ismertetésénél említettük már, hogy az ellenvéleményeket és ezek szabadságát mennyire fontosnak és szükségesnek tartja. Miután a korholás és dicséret sajtópolitikai jelentőségéről már szólottunk, itt az ellenvéleményekéről és a vitatásáról, illetve a *Hitel* idevonatkozó eszméiről kell szólnunk.

Az opposzió «minden kezdetből természetesen következő»² valami. Hasznos, szükséges, épen ezért :

«ne kárhoztassuk az ellenzést tehát általjában minden kivétel nélkül, hanem halljuk a más részt is, az ellenben ne fadjuljon el rendetlen, makacs fejességre . . .»³

Mihelyt elfajul az opposzió, károssá válik.

Az opposzió értékes eleme a discussionak, amíg célját követi. Ha ettől eltér, veszélyes időpocsékolássá, áldatlan tétlenséggé fajul. Ilyenkor az ellenzék «ahelyett, hogy nagyobb

¹ 223. oldal.

² 142. oldal.

³ 38. oldal.

figyelemre gerjesztene, csak keserít, a vért nem kevésbé savanyítja el, mint a szemeket elhomályosítja s az értelmet úgy megzavarja, hogy végre csak önkényes s indulatos tett foly belőle, a józan s okos cselekvésnek pedig sehol legkisebb jele sincs.»¹

Az oppozíció hasznosságának határát könnyen leírni aligha lehet. Megérezni még sem nehéz. Az iránytű a határ megézésénél az oppozíció célja, melynek szem előtt tartása mellett az egyébként elmosódott határvonal felismerhető. (Élj a pedig az oppozíciónak a *Hitel* szerint nem más, «mint minden tárgyat a maga józan, egyenes útjára s tökéletes súlyegyenbeli járására vezérleni, s a Ministeriumot arra kényszeríteni, hogy mindent előkeressen, kitaláljon és intézen el, a mi a közjót s közboldogságot a legbizonyosabban és legrövidebben eszközli.»²

Az oppozíció természetes lévén, helyesen ajánlja Széchenyi, hogy minek előtte «valami újat kezdenénk, ne felejtjük el soha, és vegyük előre számba mindazt, a mi hihetőleg magát ellenünk fogja szegezhetni.»³ Ennyi előrelátás minden esetre kell, az ellenzéknek figyelmen kívül hagyása sokszor meghiúsítja a legjobb szándékot is.

A közakarát, a közóhaj rábeszélés, felvilágosítás, idomítás útján alakul ki. Ebben van a discussio ereje, jelentősége. Ezáltal válik a discussio az igazság útjává.

«Kölcsönös felvilágosítás és oktatás előbb-utóbb az igazságot úgvannyrá kifejti, midőn annak fénye előtűnik, hogy az igazi jót és hasznost végre mindenki elfogadja, a bal s előítélet, tudatlanság s hazugság serege ellenben pirulva vonul vissza s olly rettegéssel kerüli a valódit, mint a bagoly s denevér a napsugárt.»⁴

A társadalom lelke csak akkor él, ha a gondolatok kölcsönösen közöltetnek. Enélkül semmi emberi nem várható, csak ösztönös tömegjelenségek. A lelkiélet is lehet azonban, mint minden élet, vagy hanyatlás, vagy tespedés, vagy haladás. Nemcsak nem közömbös ezért, hanem talán döntő mozzanat

¹ 142. oldal.

³ 144. oldal.

² 38. és 39. oldal.

⁴ 141. oldal.

az, hogy milyen gondolatok, elvek, eszmék vetődnek fel és hogy ki az, aki ezeket felszínre hozza.

«Miből támadhat a nemzetiség, hogyan fejlődhetik ki erősebb- s magasabban?» — kérdi Széchenyi a *Hitel*-ben önmagától, válaszolva eképen: «Társalkodás s gondolatok közlése által!»¹ Hozzáteszi azonban, hogy ehhez járulnia kell annak, amit együtt, közös néven ő koncentrációnak nevez s ami a közösség öntudata, a haladás vágya és az egymásra tekintő kölcsönös munka.

*

Sajtópolitikai álláspontja ugyanannak a célnak kíván szolgálni, ami minden cselekvésének és gondolatának irányítója volt. E cél: a magyarság haladása. Természetes, hogy ebben az elgondolásban a magyar nyelv ügyének is méltó helyet juttatott. Ide kell tehát iktatnunk sajtópolitikai álláspontjának teljesebb megismertetése céljából a *Hitel* szavait, melyek a magyar nyelv ügyére vonatkoznak.

«Az egészséges nemzetiségnek pedig egy főkísérője a nemzeti nyelv, mert míg az fennmarad, a nemzet is él, bár mi sínlődve is sokszor — mint erről számos a példa — de ha az egyszer elnémult, akkor csak gyászfüzt terem a hon, melly a voltakért szomorúan eregeti földre csüggeteg szárnyait.»¹

*

A «*Hitel*» sajtópolitikai gondolatait ezekben csoportosítottuk össze, így tártuk fel az abban kifejezésre juttatott álláspontot. Tettük ezt azért, hogy gróf Széchenyi István államférfíui nagysága előtt hódoljunk, erre másokat buzdítsunk. Tettük azért, hogy közel száz év után, új nemzedék előtt, új tollal hirdessük igazságait. És tettük azért, hogy szellemtörténetünknek ma — sajtóreform küszöbén — nem kis mértékben időszerű fejezete körében részletmunkát végezzünk.

Ismétlés lenne rámutatni sajtópolitikai álláspontjának egységes voltára és nagy erkölcsi magaslatára. Ismétlés lenne

¹ 171. oldal.

² Ugyanott.

ideális voltát hangoztatni. Nem vizsgáljuk a *Hitel* korszakalkotó jelentőségét, mert ez a jelen tanulmány célkeréni kívül esik. Nem vizsgáljuk a *Hitel* sajtópolitikai álláspontjának saját korában és később tett hatását sem, mert nem az akkori vagy későbbi korszellemről kívántunk ismertetést adni, sőt nem is Széchenyi álláspontjának egészéről, csupán a *Hitel* sajtópolitikai eszméiről.

Befejezésül álljon itt az a pár megható sora, amit Széchenyi saját jutalmáról, a közérdekért kifejtett felvilágosító tevékenységének jutalmáról mond. Álljanak itt e sorok, melyekben ideális és követendő tanulságot lehetnek mindnyájan, kik közéleti szerepet töltenek be, kik közügyekben munkálkodnak :

«Azért ha másnak hazája fejős tehén gyanánt jelenik is meg, nekünk azon remény maradjon mindég legszebb örömünk, hogy magyar honunk mind magasra fog emelkedni még ; s leszünk e tanuji annak, vagy sem, a' hatalmas Istenekre bízunk s úgy fáradozzunk, mint halhatatlan lelkűek.. kik az idő mohátul mentek. S ki tudja, ha soha többé halottii álmunkból nem ébrednénk is fel, ki szerencsésebb : az e : ki a fákat ülteté, ápolgatá s azok lassu, de meg nem szűnő növéset tapasztalá ; vagy az, ki megnőtt korokban nyugodott s henyélt csak árnyékok alatt?»¹

A felvetett kérdésre nem adja meg a választ, a rajta való elmélkedést olvasóira bizza. Az olvasó pedig, ha józanul vizsgálja a kérdést, hamar eljut az egyetlen helyes következtetéshez, válaszhoz. És ez az, hogy a becsületesen munkálkodó boldogabb, mert munkájában már végzésekor örömet érez, az elvégzettre viszont élete végéig megnyugvással tekint, — míg a másik más munkájának gyümölcsét csak addig élvezheti, amíg a biztosan és rendesen gyorsan közleledő unalom, csömör el nem érkezett.

HLATKY ENDRE.²

¹ 249. oldal.

² A hivatkozások a *Hitel* 3. kiadására vonatkoznak, melyet Trattner J. M. és Károlyi István adott ki Pesten 1830-ban.

BIZÁNC ÉS SZTAMBUL.

Az egész világot meglepte Kemál basának, a török nemzeti újjáéledés vezérének az az intézkedése, hogy a birodalom központját és székhelyét, bár kényszerűségnek engedve, jóformán egyik napról a másikra, Sztambulból a kisázsiai Angorába tette át s a kalifátus megszüntetésével véget vetett a török államfők egyházi főnökségének, a bizánci cäsaropapizmus e másolatának. Európa háborúutáni térképváltozásának ezt kell egyik legfontosabb és kétségtelenül legállandóbb természetű jelenségének tekintenünk. Nagy dolog ez. Mert kétségtelenül azt jelenti, hogy a török nemzet elvágta azt a szoros kapcsolatot, mely sorsát az Aranyszarv-melléki székvároshoz kötötte. Sztambul minden tekintetben utóda volt a rómaiak Constantinopolisának, meg a keletrómai birodalom Bizáncának. Fényben, hatalmi pozícióban, kulturális jelentőségben. Aminthogy egészen a mult század első évtizedéig, tehát közel négy századon át a török birodalom, még területileg is nagyon hasonlóan folytatója, utóda volt a bizánci birodalomnak. Néhány vonással rá akarunk világítani arra, mit jelent ez a változás a török nemzet sorsalakulásában és Európa politikai konfigurációjában.

Kevés városa van a nyugati félgömbnek, amely Stambulhoz hasonló régiségű települési hely lenne. Bizantiont, későbbi kiejtés szerint: Vizantiont — Krisztus előtt 660 körül alapították megarai dór telepések, akik jelentékeny szerepet vittek a Fekete-tengermelléki görög kereskedelmi gyarmatosításban, melynek célja az volt, hogy e vidékek termékeit a Hellas felé irányuló kereskedelmi forgalomnak megszerezzék és a görög agyag-, fém-, meg ruházati ipar termékeivel cseréljék ki. Azokban a háborúkban, amelyeket

a perzsák viseltek a nagy közgazdasági és kulturális fejlettségű hellén területek s az egész Földközi-tengeri uralom meghódításáért, Vizantiont csakhamar birtokába vette Dárius. A spártai Pausanias Krisztus előtt 478-ban szabadította föl. Jelentős pozícióját igazolja az, hogy tagja volt a hellén városok délosi szövetségének. Makedóniai Fülöp Athénhez csatolta. Nagy Sándor alatt teljes autonómiát kapott.¹ A Krisztus előtti III. században kelta és gót betörésen ment keresztül. A római hódítás Septimius Severus császár alatt érte el (Krisztus után 193—196.). Amint a Krisztus utáni IV. században, az itáliai emberanyag ritkulása folytán, a császárok a balkáni illyrekre és thrákokra kezdtek támaszkodni, érvényesülni kellett a város kiváló földrajzi fekvésének. Még Diocletian azt mondogatta, hogy «az én Rómám Serdica», vagyis a szófiai medencét tekintette a birodalom központjának.² már Nagy Constantin, miután előbb Chalcedon, Thessalonika, Trója és az afrikai Carthago között válogatott, 326-ban Bizánc mellett döntött. Elkezdte építeni a város nagy körfalát és 330-ban fölszentelték az új birodalmi székvárost: Constantinopolist. Ez már keresztény főváros volt. A keresztény vallás államvallássá lett. Constantinus megszüntette a császárimádást, a divus császári jelzöt. De meggyökerezett a legitimitás elvét s a császár kizárólagosságát örökösének és utódjának kijelölése tekintetében. Utódai közül Valentinianus uralkodótársa Valens (364—68) a valóságban az első keletrómai császár volt. Teljessé tette a birodalom kettéválását Theodosius (379—395), aki a keleti részt Dalmácia kivételével, a 18 éves Arcadiusnak adta, a nyugati részt, immár Milánó fővárossal, a 11 éves Honoriusnak. Theodosius alatt lett a római pápa egyházfő, a 380-iki római zsinat határozatával s kapta meg a primatust, a püspökök megerősítési jogával. És alatta indult meg a keleti egyház különválása is, mert a római pápa tekintélyét a konstantinápolyi pátriarcha területén nem engedte érvényesülni. A katonai különválást a római és konstantinápolyi

¹ Az *Encyclopediá Britannica* adatai.

² Thallóczy Lajos: *A rómaiak Boszniában.* (Századok 1904. évi VIII., IX., X. füzet.

különálló főparancsnokság tette teljessé. Már Nagy Konstantin gondoskodott arról, hogy a császári trónt vakító fény és pompa vegye körül a palotákban, valamint mindenütt, ahol a császár testőrségének és udvari méltóságainak díszes kíséretében megjelent és mindenképpen nyilvánuljon az, hogy a császár különbözik más halandótól, hogy minden másnak fölötte áll. A császár mint a kereszténység feje elnököl a zsinatokon és fő auktoritása mind az egyházi, mind a világi törvényhozásnak.¹ A jogszolgáltatás egyforma hatállyal alkalmazza a világi törvényeket és az egyházi kánonokat.² Az elméletet, hogy az államban az elsőség az egyházat illeti, mert a császári hatalom a test, a pátriarchaé a lélek, úgy módosította a való élet, hogy a pátriarchátus a császári tróntól kapja a Glóriát s a császár az egyetlen igazi főhatalom, vagyis a legteljesebb mértékben kialakult a caesaropapismus. A VI. századtól kezdve a társadalmi s a hivatalos állami és egyházi életből eltűnik a latin nyelv s a görög lép a helyére. Amint pedig 480-ban meggyilkolták az utolsó nyugatrómai császárt, csak Bizáncban volt az egyetlen császár, isteni eredetű hatalmával és tekintélyével. A császári tekintélyt tisztelik és elismerik mind a birodalmat romboló barbárok, mind az Itáliából nyugatra a római provinciák helyén alakult hatalmak. Odovacar, 14 éven át mint patricius, konzul, tehát császári főhivatalnok uralkodik Itáliában. Császári főhivatalnok Alarich, Bizáncban nő föl Theodorich. Athanarich gót főember, mikor Konstantinápoly főterére vezették, így szól: nincs benne kétség, a császár itt e földön Isten.³ Ez a nagy tekintély tette hatóerővé a híres bizánci diplomáciát is, amely sokszor császári kitüntetésekkel, ajándékokkal és adófizetéssel tudta elhárítani a birodalom ellen irányuló támadásokat.

¹ A chalcedoni zsinat határozata 451-ben.

² Megegyezés Bölcs Leó és István testvére konstantinápolyi pátriarcha között; külön novellában: hogy ha egy állami törvény alkalmazása hasznosabbnak látszik, mint a kánoné, azt kell elővenni és megfordítva. *Südland. Die Südslavische Frage und der Weltkrieg.* Wien, 1918. Mans.

³ Bryce: *A római szent birodalom.* Bpest, 1903. Ford. Balogh Armin.

A császárok címe: Ἐν χριστῷ τῷ θεῷ πιστος βασιλευς καὶ αυτοκρατωρ. Krisztusban, az Istenben bízó császár és egyeduralkodó. A háló- és lakószobák belső szolgálatát eunuchok látják el. Az udvar nagyszámú, szorosán megszabott rangú méltóságokból áll. A császári testőrség, a varángok lovasgárdája és a Cakonok meg perzsa eredetű vardarioták gyalogsági csapatai. A legfőbb udvari méltóságok rangszerinti sorrendben: előbb a kaisar, utóbb a deszpotész, közvetlen a császár után, rendszerint a császár öccse, vagy más legközelebbi rokona, Szevasztokratór (σεβαστος = augustus.) megasdomestikos = főparancsnok; protoszevaszt, panhyperszevaszt, megas drungarios (flotta főpar.)¹ protospathar = első szárnysegéd, hypat = consul, antipat = proconsul, az anatóliai thémák domesztikosa (miniszter), logotet (kincstárnok), pinkernesz (pincemester), kuropalatos (palotanagy). Ez utóbbi a 15-ik, a megas pappias, szintén palotagondozó a 22-ik helyen stb. A császári paloták: Daphne (Nagy Konstantin építése), a nagy trónteremmel, négy melléképülettel, a Magnaura (később egyetem) a porfirpalota, a Bukoleon (II. Theodosios), Chalke (Zeno), Blachernæ. Itt fejlődik ki a szigorú udvari etiquette s innét megy át Spanyolországba, majd a többi udvarokba. Szorosan előírt ceremóniák: a koronázás, a császárné koronázása, a császári menyasszony fürdetése, a császári születésnap, a császári gyermek születése, első hajvágás, háborúból bevonulás, diadalmenet, Kaisar kinevezése. Főméltóságok koronázása és köpennyel ellátása, egyházi és nemzeti ünnepeknél az udvar szereplése, hivatalnokok fizetése, Palmarum vasárnap estéjén a pálmaág adományozása, húsvéti szagos növény-

¹ A bizánci udvar szervezetét és életét írja le Karl Dieterich: *Hofleben im Bizanz* c. munkája. Ennek forrásai: *De officialibus Palati-i Constantinopolitani et de officiis magnae ecclesiae*, — Kodin, kuropalatosnak tulajdonított munka. Krumbacher szerint azonban csak a XIV. században Kantakuzenos János császár rendeletére készült. Az első ceremóniás könyv a *Konstantinos Porfirogenetos* nevéhez fűződik. A Kodin-féle Mátyás királyunk könyvtárába került, majd Uffenbach frankfurti könyvgyűjtőhöz, végül a lipcei városi könyvtárba. J. J. Reiske és Deich tudósok adták ki 1751-ben, két kötetben. A Konst. Porfirogenetos-félet 1839-ben adták ki Bonnban.

osztás, zöldcsütörtöki lábmosás, fürdés, követfogadás, udvarhölgyek kinevezése, kilovaglás. Előíratott Olga orosz nagyhercegnő fogadása 957-ben.

A szabályozott udvari életben a keresztény hit ellenére is kifejlődött a császárimádás. És Bizánc lett az első európai hivatalnokállam, amelynek alattvalóiba igyekvő szolgáltszellemet kellett önteni. Kifejlődött a pártoskodás, az elvakultan sóvár versengés a címekért, irigykedés, féltékenység, a külsőségekhez való ragaszkodás, az aprólékos ceremóniákban való gyönyörködés. A méreg, gyilok, megvesztegetés besorozása a politikai eszközök közé. A császári trónnak kettős, világi és egyházi, istenivé fejlődött fénye elnyomja az árnyoldalakat. A hatodik században már latinból göröggé változott bizánci politikai és kulturális élet kihozza a bizánci nemzeti érzés első nyilvánulását. A 876-iki zsinat illetéktelennek mondja a római pápát a keleti egyház ügyeiben. Teljessé válik a cæsaropapismus az 1054-iki egyházi szakadással. A birodalom pedig a Komnének alatt hatalmának, fényének tetőpontjára jut. Csak a mostanikori Párizs pozíciója hasonlítható az akkori Bizáncéhoz, a birodalom hatalmi állása azonban aránylag sokkal felülmúlta Franciaországét. Most már nemesak naív barbár előkelőségek igekeznek Bizáncot utánozni, hanem hatalmas uralkodók és haladó nemzeti társadalmak is. Legszeleső expositurái a ravennai exarchatus és Venezia, mely teljesen görög eredetű és erkölcsű. A bizánci császártól élvezett nagy kereskedelmi privilégiumai adják jövő nagyságának alapját; a birodalom adriai politikájának Venezia az intézője. Boris bolgár cár 864-ben bizánci papoktól kapja a kereszténységet s népével együtt bizánci befolyás alá kerül. Ifjabb fia Simeon (893—927) a bolgárok és görögök cárjává koronáztatja magát. (Βασιλεὺς βουλγαρῶν καὶ Ῥωμαίων.) Rómából kapott koronával. Preslavban¹ teljesen bizánci mintára rendezi be udvarát és székhelyét; mert Bizáncban növekedett és az udvari iskolában

¹ A Kamcsija mellett, Sumen közelében. Most egy Preslav nevű kis falu áll a helyén, török neve: Eski Stambul. A Bulgáriára vonatkozó adatok forrása: Konst. Jireček. *A bolgárok története*. Magyar ford. Nagybecskerek, 1878.

tanult. Veleszületett turáni harciassága mellett onnan irodalompártoló hajlamokat hozott. Alatta kezdte magát a bizántinizmus a szlávok közé befészkelni — írja Jireček.¹ A bolgárok, — írja Jireček ugyane munkája 354. lapján — akik törvényeiket és irodalmukat, erkölcsüket és erkölcstelenségüket, a kiélt bizánciaktól vették át, csakhamar ugyanazon sírba dőltek, amelybe mestereik temetkeztek. Annak, hogy a hódító, magasabb kulturájú turáni török törzs, a bolgár, 250 év alatt beléolvadt a meghódított szlávokba, szintén a bizánci ernyesztő befolyás volt az oka. A Duló-dinasztia népének Bizánc megsemmisítésére törő iszonyú energiáját, a császári diplomácia a jámborabb keresztény hitre térítéssel igyekezett ellensúlyozni. Már 885-ben itt kezdett dolgozni a két bizánci szláv apostol; Cyrill és Method s egyházi nyelvvé tették az általuk beszélt szláv nyelvjárást. Az első bolgár cár Rómából kapta ugyan a koronát, hiszen Bizáncból hiába kérte volna, de azért az udvara is, a népe is az egyházi és a világi életben Bizánc szomorú kópiája lett. Hiába voltak a Dulóknak (679—968), a Sismanidáknak (976—1014), az Aszjanidáknak 1186—1257, a Terteridáknak majd újabb Sismanidáknak, mindannyi turáni származású dinasztiaéknak kiváló férfiai; a kaisarok, szevasztokratorok, protospatharok stb. pártos oligarchiája fölfalta a maga egyszerűségében hatalmas nép birodalmát. Bajazid 1339-ben véget vetett az utolsó, a trnovói bolgár államnak.

Egy másik, de már eredetileg is teljesen szláv balkáni állam, a középkori Szerbia, szintén gyorsan áldozata lett a Bizánc-majmolásnak.² Komnén Emanuel császár (1143—1180) egyszer Nisben időzván, magához hívatta a hatalmas természetű fiatal Nemanját, egy diocleai származású Zavida nevű birtokos ember zsupáni állásban levő fiát. Megkedvelte, protospatharrá nevezte ki, megajándékozta Glubocsica nevű, Leszkovác-környéki birtokkal és nagyzsupánná tette, a többi szerb zsupánok fölé. Nemanja, a császár hatalmát

¹ *A bolgárok története*, 134. l.

² Konst. Jireček: *Geschichte der Serben*. Gotha 1911.

gyengülni vélvén, nemsokára elpártolt tőle. Manuel azonban hirtelen rátört a szerbekre és Nemanyát 1172-ben Bizánca hurcolta. Itt keresztüesett a szokásos szelídítő iskolán s haláláig híve maradt Manuelnak. De halála után, III. Béla magyar király segítségével, maga alá gyúrte a versenytárs zsupánokat. Megvetette alapját a középkori, Nemanya szerb államnak, mely a Balkán belsejében 1371-ig, majd egyes részterületeiben, a Duna—Száva felé vonulva, az 1389-iki koszovói csatáig tartott. A bizánci befolyást a politikai hatalom mellett az egyház is terjesztette, akárcsak Bulgáriában. Itt is dolgozott a két bizánci szláv apostol. Az első király, Sztevan Prvovencsan (1196—1228) egy darabig, mint a bolgár, ingadozott Róma és Bizánc között. Végre is ünnepélyesen hozzácsatlakozott a keleti görög egyházhoz s öccse, a későbbi Szt. Száva, az akkor Nikaeába szorult császári udvarból és pátriarchától hozta el a szerb nemzeti egyház elismerését és a saját érseki kinevezését. Mennél hatalmasabbak lettek a szerb uralkodók, annál erősebben utánozták Bizáncot, amely ezidőben már rohamosan gyengült. Dusán István (1331—1355) 1346-ban cárrá koronáztatta magát Szkoplyében. (V Christa boga blagoverni car i szamodrzsac szvem Szrbom i Grkom.) Az ipeki metropolitát pátriarchává tette s udvari emberei, meg a nagy szerencsével, Bizánc hanyatlásából, nem pedig fegyveres akcióból naggyá vált birodalom vidéki kormányzói között, csak úgy szórta a bizánci címeket és méltóságokat. De az ő országa már húsz évig sem bírta el ezt a nagyzolást. Fiát III. Uros cárt a sok nagycímű főember cserbenhagyta s egyikük, Vukasin, aki királyi címet viselt, a törököktől a Marica mellett szenvedett nagy vereség alkalmával, állítólag meggyilkolta. A hol magyar, hol török, hol mindkét főnnhatóság alatt álló szerb uralkodók sorát nem a cifra bizánci címesek valamelyike folytatta, hanem Lázár knéz. Csak a fia István és a Brankovicsok viselték megint a bizánci despota címet. Persze Bizánctól adományozva, bár a szultán alattvalói voltak. Hogy mennyire Bizánc irányító befolyása alatt állott a Nemanyák Szerbiája, egy híres szerb történetíró, Novákovics Sztoján szavaival illusztráljuk. Senki se vádolhasson meg azzal, hogy magyar

elfogultsággal beszélek. Novákovics a szerb egyházi szervezetet illetően a következőket írja :¹

«Az egyházi kormányzás közvetlen másolata annak az egyházi kormányzásnak, amint azt Bizáncban kidolgozták. Ez fenntartotta magát még a szolgálatok és hivatalok lefordíthatatlan neveivel is a mai napig. Behozatott a vallás és vele együtt az egész szolgálati és hivatalnoki rendje. Ezzel a renddel, lefordítás nélkül, átalhozott az egész terminológia is nagyon kevés kivétellel. A polgári és állami intézményeknél némileg eltérő az állapot. A zsupa és a katun meg a szelo (falu) szláv eredetűek. A zsupanija, a zsupán szerb nevek. A knéz német eredetű. Szláv elnevezés a vojvoda, a cselniké. De ezek az elnevezések az utolsó Nemanják alatt kiszorulnak. Jönnek a bizánci titulusok : a szevaszt, potoszevaszt, szevasztokrátor, potospathár (első hadsegéd) sztrategosz. Bizánci címeket kapnak a császároktól a szerb uralkodók és előkelőségek. Dusán cár behozta azután az egész bizánci udvari rendet. De nemcsak ezek a külsőségek honosodtak meg a szerb udvarnál, hanem úgy mint a bolgárnál is, a rokongyilkosságok az uralkodócsaládban, a királynék önkényes eltaszítása, szabályos válás nélkül új házasságok kötése (II. Uros pl. harmadik feleségének Andronikos császár nyolcéves leányát, Szimoniszt vette el), de elterjedt a pártoskodás is, a nagyrangú vidéki kormányzók sok függetlenülési mesterkedése, árulása stb. A teljesen bizánci lében fürdő középkori Szerbia csúfosan veszett el és Lázár knéz utódai már hiába voltak józanabb emberek.

Nem volt mindjárt végzetes a bizánci befolyás Oroszországra nézve, sőt sok évszázadon át kitűnő külső kerete volt a hatalomnak az orosz cári egyház és az orosz cári hatalmi szervezet. Mind a kettő bizánci örökség. Olga kievi hercegnőt 957-ben nagy ceremóniákkal fogadja Bizáncban a császár és ortodox hitre téríti. Vladimir kievi fejedelem 989-ben felveszi a keresztséget Chersonban s felvéteti népével is. «Russia ettől kezdve — írja Diehl — a bizánci civilizáció

¹ Vizantijszki csinovi i titule u szrpszkim zemlyama XI—XV. veka. Glasz szrpszke kraljevszke akademije. 78-ik k. Beograd. 1908.

mintájára szerveződött, Bizánetól a vallással együtt átvette művészetét, irodalmát, szokásait.¹ Mi még azt jegyezzük meg, hogy az utolsó bizánci császár, leányával, akit 1471-ben a kievi orosz fejedelem vett el, Oroszország örökösül érezte magát Bizáncnak. Ennek befolyása az európai történelemre a balkáni protektorátusban és törökellenességben nyilvánult meg.

Mindezt azért kellett előrebocsátanunk, hogy érzékeltesük, micsoda tradíciókkal, szokásokkal, erkölcsökkel impregnált földre és levegőbe jutott a törökség, amikor a bizánci birodalmat elfoglalta. Mikor Szulejmán török vezér csapatai 1354 március 2-án elfoglalták Kalipoliszt és később Drinápolyt meg Filippopoliszt, nagyon egyszerű életű hadinép voltak. Az uralkodót emirnek vagy beynek hívták. I. Bajazid volt az első szultán, vagyis császár. Beszéltek Nagyúrról vagy Nagytörökről. Bertrandon de la Broquière² 1433-ban következőket írja Ozmán drinápolyi udvaráról: Az uralkodó mellett volt számos herceg (cselebi) a dinasztia tagjai és bizonyos neme a születési oligarchiának, örökös hadvezéri állásokkal. A hadsereget könnyen mozgó, zsoldnélküli lovascsapatok alkották, jobb lovakkal, mint a balkáni népek lovassága. A lovasság fenntartási alapja a feudális birtoknak egy neme volt, a nem örökölhető lovagi birtok. Gyalogságul csak íjászok szerepeltek. A janicsárok gárdája először 1430-ban említetik okiratilag. A törökök közepmagasságú szép emberek, nagy szakállal. Nagyon mérsékelten élnek, korán kelnek és korán fekszenek. A táborban rend és engedelmség uralkodik. A török seregek gyorsan, óvatosan és lárma nélkül vonulnak a céljuk felé. A magas csizmával és vízhatlan köpönyegekkel felszerelt harcosok fegyvere a kard, a nyíl és íj, kis pajzs és lándzsa. Mint Kisázsiaiában, Európában is, kis csapatokkal elpusztítják a nyílt területet, beúzik a földműveseket a nyílt városokba és várakba és ezeket könnyen kiéheztetik. Az ellent nem állókkal szelídek. A keresztény

¹ Ch. Diehl: *Histoire de l'Empire Byzantin*. Aug. Picard. 1920. Paris.

² Idézi: Konst. Jireček: *Gesch. der Serben* c. munkájában.

fejedelmeket segédesapatállítóknak, vazallusoknak hagyják meg s csak haláluk után jön török helytartó. A hódítás gyorsan halad a félszigeten. Török vazallus lesz a szerb népdalok hőse, Kralyevics Marko 1371—1394 — (jelentéktelen ember és uralkodó, — mondja Jireček) és török vazallusok a többi nagy bizánci című Dusán cári sógorok, atyafiak és kegyencsek. A törökök közel száz esztendőn át lesik az alkalmat, hogy mikor vegyék be Bizáncot. Az egykor nagy birodalom most már jóformán csak fővárosának környékére szorítkozik. Végre 1453-ban II. Mehmed bevonul Konstantinápolyba, helyesebben Isztambólba. Már ekkor kialakult a Sztambul név. De ne gondoljuk ám, hogy ez a szó török. Az ozmán harcosok a Bizánc felé igyekvő görögöktől azt hallották: *isz tîn bolin*, = «a városba». A görög polisnak hívta Bizáncot, mint a római urbsnak Rómát. Ebből lett a török Isztamból sehiri = Sztambul városa. Már az új birodalmi székváros elnevezésénél kezdődött a hódítók tragédiája. Azután következett a törökök nagy offenzívája Nyugateurópa ellen, amely Bécs ostromában tetőzött. Ezideig a török közéletet éppen eléggé áthatotta a bizánci méreg. A kalifátussal bekövetkezett a cæzaropapizmus, a nagyvezéri, beglerbegi (= szezvasztokrator) és egyéb udvari hatalmasságok szaporodásával beállott az önző pártoskodás. Bizánci örökség volt az eunuchi intézmény, sőt a kaftánosztogatás is. Említettük, hogy a bizánci udvari ceremóniás könyv előírásai szerint a főméltóságok a felavatásukkor köpenyt kaptak. A szultáni udvar tudósai a szóban lévő kitüntetések közül csak a kaftánosztogatást tartották továbbfolytathatónak. A nagypénteki lábmosást, a húsvéti rózsalevél- és szagos fűadományozást a császári udvar után a római pápai udvar folytatta. Ellenben Sztambulban is kezdték fölütni a fejüket a bizánci erkölcsök rémei: az uralkodóknál a családirtás, a veszedelmes emberek titkos kivégzése, a nyugati idegenek gyűlölete, az önkénykedés életükkel és javaikkal. A velenceiek, raguzaiak és genuaiak ellenben még szélesebbkörű privilégiumokhoz jutottak, mint Bizáncban. A harctéri vereségek lázadásokat, trónfosztásokat idéznek elő. Bizánc történelme szinte ismétlődni kezd a XVIII. században. Teljes érvényre jut pedig a bizánci

méreg akkor, amikor a fényes porta hatalmi eszközei között szerepet kezd játszani a legszörnyűbb bizánci örökség: a fanarioták tevékenysége. E népség nevét Sztambulnak Fanar nevű városrészétől kapta. Ide, az ökumeni pátriarcha védelme alá gyűltek vállalkozó szellemű, ügyes, egy-egy nyugat-európai nyelvet is beszélő görögök. A pátriarchátus jó viszonyt tartott fenn a portával, amit a fanarioták is kihasználtak. A porta igyekezett a görögök símulékonyságát, üzleti jártasságát a pénzügyi téren kihasználni. Adóbérlőket szedett közülök. A XVII. század második felétől kezdve mint hivatali tolmácsok, titkárok, külföldi politikai ügynökök, szerályi orvosok és titkos írástudók, ilyen alkalmazásban a pasáknál is kezdtek szerepelni. A XVIII. században már teljesen a kezeik között volt a pátriarchátus is; 1711-től 1821-ig pedig őtlük függött az, hogy ki legyen a két oláh tartományban a helytartó fejedelem. Jellemzésüket román tekintélyek és Jireček szavaival kísértem meg, és csak röviden utalok rá, milyen lehetett a porta diplomáciai szolgálata a fanarioták befolyása, sőt diplomáciai ténykedése mellett.

Xenopol *Historie des Roumains* című munkájában többek között a következőket írja róluk: Az adminisztratív uralom a fanariotakorszakban szervezett rablás volt. (Brigandage organisé.) A rablásban vezettek a hatóságok, amelyeknek védeni kellett volna a népet a rablástól és fosztogatástól. Mindazok az idegenek, akik a XVIII. században Oláhországban és Moldvában jártak, a legsötétebb színekkel festik az ottani nép valóban kétségbeejtő állapotát. Az ilyen uralom a népet a fanarioták ellen csak gyűlölettel tölthette el. A fejedelmek kegyetlenül legyilkoltattak egyes bojárokat, hogy a többit megfélemlítsék. Más fejedelmek vásárolták a bojárok jóindulatát. A fanarioták a katonai eredetű nemzeti nemesi osztályt is dezorganizálták; pénzért adták a nemeséget olyanoknak, akiknek erkölcei miatt az egész román nemességet méltán érte gáncs. A bojári méltóságokat pénzzel vásárolták, mert a bojároknak szabad zsákmánylásuk volt. Teljes műveletlenségük folytán a bojárok egymással csak a külső pompában, lakomázásban és fényűzésben versenyeztek. Legkedvesebb időtöltésük volt a kocsizás a főváros

utcáin. Dologtalan életük vészterhesen hatott a közerkölcsökre. Az ókori emberek erkölcsi súlyedése annyira ment, hogy nyilvánosan dicsekedtek rablásaikkal, mint valami természetes dologgal.¹

Az úgynevezett fanarioták a Fanarnak nevezett városrészből való konstantinápolyi görögök, akik a görög klérus uralmát a szláv Balkánállamokban oly rossz hírbe hozták. Az egyházban papi fanarioták uralkodtak. Minden méltóság, a pátriarchátustól a lelkészségig, megvásárolható volt. A pátriarchák nagyobbrészt görög bankárok, török főurak, vagy idegen követek cselszövényei következtében nyerték el állásukat. 390 év alatt együttvéve 140 pátriarcha követte egymást. A püspökségek betöltésénél az a jelölt győzött, kinek legtöbb pénze és legnagyobb protekciója volt. Így megesett, hogy nem egy szakács, kafedzsi vagy csibukdzsi nyerte el a püspöki méltóságot, melynek keleten sokkal nagyobb jelentősége volt, mint nálunk, mert a püspök egyszersmind a világi főnök és a rajah képviselője volt a hatóságok előtt. Püspökségébe érkezvén, a püspök legelőször a vételösszeg behajtásáról gondoskodott; de ezzel a zsarolások korántsem értek véget, mert később arról kellett gondoskodni egyrészt, hogy jól éljen, másrészt, hogy basája és a konstantinápolyi protektorok jóindulatát megtartsa.

Jireček, Gaffron porosz követnek 1779-iki jelentéséből a következő idézetet közli a fanarról:

«La quartier est la demeure de ce qu' on appelle la noblesse grécque, qui vivent tous aux dépenses des princes de Moldvie et de Valachie. C'est une université de toutes les scélératesses, et il n'existe pas encore de langue assez riche, pour donner des noms à toutes celles qui s'y commettent. Les fils y apprend de bonne heure à assassiner si adroitement son père pour quelque argent, qu'il ne sauroit être poursuivi. Les intrigues, les Cabales, la hypocrisie, la trahison, la perfidie, surtout l'art d'extorquer de l'argent de toutes mains y sont enseignés methodiquement.»

¹ Jireček Konstantin: *A bolgárok története*. Nagybecskerek 1899. (Magyar fordítás német eredetiből.) 44. lap. *A Phanariotákról az egyházi életben*.

Ez idézetekből mindenekelőtt egy érdekes kuriózumot emelünk ki. A két oláh tartomány nagybirtokosnemessége a fanariota görögökből alakult ki és annak hagyományait ápolják a mai előkelő oláh társadalmi rétegek is. Máig is fennáll a bukaresti kocsikorzó, az új Galea Vittoriein, akárcsak egy-két évszázad előtt. Belenyúlnak a mai korba is a bizánci Hippodrom kocsizó jeleneteinek koresmaradványai, melyeket a török uralom Bizánctól Bukarestbe tett át. Íme, ez csakugyan régi kultúrára vall, mint az egész fanariota oláh arisztokrácia. Nagyrészt a bizánci kiirtott urak nevét fölvetett szolgák utódai. De rettentő kulturátlanságot, züllött erkölcsöket és süllyedt lelki tulajdonságokat takarnak ezek a cifraságok.

Ami az egyház bizánci destrualását illeti, meg kell jegyeznünk, hogy a görög egyház püspökei magánjogi és büntetőjogi ítélkezéssel is foglalkoztak. A török igazságszolgáltatásnak sok baja volt, mert a kádik fizetése a felek adománya volt. II. Szolimán után a pertárgy 10 %-a. Közöttük is voltak megvesztegethetők. A fanariota befolyás miatt a megvesztegetés játszotta a főszerepet a bíraskodásban, míg csak az úgynevezett kapitulációk nem teremtettek új rendet.

A II. Szolimánt követő tétlen uralkodók alatt teljesen érvényesült a bizánci méreg. Nem ellensúlyozta már az első századok turáni energiája. A mult század elején jöttek a nagy pártütések, Ali Tepelenti, az egyiptomi Mehmed Ali, a vidini Paszvan Oglu. A janicsár lázadások, palotaforradalmak. Egészen bizánci mintára. Jó magam 1910—14 között figyeltem Sztambulban és több balkáni török nagy városban a közállapotokat. Láttam a Csiragán, Dolma Bagdzse, Yildiz, Eszki Szeraj császári palotákat. Résztvettem sok szelamlikon. És nem éreztem magamat jól egyikken sem. Méltatlannak találván egy nagy nép uralkodójához ezeket a szerepléseket. Rajtuk volt a bizánci ceremóniák nehéz illata. Görögök, örmények, zsidók voltak a fő vezető polcokon. A portán követelődző, fenyegetőző, intrikáló orosz, szerb, görög, francia, angol, német diplomaták jártak. A külügyminiszter és a porta nagyon tehetetlenek voltak e zürzavarral szemben. A balkáni szövetség győzelme csak javára vált

a helyzet tisztulásának. Hiszen már 1912-ben nagyon kevésbé volt igazi ura a szultán és a török birtokosság a balkáni török területeknek. A bizánci végzet útját azonban teljesen elvágta Kemál elnök, aki kiragadta nemzetét a bizánci talajról és légkörből. A még bizánci levegőben termett neuilly békét félredobta és győzelmes fegyverével újat eszközölt ki. Olyat, amely nemes nemzetének független és öncélú fejlődését biztosítja.

Még csak arra lehetünk és vagyunk kíváncsiak, hogy fogják magukat kiragadni a bizánci végzet bilincseiből a bolgárok? Mert hogy ki fogják, abban nem szabad kételkednünk. Az egyik bizánci maradéknak, Romániának gyors rothadása, Szerbiának és Görögországnak hol lázas, hol apatikus beteg állapota újabb meg újabb francia injekciókat kap. Csak úgy tekinthetjük ezt, mint mesterséges prolongálását egy természetesen tarthatatlan balkáni helyzetnek.

Török terstvéreink pedig ám haladjanak, erősödjenek, fejlődjenek új, egészséges talajukon és levegőjükben.

NÉMETH JÓZSEF.

TÜRR ISTVÁN 1860-BAN.

(Olasz emlékiratokból.)

I.

1860 május 5-én este Genova utcái szokatlan hemzsegtől lettek mozgalmasak. Innen is, onnan is meglett emberek, ifjak siettek a városon kívül Quarto felé s gyülekeztek a tengerpart sziklái között. A beavatottabbak azt is tudták, hogy az előkészületek egyik vezetőjének, Nino Bixiónak a genovai kikötőben éjfélfelé kell lefoglalnia, látszólagos rablótámadással leplezve a titkos megegyezést, a Rubattinótársulat két hajóját : a Lombardo-t és Piemonte-t, melyeken Szicilia felé indulhatnak. Lenn a tengeren a csónakok egész raja várta, hogy hajóra szállítsa őket. De szemek a domboldalban épült Villa Spinola ablakain függtek. Április közepe óta itt lakott a caprerai remete, Garibaldi. Innen szötte az olasz forradalmi készülődések klasszikus városának szomszédságából terveit Szicilia felszabadítására a Bourbonok gyűlölt hatalma alól. Itt forrott tovább az olasz egység gondolata, melyet III. Napoleon szövetsége a Cavour miniszterelnökkel kötött plombièresi szerződés ellenére csak nagyon csonkán tudott megvalósítani az elmúlt évben, mindössze Lombardiát csatolván a Mincio folyóig Piemonthoz. Napoleon e segítségének is Nizza és Savoya volt az ára ; Nizza, Garibaldi szülővárosa! Toscana, Modena ugyan, a villafrancai béke vétőjét sutba dobva, nem fogadta vissza idegen uralkodóházait : a nép ereje — az angol szabadelvű Palmerston-minisztérium jóakaró semlegessége ellensúlyozván Ausztria beavatkozási szándékát — véghezvitte a csatlakozást Piemonthoz. De Velence az osztrák hatalom alatt, Róma és az Egyházállam a pápaság kezén, Nápoly, Délolaszország, Szicilia a Bourbonok fennhatósága alatt maradt.

Garibaldi csak az imént hagyta el a Parlament padját,

honnán — nem tudván megérteni Cavour finom és ügyes diplomáciájának kénytelen áldozatát — tüzes beszédet mondott Nizza átengedése ellen. S a Villa Spinolában hemzsegnek a tervek. Szíve sugallatát követve, Nizzát szerezzé-e vissza? A pápai állam ellen induljon-e, mint a kifáradhatatlan londoni agitátor, Mazzini és barátai, különösen Agostino Bertani tanácsolják? Avagy a sziciliai menekültek. Francesco Crispi és társainak szavára hajoljon? Valójában Délolaszországban volt legérettebb a politikai helyzet egy erőszakos változásra az olasz egység érdekében. II. Ferdinand (1830—59), kit «Bomba- király»-nak csúfolt a nép, a vad reakció jegyében valóságos rendőrállamot teremtett Nápolyban, melynek legfőbb kormányzati eszközei a hóhér és a börtön voltak. Az 1848—49-i forradalmi időkben ugyan ő is kénytelen volt alkotmányt adni alattvalóinak, de csak azért, hogy amint a veszély elmúlt, liberális minisztereit, kik a bajból kiségtették, súlyos várfogságra vesse. S Luigi Settembrini emlékiratai¹ valóban megdöbbenő képet adnak a politikai foglyok seregét temető nápolyi királyság börtöneinek testi és lelki kínjairól. E borzalmakat nem kisebb ember vetette oda az európai közvélemény elé, mint az angol Gladstone,² kinek alkalmá volt 1851-i nápolyi útján saját szemével az elképzelhetetlenről meggyőződnie s aki most — 1860-ban — a Palmerston-minisztérium tagja volt. Egy angol kezdeményezésre történt nagyon langyos osztrák intervenció, az angol és francia tanácsok mit sem használtak, úgyhogy ez utóbbi két hatalom rosszalása kifejezésére nem tehetett egyebet, mint hogy 1856-ban visszahívta nápolyi követeit.³

II. Ferdinand utolsó éveiben és a testileg, lelkileg beteg II. Ferenc uralkodása alatt a birodalom állapotai még csak romlottak. Az ország adminisztrációjának korruptsága a lehető legmélyebbre süllyedt; a nagy és jól felszerelt hadsereg csupán az alattvalók fékentartására volt berendezve,

¹ *Ricordanze della mia vita* 1881.

² Gladstone Rt. Hon. W. E.: *Two letters to the Erl of Aberdeen on the State Prosecutions of the Napolitan government.* 1851.

³ Trevelyan: *Garibaldi*, III. fejt.

s mivel a nápolyi nemesség távol tartotta magát tőle, tisztjei hihetetlenül műveletlenek, generálisai az udvar kegyein felkapaszkodott tehetetlen emberek voltak, az egész seregben pedig a féltékenység és civódás szelleme uralkodott.

Ily körülmények közt könnyű volt a fáradhatatlan olasz forradalmárnak és emigránsnak, Guiseppe Mazzininak a szicíliai menekültek terveit a maga kérlelhetetlen, de kevésbé szerencsés bátorságával szervezni. Francesco Crispi, Rosolino Pilo voltak főágensei, kik Málta szigetéről szőtték a jövő szárait. Néhány évvel előbb ugyancsak Genovából indult Mazzini izgatására el Pisacane hajója Szicília felszabadítására, de úgy az ő, mint Bentivegna cefalui vállalkozása 1856-ban csak mártírokat termelt az olasz nemzeti gondolatnak.¹

Most Pisacane szerencsésebb utódai gyűltek az est leple alatt Genovától három mérföldre Quarto sziklás tengerpartján.

Az idők azóta nagyot változtak. Mazzini titkos szervei jobban működtek. Bertani orvos Felsőolaszország minden nagyobb városában toborzó irodákat állított fel, Genovából szervezve az önkéntes vállalkozók gyűjtését. De meg ott volt a Cavour által alattomban a demokrata nemzeti erők összetartására szervezett Società Nazionale is, mely fegyverekkel rendelkezett, propagandát fejtett ki s Cavour titkos terveinek hallgatag eszköze volt. A miniszterelnök pedig 1859 óta nagyon hajlamos volt arra, hogy a forradalmi erőket felhasználja a nagy olasz célok érdekében, megelégedvén azzal, hogy nem tud róluk, s hogy végtelenül ügyes diplomáciával elhárítsa útjából a külpolitikai bonyodalmak és az osztrák beavatkozás veszélyét. Ez volt álláspontja akkor is, mikor az ország minden részéből a két rivális toborzóiroda küldte a diákokat, egyetemi hallgatókat, állásukat otthagyo hivatalnokokat Genova felé. A hadsereg tisztjei is csapatostul jelentkeztek volna a részvételre, ha a király kívánsága szerint Garibaldi egy levele helyükön nem marasztalta volna őket. Genovában, másutt is mindenki suttogott a készülődésről, olyannyira, hogy a nápolyi kormány már vagy négyszer

¹ Trevelyan: *Garibaldi VIII. fej.*; Ferruccio Quintavalle: *Storia della Unità Italia*, Milano 1926. 119—120 ll.

kürtölte világgá Garibaldi jöttének vészjelét, míg ez a habozás napjait élte a Villa Spinolában.

Mert, mikor a franciaellenes nizzai vállalkozás időszerűtlenségéről meggyőződött, a római terv — ha nem mondott is le róla — Cavour ellenállására, háttérbe szorult, Garibaldi a nápolyi uralom belső bomlásának adottsága ellenére sem volt hajlandó kalandor módjára az ismeretlenbe belevágni. A nép jogába vetett határtalan bizalommal vallotta, hogy maga forradalmat nem szít, csak diadalra segíti. S ha Francesco Riso április 4-i palermói próbálkozásáról, egyes bandaharcokról a vidékeken érkeztek is hírek, de nyomon követték őket az izolált, mert az apatikus lakosság közt terjedni nem tudó mozgalmak kudarcáról szóló újabb híradások. Azután a Società Nazionale-től kapott fegyverek — melyek végül alig használható ócskaságoknak bizonyultak — kés-tek, a fáradhatatlan Bertani még az utolsó este is lázasan dolgozott betegágyában, hogy az expedícióra szükséges pénzösszeget folyósíthassa.

Így már ismételten ki volt tűzve, elhalasztva, sőt teljesen feladva az indulás napja. Nem csoda, ha a Quartónál várakozó önkéntesek serege most is kételkedve s aggódva nézett a Villa Spinola kivilágított ablakaira. A várakozók nem tudhatták, hogy az előző napokban a türelmetlen Crispi olyan — állítólag általa hamisított, de mindenesetre valószínűleg túlzó — szicíliai táviratokkal és hírekkel állított be Garibaldihoz, hogy ez végleg elhatározta magát a kockázatos vállalkozásra.¹

Este tíz óra felé végre kilépett a villából Garibaldi, Sirtori és Türr István társaságában, míg mögötte Tüköry és Vecchi haladtak.² Magában a várakozó tömegben is volt két magyar: egy öreg, hallgatag, de bátor és jószívű szakaszvezető, a pesti származású Goldberg Antal és egy Lajoski Vencel nevű «vad kinézésű» közkatoná.³

¹ Trevelyan: *Garibaldi* VIII—XI. feje.

² Türr: *Da Quarto* 4. l.; Abba: *Storia* 28. l.; Oddo: *I mille* 175. l.

³ A *Gazzetta Ufficiale del Regno* 1878 nov. 12-i száma közli Garibaldi 1089 önkéntesének hivatalos névsorát. Ebben az 521, 549,

Garibaldi számára az előző év hadjáratának idején Cavour egy szabadcsapatot szerveztetett, mely alpesi vadászok. Cacciatori d'Alpi néven az olasz hadsereg balszárnyán, az észak-olasz tavak vidékén mozgékony guerilla-harcmodorával Urban sokkal nagyobb erőit kötötte le. Vele voltak akkoriban régi rajongói, Giacomo Medici, aki Róma ostrománál mint az ú. n. Vascello hősi védője s a Pampák változatos harcaiban mellette küzdött, a nápolyi eredetű Cosenz, aki Velence 1849-iki védelmében tűnt ki — mindkettő ízig-vérig katonai tehetség. kiket régi tapasztalataik nyugodt, megfontolt ezredparancsnokokká tettek. S mellettük a fiatalabb Nino Bixio, valaha Rómában a Villa Corsini védője, ki — mint egy zászlóalj vezetője — vakon szenvedélyes természete, olykor, ha elfutotta a harag, őserejű brutalitása ellenére katonái bálványja volt. Egy különös, szerencsés véletlen folytán negyedikül Türr csatlakozott hozzájuk.

Garibaldi után valamennyiök közt ő tekinthetett vissza a legromantikusabb multra. Őt, a bajai jómódú vaskereskedő fiát, kit a lakatos-kalapács és kőműves-lapáttól talán a Duna távoli folyása csalogatott ismeretlen messzeségek felé, őt is az 1849-iki forradalmi idők ragadták ki az ismeretlenség homályából. Január 19-én Lombardiában tartózkodó ezredétől a fiatal hadnagy a Ticino-folyónál átpártolt a piemontiakhoz, ott az akkori kormány megbízásából magyar légiót szervezett az átszökött katonákból. Mikor csapata a márc. 23-iki novarai vereség után feloszlik, a badeni forradalomban szerez ezredesi rangot ; 1850-ben száztizenöt magyar katonát ment meg az osztrákoknak való kiszolgáltatás veszélyétől. Piemontból Svájcba, onnan Angliába kísérvén át őket. 1853-ban súlyosan kompromittálja magát Mazzini febr. 6-i milánói lázadásának előkészítésében s ezért a piemonti kormány Winkler Lajossal, a velencei forradalmi magyar légió szervezőjével együtt kiutasítja ; a krími háború alatt már Oláhországban van, angol szolgálatban, hol az osztrák túlbuzgóság mint volt szökevény tisztet elfogja, halálra ítéli,

de az angol diplomácia követelésére szabadon bocsájtani kénytelen.¹ Fáradhatatlan energiájával és simuló, kiegyenlítésre hajló modorával az emigrációban hamarosan, ha nem is vezető polcra, de nagyon előkelő tekintéllyé küzdötte fel magát. Kossuth kutahyai fogságából Londonba érkezvén őt fogadta társai közül elsőnek magánkihallgatáson (Bangya levele Szemere Bertalanhoz 1851 nov. 1-ről), s ő volt azon kevesek egyike, kik az emigráltak civódásaiban soha részt nem vettek.

Már egészen legendás nimbusz környékezte alakját, mikor az Ausztria elleni olasz-francia hadjárat alkalmával Garibaldi alpesi vadászainak táborkarához kerül gróf Teleki Sándorral együtt.² Az akkoriban Cavour és Napoleon közös megegyezésével Ausztria háthafenyegetésére Genovában egy

¹ Gonda Béla: *Türr tábornok*, Budapest, 1925. 14—26. ll. és u. o. Türr jegyzeteit. Türr és Winkler a montevideoi olasz légió számára toborozták Piemontban a 115 magyart, többen közülük Svájc-bólszöktek át. D'Azeglio miniszter azzal fenyegette a ticinói tartomány kormányelnökét, hogy ezeket Ausztriának kiszolgáltatja, mely nála is, Svájcnál is tiltakozott a magyar menekültek befogadása ellen. Ez éles jegyzékváltást és viharos újságkommentárokat váltott ki. L. az *Opinione* c. újságot 1851 márc. 3., 17., 29. Valóságos kis diplomáciai fricska az tehát, mit Türr ad D'Azegliónak, mikor emigráns csapatával elhagyván Svájcot, egy nagyon meleghangú, szimpátikus levélben mond köszönetet a ticinói tartomány hatóságainak és polgárainak a nyújtott menedéért. L. *Il Progresso* 1851 ápr. 17. sz. — Az 1853 február 6-i lázadásban való részvételére vonatkozólag l. Gregics Mátyásnak, a lázadás egy elfogott magyar résztvevőjének vallomási jegyzőkönyvét Aless. Luzio könyvében: *Felice Orsini*, Milano, 1914. és cikkemet *Kossuth és Mazzini, Századok*, 1925. 10. l.; 1853 márc. 29-én az Apolló hajóról, mely Genovából Tuniszba viszi, Türr egy lelkes levelet intéz a «testvérhazához», melynek jobb, szabad jövőt jósol. «Bárhova vezessen is végzetünk, — írja itt — legyetek biztosak, hogy a függetlenség első kiáltására ott leszünk azoknak a soraiban, akik a halált megvetve elsőnek támadják meg az ellenséget.» (*Italia e Popolo*, 1853 márc. 29.) Türr akkor aligha sejtette, hogy hét év múlva ugyancsak egy genovai hajón teljesedik be jóslata. Bukaresti letartóztatására vonatkozólag l. Türr: *Arrestation procès et condamnation racontés par lui-même* (Paris, 1863).

² Cavour levelét érdekükben La Farina-hoz l. G. La Farina: *Epistolario*, Milano, 1869. I. köt. 177. l. Jún. 5-én történt megérkezésükről l. Garibaldi nyilatkozatát. Ciampoli: *Seritti Pol. Mil.* 104. l.

leendő magyar forradalom első katonai magvaként alakult magyar légió két kiküldött tisztjeként jelentkeztek ott. Feladatuk az volt, hogy a magyar katonákat dezertálásra csalogassák és a légióba való beállásra rábíráják. Teleki Sándor valami különösebb működéséről nem is tudunk, Türr azonban alig tíz nappal érkezése után már aktív részt kér magának Bergamo és Brescia elfoglalása után a Tre-Ponti melletti ütközetben. S ő nem az az ember, aki a kínálkozó alkalmat, arra, hogy kitűnjék, elszalasztaná. Cosenz és Türr az ellenséges támadásokat folytonos ellentámadásokkal szorítják vissza, míg — látván, hogy a kisebb ellenséges csapat Castelnedolo keleti lejtőjén végül egy nagyobb sereg állásába vonul vissza, mivel a rábízott feladatot, egy két és fél kilométerre mögötte fekvő út biztosítását amúgy is elvégezte — Cosenz megálljt fuvat. Türr azonban a másik szárnyon bevonván az egyedüli tartalékot, rohamjellel felel, mit Cosenz állj-jára megismétel, mire Cosenz is kénytelen vele tartani. Türr karddal kezében vezényel egy képzeletbeli első és negyedik zászlóaljnak rohamot, hogy az ellenséget megtévessze, de balkarján lövés találja, mely csontot ért s a sokkal nagyobb-számú ellenség ellentámadása elől csapatai rendetlen futásban vonulnak vissza Rezzateig.

Türr vakmerő bátorságával, mely ezüst vitézségi érmet szerzett neki, kész volt kockára vetni az ütközet addigi eredményeit s ezt a mindent kockára vető vakmerő vállalkozási kedvet alkalmunk lesz még a következőkben is megfigyelni. Ecsata historikusai egyhangúan hibáztatják Türrt vakmerőségeért, s Garibaldi dicsérő szavai, valamint Memoire-jaiban írott sorai is bizonyára az olasz ügyért vérét ontó magyar hős egyéni bátorságának s nem a kezdeményezés időszerűségének szólnak.¹

¹ Fr. Carrano: *I cacciatori delle Alpi* comandati dal Gen. Garibaldi nella guerra del 1859 in Italia, Torino, 1860. 382—431. ll. Aug. Elia, az ütközet szemtanuja: *Note autobiografiche e Storiche* 38—39; Gius. Guezzoni: *Garibaldi* I. 481—482; J. W. Mario: *Vita Garibaldi* 169—170. Garibaldi: *Memorie* 278 l. Garibaldi levele Türrhöz. 1859 jún. 17-ről Carrano 439. l. Ximenes: *Epistolario Gar.* I. 67.; Ciampoli: *Scritti Pol. Mil.* 102. l.

Türr épp az aqúi fürdőket használta és sebe alig gyógyult be, mikor Garibaldi magához szólította.¹ De a közbeeső időt sem töltötte tétlenül. A maga kedves, határozott, megnyerő modorával nagyszerű összeköttetéseket talált a királyhoz és Cavourhoz. Mikor először szállonganak a hírek Nizza állítólagos átengedéséről, Garibaldi Türrnek küld táviratot, kérdezze meg a királyt, igaz-e ez a szóbeszéd. A *Diritto* c. liberális újságban cikkeket ír egy nemzeti tartalékhadsereg megszervezéséről, mely akármikor behívható kiképzett katonákat adjon az olasz hadseregnek a folyton fenyegető osztrák veszéllyel szemben. Oly kérdés volt ez, mely Garibaldi teljes helyeslésével találkozott, de melynek leküzdhetetlen nehézségeit hamarosan tapasztalnia kellett Sziciliában.²

Türr Garibaldi hívására a Villa Spinolába sietve, magával vitte barátját, Tüköry Lajost is. Ez a magyar szabadságharcban való részvétele után a török hadseregnél a krími háborúban őrnagyi rangra emelkedett, de az olasz-osztrák háború hírére Piemontba sietett, a magyar légió 4. zászlóaljának parancsnokává lett s. a villafrancai béke után belépett az olasz hadseregbe.³ Alkalmassint Türr révén került a garibaldisták közé a két magyar katona is.

II.

A Bixio által lefoglalt hajó nagysokára Quarto elé érkezett és hajnalban felvette az önkénteseket. Már a nyílt tenger felé haladnak, mikor Garibaldi észreveszi, hogy a fegyverek, melyeket közben kellett volna felvenniök, az ezzel megbízott hajósok hanyagsága miatt elmaradtak. Ő azonban törhetetlen hitttel megy tovább ezzel a polgári ruhás, fegyvertelen társasággal Szicilia meghódítására. Azt gondolta ki, hogy valahol a toszkán partokon kiköt és ott kísérli meg fegyvert szerezni. S itt mindjárt alkalma nyílik Türrnek,

¹ *Diritto* 1860 júl. 7.; Menghini: *Sped.* 141.: *Du Camp* 98.

² *Il Diritto* 1860 ápr. 14., máj. 8. Garibaldi válaszelevelét terveire l. Ciampoli: *Scritti Pol. Mil.* 121. l.

³ Türr: *Divisione* 100—101. l. jegyzet.

hogy határozott föllépésével, okos rábeszélőtehetségével fontos szolgálatot tegyen a közös ügynek.

Garibaldi sikerének egyik titka, hogy mindig meg tudta találni azt az embert, ki egy adott helyzetet legjobban tud megoldani. Talmoneból — hol kikötöttek — Türrt küldi a szomszédos kis Orbetello erődítmény parancsnokához egy rövid levéllel, melyben, kiemelve, hogy Viktor Emánuel király dicsőségére szolgál vállalkozása, segítséget kér tőle. Erre a vászonra azonban Giorgini ezredes előtt Türr már egész mesét hímez arról, hogy Garibaldi a király beleegyezését bírja a vállalkozásban, hogy a fegyverek csak tévedésből maradtak el, hogy a király intenciói szerint cselekszik, ha az erődítmény fegyvereit és munícióját átengedi. S mikor az ezredes hivatkozik arra, hogy mint katona felsőbb parancs nélkül nem vállalhat magára ily felelősséget, azon hirtelenében ír néhány sort Trecchi őrnagynak, a király szárnysegédének Torinóba. Trecchi az 1859-i hadjáratban összekötő tiszt volt Garibaldi alpesi vadászai és a királyi sereg között. Orbetello parancsnoka hallhatott Türr kitűnő összeköttetéseiről az udvarnál is. És most Türr élénk színekkel festi előtte, milyen baj származhat abból, ha — távirda nem lévén — az okvetlen helyeslő feleletet meg akarná várni, lesben álló nápolyi cirkálók és az európai diplomácia minden tervet keresztülhúznának. Nem csoda, hogy Giorgini végre meghajol érveit előtt. Mikor pedig maga is eljön Talmoneba. Garibaldi piemonti tábornoki egyenruhája, melyet külön ez alkalomra öltött fel, a hajókon lengedező piemonti zászló, végleg megnyugtató. Türr Garibaldi ügyes eszméjét nagy-szerű talélákonysággal és, mint a hallgatag és sikerében nem bízó Sirtori mondta, valóságos sziréni rábeszélőtehetséggel váltotta valóra. Néhány hónappal később a király tréfásan szemére hányta, hogy «kirabolta» egyik erődjét. Türr így felelt: «De egy gyémánttal gazdagítottam Felsőged koronáját.» S mindkettőjüknek igazuk volt.

Türr missziójának sikerétől függött e pillanatban a vállalkozás sorsa. Ily eldugott kis erődtől ugyan nem sok tellett: régi rendszerű puskák, lőszer, három kis ágyú, de Garibaldi-

nak ez is elég volt.¹ Május 7-i napiparancsával megszervezi csapatját, mely a «Mille», ezrek néven örökítette meg nevét az olasz nemzet történetében. Garibaldi maga az előző év «Alpesi vadászok» hivatalos elnevezését tartotta meg részükre. Vezérkari főnökévé Sirtorit, első hadsegédévé Türrt nevezte ki.

Sirtori az expedíciónak egyik legszimpatikusabb alakja. Fiatalkorában pap volt, de párizsi tanulmányai alatt vallási kételyek ébredtek benne. Aztán, mint annyi fiatalember, Mazzini varázskörébe került, a szabad Velence védelménél kitűnt, majd Franciaországba emigrált s ott katonai stúdiomokkal foglalkozott. 1859-ben ő is visszasietett hazájába, de a kormány és Garibaldi mellőzték, úgy hogy most ő volt Garibaldi egyetlen segítőtársa, ki nem volt mellette az előző év hadjáratában. Bixio hetyke nézése, Türr bátor szeme; Cosenz, Medici biztos nyugalma mellett aszketikus arcából misztikus fényű szempár ragyog. Az utóbbi kettő után az expedíció legnagyobb katonai tehetsége s az egyedüli közöttük, ki egy mély lelki összeütközésre keresett írt a tett útjain. Ő volt a vezérkari főnök, de egy jelentéktelen hatásköri összeütközés után, mely mégis fájhatott érzékenységének, mindég készségesen háttérbe vonult Türr tettvágva és szervező heve elől.²

Azután tovább hajóznak és május 11-én, szerencsésen kikerülve a nápolyi cirkálók figyelmét, kikötnek a marsalái öbölben. Mire a keresésükre épp ellenkező irányba kifutott két hadihajó visszaérkezik, a két kikötőben horgonyzó angol naszád parancsnokságával érintkezésbe lép, nehogy az angol semlegességet megsértsék és végül megszólaltatja ágyúit, már csak az üres hajókat bombázhatja és foglalhatja le. Elsőnek Türr száll partra mintegy 50 emberrel. Egyik iratá-

¹ Türr: *Divisione* 17—19., 97. l.; u. a.: *Da Quarto* 6—9.; *Risposta* 6—7.; Garibaldi: *I Mille* 14.; Abba: *Storia* 76—77.; Oddo: *I Mille* 185—188.; Donaver: *Spedizione* 99—101.; Bandi: *I Mille* 54—55.; Elia: *Note autobiogr.* 58—59.

² Sirtori életére vonatkozólag l. Donaver: *Spedizione* 128. l. jegyzet; Rüstow: *Erinnerungen* 23.; Trevelyan: *Garibaldi* 187. A Sirtori és Türr közti incidensre Bandi: *I Mille* 103—107. l.

ban Türr azt állítja, hogy ezt kegykép kérte azért, hogy rábeszélésére mondott le Garibaldi a Palermóban vagy Sciaccában való sokkal veszélyeztetettebb kikötésről.¹ Ez azonban alig hihető. Valószínűbb, hogy kipróbált ügyességének, bátor találékonyságának köszönhetette ezt a kitüntetést. Különben is Garibaldi régi bajtársai közül Medici és Cosenz Piemontban maradtak esetleges segítő-akciók szervezésére. Bixio a Lombardo-hajót vezette, Sirtori a vezérkari főnök teendőivel volt elfoglalva.

Embereivel Türr hirtelen ellentállás nélkül elfoglalta a város kapuját; annyi csónakot szedett össze, hogy rövid idő alatt partra szállította az embereket és a hadiszereket; érdeklődik két angol tisztől, mikor érkehetnek oda a fenyegetően visszasiető Bourbon-hajók; elvágatja a távíródrótokat; maga szalad a piemonti konzul megkeresésére: figyelme mindenre kiterjed. Energikus, gyors intézkedéseinek köszönhető, hogy az expedíció embereiben és hadiszereiben a nápolyiak bombázása már kárt nem tehetett.²

Marsalától Palermóig az egykorú emlékiratok Türrt, olykor a vezérkarhoz beosztott Tüköryt is, állandóan Garibaldi mellett tudják: ütközetben, terepszemléken, meneteléseknél egyaránt. A nagysokára magára ocsudó palermoi katonai parancsnokság jóvoltából első ütközetüket már jól a sziget belsejében, harmadúton Palermo felé: Calatafiminél vívták meg. Türr, a «bravo ungherese» itt tanúsított személyes bátorsága, mellyel a páviai diákesapatot egy utolsó szuronyrohamra vezette, trepontii vakmerősége után már nem fog meglepni. Mégis ki kell emelnünk, mert ez volt az egyedüli alkalom az egész nápolyi vállalkozás alatt, hogy bizonyosságot tehetett róla. Az ütközet eshetőségei a nápolyiak számbeli fölénye, jó fegyverei és előnyösebb állásai folytán oly kétségbeejtők voltak, hogy a különben oly csüggedetlen Bixio is visszavonulást tanácsolt. De Garibaldi törhetetlen energiája és

¹ Türr: *Da Quarto* 13—14.; *Risposta Bertani* 7.; Bandi: *I Mille* 87.; Du Camp *Les deux Siciles* 98.; Dumas: *Poema* 95.; Türr: *Divisione* 23—24. 1.

² Türr: *Da Quarto* 15—16.; Abba: *Storia* 93—96.; u. a. *Noterelle* 70.; Dumas: *Poema* 96—97.; Garibaldi: *Mille* 22.; Bandi: *Mille* 91—97.; Guardione: *I Mille* 138.

bizalma, személyes jelenlétének varázsa a rossz puskák és municióhiány ellenére diadalra segítette az önkéntesek szuromnyait.

A visszavonuló Landi generális és a palermói katonai parancsnokság előtt egyszerre megnő az eddig «filibustier»-csapatként lenézően kezelt Garibaldi-sereg jelentősége. Landi generális jelentése az ütközetről, mely különös ellentétben áll Garibaldi büszkén dícsérő napiparancsával, egy vészkiáltás: «Segélyt, gyors segélyt! A fegyveres banda, mely ma reggel Salemi felől előnyomult, bekerítette délről és délnyugatról Calatafimi dombjait...» Municiója fogyóban van. A lázadók nagyon nagy számáról regél... Sajnos, egy ágyúja leesett az öszvér hátáról és a felkelők kezébe került... Ezzel szemben azonban elfogta a felkelők főparancsnokát és kezébe esett zászlójuk.

Landi jelentését a garibaldisták elfogták s Türrhöz vitték. Ez nem rest: felbontja, elolvassa s azután egy gunyoros utóirattal ellátva, melyet még alá is ír, továbbküldi rendeltetési helyére: Az ágyút talán mégis tüzelés közben foglalták volna el, bizonyíték rá a mellette jó egészségben elfogott két öszvér; a főparancsnok is Itália szerencséjére hívei közt van; ami pedig a zsákmányolt zászlót illeti, egyszerű kis rongydarabról van szó, melyet egyik emberük vakmerő szeszélyből vitt a támadók előtt.

Az utóbbi pontra vonatkozólag Türr alkalmasint akarva valótlanságot állít. Hiszen tudnia kellett, hogy itt a Mille nagyon díszes zászlójáról van szó, melyet Garibaldi 1855-ben a valparaisoiaktól kapott ajándékba s melyet Garibaldi épp Türr és Tüköry jelenlétében vitetett az ütközet kezdetén egy kimagasló pontra. Mikor a csata hevében a zászló elveszését jelentik Garibaldinak, igaz, hogy azt feleli: Nekünk nincsen zászlónk! de ezzel kétségtelenül csak katonáit akarta megnyugtani.¹

¹ Landi jelentése és Türr utóirata: Menghini: *Sped.* 35.; Guardione: *I Mille* 171—172.; Oddo: *I Mille* 257—58.; Dumas: *Poema* 112—116.; Perini: *Sped.* 153.; Türr: *Divisione* 36—37.; E. P. Manzoni: *St. Türr* 24. A zászló történetére vonatkozólag leg-hitelesebb G. C. Abba, I. levelét Guardione: *I Mille* 179—180. V. ö. Oddo: *I Mille* 241—242.

Az a pánik, mely a castelfidardoi ütközet után Palermóban elterjedt, az addigi kormányzónak, Casteleicalanak felmentését és a nem kevésbé tehetetlen Lanza generálissal mint alkirályal való helyettesítését vonta maga után. Míg azonban Palermóban haboztak, Garibaldi bevette magát a hegyek közé és egyheti erőltetett meneteléssel úttalan utakon, lerongyolódott, kilentized részében polgári ruhás seregével a Palermótól alig tíz kilométerrel délre fekvő Parchoz érkezett. Közben csapatai szicíliai felkelőkkel gyarapodtak, akiket Garibaldi a nagyhangú, hősködő, de fegyvelmezésre képtelen szicíliai La Masa parancsnoksága alá állított. Ha ezeknek a nép által fiatalságuk miatt «Picciotti»-nak nevezett felkelőknek Garibaldi ütközetben nem sok hasznukat látta is, a lakosság szimpátiája mindenütt biztosította, hogy gyors mozdulatai titokban maradhattak s az ellenség képtelen volt hollétüket nyomon kísérni. Parchoz érve azonban a Monrealenál álló Von Mechel nápolyi serege állta el útjukat Palermo felé.

A helyzet kétségbeejtőnek látszott, mert Garibaldi előtt világos volt, hogy a nápolyi sereg támadásának képtelen ellentállani lerongyolódott, kiéhezett embereivel. Egyedüli menekvés a dél felé, a hegyekbe való visszavonulás volt, azon az úton, melyet közben Türr talált és kémleltetett ki egy vezérkari tiszt által. Tényleg ezen az úton indulnak meg, míg Von Mechel előcsapatait a Türr által vezetett utóvéd egy darabig föltartja, majd lassú visszavonulás közben csatározva maga is egyesül a főszereggel a Piana dei Grecin.¹

S Garibaldi egy régi guerillaharcos gyors fogásával egy csapásra a maga javára kényszeríti a szerencsét. 24-én este öt ágyúját ötven tüzérrrel, százötven emberrel Orsini parancsnoksága alatt és a sebesültekkel a sziget belsejébe, délre, Corleone felé küldi. A sötétség beálltával maga is utánuk indul egész seregével. Reggelre Von Mechel Piana dei Grecihez érkezik és megtudva, hogy a Garibaldi-sereg dél felé vonul vissza, örvendező jelentést küldvén erről, a győzelem

¹ Türr: *Risposta Bertani* 9.; Cuniberti: *Storia Milit.* 31.; Türr: *Divisione* 40—41.

biztonságában lassan utánuk indul. Sejtelve sem volt arról, hogy Garibaldi az éj leple alatt seregével balra fordult egy ösvényen, s mialatt ő 3000 emberével nagy nyugalommal Orsini kis csapatát üldözi, ellenfele keletnek kerülve, már ismét a fővárost fenyegeti. A csel oly jól sikerült, hogy mire Von Mechel értesült tévedéséről, Garibaldi már elfoglalta Palermót.¹

A nagy katonai seregekkel megszállott várost megtámadni azonban oly elszántságot követelt, hogy Garibaldi első ízben tartotta szükségesnek a kockáztatás vagy visszavonulás eldöntésére haditanácsot összehívni. A sziciliaiak, La Masa, Crispi — ki mint politikai titkár követte a sereget — Türr látják, hogy a visszavonulás vesztükbe vezetné őket: egyedül Sirtori habozik.²

Május 26-án reggel megkezdik a menetelést Gibilrossa felé. A szerencse úgy hozta magával, hogy nem soká maradtak bizonytalanságban a Palermóban uralkodó állapotok felől. Véletlenül három, a Garibaldi ügyével szimpatizáló angol tengerésztiszt kikocsizott a városból s nagy csodálkozással hallott a szabadító sereg közelségéről. Meglátogatván a nagy condottieret hadiszállásán, ezek egész csomó levelet vittek Palermóba barátaikhoz. Még nagyobb szolgálatot tett az ügynek Eber Ferdinand, ki mint az olaszbaráttá lett hivatalos *Times* levelezője tartózkodott Palermóban s ott már összeköttetésben állott a forradalmi bizottmánnyal. Tőle, Türr régi barátjától, aki könnyen és gyanútlanul juthatott ki a városból, tudja meg a Garibaldi a nápolyi csapatok számát és elhelyezését. Ő árulja el, hogy Palermo leggyöngébben védett pontja a délkeleti Porta Termini, mely oldalról Lanza éppen nem vár támadást, ő írja le pontosan, hol és milyen barikádokba és csapatokba fognak ütközni.³

E megbecsülhetetlen értékű tudósítások hatása alatt

¹ Rüstow: *Ital. Krieg* 188.; Türr: *Risposta* 10.; Cuniberti, *Stor. Milit.* 33.; Türr: *Divisione* 45—46. ll.

² Guerzoni: *Garibaldi* II. 93. jgyz.; Oddo: *I Mille* 328—329. ll.

³ Türr: *Divisione* 49. l.; Crispi: *I Mille* 150.; Trevelyan: *Garibaldi* 286—287.; I. W. Mario: *Vita Garibaldi* I. 229. Dumas szerint Türr értesítette s hivatta ki Ebert (*Poema*, 130.).

választja Garibaldi az útjukhoz közelebb fekvő, de erősebben védett Porta S. Antonio helyett a Porta Terminit a támadás pontjául. S míg Garibaldi megfogyott Ezerével és mintegy háromezer szicíliai insurgenssel 26-án éjjel Palermo felé tart. benn a városban a liberálisok már suttognak és készülnek jöttére. Csupán a Bourbon-hatóságok nem tudnak az elterjedt. de jól őrzött titokról s értesítik ugyanakkor a lakoságot nagy falragaszokon Garibaldi futásáról a sziget belseje felé, míg az öreg Lanza generális egy felkelés esetére egyvedüli menekvést abban lát, hogy mintegy 20,000 főnyi katonaságával bezárkózik az erődbe, onnan s a tengerről lövetvén a várost.¹

Garibaldinak hajnalban előbb a régi normann hídnál, a Ponte dell'Ammiragliónál elhelyezett ellenséges őrséget kellett meglepnie. Ez azonban nem sikerült, mert a szicíliai felkelők, kik kierőszakolták Garibalditól azt a megtiszteltetést, hogy a Tüköry által vezetett mintegy 50 főből álló válogatott elővédesapat mögött mindjárt ők következzenek az előnyomulásban és támadásban, rendetlen kiabálásukkal és lövöldözésükkel idő előtt föllármázták a Bourbon-katonákat, mikor pedig ezek tüzelni kezdtek, szétszaladtak.² A hátrább következő Mille csapatának kellett Tüköry segítségére sietni. De most hirtelen áttörnek a híd akadályán és rövid, heves harc után, melyben Bixio mellén, Tüköry combon sebesül meg, a Porta Termini barikádján rést ütnek. Garibaldi és Türr egymás mellett lovagolnak be a városba: Eber ezalatt nagy nehezen összeszedi az elsőkből utolsókká lett szicíliai felkelőket — mintegy háromezret — s utánuk vezeti Palermóba.³

¹ Trevelyan: *Garibaldi* XVI. fej.

² Tüköry elővéd-csapata Bixio *Diario*-ja szerint (l. Donaver: *Spedizione*, 127) 24 emberből állott. Türr (*Divisione* 46—49.; *Risposta* 11) 60, Rüstow (*Italienische Krieg* 194) 32 emberről tud.

³ Tüköry megsebesülése körülményeiről l. Abba: *Noterelle* 146., Crispi: *Mille* 150—151., Dumas: *Poema* 134., Türr: *Risposta* 11—13., Trevelyan: *Garibaldi* 298—300., Guardione: *I Mille* 213. l. Garibaldi és Türr bevonulására vonatkozólag l. Salvatore Calvini emlékezéseit, ki mögöttük lovagolt. Fr. Guardione: *I Mille* 243. l.

Reggel négy órakor Garibaldi lova a város szívében, a Fiera Vecchián állott meg. Katonái azonnal kis járőrökben csatlakozásra szólítják fel a még bizalmatlan polgárokat, barikádokat emelnek, anélkül, hogy a palotába és az erődítménybe zárkózott Lanza generális másként, mint a város hasztalan és kegyetlen bombázásával mert volna ellentállani a szabadítóknak és az érkezésükkal lánggra lobbant forradalomnak. 27-én és a következő két nap Lanza nyugodtan tűrte, hogy a szabadítók csapatait elzárják a Palazzo városrészében és izolálják mind a bombáit változatlanul szóró Castellamare erődötől, mind a kikötőben horgonyzó hajóitól. Közben a vidék fegyveres parasztjai a városba siettek. Garibaldi pedig felhasználta az időt, hogy az utcákon mindenütt jól megerősített barikádokat emeljen. Ezek mögül azután könnyebben-nehezebben visszaverhették kisebb ellenséges csapatok támadásait. Komolyabb akcióra csak 29-én, egy, a katedrális melletti barikádnál került a sor. Garibaldi s Türr siettek oda. Utóbbi a Bourbon-katonák visszaverésénél könnyebb lábsebet is kapott.¹

Garibaldi Türr szervező erejében bízik legjobban. Még Marsalában megbízta volt őt, hogy egy «nemzeti hadsereg» szervezésére nyujtson be tervezetet. Valóban ennek felállításáról is szólt Garibaldi első, Sziciliában kiadott dekrétuma, mely azonban, tekintve, hogy a lakosság nem volt hajlandó magát sorozásnak alávetni, írott malaszt maradt.²

Most megteszi őt «hadseregének» főfelügyelőjévé.³ S Türr fáradhatatlanul dolgozik. Megerősíti a barikádokat, egész hálózattá építve ki őket. Védelmüket a sziciliai szabadesapatokra bízva, míg a nyílt harcban egyedül használható Mille embereit a Bologna-téren koncentrálja. Rendszeresíti az állandó tölténygyártást. Régi ágyúcsöveket, melyek útelzárókul szolgáltak, kifényesített és az ellenség megtévesztésére felállítat a barikádokra. A Palotához vezető Via Toledot egy óriási fekete lepedővel függönyözi be, hogy készülődéseit ki

¹ Türr : *Divisione* 60. l.

² Türr : *Risposta* 8. l.

³ Türr : *Divisione* 60—61. l. a parancsot.

ne kémlelhessék. Kifogyhatatlan a leleményessége.¹ A Mille tagjai már mind a legendás vörösinget hordják.

Ezek a készülődések, melyek hírszerzőin keresztül túlzottan jutottak el hozzá, és az egész város ellenséges hangulata annyira megijeszti az öreg Lanza generálist, hogy hiába jelentik neki Von Mechel négy zászlóaljának visszaérkezését, hiába kecsegtet a remény, hogy Garibaldit a Porta Termini felől is megtámadhatja s két tűz közé szorítja, Mundy admirális hajóján fegyverszünetet köt az egykor lenézett «filibustier»-kapitánnyal, ki hirtelen Garibaldi tábornok úr ő nagyméltóságává lép elő szemeiben, s a fegyverszünet megtartását rákényszeríti a Palermóba érkező Von Mechel harcivágyó csapataira is, melyek a Porta Terminin már betörték a városba a Fiera Vecchiáig. Aztán három nappal meghosszabbítja a fegyverszünetet, míg küldöttei meghozzák a király beleegyezését, hogy 20,000 főre menő seregei szabad elvonulás ellenében átadhatják Garibaldinak a várost s erőit. Palermo elfoglalását Garibaldi végérvényben Lanza generális tehetetlenségének köszönhette.

Június 7-én Türr, ki a kiürítés részleteire vonatkozó tárgyalásokat vezetett, egy kis vörösinges csoport közepén szemlélte a Palazzóból kivonuló nápolyi seregek végződni nem akaró oszlopaikat. A város ellenkező végén Von Mechel katonái távoztak.²

A Bourbon-csapatok napokig tartó behajózása alatt, június 10-én őszinte, mély fájdalom érte Garibaldit és katonáit Tüköry halálával. A Porta Termininél szerzett sebével a Pincipe di S. Lorenzo palotájában feküdt, de már lábának amputálásával sem tudták az életnek megmenteni. Az öreg Goldberg szakaszvezető, ki egy barikádharcban sebesült meg 27-én, a hírre «szótlanul magára húzta takaróját . . . maga is halottnak látszott». A gyöngédlelkű Abba visszaemlékszik, hogy a fiatal, alig 32 éves alezredest nemrégiben még ott látta lovagolni a poros szicíliai országúton, amint egy szilaj csikót lovagolt be; visszaidézi szomorú szemeit, csöndes

¹ Türr : *Divisione* 60—67. ll.

² Trevelyan : *Garibaldi* XVII. fejt.

szemrehányását, amiért 59-ben az olaszok cserbenhagyták Magyarországot; nem felejtheti szavait, melyekkel a golyótól találva bátorította a körülötte lévőket: «Előre, előre, ne engedjétek, hogy az ellenség kezébe essem.» Azután egy szép lapot ír jegyzőkönyvébe a temetésről.

Június 11-én temették. A gyászkíséret két század Milleből állt. A vörösingések vállukon vitték a koporsót, olykor esetelve-botolva a még álló barikádok között. A Via Boscón, Via Macquedán, Szt. Antal utcáján haladtak végig. «Ott voltunk valamennyien, még a sebesültek is, kik elhagyhatták szobájukat vagy kórházukat, valamennyien. Türr vasból öntött arcán nem látszott a fájdalom. Nyugodt szomorúsággal haladt a menet élén, mintha meghalni vinnék. Az ablakokból virágok hullottak a koporsóra, reánk. A virág és babér illata a szelíd elmulás érzésére hangolták lelkemet. Hozzájárult ehhez a tömeg mély hallgatása s a fehérbe öltözött lányok, kik sírva térdeltek le a balkonokon. Mintha a kövek is résztvettek volna a szomorúságban. Komor, megdöbönt arccal láttam haladni nem egyet, kit ugyancsak megviseltek már a sors csapásai. Rodi és Bovi, két öreg hadastyán, mintha alvajárók lettek volna. A Novara óta félkezű Maestri, kinek csonkját is elvitte Róma védésénél egy francia gránátszilánk, szegény Maestrim, a liguriai tengerpart egyszerű, hős parasztja, sírt. Én is könnyeztem. A tömeg sorfalba nyílik . . . halkan beszélnek . . . vajjon mit mondhatnak? Valami hull . . . talán virágok . . .»

Eltemették a hányatott, kalandos életű körösladányi

¹ Tüköry egyéniségéről, haláláról és temetéséről l. *Diritto* 1860 jún. 10.; Menghini: *Sped.* 65.; Abba: *Noterelle* 146., 100—102., 174—175., 177—179.; Abba: *Storia dei Mille* 47.; *Arrigo da Quarto al Volturmo* 5 énekes epikus költeményében IV. évf. 154. l.; *L'Epopea italiana del 1860*, 55. l. Garibaldi napiparancsa Tüköry halálára közölve: Guardione: *Il contributo straniero* . . . 526. l.; Du Camp: *Deux Siciles* 98—99. ll. A nápolyiaktól átszökött hajó, melyet Garibaldi Tüköry nevére keresztelt át, a «Veloce» volt, mely júl. 11-én futott be a palermói kikötőbe. *Nazione*, 1860 júl. 14. Menghini: *Sped.* 156.; Guardione: *I Mille* 265. l.; Guerzoni: *Garibaldi* II. 137—138.; Garibaldi: *Memorie* 339.

jogászfíút. Garibaldi meglehangú napiparancsot szentelt neki, milyent csak ő tudott írni. Első, a nápolyiaktól átszökött hajóját róla nevezte el. Ma Palermo egyik utcája őrzí emlékét.¹

III.

A mindent kockáztatás ideje után a szervezkedés napjai következtek. S Türr ugyancsak kivette belőle a részét. A főfelügyelőséghez hirtelen gyűl a hadsereg, s mire az megnő, Türr divízióparancsnok. Megszervezi a nemzetőrséget, s alig hagyták el a nápolyiak Palermót, parancsot kap egy két brigádból, nyolc zászlóaljból álló divízió felállítására. Türr kétheti megfeszített munkával a Mille megmaradt két gyöngé zászlóaljának sorait szicíliai felkelőkkel töltve ki, egyenruhával, fölszereléssel látva el embereit, «mintegy varázsütésre» — írja az egyik újság — meg is teremtette divízióját. Garibaldi a 14 piemonti divízió kiegészítőjének tekintvén hadseregét, XV.-nek nevezte el. A Genovából indult Mille roncsainak így Türr lesz a parancsnoka. Az első Brigádöt Bixio vezeti, a másodikat, június 14-iki dekrétummal vezérőrnaggyá neveztetvén ki, egyelőre maga tartja meg.¹

A forradalmi összetételű divízió fegyvelmezése mellett, mi nem csekély fáradságába került, azonban Türrnek, a hadseregfőfelügyelőnek volt egyéb gondja is. El kellett helyeznie az újonnan érkező csapatokat.

Május 30-án éjjel kötött ki Marsalában az «Utile» gőzössel Carmelo Agnetta szicíliai emigráns. Lafarina, a Società Nazionale és Giacomo Medici küldték fegyverrel, municióval és 69 emberrel Garibaldi segítségére. Két magyar is van a hajón: Halassy Ignác és Némety Sándor.² Agnetta embereivel Tüköry temetése napján érkezett Palermóba s mindjárt egy kínos incidensnek lett szereplője. Bixio megszólítja az eléje vetődő ismeretlen tisztet s rendelkezésekkel látja el Tüköry temetésén való részvétele tárgyában. Agnetta azzal

¹ *Diritto* 1860 júl. 7.; Menghini: *Sped.* 139.; Türr: *Divisione* 69—74. II.

² Oddo: *I Mille* 458—470.

felel: nem tudja, kivel beszél. A vérmes Bixio erre pofonüti. Az incidens epilógusaként a sziciliai hadjárat befejezte után pisztolypárbajt vívnak — ez volt az egyedüli párbaj a garibaldisták között — s Bixio jobbkezét a golyó összeroncsolja.¹

Június 21-én ér Palermóba, miután három hajón Castellamareban kötött ki, Medici 2200 kitűnően felszerelt emberével. A milánói toborzóiroda (Comitato d'arruolamento) a kormány titkos támogatásával jó fegyverekkel látta el őket, a tömegesen jelentkezők közül csak a 48—49-ben vagy 59-ben katonai szolgálatot teljesítettek véve föl. Így kerülhetett közéjük 65 magyar is.²

Medici érkezésének a híre most már lehetővé tette Garibaldi számára, hogy az egész sziget organizálásáról, újabb önkéntesek toborzásáról gondoskodják. Türr brigádja a Misilmeri—Caltanissetta—Catania úton, Bixio Girgentinek vágva szelik át Sziciliát, míg Medici jól fegyvelmezett friss katonáival az északi tengerparton igyekszik a sziget keleti csücske, Messina felé, hol a három csapattest egyesül.

Türr június 7-én indult el brigádjával. Elkíséri őt id. Dumas Sándor regényíró is, aki yachtján nemrégiben érkezett Palermóba, romantikumot keresni a garibaldisták között. Ebben egy matrózegyenruhába bujtatott hölgyecske is stílszerűen segítette, kivel mindenütt, ahol megálltak az úton, felverte kis francia-lobogós sátrát.³ Türr azonban nem soká örülhetett az olaj- és narancsfák közt vezető békés útnak. A lakosság kezdetben ugyan bizalmatlanul fogadja, mert a sorozástól fél, később azonban — mikor e veszély felől megnyugszik — örvendezve kényezteti a katonákat. Nem is sikerül Pantaleo testvér gyújtó szónoklatai ellenére sem néhány önkéntesnél többet toborozni!

A brigantaggióval is van olykor dolga, de nem annyira ezért, inkább betegsége miatt kellett három napra Villafratiban megállania. Karsebe ugyanis kiújult, a Marsala—palermói

¹ Donaver: *Sped.* 142.; Bandi: *Mille* 203—204.; Adamoli (maga is az Agnetta-expedícióval érkezett): *Da S. Martino* 91—93.

² Oddo: *I Mille* 525 és Nicost. Castellini, Gu. Castellini: *Pag. Gar.* 23. l.-on közlött följegyzése.

³ Abba: *Noterelle* 217.

erőltetett út, az emberfeletti megfeszített szervező munka, mely Palermóban éjjelét-nappalát elfoglalta. megtámadták egészségét. Vért köpött. De még betegágyáról is rendelkezik, dolgozik s hallani sem akar arról, hogy katonáitól megválják, kik között rendkívül népszerű. Aki csak alatta szolgált, vagy közelébe került, megjegyzi, milyen nagyszerűen tudott bánni embereivel, szeretetreméltó kedélyével mennyire ápolta az őszinte barátság szellemét tisztikarában.

De mivé lett a daliás hadnagy, kiált fel Abba, kit gyerekkorában látott először, amint Novara után neki feltűnően magas termetű magyar legényei élén városkáján keresztülvonult, családja vendége volt, s kinek akkoriban térdén lovagolt! Ha ezentúl az emlékiratírók gyakran említik Türr e betegségét, ha Bandi már Marsalában s később a cajazzoí ütközet hevében véres zsebkendőt vél látni az «intrepido ungherese» szája előtt, ebben van kétségtelenül némi romantikus túlzás. bizonyos azonban, hogy Türr kérlelhetetlen energiával igyekezett baján uralkodni.

Végül is Dumas ír Garibaldinak Türr súlyosbodó állapotáról. Ez előbb egy szeretettel teljes levéllel kéri, kímélje egészségét, majd júl. 2-án bizonytalan időre szabadságolja, hogy a kontinensen gyógyulást kereshessen. Helyette már jún. 27-én a brigád vezetését Türr barátja, Eber ezredes veszi át, aki Palermo elfoglalása után a vezérkarhoz nyert beosztást, de e mellett az expedíció időtartama alatt a *Times* tudósítói tisztét is mindvégig megtartotta. A divízió egész tisztikara és sok odagyűlt katona melegen búcsúztatta Türrt, mikor aznap csukott kocsin visszaindult Palermóba.¹

Eber épp ellenkező természetű ember, mint Türr. Abba szerint inkább poétát, mint katonát árul el külseje. Állandóan kis pörge magyar kalapot viselt, kardot nem igen láttak oldalán. Ha valahol zongorához juthatott, egész nekifelejtkezett a szomorú magyar nótáknak, de a Rákóczi-indulót

¹ Türr : *Divisione* 82—97.; *Risposta* 14.; Abba : *Noterelle* 204.; Dumas : *Poema* 188., 203—213.; Du Camp : *Les deux Siciles* 99., 185.; E. Maison : *Journal* 60.; Forbes : *The life* 142.; Adamoli : *Da S. Martino* 117—118.; Monnier : *Garibaldi* 300.; Bandi : *I Mille* 310—314.; *Diritto* 1860 júl. 7.; Menghini : *Spedizione* 139.

hiába kérték volna tőle. Azt majd csak otthon . . . Nyugodt, hideg természete senkit se tudott felmelegíteni, nem is igyekezett barátokat szerezni. Amily közönyös korrektséggel vette át a brigádot, oly közönyösen távozott is a háború végeztével. De tudták róla, hogy rendkívül művelt ember, ki több nyelvet beszél, beutazta Keletet, mint a *Times* tudósítója, ott volt a krími s az 1859-i olasz háborúban. S ha nem is volt katonai tehetség, a békés sziciliai kirándulást jól elvezette, később, júl. 20-án brigadéroszá neveztetvén ki, pedig értett hozzá, hogy jól képzett táborkari tisztekkkel vegye körül magát, kiknek segítségével minden bajt elkerülhetett.

Csak este s kora hajnaltól meneteltette embereit, hogy a nagy hőség idejét pihenőnek szentelhesse. Így érkezett, 39 nap alatt 234 mérföldet téve meg, Catanian és Taorminan keresztül, honnan siettette az utat, július 28-án Messinába.¹

A Medici divízióját már ott találta. A Cosenz-expedíció² utóbb érkezett embereivel megszaporodott serege volt az egyetlen, mely ellentállásra talált s mely a milazzói ütközetrel valamennyiök számára biztosította az utat Messinához. Garibaldi is Milazzóhoz sietett s magával hozta az épp Palermóból elindulása pillanatában odaérkezett Clemente Corte embereit is. Corte tulajdonképp már két héttel Agnetta első segélyhajója után, jún. 8-án indult el Genovából, de szerencsétlenségére a Bourbon-cirkálók elfogták és körülbelül 900 főből álló csapatja csak több heti gaetai fogság után tudott visszatérni Piemontba. De július 15-én újra hajóra szállva, harmadnap reggel Palermóba ért. Ennek a «Gaeta-zászlóaljnak» harmadik százada egy olasz állampolgárrá lett magyar tiszt, Frigyesi Gusztáv őrnagy parancsnoksága alatt állott.

¹ Dumas : *Poema* 218.; Trevelyan : *Making of It.* 66.; Abba : *Ritratti* 48., *Noterelle* 209., 215.; Du Camp : *Les deux Siciles* 181—184.; Forbes : *The life* 142.; Adamoli (Eber táborkari tisztje) : *Da S. Martino* 118—120., 171.; útjukat Szicilián keresztül színesen írja le 124—136. ll.-on. Türr : *Divisione* 115.

² Cosenz júl. elején indult Genovából, 10-én érkezett Palermóba 1500 emberrel és 17—18 közt jutott a Medici-brigád megerősítésére Milazzóhoz. Oddo : *I Mille* 858.; Cuniberti : *Storia* 66. jgyz.; Perini : *Sped.* 337—344.

Frigyesi, ki most Garibaldival a City of Aberdeen-en Milazzo felé hajózik, később is mindvégig leghívebb rajongója és követője marad majd. Vele lesz az 1862-iki és 1866-iki szerencsétlen római vállalkozásainál is, Aspremontenál s Mentananál egyaránt, mikor Türr már elhagyta. Az utóbbi akcióról később egy nagy munkát készített elő. Ennek, sajnos, csak első vaskos kötete jelent meg, mely azonban a római kérdésre vonatkozó fontos diplomáciai okmányok közlésével ma az olasz risorgimento egyik fontos forrás-munkájává lett.

Kérlelhetetlen forradalmár és köztársasági elvei miatt-e, melyekkel Kossuthot, Klapkát, Türrt egyaránt gyűlöli s marad a 60-as években Mazzini egyedüli vezetőserepet követelő magyar híve? Az expedíció többi magyar tisztje úgy látszik nem igen tartott vele barátságot. A milazzói ütközetnek ő volt talán egyetlen magyar résztvevője.¹

Türr ugyanis szabadságra készültében Palermóba visszaérkezvén, már ott találta Medici közben érkezett embereit és találkozott a magyar tisztekkel, katonákkal, kik vele jöttek. Sietett Garibaldit arra kérni, hogy alkosson belőlük egy kis magyar légiót. Hiszen a seregnek volt már egy idegen-százada, mely főleg a Bourbonoktól dezertált svájci katonákból állott, s mely épp Türr brigádjába volt beosztva. Garibaldi szemlét tartván fölöttük, júl. 12-iki levelében meg is ígéri

¹ Fr. Guardione: *Il generale E. Cosenz* 50—51.; u. a. *I Mille* 274; Oddo: *I Mille* 599—601. Frigyesi 1862-iki szerepléséről Aspremontenél I. leveleit *Diritto* 1862 szept. 21., okt. 8. Castellini: *Cos. Gar.* 141—159.

Munkája címe: *Gustavo Frigyesi* comandate la 2^a Colonna nelle giornate di Monterotondo e Mentana: *L'Italia nel 1867*. Storia politica e militare corredata da molti documenti editi ed inediti e di notizie speciali. Vol. I. 2^a ed. Firenze, 1868. Munkáját a Cairolitestvérek édesanyjának ajánlja, kik közül Enricóval benső barátságban állott. Bevezetőül V. Hugo és E. Quinet hozzáírott leveleit közli.

1867 után Frigyesi Genfben élt. Egy szép nap örülten beállt milánói barátjához, Marcosa képviselőhöz. Ez a Dufour-bolondokházában helyezte el. Itt halt meg 1878 febr. 7-én. A Cimitero Monumentale-ban temették el. Tíz évvel később csontjait Marcosa és barátai magyar és olasz zászlóba takarva az ossarium egy cubiculumában helyezték el. (L. Marcosa levelét *Pag. Gar.* 180. jgyz.)

Türrnek kívánsága teljesítését s négy nappal később rendeletet ad ki a légió felállítására. Ez júl. 16-án Mogyoródy Adolf őrnagy parancsnoksága alatt ugyan csak 48 emberből és 3 tisztből áll, ez a szám azonban aug. 6-ig 79 emberre s 10 tisztre emelkedik. Ez körülbelül meg is felel a Garibaldihoz érkezett magyarok létszámának. Köztük 5 lovastiszt és 12 huszár is van, akikből Figyelmessy Fülöp őrnagy vezetésével kis huszárosztag alakul — egyelőre lovak nélkül. A légió Palermóban teljesít helyőrségi szolgálatot, majd aug. 6-án Messinába irányíttatván, a Türr-divízió Eber-brigádjába nyer beosztást.¹

Kevéssel a magyarok Messinába érkezése után megjön Türr is szabadságáról, mi azonban sem teljes pihenést, sem teljes gyógyulást nem jelentett számára. Aix les Bains-ben nyaralását alaposan megrövidítették a királyi kihallgatás, a Cavourral való tárgyalások. Hiszen Sirtori elutazása előtt lelkére kötötte, küldjön neki jó vezérkari és gazdasági tiszteket² s Garibalditól is vitt bizonyára titkos üzeneteket Bertaninak és a miniszterelnöknek. Mazzini, ki már régebben titokban Genovában tartózkodott, azt is tudja róla, hogy neki vannak történései s régi barátságukra hivatkozva kéri őt, engedje át azokat Pianciani ezredes számára, ki készen áll a pápai tartomány megtámadására, csak lőszere hiányzik, mire Türr azzal felel, hogy a patrónokat sajnos épp előző nap küldte el Sziciliába.³ Azután ír cikkeket, ismételve — alkalmasint Cavour kérésére — Garibaldi felszólítását a hadsereg tisztjeihez, hogy maradjanak helyükön, mert esetleg osztrák támadás fenyegethet; s megvédi vezérét ama vád ellen, hogy Sziciliában anarchia uralkodnék.⁴ Még arra is jut ideje, hogy Aix Les Bains-ből Párizsba utazzék — ebben újból titkos megbízatást kell sejtenuünk — s ott Napoleon Jeromos herceg megnyugtatja, hogy a császár Olaszország barátja, csak állítsa Garibaldi fait accompli elé.⁵

¹ A. Vigevano : *La legione ungherese* 70—72. ll.

² L. Sirtori levelét Türr : *Divisione* 96. l.

³ L. Mazzini levelét Türrhöz 1860 aug. 12-ről a római *La Tribuna* 1925 jún. 27. sz.-ban és Türr : *Parole* 3—4. ll. jgyz.

⁴ *Diritto* júl. 24. ; aug. 13., 15.

⁵ Forbes : *The life* 137.

Türr gróf Teleki Sándor és Maxime du Camp társaságában száll hajóra s jut Palermón keresztül aug. 19-én Messinába.

Különösképpen épp Türrnek jutott a feladat, hogy a Pianciani-expedícióval, melynek számára Mazzini tőle töltényeket kért volt, rendelkezék. Bertani ugyanis Garibaldihoz érkezett, hogy őt Mazzini tervéről meggyőzze s rábírja arra, hogy a nagyon erős messinai helyőrség és a Bourbon-hajók által szemmeltartott szoroson való átkelés nehézségeit kikerülve, vegye át egy expedíció vezetését Piemontból, foglalja el vele Umbriát és a Marche-t a pápától és rajtuk keresztül északról támadja meg a nápolyi királyságot. Mazzininek erre készen áll mintegy 9000 jól felfegyverzett embere Genovában és Toszkánában. Tényleg egy pillanatra Garibaldi és Türr hajlottak e terv felé, Cavour azonban határozottan ellenezte, részben mert ily forradalmi sereg betörése a pápaság protektorát, III. Napoleont kétségtelenül beavatkozásra kényszerítette volna, részben mert kedvezőbb időkben a Mazzini által tervezett akciót maga akarta végrehajtani a piemonti hadsereggel. Garibaldi belátja, hogy mégis csak a messinai szoroson kell a kontinensre jutnia és délről hatolnia Nápoly felé. Hivatalosan ugyan e készülődését is megtiltották hangos szóval Torinóból, de Cavour titkon, nagy nehézségek árán, biztosította részére Francia- és Angolország semlegeségét s a királynak egy magánlevele leplezetten biztatta rá. Az átkelés és előnyomulás lehetősége érdekében azonban minél több erőre volt szüksége. Ezért mit sem szólva tervéről. Bertanival Szardiniába, a Genovából Garibaldi segítségére induló expedíciók immár hagyományos utolsó szervezkedő-állomására siet s Pianciani már odaérkezett 6000 emberét a parancsnok akarata ellenére Palermóba irányítja. Az expedícióhoz tartozó 2000-nél több toszkán önkéntes is Cavour kényszerítésére Sziciliában köt ki.

A Pianciani-expedíció szervezője tulajdonképpen egy Zürichben élő német katonai író volt, a szakállas, pápaszemes, professzor kinézésű Wilhelm Rüstow, aki a magyar szabadságharcról írott munkáját szakítja félbe, hogy Mazzini felszólítását kövesse. Mikor Pianciani Palermóba érkezve megtudja serege megváltozott rendeltetését és lemond a vezetésről,

ő veszi át ideiglenesen a parancsnokságot is. Első divízióját a magyar Eberhardt ezredes vezeti, ki a piemonti hadseregben 1859 után kapott tiszti rangjáról mond le, hogy a vállalkozásban résztvehessen. Fegyelmező erejét s a csapatánál uralkodó rendet Rüstow, ez a ha nem is tehetséges, de pedáns katona már Genovában dicséri. Divízióját mindjárt Palermóba érkezése után Garibaldi a Bixio-brigád megerősítésére küldi. Eberhardtnak jutott az a különösen szomorú sors, hogy két évvel később, a szicíliai kaland után újból az olasz hadseregbe lépven be, a 4. ezred élén ő kénytelen Garibaldi Róma ellen irányuló vállalkozását Aspromontenál leszerelni s volt vezérének önkéntesekre — köztük volt Frigyesi néhány magyar katonával — lövetni.

Most hát Türré bízta Garibaldi, hogy Milazzóba menjen és a Pianciani-expedíciót a maga divíziójához csatolja. Rüstow katonái őt ugyan «Róma! Róma!» kiáltással fogadják, de Türrnek hamarosan sikerül őket lecsendesítenie és Messinába hoznia. Ez volt a legnagyobb s egyben az utolsó sereg, mely Piemontból Garibaldihoz érkezett. Mazzini méltán neheztelhetett Garibaldira, hogy annyi fáradságának gyümölcsét így szedte le.¹

A messinai helyőrség katonái közt igen népszerűtlen parancsnoka, Clary marsall, amint a milazzói csata szomorú hőségét, Bosco ezredest sok habozás ellenére nem merte megsegíteni, Messinát sem volt képes 15,000 főnyi erejével megvédeni.

Nápolyban a reakcionáriusok uralmát liberális minisztérium váltotta fel, mely a király által engedélyezett alkotmány alapján kormányozott. Ez az engedékenység, mely egy hónappal Garibaldi Sziciliába érkezése előtt még talán

¹ A Pianciani-expedícióról, Türr szerepéről vele kapcsolatban. Eberhardtról l. W. Rüstow: *Erinnerungen* I. köt. I. fejt., különösen I. 33., II. 71.; Türr: *Divisione* 131., *Risposta* 15—16.; Trevelyan: *Making of It*. V. fejt.; Du Camp: *Les deux Siciles* 39. l. Eberhardt aspromontei szerepére vonatkozólag l. R. Maurigi: *Aspromonte, ricordi storici militari*, Torino, 1862.; F. Mistrali: *Da Caprera ad Aspromonte*, Milano 1862. 102. l. Eberhardt magát igazoló levele: *Diritto* 1862 nov. 28.

megmenthette volna II. Ferenc trónját, most csak gyengeségét bizonyította. Elhidegítette irányában volt híveit, az eddig elnyomottak barátságát pedig nem szerezte meg számára. A hatalom lassanként az új liberális rendőrminiszter, Liborio Romano kezei közé siklott át, ki inkább Garibaldi jöttét készítette elő, mintsem ura hatalmát védte. A liberálisok tisztában voltak azzal, hogy amint a veszély elmúlik, ugyanolyan vad és kegyetlen reakció következne, mint 48 után történt. Bosco ezredes támadó lépését egyenesen elítélték Nápolyban, s Clary parancsot kapott, hogy defenzívára szorítkozzék. Különbösen is az a hangulat kezdett az udvarban elterjedni, hogy Sziciliát sorsára kell hagyni s csak azt kell megakadályozni, hogy Garibaldi a messinai szoroson átkelve, a kontinensen folytassa előnyomulását. Mindezek a körülmények közrejátszottak abban, hogy júl. 28-án Clary egyezményt kötött Medicivel, mely szerint a várost kiüríti, seregét a szorost uraló citadellába vonja vissza és minden ellenségeskedést megszüntet. S ha olykor a két fél között előőrsharcok folytak s egy ízben a citadellából a várost is bombázták, inkább a picciotti fegyelmezetlen s oktanul kihívó magaviseletük, mint a nápolyi katonák harci kedve okozták ez incidenseket.¹

Egy ilyen vak lövöldözés zavarta meg azt az ünnepi vacsorát is, melyet Türr visszatérésének örömeére Szent István-napján adott divíziója tisztjeinek. Jobbján Sirtori, balján Medici ültek, a patkóalakú asztal körül 150 tiszt foglalt helyet. A lakoma után az Eber-brigád kitűnő zenekara rázendített az ablakok alatt. A hangulat mind bensőbbé és vidámbbá lesz. A fiatal tisztek derékon kapják egymást és táncra kerekednek. Valamelyik magyar Türrtől engedélyt kér, hogy a városka asszonyait, leányait meghívassák és bált improvizáljanak. Három tiszt vállalkozik, hogy bekopogtat a városka jómódú polgári családjaihoz a sürgős meghívással. Ezek, mikor megtudják, hogy néhányan a legelőkelőbbek közül elfogadták a meghívást, gyűlni kez-

¹ Cuniberti: *Storia Militare* 140—141.; Gu. Castellini: *Cose Gar.* 335.; Adamoli: *Da S. Martino* 137—138.; Du Camp: *Les deux Siciles* 57—58.

denek a «bálteremben». De alig kezdődik a tánc. lövöldözések hallatszanak a távolból, mi meghontja a mulatozó társaságot, majd parancs érkezik, hogy az egész Eber-brigád azonnal siessen a Világítótoronyhoz s ott várjon alkalmat a behajózásra.¹

Egyáltalán tarka élet nyüzsgött Türr és Eber törzskaránál. Az elegáns magyar tiszték ily pihenőkkor a társasélet központjává tették azt. A magyar légió parancsnokai, Mogyoródy és Figyelmesy szinte mindennapos vendégek, ott található ren-desen Jessie Mariot, Mazzini és Garibaldi angol rajongóját, Carlo Arrivabenet, a *Daily News* tudósítóját, a francia Du Campot, az újságírókat, egy autentikus törököt, valami Kadir-beyt, aki mindig vörös ingben jár, nagy igyekezettel töri a franciát és Türr jóbarátja. Aztán van ott két lengyel, akiket Garibaldi magas ranggal osztott be a brigádhoz, de akikkel Eber nem tudott mit kezdeni s ren-desen csak elsején jelentkeznek a fizetésükért. A «bájós» Martini-Salasco grófnő pedig jótékony misszió címén lovagol ide-oda a táborban a sziciliai guidák feszes egyenruhájában. Valóságos «keleti karavánszerály», jegyzi meg Adamoli s öccsének — ki a sereghez készül — lelkére köti, igyekezzék jól megtanulni németül, mert táborkaránál a «francia, angol, magyar mellett főleg ezt a nyelvet beszélik». S hozzáteszi: Különös feltétel egy olasz számára, ki olasz hadseregben, Olaszországért akart küzdeni!

A professzoros és féltékeny Rüstownak különösen az újságírók ily idetömörülése szúr szemet, mi a legtöbb magyar tiszt nyelvtudásával, Türr szivélyes modorával s azzal, hogy Eberben kollégára találtak, könnyen magyarázható. S később nem győz zsörtölődni: «dass ich in allen Revuen die Namen Türr und Eber, Eber und Türr umherschwirren sehe».² Természetes, hogy egy Dumas, Du Camp vagy Eber leírásaiban és tudósításaiban az írók egyéni szimpátiája Türr alakját

¹ Adamoli: *Da S. Martino* 137—138.; Du Camp a kedves jelenetet fölényeskedő francia szellemességgel írja le (*Deux Siciles* 54—56.)

² Rüstow: *Erinnerungen* II. 57.

és érdemeit a valóságon túl is kidomborítja, mi azonban nem azt jelenti, hogy Rüstownak igaza is lett volna.

A Türr lakomáját félbeszakító váratlan parancsnak az volt a magyarázata, hogy Garibaldi 18-án éjjel átkelt a szoroson. Reggel egy pillanatra megjelent Messinában, de csak azért, hogy azonnal tovahajtasson dél felé, senki sem tudta hova. Senki sem sejtette, hogy a Torino és Franklin hajók, rendeletére, megkerülve az egész szigetet, Taormina mellett a sziklás tengerparton felvették őt és Bixionak, ki egyedül hiányzott Messinából, titkon odakoncentrált negyedfélezer emberét. Míg a nápolyi cirkálók az egész mulatozó és lövöldöző Garibaldi-sereget Messinában tudták és buzgón szemmel tartották a szoros legkeskenyebb részét, hol az ellenség már többször kísérelte meg az átkelést. Garibaldi délebbre, a szoros széles bejáratánál kelt át gyanútlanul. Míg Türr tisztjei mulattak, Garibaldi Bixioval és Eberhardt-tal kemény tusa után elfoglalta Reggiot.

A várost és várat csak kevés csapat védte, mert a déli Calabriában elhelyezett 16.000 ember közül a főserg Vial generálissal a távoli Monteleoneban állomásozott. Melandez és Briganti tábornokok pedig a szorost őrizték. Mind ők, mind a vár parancsnoka hitetlenül fogadták Garibaldi érkezésének hírért és engedték, hogy meglepje őket.

Briganti tábornok már csak legfőljebb azért nyomul Reggio megsegítésére, a nápolyi cirkálók azért iramodnak megkésve Garibaldi keresésére, hogy szabad utat hagyjanak Cosenznak, ki az alkalmat felhasználva, Garibaldival való megegyezése szerint, 21-én hajnalban vagy 1500 önkéntest átszállít csónakokon a túlsó partra. Mire az üldözők visszaérkeznek, Cosenz rövid küzdelem után már bevette magát a hegyek közé és 22-én este Villa S. Giovanni fölött egyesül vezérével.

Melandez és Briganti várják Vial és Ruiz segélyseregeit, s mire észreveszik, hogy ezek őket csúfosan cserbenhagyták, el van előlük vágva a visszavonulás útja és kénytelenek magukat kegyelemre megadni.

Garibaldi ügyes nagylelkűséggel szélnek ereszti a fogoly katonákat. Mindenki hazamehet, ha csak nem akar önkén-

tesei közé beállani. Ennek a tettnek a híre futótűzként terjedt el Calabriának Bourbon-csapatai közt, melyek szemében Garibaldit s vörös ördögeit a calatafimii, milazzo-i ütközetek és Reggio elfoglalása után a győzhetetlenség nimbusza vette körül. Garibaldi előnyomulását Nápoly felé így bátran nevezhetnők Forbes-szal egyszerű «katonai sétá»-nak, ha nem lett volna inkább izgató versenyfutás. Vial demoralizált, bomló seregei nyomában van mindenütt Garibaldi egy kis csapattal, hogy villámgyorsan kihasználja a helyzetet és Vialnak ne adjon időt a védelem esetleges szervezésére. De az ellenség részéről küzdelemről nem lehet szó, csak megadásról. Fut az a lappangó forradalom elől, melyet Garibaldi jöttének híre mindenütt lánggra lobbant. Messze a vezér mögött Bixio, Türr, Medici versenyeznek, melyik éri őt hamarabb utól.

A reggioi és Villa S. Giovanni-i győzelem ugyanis egy csapásra megtisztította a szorost és szabad utat engedett Garibaldi még Messinánál időző főseregeinek az átkelésre. Az Eber-brigád 24-én kapott erre parancsot.

Türr néhány nap óta újra beteg volt, bár Cosenz távozása óta neki kellett a hadsereg főparancsnoki tisztnek gondjait ellátni.¹ Délután 1/25-kor szállt Du Camp-mal lázasan csónakra, melynek fenekére számára fekhelyet készítettek. De alig érik el a calabriai partot, már divíziója élén lovagol bő fehér köpenyében, melyről egy idő óta éppúgy rá lehetett ismerni messziről, mint Garibaldira amerikaias punciójáról. Azután Türr előrevágtat néhány kísérijével Garibaldi keresésére, míg Du Camp a magyar légió tisztjeivel marad. A divízió Türrt, Türr Garibaldit kergeti ebben a versenyfutásban. A magyar katonák az út fáradalmi és az ellátás szinte leküzdhetetlen nehézségei ellenére vidáman menetelnek. A tisztek számára azért akad olykor egy szép kis malac, mit valamelyik szemfüles katonájuk szerzett. A zsákmányolást szigorúan tiltó rendelet ellenére a malac fejét golyó zúzta szét, de a baka váltig bizonygatja, hogy a calabriai paraszt élénken érdeklődött tőle Kossuthról és úgy kény-

¹ Du Camp: *Les deux Siciles* 100. l.

szerítette rá az «ajándékot». Teleki Sándornak meg hiába ígéreti egy gazda, hogy egy óra se telik bele, szállására küldi a zsák zabot. Kifizeti, maga elé emeli a nyeregbe. Így biztosabb. A huszároknak még mindig nem lévén lovuk, nem kell abrakról gondoskodniok. Boldogok, hogy a monteonei Bourbon-raktárban elnyűtt lábbelijüket hatalmas csizmákkal cserélhetik fel. Így indulnak tovább az irígyelt «monteonei csizmások», sarkantyújukat pöngetve és hatalmas kardjukat vonszolva az út porában-sarában.

Türr táviratára Eber erőltetett menetben Tiriolo felé tart, hol állítólag a nápolyiak ellentállásra készülnek, de útközben már értesítést kap, hogy az ellenség visszavonult. Azután Cosenzában gondolja utólérhetni a divízióparancsnokot, de itt is már csak hült helyét találják s parancsot kap, hogy Paolába meneteljen.

Sirtori ezalatt táviratokkal ostromolja Türrt, siessen divíziójával Tirioloba s mindenáron továbbítsa ezt a parancsot Medicinek és Bixiónak is,¹ kiket futára nem tud megtalálni. A versenyfutásban Türr lett a győztes. Divíziója parancsnokságát ideiglenesen Bixiora bízta — ily nagyobb egységek amúgy is pillanatnyilag fölöslegessé váltak — s már Garibaldival együtt ér Cosenzába. Innen is azonnal tovavágtat, hogy Paolában a tengeri úton odaérkezett néhai Pianciani-expedíció két divíziója fölött a parancsnokságot átvegye. Rüstow katonáit újra behajózza, támadóvonalba helyezve fegyvertelen hajóit, elriasztja az arra cirkáló nápolyi hadihajót s kiköt Sapriban 5000 emberével, magát Garibaldit is megelőzve.²

Másnap Garibaldi már utóléri és az új Türr-csapatok egy részével Fortinoban terem. Türr utána Salerno felé nyomul, honnan a helyőrség visszavonulóban van és ahova két nappal Garibaldi és kis kíséretének érkezése után jut el.

Garibaldi Salernoba érkezésének a napján, szeptember 6-án, a király Nápolyból Gaeta erősségébe menekült azzal

¹ L. aug. 29-i és 30-i táviratait és Türr parancsát Bixióhoz, Türr: *Divisione* 142—159.

² Türr: *Risposta* 16., *Parole* 5., Du Camp: *Les deux Siciles* 228. l.

az elhatározással, hogy csapatait a Volturno-folyó védelmi vonala mögé összpontosítva, Capua várára támaszkodva, szerzi vissza koronáját. A következő nap II. Ferenc liberális miniszterének, Liborio Romanonak hívására Garibaldi, be sem várva Türr érkezését, Cosenz-cal és néhány kísérőjével bevonul az ujjongó Nápolyba, s nem akad az őrségeket ellátó Bourbon-katonák közt egyetlen sem, ki a kirobbanó forradalom által védett vezérre rá merné fogni fegyverét.¹

IV.

Garibaldi nagyjában meghagyja a királyi minisztériumot, mely eddig is inkább volt mondható az övének. Hadügy-miniszternek azonban Cosenzet, Nápoly város és tartomány katonai parancsnokává pedig a hamarosan odaérkező Türrt nevezi ki.

Az idegen nemzetiségű Türrt erre az előkelő és az adott viszonyok közt nagy hatáskörrel járó megbízatásra bizonyára nemcsak energiája, ügyessége predesztinálta, és nemcsak annak köszönhette azt, hogy Nápolyban volt, míg Bixio és Medici még Paolában vetekednek, melyiket illeti az elsőbbség a csapatok behajózásánál.² A kinevezésnél politikai szempontok is érvényesültek. Régóta forrongott ugyanis az elfoglalt Szicilia Piemonthoz való csatolásának kérdése, mi már ismételt összeütközésbe hozta a halogató Garibaldit Cavour küldötteivel. A körülötte lévő Mazzini-pártiak, különösen Bertani és Crispi, részben mert köztársasági elveket vallottak, részben mert félték, hogy Garibaldi elvesztené az annexióval föltétlen hatalmát és a további hadműveletek szükséges bázisát Sziciliában, minden eszközzel igyekeztek ezt a lépést megakadályozni vagy legalább elodáztatni. Pedig Garibaldi politikai és adminisztratív tehetségeknél éppen híján volt.

¹ Trevelyan: *Making of It*. VII—VIII. fejt.; Du Camp: *Les deux Siciles* 96—228. a magyar légió útját színesen írja le; Adamoli: *Du San Martino* 151.; az *Opinione* 1860 szept. 15-i száma ezt írja: «Siamo giusti una volta per noi stessi... l'esercito napoletano è stato questa volta disfatto dalla rivoluzione.»

² Gu. Castellini: *Cos. Gar.* 61. l.

A sziget népe is követelte az annexiót, mert ettől remélte a Bourbonoktól való szabadulás végleges biztosítását. Csak legutóbb, a calabriai hajsza közepett sziciliai prodiktátorának. Depretisnek egy küldötte érte utól, aki rendelkezést kér az annexióra vonatkozólag. Türr és Cosenz tanácsára Garibaldi ezt már tollba is mondja titkárának, mikor Bertani közbejött hirtelen eltéríti szándékától.¹ Nemcsak ez alkalommal, hanem máskor is, Türr nyíltan merte bizonyítani, hogy Garibaldi tábornokai közt ő «a leginkább Cavour-párti». Ő finom diplomata, ki Cavour és Garibaldi bizalmát egyaránt bírja, fölötte áll a marakodó pártoknak, nagy energia és szervező erő.

Épp ilyen emberre volt Garibaldinak szüksége Nápolyban, hol mazziniánusok, Cavour- és Bourbon-pártiak álltak egymással szemközt azokban a napokban, melyekben a királyi seregek már indulóban voltak, hogy III. Napoleon titkos megegyezésével a pápa északi tartományait megtámadják és rajtuk keresztül jussanak Nápolyba. Garibaldi számított Türr lovagias igazságérzetére, gyors elhatározóképességére, finoman elsimító tapintatára.

Alig száradt meg kinevezésén a ténna, máris fontos teendője akadt, mellyel teljesen igazolta a beléje helyezett bizalmat. Arianóban bourbon-lázadás ütött ki. Az ottani püspök a lelke és Flores meg Bonanno tábornokok hír szerint 4000 emberrel támogatják. Türr divíziójának épp akkor Nápolyba érkezett Milano-brigádjával azonnal, 9-én reggel Nolába utazik. Garibalditól eltanulta a gyorsaságot. Két zászlóalj kocsikon Dentecaneba és Grotteminardaba szállít s Bonannot, kinek seregét a Calabriából haza tóduló Bourbon-katonák már demoralizálták, megadásra kényszeríti. A 13. nápolyi ezredet, tüzérségét Arianóban lefegyverzi, a carabinieri-osztag lovait Teleki Sándor által átvéteti a magyar huszárok számára. A következő napokat a környék pacifikálására használja fel. A névtelen feljelentések csak úgy zúdulnak hozzá. Ő ezek sejthető szerzőit magához hivatja a püspöki

¹ Bertani: *Ire politiche* 74—77. ; Türr: *Divisione* 150—153., *Risposta* 16. ; Trevelyan: *Making of It.* 158.

palotába s mikor egyiknek sincs bátorsága nyíltan vádolni, ajtót mutat nekik. Bár a liberálisok tizenkét vezető kivégzését követelik, csak kettőt lövet főbe és öt nap alatt rendet teremtve tér vissza Nápolyba. Gyors, erélyes, tapintatos eljárása még a folyton akadékoskodó Rüstowban is csodálkozó elismerést kelt. Ariano püspöke pedig nem mulasztja el, hogy a vele és papságával szemben tanúsított nagylelkűségét meg ne köszönje és hűségnyilatkozatot ne tegyen Garibaldi mellett.¹

Alig érkezik vissza Nápolyba, szeptember 14-én a voltturnói sereg parancsnokságával bíztatik meg.² Türr még arianói útja porát se rázta le, máris Casertába siet s az ottani volt királyi palotában üti fel főhadiszállását.

Az egész hosszú Volturno-vonalon mindössze 3000 embere volt a Capuában koncentrált négy gyalog- és egy lovasdivízióval szemben: se tüzérsége, se kórház-osztagja. Pedig máris ott van előtte Sirtori távirata: királyi csapatokat jelez a láthatáron, melyek Capuából jöttek ki. Türr azonnal Winkler alezredest, a velencei 48-as légió egykori szervezőjét és régi piemonti pajtását, ki most a Sacchi-brigád 1. ezredének a parancsnoka, küldi érkezése délutánján a helyzet kikémlelésére. Ez azonban csak gyöngé járőröket jelent a túlsó parton és muníciót kér, mit Türr ismételt táviratokkal sürget Cosenz hadügyminisztertől. 15-én a frontra érkezik az Éber-brigád, más csapatok is kezdenek fölcsatlakozni.

Következő nap a politikai ügyekkel teljesen elfoglalt Garibaldi váratlanul feltűnik Casertában. Depretis hívására sürgősen Palermóba kell mennie, hogy az ottani annexió mozgalmat és elégedetlenséget lecsendesítse. Visszaérkeztéig Sirtorit Nápoly prodiktátorságával. Türrt a hadsereg-főparancsnoksággal bízza meg. Türr Rüstowot nevezi ki vezérkari főnökévé s ezzel arra a helyre állítja, hol a házsártos német, ki nem szívelheti sem Ebert, sem a divíziótörzs

¹ Türr: *Divisione* 161—168., 181—182., *Risposta* 18.; Guerzoni: *Garibaldi* II. 179.; Rüstow: *Erinnerungen* II. 215—244.; *Brigata Milano* 29—33; Oddo: *I Mille* 871—872.; M. Monnier: *Garibaldi* 314—315.; Trevelyan: *Making of It*. 187. l.

² Türr: *Divisione* 169.

adminisztráláshoz mit sem értő elegáns magyar tisztjeit, kiválón volt használható. Pedáns rendet hoz be a szolgálati érintkezésbe, municióraktárakat állít fel, mi a különböző rendszerű fegyverek miatt nem kis nehézséggel járt; kicserélteti azokat a fegyvereket, melyekhez nem talál töltényeket.¹

Garibaldi Türr jelentéseit meghallgatva, szükségesnek tartotta, hogy az ellenség figyelmének lekötésére és a túlsó part hangulatának kikémlelésére egy körülbelül 300 főből álló csapat kerüljön Capua mögé. Türr táborkarának egyik fiatal tisztjét, Csudaffy őrnagyot, a később Róma helyőrségparancsnokává lett huszártisztet ajánlja e vállalkozás véghezvitelére, kit azonnal be is mutat Garibaldinak. Garibaldi alá írja számára a parancsot, az utolsót Sziciliába indulása előtt. Csudaffy feladata e szerint Capua mögé kerülni, ott a lakosság közt hangulatot kelteni és megszervezni a fegyveres nemzetőrséget.

Csudaffy e megbízatását pompásan teljesítette is és teljesen igazolta Garibaldi szándékának helyességét. Hat napon keresztül nyugtalanította helyi bandákkal meggyarapodott repülőosztagával az ellenséget s mikor erősebb csapat jön ellene, visszavonul. Hogy Capuában az általános támadást a Volturino-vonal ellen hamarabb nem rendelték el, annak oka főleg az volt, hogy túlzott fontosságot tulajdonítottak Csudaffy csapatának és Von Mechel tábornokot egész sereggel küldték ellene.²

Pedig volt, ami a Bourbon-tábornokokat egy gyors, elhatározó lépésre csalogathatta volna. S ez Türr 19-i cajazzoí akciója és következményei.

E vállalkozás körül az egykorú emlékiratok a legnagyobb bizonytalanságot árulják el és oly ellentmondásokkal vannak tele, melyek még a szereplőkhöz közelálló személyekben is

¹ Rüstow : *Erinnerungen* II. 276—279.

² Csudaffy küldetéséről l. Türr : *Divisione* 184., 230., 437—452.. *Compagni d'Armi* 2—5.; Ciampoli : *Scritti Pol. Mil.* 181.; Rüstow : *Erinnerungen* II. 249., *Ital. Krieg* 386—387.; Trevelyan : *Making of It.* 228., 230—237.; Du Camp : *Les deux Siciles* 283.; E. Pecorini Manzoni : *Una pagina* 5—6.; Guardione : *I Mille* 331.; Forbes : *The life* 270. 1.

a hiányos tájékozottságot bizonyítják. Garibaldi egyenes rendeletére, legalább szándékai értelmében, a Csudaffy-akció kiszélesítéseként cselekedett-e Türr, avagy teljesen a maga felelősségére és a távollevő vezér akarata ellenére? S Garibaldi még az ütközet hevében ért-e vissza? Maga is befolyt annak vezetésébe? Avagy már csak az utolsó puskalövéseket hallotta?

Mindegyik kérdésre találunk igenlő választ az egyéni visszaemlékezésekben és emlékiratokban.¹ Az első problémát azonban eldönti maga Garibaldi e szokatlanul kemény sorai-val: «... Az, akire (a Csudaffy-akció) közvetlen keresztülvitele volt bízva, időszerűnek tartotta valami komolyabb dologra vállalkozni és nem kételkedett benne, hogy az eddigi győzelmek dicsfényével övezetten csak siker koronázhatja fegyvereinket... A cajazzói operáció több volt oktalanságnál, parancsnokában a katonai érzék hiányát bizonyítja.» A másik probléma eloszlátásában meg a csatát vezető Türr okvetlen hitelesebb tekintély, mint a Garibaldival tájékozatlanul odacsöppenő Bandi. Szerinte pedig Garibaldi délelőtt 11 óra felé, az akció végére érkezett hozzá.

Türr azzal menti magát, hogy biztos tudomása volt, hogy Capuában általános támadást terveztek 19-ére s ezt akarta a maga támadó fellépésével megghiúsítani. Okmány-szerűleg azonban épp az ellenkező bizonyítható: a Bourbon-

¹ Garibaldi parancsára történt Cajazzo elfoglalása: Rüstow: *It. Krieg* 392.; O. Perini: *Sped.* 619—621.; Oddo: *I Mille* 933.; G. Ansiglioni: *Memorie* 10. 1.

Garibaldi már 19-én kora reggel Casertában volt és az ütközet vezetésébe befolyt: Bandi: *Mille* 310—314.

Sikerült szükséges egyéni vállalkozás: *Unità Italiana* 1860 szept. 26.; Menghini: *Sped.* 321.; Guardione: *Mille* 333.; Du Camp: *Les deux Siciles* 276—285.; Cuniberti: *Storia milit.* 110—140.

Sikertelen s okatlan kudarc: Gu. Castellini: *Cose Gar.* 78.; I. W. Mario: *Vita Gar.* I. 263—264.; Trevelyan: *Making of It.* 229—237. Gerzoni: *Garibaldi* II. 180—181.

A hibát Rüstownak tulajdonítja: *Gazetta di Genova* 1860 szept. 25. (Menghini: *Sped.* 317—320.); Forbes: *The life* 270. Türr alkalmasint csak udvariasságból védi Rüstowot azzal, hogy katonáinak a hevét nem tudta megfékezni.

generálisok haboztak, halogattak, civódtak, egyenetlenkedtek. Casella királyi hadügyminiszternek az a Ritucci generálishoz intézett parancsa pedig, mellyel a Türr által inspirált Pecorini akarja a vállalkozás szükségességét igazolni, nem 17-ről, hanem 19-ről van keltezve és épp ellenkezőleg a Türr-kudarc által Gaetában és Capuában keltett bizakodó hangulatot tolmácsolja. Szerencsére Ritucci ellentállásán most is megtört a Nápoly felé előtörés terve, mi Garibaldi vallomása szerint végzetessé válhatott volna seregére.

Ezzel szemben Türr már 17-i napiparancsában olyan hangokat penget, melyek valami egyéni tervet sejtetnek. Megdicséri benne előőrscsapatait az előző két nap tanúsított maguktartásukért. Kiemeli különösen a magyar légió bátorságát, mely — ez volt tűzkeresztsége — egy ellenséges lovasosztagot megfutamított. Mindez — mondja végül — örömmel tölti el, mert meggyőzi «mennyit várhat tőlük nagyobbfontosságú operációkban». A napiparancs szót sem szól Garibaldiról s a jövőre máris tervezni látszik.

Ezekből az okmányokból azt kell következtetnünk, hogy Türr megragadva Garibaldi távollétének alkalmát, melyet, tekintve szicíliai útját és a fontos politikai ügyeket, melyek fogva tartották, alkalmasint a valóságos három napnál hosszabb időre számított, meg akarta vívni a maga csatáját. Mint az előző évben a trepontii ütközetben, most abszolút hatáskörében magához akarta kényszeríteni az iniciatíva dicsőségét.¹

¹ Itt a Trevelyan vizsgálatával megegyező eredményre jutotunk (*Making of It.* 229—237). A források: Garibaldi: *I Mille* 277—279., *Memorie* 350—351.; Türr: *Divisione* 185—207., *Ai Compagni d'Armi* 3—4.; Rüstow: *Erinnerungen* II. 284., *Brigata Milano* 35.; Monnier: *Garibaldi* 335.; Castellini: *Pag. Gar.* 71—73.; Casella hadügyminiszter levelét Ritucci generálishoz l. Franci Giovanni nápolyi tábornokari tiszt munkájában: *Compagna d'Autunno del 1860.* Napoli, 1870 II. 213. Többek között ezt mondja: «S. M. il Re avendo risoluto di far prender l'offenziva al corpo di operazione da lei comandato, Ella, signor Maresciallo, marcerà avanti cercando d'incontrare e distruggere il nemico e portarsi simultaneamente sopra la capitale». — Türr 17-i napiparancsát l. Türr: *Divisione* 185—186.; Maison: *Journal* 79.; Oddo: *I Mille* 931. l.

Terve: a Volturno túlsó partján, az ellenség balszárnyán Cajazzot elfoglalni, mely Csudaffy és Cattabene őrnagyok jelentése szerint csak kisebb ellenséges csapatoktól van megszállva. Ugyanakkor pedig egy «mímelt» általános felderítő támadás Capua felé le fogja kötni az ottani csapatokat és kényszeríteni fogja őket, hogy erejüket megmutassák.

Türr tervének kétségtelenül meglett volna az értéke, ha a Garibaldi-sereg támadásra gondol, mert ez esetben Cajazzóban egy erős előretolt támpontot nyert volna a folyó túlsó partján, az utóbbi akciók számára. Tekintve azonban, hogy erre a gyenge Garibaldi-sereg a nagy capuai túlerővel szemben képtelen volt, Cajazzo elfoglalását fölösleges erőparazlásnak kell tartanunk. A kezdőhiba tehát mindenesetre a Türré volt, de azokért a tévedésekért, melyek azt nyomon követték, már nem egyedül ő a felelős.

A Türrért rajongó tisztéken és csapatokon nem múltott az akció sikere. Cattabene őrnagy előnyomulása közben, 18-án éjfélkor jelenti Türrnek, hogy hajnalban 4 órakor megtámadja Cajazzot s bebizonyítja, hogy a vezetése alatt álló «bolognai vadászok méltók arra, hogy az ő (Türr) parancsait teljesíthessék». Cattabene tényleg könnyűszerrel elfoglalja Cajazzot.

Nem is itt, hanem abban volt a hiba, hogy a cselnek szánt frontális támadás túlkomollyá fejlődött. Az Eber- és Sacchi-brigád, tartva magukat a parancshoz, kevés veszteséget szenvedett. De szerencsétlenségre a középet a Milano-brigáddal Türr Rüstowra bízta. Végre hát ő is, ki eddig tábornokari adminisztratív és szervező munkákkal volt elfoglalva s ki mindig úgy érezte, hogy katonai tehetségét nem méltányolják, hogy a magyarok aratnak le előtte érdemtelenül minden babért, végre hát ő is bebizonyíthatja bátorságát és hadvezéri képességeit. Ő már egyenest azt veszi fejébe, hogy egy Capuaba visszavonuló előrs nyomába iramodva, mögötte betör az erősség kapuján s ő lesz a nap dicső hőse. Avagy nem ilyen kockázatosan vakmerő tetteknek köszönhetette-e Garibaldi sikereit? Rüstow elfelejtette, hogy nem Garibaldi, Capua pedig nem Reggio. A helyett, hogy az ellenséges előrsöt visszaűzve, azonnal visszavonult

volna, két órán keresztül nyílt terepen ágyútűz alatt álltak emberei. A Capuából kitámadó és csapatait üldöző ellenséget ugyan visszaveri, de a látszat mégis az volt, mintha a Garibaldi-sereg egy rajtaütést akart volna megkísérelni, mit Cajazzo elfoglalásával leplez. Az akciónak ez a része teljesen kisiklott Türr vezetése alól. Az egész vállalkozás — Türr napiparancsának bevallása szerint — Garibaldi seregének körülbelül 250 emberébe került. Köztük 20 az elesett és sebesült tiszt.

Garibaldi ugyanaznap reggel ért vissza Nápolyba Sziciliából, hol Depretist Mordinival helyettesítve a prodiktátori tisztségen, személyének varázsával lecsillapította az elégedetlenséget. Sirtori, úgylátszik, sejtetett már valamit vele, mert Garibaldi azonnal tovább utazik Casertába s Türr keresésére indul. Ez épp a harc beszüntetését rendeli el. Türr ugyan azt állítja, hogy Garibaldi meglegedettségét fejezte ki a történetek fölött; de Garibaldi előbb idézett kemény ítélete s az a tény, hogy következő nap visszahívja Nápolyba és Mediciet küldi helyébe, épp az ellenkezőt bizonyítják. Garibaldi ez utóbbi elhatározását aligha lehet Türr betegségével menteni, mint Du Camp teszi.

Ha Garibaldi következetes marad önmagához, visszavonja Cattabene zászlóalját az elszigetelt cajazzoí állásból, annál is inkább, mert Medici mindössze 800 embert tudott megerősítésükre küldeni. De úgy látszik, katonáit, kiknek a biztos győzelembe vetett hitét amúgy is már megtépázta az előző napi félkudarc, nem akarta még e visszavonulással is nyugtalanítani s ezáltal maga is segítette a Türr-akció következményeit súlyosbítani. Végül egy szemtanú, Nicotera Castellini elbeszélése fényt vet arra, hogy a cajazzoí csapatok elmulasztották jó védelmi állásban fogadni a várható ellenséges támadást és nem tudtak elég ellentállást tanusítani, mikor Ritucci generális Cajazzót 21-én megtámadta, az elszigetelt csapatot a Voltornóba szorította, egy részét pedig fogságba ejtette sebesült parancsnokával, Cattabenevel együtt.

Cajazzo visszafoglalása két napra elfoglalta az ellenséget, de ugyanezt a célt hosszabb ideig, szinte veszteség nélkül biztosította (26-ig) Csudaffy repülőosztaga, s a Garibaldi-

seregnek nem lett volna szüksége erre a Szicilia—nápolyi campagne alatt első és egyedüli kudarcra, mely felbátorította az ellenséget, megcsappantotta a vörösingések önmagukba vetett bizalmát és zavart, ijedelmet keltett Nápolyban.

Gaetában és Capuában azonban még mindig haboztak-halogattak. Ritucci kidolgozott egy tervet arra, hogy Caserta megkerülésével egyenesen Nápolyban terem. A frontális általános támadásra nem hajlandó, s akkor is, mikor tervét elvetve, a haditanács ezt ráparancsolja, minden felelősséget elhárít magától.¹ A támadás keresztülvitele így október 1-ig késett s időt engedett Garibaldinak meg Medicinek, hogy a Volturno-vonalat éjjelt nappallá téve megerősítsék. Garibaldi, a guerilla-harc mesteri kezelője, élete első és egyedüli nagy ütközetére készül, melyben mintegy 20.000 emberrel rendelkezik. Capua alatt Afan della Rivera és Tabacchi. Ritucci parancsai alatt operáló seregeikkel Medici és Milbitz hadosztályait állítja szemben. Von Mechel Maddaloni és Caserta ellen irányuló megkerülő mozdulatát Bixio védi ki. Tartalékát Türr parancsnoksága alatt Casertában az ellenséges támadás félkörének középpontjában helyezi el. A támadók hátránya, hogy nem tudták a hosszú félkörön az érintkezést az egyes csapattestek közt fenntartani, s ezt a nehézséget még fokozta, hogy a féltékeny Von Mechel nem is kívánta Rituccival az összeköttetést, hanem teljesen önállóan operált. Mivel azt a hibát is elkövette, hogy seregét kettéosztotta, Ruizot 5000 olasszal Caserta Vecchia felé küldve, hogy két tűz közé fogja Casertát, ezt a különítményt pedig Bronzetti kis csapatának hősi védelme több órán keresztül lekötötte Castel Morroneban, a maga 3000 jó bajor-, osztrák-, svájci katonájával Bixio túlereje elől kénytelen volt visszavonulni. Az ő s Ruiz tehetetlensége miatt ez a sereg teljesen elveszett az ütközet részére.

Garibaldi ezzel szemben nagyszerűen felhasználta azt az előnyét, hogy a félkörön belül a Maddaloni—S. Maria vasútvonal segítségével a rövidebb belső védelmi vonalra gyorsan vethessen be tartalékokat oda, ahol szükség van rájuk. Medici

¹ Trevelyan: *Making of It*. 230—237.; Oddo: *I Mille* 945.

és Milbitz egyaránt keményen verték vissza az ellenséges támadásokat. Garibaldi mindenütt ott van : előbb S. Mariánál. Milbitznél, aztán S. Angelónál. Medicivel. Lelkesít. Fanatizál. Délután 3 órakor végre érettnek látja a helyzetet, hogy utolsó tartalékainak bevetésével eldöntse az ütközetet. A türelmetlen Türr, ki idegesen nézi, hogyan veszi el Garibaldi tőle apródonként a csapatokat, parancsot kap, hogy megmaradt seregével siessen S. Mariába.

Maga a Di Giorgis-brigáddal vasúton épp a S. Angelóból visszaérkező Garibaldival egyidőben ér oda és futárt futár után küld, hogy a Rüstowot és a vele gyalog jövő Eberbrigádöt siettesse. Maga Garibaldi fogadja és indítja őket a harcpontra.

Feladatuk az, hogy a Milbitz és Medici serege közé ékelődött ellenséget visszaszorítsák. Garibaldi a Di Giorgis-brigáddal és az Eberbrigád egyik felével Medici jobbszárnyának megsegítésére indul, az Eberbrigád másik fele balra Milbitzet támogatva a vasúti töltésen nyomul elő s kergeti vissza az ellenséget a kapucinusok kolostorától. Ebben az irányban épp röviddel ezelőtt a magyar huszárság intézett pompás lovas-attakot : «i nostri ungheresi parevano tanti diavoli», mondja róluk Bandi, a csata egyik résztvevője.

Estére a nápolyi csapatok mindenfelől visszavonultak Capuába.

Garibaldinak okt. 3-i napiparancsában mindenki számára van egy dicsérő szava. Csak a tartalék parancsnokának, Türrnek a neve nem fordul elő csodálatosképp benne, s a napiparancs nem emlékszik meg a kapucinusok kolostorának visszafoglalásáról sem. Véletlen feledékenységet, vagy a cajazzo kudarcért való ellenérzést takar ez a hiány? Bizonyos az, hogy régi vezérei közül az egyedüli Türr az, kinek Garibaldi csak nagyon másodrendű szerepet juttatott a voltturnói ütközetben. Türr három nappal később, október 6-ról keltezett napiparancsában, mely e hiányokat a maga szerepének aláhúzásával pótolja, bizonyos ingerültség sejthető.¹

¹ A voltturnói ütközetről és a magyarok szerepéről : I. Trevelyan : *Making* 235—254. ; Türr : *Divisione* 230—264. ; E. Maison : *Journal* 103—138. ; I. W. Mario : *Vita Gar.* I. 279—281. Guardione : *Mille* 343. ;

V.

Türr hamarosan másirányú működéssel felejtette el a cajazzói balsikert. Mint mondtuk, a bátor, vakmerő katona igazi tehetsége finom diplomáciai érzékében rejlett. Hamarosan alkalma nyílt ezt újra bebizonyítani. Október 5-én Garibaldi újból Nápoly város és tartomány parancsnokává nevezte ki. A prodiktátorságot ekkor már a Viktor Emánuel jogára alatt egyesülő nagy Olaszország ideálját valló Giorgio Pallavicinonak adta át, Mazzini és Bertani, a köztársasági-párt vezetőemberei pedig már eltávoztak Nápolyból. De, bár a castelfidardoai és anconai győzelmeket Garibaldi örömmel köszönti és követséget küld a Nápoly felé közeledő király elé, hogy őt a város falai közé meghívja, Pallavicinonak még mindig erős ellenpárttal kellett küzdenie, mely a nemzetgyűlés összehívásával akarta a népszavazást elodáztatni. Türr ügyességével meg tudta menteni Nápolyt a fenyegető anarchiától. Egy ízben a tüntető néptömeget — mely halálra keresi a volt Bourbon-hivatalnokokat — azzal szereli le, hogy három vezetőjüket magához hivatja a Forresteria-palotába. Aztán addig beszél nekik arról, hogy épp ily igazságtalanságok miatt bukott meg a volt uralom, amilyennel ők most Garibaldit romlásba döntenék, és hogy mit szólna hozzá a külföld? míg a vezetők maguk oszlatják szét a tömeget.¹

De Türrben — ki közben rövid időre Cosenzet is helyet-

Forbes: *The life* 301.; Adamoli: *Da S. Martino* 158—164.; Abba: *Arrigo* V. é. 232.; Rüstow (ki a magyar légió energikus támadásának érdemeit magának tulajdonítja): *Erinnerungen* II. 58.; *Brigata* 40—41. Ő észreveszi azt is, hogy Türről az okt. 3-i dicséző napiparancs nem szól: «Fast als eine Merkwürdigkeit muss ich noch erwähnen, dass in Garibaldi's Tagesbefehl des Vorrückens Türr's gegen das Kapuzinerkloster mit der einen Helfte der Brigade Eber gar keine Erwähnung geschieht» (*Erinn.* II. 58.) Türr: *Parole* 6. l.

Garibaldi okt. 3-i napiparancsa a Magyar légióról (Türr: *Divisione* 261): «Era bello vedere i veterani dell'Ungheria marciare al fuoco con la tranquillità di un campo di manovra e con lo stesso ordine. *La loro impavida intrepidezza contribuì non poco alla ritirata de nemico.*»

¹ Türr: *Risposta* 21.

tesztette a hadügyminiszterségben — Pallavicino azonnali annexióra vonatkozó elvei is ügyes támogatóra találnak. «Cavour-pártisága», «piemontizmusa» sok szemrehányást szerzett neki és éles összeütközésbe hozta Crispivel. Az okt. 13-iki ülésen is, melyre ő hívta Garibaldit Casertából Nápolyba, a mindjobban kiélesedő vitát a két párt emberei között ő dönti el azzal, hogy Garibaldi elé tesz egy memorandumot, melyben a város polgárainak ezrei foglalnak állást Pallavicino és az azonnali annexió mellett. Így rendeli el Garibaldi 15-én a népszavazást e kérdésben, mely Nápolyban, mint Sziciliában óriási többséggel döntött a Piemonttal való egyesülés mellett. Alig határozta el magát Garibaldi e lépésre, Türr máris Cavourhoz siet Torinoba, hogy jelentést tegyen a nápolyi állapotokról.¹ Alighanem e szolgálatok járultak hozzá, hogy a lovagias és hálás Garibaldi okt. 29-én Türrt altábornaggyá nevezi ki. November 6-án, mikor a király Garibaldival bevonul Nápolyba, a kocsi egyik oldalán Türr, a városparancsnok lovagol.

Türr azonban nem felejtette el a magyar-légiót sem, melynek tisztjei, ha Nápolyba mentek, mindig szívesen látott vendégei voltak a Foresteria-palotában. Még első városparancsnoksága idejében magyarsujtásos egyenruhával látta el a gyalogságot, melynek létszáma — részben olaszokkal kiegészítve — 106 főre emelkedett, s a 109 lovaszt számító huszárságot.² Garibaldi ismételten kifejezte őszinte rokonszenvét e magyar csapatokra, mely a kis francia-, angol- és idegen-légió mellett leginkább bírta a sereg szimpátiáját is. A légió megalapításakor Türrhöz írott levelében, Tüköry halálára írott napiparancsában egyaránt hangoztatja, hogy ennek a kis csapatnak olasz segítséggel kell visszatérnie szabad hazájába. A messinai vacsorán Türr olasz tisztjársait magyar csapatokra hívta meg jövő tavaszra. Most, a volturnoi csata után Garibaldi még készségesebben biztatja magyarjait. Okt. 16-án a Türr serege fölött tartott szemlén megígéri,

¹ Türr : *Risposta ; Divisione* 277—279. ll.

² Vigevano : *Legione* 79. l. Az okt. 1-i csata veszteség-listájában szereplő elesettek és megsebesültek közt fele a magyar (20), fele idegen nemzetiségű, főleg olasz (21) ibid. 86.

hogy fegyverrel segíti elő ügyüket.¹ Néhány nappal később azt a két magyar zászlót keresztelve és szentelve fel katonai pompával a Palazzo Reale-téren, melyet a palermói nők küldtek a légiónak, megismételi kijelentését, hogy «Olaszország szabadságának ügye szorosan a magyarság függetlenségéhez van kötve.»² Rüstow az ilyen pompákat, kijelentéseket és ígéreteket «ein kleines Stück Nationalitätenschwindel»-nek nevezi.³ Pedig volt valami szilárd alap, miből e remények táplálkoztak. Kossuth és a magyar emigráció 1859 óta belevitte az olasz köztudatba, hogy Velencét csak úgy kaphatják vissza, az osztrák hatalmi törekvéseket csak akkor semmisíthetik meg végleg, ha egy idegen segítséggel könnyen felszítható magyar szabadságharc és egy jövődől önálló Magyarország segíti őket. Garibaldinak tudnia kellett Kossuth titkos megegyezéséről Cavourral, melynek értelmében Kossuth a dunai fejedelemségbe szállítandó olasz fegyverek segítségével keletről és délről szervez betörést Magyarországra. Hiszen a tervezett hadműveletek egyik vezérévé éppen Türr volt kiszemelve, a fegyverek átvételével Galacban pedig Dunyov István ezredes volt megbízva, aki a voltturnói ütközetben szerzett sebesülése miatt volt kénytelen visszamaradni. Garibaldi bizonyára tudta, hogy az első fegyverszállító hajó október második hetében már el is indult Genovából. Bizonyára azt is tudta, hogy Kossuth olasz pénzen nyomtat magyar bankókat Angliában!⁴

Cavour e készülődéssel Ausztriát akarta paralizálni az esetre, ha az umbriai akció a pápa pártján való beavatkozásra csábítaná. Garibaldi azonban rögtön összekötötte e hírekkel Velence visszahódításának tervét s őszintén reménylette a magyarokkal együtt, hogy a jövő tavasz ismét egy közös ügy szolgálatában egyesíti őket.

A Garibaldi-sereg feloszlata — bár a magyar-légió az olasz hadügyminisztérium közvetlen rendelkezése alatt fenn-

¹ Türr: *Divisione* 286—287. ll.

² Türr: *Divisione* 301—304. ll.; Maison: *Journal* 178. 1.; Menghini: *Sped.* 405—407.

³ *Erinnerungen* II. 98. l.

⁴ Kossuth Lajos: *Irataim* III. 56—57. ll.

tartatott s Türr több magyar társával az olasz hadsereg állományába vétetett fel — valamint Kossuth Lajos terveinek szomorú kudarca azonban hamarosan lehűtötték e vérmes reményeket.¹

KASTNER JENŐ.

¹ **Források** : Abba G. C. : Arrigo da Quarto al Volturmo. 5 canti Pisa 1866 ; Da Quarto al Faro, noterelle d'uno dei Mille. II. kiad. Bologna 1862 ; Ritratti e profili, Torino 1912 ; Storia dei Mille, Firenze 1904. — *Adamoli G.* : Da San Martino a Mentana. Milano 1892. — *Ansignoli G.* : Memoria della battaglia di Volturmo. Torino 1861. — *Bandi G.* : I Mille. Firenze 1912. — *Bertani A.* : L'Epistolario di G. La Farina. Ire politiche d'oltre tomba. Firenze 1869. — *Broggio P. C.* : Storia politico-militare della guerra dell'indipendenza italiana. Torino 1860. — *Castellini G.* : Pagine Garibaldine. Torino, 1909. — *Ciampoli D.* : Scritti politici e militari. Roma é. n. — *Crispi F.* : I Mille, Milano, 1911. — *Cuniberti F.* : Storia militare della spedizione dei Mille. Torino, 1893. — *Dallotio A.* : La spedizione dei Mille nelle Memorie Bolognesi. Bologna, 1910. — *Du Camp M.* : Expédition des Deux Siciles. Paris, 1861. — *Dumas A.* : Il poema dei Mille. Milano é. n. — *Donaver F.* : La spedizione dei Mille. Genova, 1910. — *Elia A.* : Note autobiografiche e storiche. Bologna. 1868. — *L'Epopea italiana del 1860.* h. n. 1910. — *Forbes Ch. St.* : The life and campaign of Garibaldi. London, 1862. — *Franci G.* : Cronaca della campagna d'autunno del 1860. Napoli, 1870. — *Garibaldi G.* : I Mille. Bologna, 1874 ; Memorie, ed. dipl. Torino, 1907. — *Guardione F.* : I Mille. Palermo, 1913 ; Il contributo straniero nell'epopea Garibaldina. Rivista d'Italia, 1911 ; Il generale E. Cosenz. Palermo, 1900. — *Guerzoni G.* : Garibaldi. Firenze, 1882. — *Maison E.* : Journal d'un volontaire de G. Paris, 1861. — *Mario A.* : La camicia rossa. Milano, 1882. — *Mario I. W.* : Vita di G. Garibaldi. Milano, 1882. — *Menghini M.* : La spedizione Garibaldina di Sicilia e di Napoli nei proclami, nelle corrispondenze, nei diarii e nelle illustrazioni del tempo. Torino, 1907. — *Monnier M.* : Garibaldi. Paris, 1861. — *Oddo G.* : I Mille. Milano, 1861. — *Pasolini G.* : Memorie. IV. kiad. Torino, 1915. — *Pecorini—Manzoni E.* : Una pagina di storia. S. Maria, 1905 ; St. Türr ed il Risorgimento Italiano. Catanzaro, 1902. — *Perini O.* : La spedizione dei Mille. Milano, 1861. — *Persano C.* : Diario. Torino, 1880. IV. kiad. — *Rüstow W.* : Der Italienische Krieg. Zürich, 1861 ; Erinnerungen. Leipzig, 1861. ; La Brigata Milano. Milano. 1861. ; La guerra it. del 1860. Milano, 1862. — *Trevelyan G. M.* : G. and the Thousand. London, 1909. ; G. and the making of Italy. London, 1912. — *Türr St.* : Storia della 15ma divisione Türr nella campagna del 1860 per ... Pecorini—Manzoni. Firenze, 1876. ; Da Quarto ; Risposta all'opuscolo Bertani. Milano, 1869. ; Ai miei compagni d'armi. Roma, 1903. ; Parole pronunziate nel banchetto ... del 1. ott. 1905 nell'occasione dell'inaugurazione del monumento ai caduti al Volturmo. — *Vigevano A.* : La compagnia estera garibaldina. Roma, 1914. ; La legione ungherese in Italia. Roma, 1924. — *Ximenes E.* : Epistolario di G. Garibaldi. Milano, 1885. — *Napilapok* : Il Diritto, L'Opinione, Il Progresso, Italia e Popolo.

TANULSÁGOK A DÁN GAZDASÁGI VISZONYOKBÓL.

1927 nyarán. régi vágyamat teljesítve. a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara anyagi támogatásával. többhetes északi tanulmányutam kapcsán alkalmam nyílt Dánia gazdasági életét is tanulmányozni és beletekinteni e minta-parasztállam termelési és értékesítési viszonyaiba s leszűrni olyan tanulságokat és tapasztalatokat. amelyeket szeretnék okulásul a magyar gazdaközönség javára hasznosítani.

Dánia 1864-ban majdnem úgy járt. mint Magyarország Trianonban. A schleswig-holsteini háborúban elvesztette területének nagy részét, lakossága latergiában szenvedett s akkor egy hatalmas elhatározás fogamzott meg minden dán lelkében. amelyet nyomban tettek követtek s megindult a dán akarat, dán elszántság és a dán tudás munkábaállításával egy nagy gazdasági fellendülés. amelynek következménye volt a dán nép és Dánia vagyonosodása. gazdasági előretörése. az. hogy rövid pár évtized alatt tényező lett nemcsak világgazdasági. hanem politikai téren is.

Nagy szükség volna arra nálunk is. hogy mostani nyomorúságunkban nagy, becsületes, elhatározó munka induljon meg a gazdasági élet különböző terein ; hogy fel tudjuk építeni a lerombolt és elpusztított tűzhelyeket ; hogy le tudjuk törölni a könnyeket. be tudjuk hegeszteni a sebeket, amire csak akkor kerülhet a sor. ha gazdasági életünk dániai elhatározással megy előre. Ma a külkereskedelmi mérleg deficitjének fokozódó réme nyugtalanítja éjszakáinkat. a nemzet jövőjén aggódók lélekzetfojtva lesik pénzünk nemzetközi értékelését. melyet csak úgy tudunk mai szilárd alapján megtartani. ha minden magyar lélekben elhatározás és

tett fog jelentkezni, amelynek következménye gazdasági életünk fokozottab eredményessége lesz.

Dánia és Magyarország között az utóbbi néhány év alatt meglehetősen élénk érintkezés indult meg. Egyelőre sokkal többen jönnek Dániából Magyarországra, mint tőlünk oda, aminek első sorban az az oka, hogy a jó dán pénz mellett nekünk magyaroknak Dánia roppant drága. Maguk a dánok is azt mondták, hogy az élet az ő jó keresetük mellett nekik is drága. Mindenesetre ránk, magyarokra nézve nagyon szükséges volna, hogy évenként legalább egy mezőgazdasági tanulmányút rendeztessék Dániába, amelyen egyes vidékek vezető kisgazdái vennének részt s amelynek áldásos hatását elvitatni nem lehet.

Dánia területe szelíd, dombos vidékkel váltakozó hullámos síkság, melyet csak apróbb vízerek barázdálnak és itt-ott erdő borít. Az azelőtt sokhelyütt sivár, homokos, turfás és mocsaras területeket a nép munkaszeretete és szorgalma nagyobbrészt használhatóvá tette, úgy hogy az ország egész területének ma már mintegy 80 %-a termékeny és mezőgazdaságilag használható föld. Az ország természeti kincsekben nem gazdag, de azért mindenütt gondosan ápolt mezőket, gyönyörűen művelt kerteket és főleg kitűnően kezelt legelőket találunk. Földművelése elsőrangú és igen belterjes. A gazdák szervezkedésének, a gazdasági állatnemesítő, tejelést ellenőrző, tejterméket feldolgozó egyesületeknek, illetőleg szövetkezeteknek igen nagy szerep jut Dánia földművelésének és állattenyésztésének felvirágoztatásában. Ottani tapasztalataink alapján merjük állítani, hogy Dániát állattenyésztése és tejgazdasága tette naggyá és tartja ma is fenn, mint hatalmas gazdag államot s az a sok irányú és oldalú szövetkezeti szervezkedés tette a dán gazdaközöniséget olyan erőssé, hogy a maga érdekeinek védelmére az állam kormányzatában minden irányban jelentős helyet tud biztosítani.

Dániában egyáltalában nincs kő, mégis alig van ország Európában, amelyben olyan jó utak lennének, mint Dániában. A nagyforgalmú országutak — autóutak — mind betonozottak, vagy finom kőkockával vannak kirakva, de mindkét esetben olajjal vannak leöntve, úgy hogy az autók port

egyáltalán nem vernek. A kisebb forgalmú utak, sőt a dülőutak — még az egyes magánbirtokon keresztül is — mind ki vannak kövezve, úgy hogy a gazda a földjét keresztül-kasul tudja autóval járni. A követ Dániától nem messze egy tengerben lévő szigetről hozzák, amely tulajdonképpen egy hatalmas kőtömeg. Ez Dániának a kőbányája, ahonnan hajón szállítják a követ a kis országba, amely ugyan meglehetősen drága, de a dánok nagyon tudják azt, hogy a jó út a gazdasági életnek a legfontosabb tényezője.

E sorok írója, aki éppen a magyar tanyakérdéssel foglalkozik, gyakran van olyan társaságban, ahol vita tárgya: vajon a tanyarendszer előnyös-e, vagy hátrányos? Erre Dánia adja meg a legtökéletesebb feleletet. Mert míg nálunk Magyarországon meg van a tanyarendszer annak összes hibáival és hátrányaival és alig valami előnyével, addig Dániában szintén megvan a tanyarendszer egyetlen hátrány nélkül és rengeteg előnyével. Jakobsen szerint régen Dániában is tagosítatlan volt a birtokállapot, de már a múlt század elején szigorú és célszerű tagosítási törvényt hoztak, amelynek eredményeként egy, vagy két tagba szakították ki a birtokok. E tagosítás után nemcsak a nagyobb gazdaságok, hanem lassankint a kisgazdák is kivonultak a falvakból és birtokaikon építettek tanyát. Ma már Dániában a tanyarendszer annyira uralkodó, hogy csak azok a kisgazdák laknak a falvakban, akiknek a birtoka egészen a falu mellett fekszik. A tanyásgazdának könnyebb és jobb a gazdaság felügyelete, kevesebb a járás-kelésből származó inproduktív munka, a tanyánlakás jobban kifejleszti a gazda egyéniségét és önállóságát. Mivel azonban a falvak Dániában az ország legnagyobb részén egymáshoz közel vannak, kicsi az egyes községek határa, így a vasúti és úthálózat sűrű és jó. Itt a tanyai gazda nincs távol a közigazgatási, kulturális és piaci gócpontoktól, mint a mi Alföldünkön. Lényeges különbség a mi tanyáink és a dán tanyák között különösen az, hogy Dániában a tanya központja a falu, míg nálunk főleg a nagy alföldi városoknak van tanyás határa.

Természetesen itt a földek között lévő kis tanyák mind csinosak, virágosak, kerttel körülvéve s mindenütt van igen

kényelmes, szép lakása is. Pl. egyik hétholdas kisgazdának ötszobás lakása van, amint ezt láttuk.

Tájékoztatásul meg kell említenünk, hogy Dánia kerekszám-ban 43.000 □-km s lakosainak száma négy és fél millió. Területének 80 %-a termőföld, melyből szántó 60 %, míg a többi kert, rét, erdő és legelő. Dániában a búza hektáronkénti évi átlaga a világ összes államai között a legelső. 1921-ben pl. hektáronként 34·12 q volt az átlagtermés, míg 1925-ben 33·16 q, amely 1926-ban lecsökkent 23·39 q-ra. Ugyancsak ilyen nagyok a termésátlagok árpából, zabból és burgonyából is. A fentiekén kívül termel még Dánia cukorrépát, takarmányröpát, kendert, lent, stb. Az állatlétszám felemlítésénél érdekes, hogy míg ló 1926-ban 549,044 darab volt Dániában, addig szarvasmarha 2.842,069, sertés pedig 3.122,356. Ezek a számok élénken igazolják a dániai állattenyésztési viszonyokat, amelyhez még, ha hozzávesszük a közel 18 millió baromfit, akkor láthatjuk, hogy Dánia gazdasági élete elsősorban az állattenyésztésre van alapítva.

Mint hogy Dániában, mint említettük, legfontosabb az állattenyésztés, illetőleg a tejgazdaság, ennél fogva a legnagyobb súlyt a takarmánytermelésre és a legelőkre fektetik. Itt azonban a legelő nem elhagyatott terület, nem gondozatlan föld, hanem majdnem kizárólag vetett legelő. Láttunk derékig érő legfinomabb fűfélékkel, vagy lóherével, szöszös-bükönnyel bevetett területeket, s mikor gazdjától kérdeztük, hogy ez a lóheretábla hány évig él itten, azt mondotta, hogy csak egy évig, mert minden évben újra szántják a földeket és újra vetnek legelőket.

A szarvasmarhatenyésztés mellett a sertésenyésztés emelkedett még nagy jelentőségre, mely a tejfeldolgozásnak velejárója. Ezeket a sertéseket, amelyek mind húsertések, hasított állapotban (bacon) szállítják leginkább Angliába; ez szintén egyik legjelentősebb bevételi ága a gazdaközönségnek. Ezenkívül van még a baromfitenyésztés, amely téren mindkét fajta baromfit, a hús és tojásbaromfit is tenyésztik, de mégis elsősorban a tojáshozamra fektetik a főszúlyt.

Dániai utam alatt legelső sorban érdekelt maga a gazdálkodás, a gazdasági élet, annak ismert ágai, a tejgazdaság, sertés-

feldolgozás és tojás-értékesítés. Így különböző kategóriájú gazdasági üzemek megtekintésére indultunk el. Meglátogattuk többek között M. kisbirtokost, akinek 4·5 hektár terjedelmű birtoka van. E kis birtokon főleg állattenyésztéssel foglalkozik s teheneinek átlagos tejtermelése 4·704 kg, 3·81 % zsírtartalommal. Mind a tejet, mind sertéseit a legközelebbi szövetkezetbe viszi be, ott szerzi be összes gazdasági szükségleteit. Ötshobás kis tanyai lakásában könyvtárat, telefont s több napi és szaklapot láttunk. Büszkén emlegette, hogy 1923-ban gróf Apponyi Albert is volt nála s mutatott egy dán napilapból kivágott közleményt és egy fényképet, mely Apponyit ábrázolta és órála szólt. Majd egy nagyobb üzemet is megnéztünk, J. tulajdonát képező kb. 100 kat. holdas birtokot, amelyen mintaszerű gazdálkodást, gyönyörű jószágokat és 12 szobás lakást találtunk. Saját autóján vezetett körül bennünket gazdaságában, ahol még a dűlőutak is járható köves utak. Ő is, mint minden gazda, 4—5 különböző szövetkezetnek és egyesületnek a tagja. A dán gazdák ezen a réven tudtak elérni a növénytermelés és állattenyésztés terén olyan eredményeket, amelyek ma szinte párjukat ritkítják.

Hogy Dániában a kisgazdaközönség olyan öntudatos szervezkedést ért el, abban oroszlánrésze van Erik Nielsennek, aki Dániában a parasztmozgalmat megindította. Az ő munkájának eredménye, hogy a dániai kisgazdák ma benn ülnek a parlamentben, hogy földművelésügyi törvényeket nem hoznak az érdekeltek megkérdezése nélkül. Erik Nielsen sohasem ártotta magát bele a napi politikába, egyetemes, nagy érdekekért küzdött és ma egy szép és eseményteljesen eltöltött élet nagy nyugalomban szívesen emlékezik a régi nagy napokra.

Megnéztünk több szövetkezeti tejfeldolgozó üzemet, egy állami kísérleti tejüzemet, amelyről csak azt említem meg, hogy óriási könyvtára és folyóirattára van, amelyben a németekről, finnekről, esztekéről, sőt a csehek tejj gazdasági viszonyairól is hatalmas munkák láthatók, sajnos, Magyarországra vonatkozó könyvet vagy füzetet nem tudtak nekem mutatni. Húsfeldolgozó üzemet is tekintettünk meg, amely modern, nagyszabású berendezésével nagyon meglepett bennünket.

Tojásértékesítő szövetkezetük berendezését és elveit nagyon szeretnénk átültetni Magyarországra, hogy minél hamarabb induljon meg Magyarországon a tojás értékesítésnek modern értelemben vett formája.

Érdekes lesz egy kis kiviteli összehasonlítást közölni az 1900., 1913. és 1926. évekről:

	vaj tonna	bacon	tojás ezer drb.	szarvasmarha drb.	marhahús tonna	élősertés drb.	ló drb.
1900.	61,275	63,367	16,612	40,407	21,270	10	19,560
1913.	91,024	126,354	22,734	152,969	15,117	78	27,913
1926.	132,502	190,229	41,610	158,309	16,200	18,146	2,645

A lovat és a marhahúst kivéve, a többi termények állandóan növekedő kivittelt mutatnak. Tapasztalataink alapján erre azt mondhatjuk, hogy e nagy eredmények elérésében igen jelentős része van az ottani kisemberek szövetkezeteinek, minthogy a mezőgazdasági termelés legnagyobb százalékban az ő vállalkozásukon nyugszik.

Dániában tartózkodásunk alatt illetékes gazdasági szakörökkel is kerestük az érintkezést, hogy megismerjük Dániának államgazdasági helyzetét s hogy megtudjuk, valóban olyan rózsásak-e ott a viszonyok, mint azt mi távolról látjuk?

1926-ban a dán gazdasági helyzet nagyon kedvezőtlen volt. Alig múlt el hét, amelyben kisebb-nagyobb összeomlások, liquidációk vagy üzembeszünetések ne hozták volna a közvéleményt izgalomba. E jelenségekkel együtt járt a munkanélküliek számának emelkedése, amely az 1926. év utolsó napjaiban elérte a 80,000-t, akiknek segélyezése és ellátása súlyos terhet jelentett az államra. Ehhez járult még a esődök szaporodása és a közönség vásárlóerejének csökkenése. A külföldi konkurrencia nemesak Dánia exportpiacain éreztette káros hatását, hanem belföldön is, ahol a kész áruk fokozott behozatalában nyilvánult.

A dán gazdasági válság visszavezethető részint a termés átmeneti nehézségeire, részint pedig arra, hogy a dán korona emelkedését nem követte az áruk arányos süllyedése.

Az 1926. év november és december hónapjaiban már az import értéke 317 millió koronára emelkedett, míg az export mindössze 240 millió dán koronát tett ki. Dánia külkeres-

kedelmi mérlege különben állandóan behozatali többletet mutat, ami magában véve súlyos jelenségnek nem minősíthető, azonban tény, hogy az árcsökkenés jelentősebb volt, mint az export csökkenése.

A dán mezőgazdaság terményeinek exportja 1926-ban 20 %-os visszaesést mutat, ami különösen az árak súlyyedésének tudható be. Az áresés a legszembetűnőbb a vajnál. Míg 1926-ban a vaj kivitt mennyisége 131·5 millió kilogramm volt az 1925. évi 121·5 millió kilogrammal szemben, addig a vajkivitel értéke 616 millió koronáról 454 millió koronára csökkent. Ugyanez a jelenség mutatkozik a tojás, a sajt, szalonna, valamint az élőállat kivitelénél.

Ha az 1926. évi kiviteli adatokat nézzük, meg kell állapítanunk, hogy az élőállat és vetőmag kivitelét kivéve, amely kettő együttvéve mindössze 65 millió dán korona volt, 1926-ban mindenütt csökkent értékben a kivitel az 1925-évível szemben. Magánál a tojásnál ez a csökkenés 32 millió dán korona volt.

A gazdaközönség azonban fájdalmasan érezte a helyzet súlyosbodását, amennyiben az adók, a termelési költségek és a felvett kölcsönök kamatai nem csökkentek a terményárakkal együtt. A tavasz folyamán azonban (1927-ben) a szalonna, a vaj és vágómarha kivitele már emelkedést mutat, aminek oka egyrészt az, hogy az angol gazdasági helyzet javulásával Angliában is megélénkült a vásárlási kedv, s hogy Angliában a gyarmatok versenye 1927-ben kevésbé volt érezhető.

Dániának angliai exportjával kapcsolatosan felemlítendő az az angol mozgalom, amely a Dániába irányuló angol kivitel emelését célozza. A két állam kölcsönös kereskedelmi forgalma között ugyanis óriási eltérés van. Amíg az elmúlt 1926. évben az Angliába irányuló dán export értéke elérte az 1081 millió dán koronát, addig az angolok csupán 303 millió korona értékű árut vittek be Dániába. Éppen e miatt illetékes körök figyelmeztették Dániát, hogy azokat az árukat, amelyeket jelenleg Németországban és az Egyesült-Államokban vásárol, jövőre Angliából szerezzék be, mert Angliának is vitális érdekei fűződnek ahhoz, hogy a dániai

export növekedjék. Ellenkező esetben könnyen Angliában is mozgalom indulhat meg a dán mezőgazdasági termények befogadása ellen.

A dán szakkörök az angolok panaszát indokoltnak tartják és rámutatnak, hogy Németországgal és az amerikai Egyesült-Államokkal szemben éppen fordított helyzet áll fent. A behozatal értéke Németországból 383 millió korona, míg az oda kivitt áruk értéke csupán 375 millió korona. Amerikával szemben a helyzet még kedvezőtlenebb, mert itt 350 milliót kitevő behozattal szemben az Amerikába irányuló dán áruk értéke csupán 9 millió koronát tett ki. Ezeknek oka pedig az, hogy Amerika és Németország megnehezítik a dán áruknak a bevitelét.

Dánia külkereskedelmi forgalmát jellemzően világítja meg az alábbi pár adat, amely az 1926. és 27. évek első 4 hónapjára vonatkozik.

Behozatal:		1926.	1927.
		január—április	
Öröletlen gabona	mill. kg	106·4	101·0
tengeri	« «	127·1	229·5
olajpogácsa	« «	285·7	301·1
dohány	tonna	1,547·7	1,967·5
kőszén	mill. kg	1,237·8	1,252·0
petróleum	« «	22·3	25·4
mész és salétrom	« «	93·7	70·3

Kivitel:

vaj	mill. kg	43·4	43·5
tojás	« drb	269·2	259·4
sajt	« kg	1·98	1·57
szalonna	« «	60·8	79·5
friss marha- s borjúhús	millió kg	9·63	0·88
élőmarha	ezer drb	33·1	86·2
ló	« «	—	3·0

A behozatal értéke 1927 január hó 1-től április hó végéig 521 millió, a kivitelé pedig 477 millió dán korona volt. A behozatali többlet ezek szerint 44 millió korona az 1926. évi ugyanezen időszak 10 millió koronájával szemben. A kivitt vaj és tojás mennyisége 1926-ban s 1927-ben körülbelül ugyanaz volt; a szalonna-export pedig a tavalyi 600.000

métermázsáról 800,000-re emelkedett, míg a kivitt élőállatok mennyisége a tavalyinak háromszorosa.

A dán behozatalban Németország 158 millióval, az Amerikai Egyesült-Államok 88 és Anglia 69 millióval részesednek. A kivitel főleg Németországba (104 millió), Angliába (266 millió) irányult, míg Amerikára csupán 3 millió korona jutott.

A vaj, tojás és a szalonna áringadozásait az 1927. év első felében az alábbi táblázat mutatja :

per 100 kg	vaj	tojás	szalonna
január	299	190	140
február	323	160	134
március	312	110	140
április	304	110	140
május	265	110	144
június	284	120	148

Mindezekből látható, hogy Dánia is megérezte az utolsó esztendőkből azokat a gazdasági viharokat, amelyek valamennyi európai államot érintették. Azok a nehézségek, amelyek a termelés, az értékesítés, a hitelügy terén a többi európai államokban jelentkeztek, természetesen itt is fennforognak, azonban itt sokkal erősebb a gazdasági élet, miután nem tombolt a háború s így sokkal jobban ki tudják heverni ezeket a csapásokat.

A külföldi államok is elismerik, hogy Dánia erős előretörésének egyik igen jelentős tényezője a dán szövetkezeti szervezet mintaszerű fejlődése. Hiszen a 42,900 □ kilométer nagyságú Dániában ez idő szerint találunk :

a szövetkezet faja	a szövetkezetek száma	1926. összforg. korona
trágyaanyag bevásárlási	1535	22.000,000
takarmányanyag *	1280	115.000,000
állattenyésztési	1362	575.000,000
tojásértékesítő	715	25.000,000
húsfeldolgozó	47	415.000,000
vajértékesítő	11	172.000,000

Kétségtelen, hogy az ország gazdasági viszonyaira a szövetkezetek ilyen nagy száma nagy befolyással van. Ki kell egészítenünk még ezt azzal, hogy Dánia kimondottan paraszt ország, hiszen a gazdasági üzemeknek csak 19 %-a

több, mint 60 hektár, így a földelosztás nagyon jó s a tanya-rendszer folytán a gazdálkodás mintaszerű.

Amint már fentebb említettük, a legelőkön és réteken kívül 37 %-a a szántónak rövidéletű herefélékre jut, amely mutatja, hogy a takarmánynövények milyen nagy szerepet töltenek be Dánia gazdasági életében, amelyre van felépítve az erős állattenyésztés és állattartás. E mellett még óriási mennyiségű takarmánnyelést hoznak be a szövetkezetek, amelyeket az ottani mezőgazdaság tej, hús és tojásra változtat át.

Mielőtt befejeznénk Dániára vonatkozó ismertetésünket, egy pár gyakorlati megjegyzést kívánunk még tenni.

1. Minden áron arra kell törekednünk, hogy minél több kisgazda menjen tanulmányútra Dániába, ahol a maga életviszonyainak legjobban megfelelő gazdálkodási rendszereket és szövetkezeti kérdéseket tanulmányozhatja. Az elmúlt 1927. évben közel 1000 dán volt Magyarországon, míg tőlünk nagyon kevesen voltak ott.

2. A földművelésügyi kormánynak állattenyésztési, szövetkezeti és tejgazdasági szempontból minél gyakrabban kellene kiküldeni szakembereket a dániai viszonyok tanulmányozására. Itt azonban meggondolandó volna, hogy idősegy-két év múlva nyugdíjba menő tisztviselők helyett nem inkább kívánatos volna-e fiatal erőket kiküldeni, akik még hosszú időközön keresztül tudják tapasztalataikat a földművelésügyi kormányzat keretében a közcélra hasznosítani.

3. Kívánatos volna, ha a magyar földművelésügyi kormány a mezőgazdasági kamarákkal, a Magyar Gazdaszövetséggel, a dán agrár körökkel keresne összeköttetést a magyárdán gazda csereakció megindítására, amint ez Németországgal már évek óta folyik a Magyar Gazdaszövetség irányítása mellett. Ez valóban nagy érték lenne reánk nézve.

4. Kívánatos volna, ha a magyar földművelésügyi kormány tisztviselő-csereakciót kezdeményezne a dán földművelésügyi kormánnyal, esetleg Finnországgal és Németországgal is, mely szerint egy-egy fiatal, arra való tisztviselőt cserébe küldene ki ez államokba, ahol az ottani mezőgazdasági igazgatást, gazdatársadalmi és szövetkezeti életnek minden ága-

zatát megismerhetné és haszonnal értékesíthetné azt Magyarország javára.

5. Vissza kellene állítani a régi külföldi gazdasági tudósítói intézményt és e célra alkalmas embereket kiküldeni. Ezek volnának a piackutatók és piacszerzők exporttermékeink számára.

Általában a magyar gazdasági életnek sokkal nagyobb érdeklődést kellene tanúsítani az északi államok, Dánia, Finnország, Esztország és Lettország gazdasági viszonyai iránt, amelyekkel ugyan nem tudunk nagy eredményű gazdasági összeköttetéseket létesíteni, de tanulni rengeteget tudnánk tőlük, amit azután itthon gyümölcsöztetni lehetne. A növénytermelés, az állattenyésztés, a gazdatársadalmi szervezkedés, főleg a szövetkezeti élet olyan értéket tud termelni és felmutatni ezekben az országokban, amelyek legkönnyebben volnának a mi gazdasági viszonyaink közé átültethetők. Ugyancsak ezt lehet mondani a gazdasági oktatásról is, amely különböző iskolákon keresztül tudja a gazdaközöniséget eljuttatni arra a magas gazdasági kultúrfokra, amely képessé teszi őket a fentebb ismertetett eredmények elérésére.

GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ.

ÁLL A MALOM...

Maholnap tíz esztendeje lesz, hogy füst nem szállt föl a malom kéményéből. Annyi ideje áll a malom. És körülötte sem mozdul semmi. Mintha a világ is megállt volna, avagy mintha mindenki meghalt volna a világból.

Különös a malom környéke is, amely oly szörnyű hallgatásba süllyedt.

Mindjárt előtte a megyei-út, amely fahídon visz keresztül. Alig három lépésnyi a patak, melynek két partját a fahíd köti össze. De a patakon nem szabad átlépni, a megyei útra nem szabad föllépni, mert puskás őrszemek leselkednek a hídon. Csaknem tíz esztendeje már. Sok ember öszült bele ebbe a tíz esztendőbe.

Azóta áll a malom.

De ki is jöhetne el idáig, hogy a gazda megindítsa végül a garatot? Hiszen a gazda meghalt a rémülettől, mikor meg kellett tudnia egy ködökbe fulladt őszi napon, hogy soha többé nem fog zörögni a malom...

S ugyan kinek lenne kedve örölni az elhagyott malomban?

Talán száz lépésre a hídon túl falu kezdődik, de abból a faluból tíz szörnyű esztendő óta egyetlen szekér nem jött át a hídon. Tíz esztendő óta másutt örölnék a falubeliek s öröl minden falu odaát, amelyek népe karavánostul szekezett valamikor az árva malomba. Nagy élet folyt akkor itten. Magukat-hányó legények játszva lökték fel vállaikra a mázsás telezsákokat, takaros menyecskék sűrögtek ki és be s csak olyankor húzták mélyebben szemük fölé a fejkendőt, ha valami csintalanságot kiáltottak feléjük a legények. Zakatolt a malom éjfél-től-éjfélig, a megyei-úton úri-

hintó zörgött el olykor, gőgös földesúr ült hátul kényesen, a malmon túl az őszi szántásnak végén jártak már az uradalmi béresek s a napocska fel-felfénylett még messzi délről. A malom oldalában megbujt lakás konyhája felől fájdalmasan vágyakozó nóta csendült meg nagyritkán: talán valamelyik szolgáló talált rá gondolni a távol világokban katonáskodó kedvesére s mert harmadik éve várta már búslakodva, egy gazdátlan dalocskával próbált enyhíteni a szívéen.

És akkor élt még a gazda is: tekintetes Balogh György úr, aki termetre olyan volt, mint a szálfa. Néha lisztesen jött ki a malomból, ahol utána nézett a dolgoknak, néha kiállt a malom végébe, félórát is elállt így egy helyben s ezalatt szüntelenül a hegyek egy pontjára nézett, amelyen túl, de messze, Kassa városának kellett lennie valahol. És a malomban megfordult utasnépek, ha látták ilyenkor a gazdát, így szóltak egymáshoz:

— Házasodni fog a tekintetes úr...

Nem él azóta Balogh György, a malom pedig áll. Mintha órá várna.

Tíz éve lesz már, hogy onnan átról senki nem mert átjönni a búzájával. Emerről pedig ugyan ki jönne? Nagy hegyek szöknek föl a malom hátában, nehéz átjönni a hegyeken s a népek, kik a hegyek túlsó lábánál élnek, más malomba viszik az örölnivalót. Így maradt magára a malom.

Senki, senki nincs már benne, csak az özvegy menyecske. Fiatal asszony lenne még, de a szörnyű esztendő, mióta hallgat a malom, deresre változtatták a haja színét. Olykor kimegyen még a malom elé, kiáll a megyei-út szélére, tenyerét ellenzőnek emeli a szeme fölé s úgy néz el a messzeségbe: hátha megesett a szíve valakinek az ócska malmon s rászánta magát végül, hogy teleszekér-gabonával behajtsa a malom udvarába. De felriad aztán s zokogás fojtogatja. Mert kísérteti hallgatás ül mindenfelé s élő lelket nem látni a tájon.

És senki, senki nem jön a malom felé.

*

Régen, amikor legényember volt még Balogh György, nagy élet folyt errefelé. Rokon, jóismerős, úri barát nem ment

el a megyei-úton a nélkül, hogy be ne nézett volna a malomba s a gazda olyankor beinvitálta a vendéget, pohár szilvóriummal kínálta meg, miközben ráköszöntötte az italt :

— Az Isten éltesen bennünket még a magyar hazát!

Mert a hazát fölemlegetni derék szokása volt Balogh Györgynek.

Azalatt szakadatlanul járt a malom.

Övé volt a környék, messzire benyúlva, egészen a Tót Lapályig. Jöttek minden vidékről a gazdák és menyecskek roskadásig rakott szekerekkel s ezekből a szekerekből néha egész tábor várakozott a malom megett, a réten, amíg rájuk-került a sor. Élénkség, zaj verte föl a malom környékét, de mindenki elkomolyodott abban a pillanatban, mihelyt észrevette Balogh Györgyöt. Mert ő maga komoly maradt mindig és sóha nem nevetett talán. Bizonyára azért ragaszkodtak hozzá annyira a népek.

Megesett sokszor, hogy ki-kiállt a malom végébe s fél-óraig is elnézett a kassai hegyek irányába. S az emberek sejtették nyomban, hogy a tekintetes úr alighanem házasodni készül.

Úgy is lett. De csak később valamivel.

Addig azonban sok víg éjszaka vert át a malom zaka-
tolásán. Legnagyobb esemény mégis a Balogh György neve-
napja maradt a környéken. Ilyenkor közeli és távoli falvak-
ból kocsikon sereglettek össze birtokos urak, feleségek és
leányok nélkül persze, mert nőtlennek számított még Balogh
György... Volt ott aztán, ami még nem volt! Éjfél előtt
az asztalra könyökölve daloltak széles karban a vendégek
s különösen azt a nótát kedvelték, melyben a szegény juhász-
legény bújáról tétetik említés. Természetesen kellő időben
sompolyogtak be zeneszerszámaikkal a vályogvetők is és
úgy éjfélután ha rázendítettek egy szomorkás csárdásra, a
gazda is fölállt kényelmesen s jární kezdte némi bánattal,
egymagában. Hozzáfütyölt valamit a tánchoz, néha fordult
kettőt, pattintott az újjain hármat, de soha nem csapott a
lábaszárára. Ismert szokása volt ez Balogh Györgynek.

Egyszer aztán szemrevaló feleség került a malomba.
Csakugyan Kassán volt az esküvő, onnét hozta a csinos

menyecskét a gazda s attól fogva a télutón s egész tavaszon sokszor zengett cimbalomtól és hegedűktől a ház. Most már feleségek, kisasszony-lányok is jöttek a kocsikon. Ebben az időben Balogh György is mindtöbbször kerekedett táncra, fordult kettőt-hármat, pattintott hozzá az újjain, de a combjára soha nem csapott le a tenyerével, mint a többi táncosok. Pedig hogy járták! Négy szoba dörgött sarkaik dobogásától s mialatt a kisasszonyok szerelmes szemmel mosolyogtak föl a táncos úrfiakra, az úrfiak ugyanegy pillanatban bokáztak össze s ugyanegy pillanatban kiáltottak:

— Sose halunk meg!

Hát meghaltak egytől-egyig.

Mert egy nyárközépi napon végtelen vonatok kezdtek rohanni észak felé, az ország halhatatlan határainak s minden vonatban bokrétáktól elborított katonák daloltak rekedten. És akkor sírni kezdtek a kisasszonyok is, mivelhogy elmentek az úrfiak is egy szálíg, virággal a sapkarózsaíknál. És egy sem jött vissza talán... Micsoda esztendőök voltak azok, könyörülő Isten! Balogh György mind szótlanabbra vált s egyre többször járkált lehorgasztott fejjel a malom udvarán. Minden ősszel rosszabb hírek érkeztek a malomba, amely zakatolt most is, de minden ősszel kevesebb gazda hajtott be a kapun. Csak menyecskék és eladólánnyok jöttek már a szekereken, nótáik egyre ritkábbak lettek, de ha fölesendültek még olykor a malomban, annyi fájdalom volt bennük, hogy Balogh György csak megállt a malomudvarban s még mélyebbre bukott a feje. Az az érzés nyugtalanította, hogy minden legény és minden gazda ottmarad idegen hazáknak végtelenjében. S olyankor sóhajtott egy mélyet.

Bekövetkezett aztán, amitől hónapok óta remegett titkolt szorongással: egy lucskos őszi reggelen híre jött, hogy reánk roskadt az ég. Balogh Györgynek hamuszínű lett az arca. Kevéssel reá mindenfajta nemzetiségű urak szálltak ki a malom mellé s megvonták a határt egyfelől a patak medrében, másfelől a megyei-út vonalán. Balogh György a malom falának támaszkodva hallgatta végig a szörnyű ítéletet s megtudván, hogy minden, minden elveszett a malom körül és hogy itt nem érdemes élni többet, belenézett még-

egyszer az őszi tájba s egy mély lélekzettel mellére csuklott a feje. Úgy halt meg, a falnak dülve, háttal.

Azóta gazdátlanul hallgat a malom.

*

Tíz esztendeje már ennek.

Ennyi idő alatt minden kihalt a malom körül. A patak, mely a fahíd alatt siet tovább, minden esztendőben lassúbbra fogja futását, mert minden nyáron többet apad; a megyei-utat, mely a malom másik oldalán nyúlik el, mind jobban ellepi a vadfű s maholnap össze fog érni a közepén. Messze, a patak tulsó részén, ahová tíz esztendeje nem lehet átlépni, országút fehéredik egy domb alatt... Régen, amikor nevenapját ülte még Balogh György, tavaszodó hajnalok felé azon az országúton zörögtek el a névnap-i cimborák kocsijai s ők maguk — harsány hangulatukban — még onnét is vissza-visszakurjongattak a malom irányába, mialatt Balogh György a malom-ház végébe állt ki, hosszan nézett el távozó vendégei után s amikor átvert hozzá a rikoltás, kalapjával sokáig integetett búcsút utánuk...

Az a messzi országút is halott lett mára.

Néha megesik ugyan, hogy egy magányos szekér húzódik el rajta lépést, ide azonban olyannak látszik csak, mintha katicabogár mászna el untató lassan azon az útvonalon. De egy-egy ilyen szekér is olyan ritka, hogy eseményszámba megy a malomban.

Kriptai csend hallgat a malom felett és a malom körül, mialatt idegen őrszem áll a hídon, a karfának dülve, és mert el talált álmosodni, lapos pislogással bóbiskol a malomra, hol a kémény lábát magasra verte föl már a laboda és a gyom.

Mindenki elmenekült a tájról, csak az özvegy menyecske remél és vár. Mintha valami csodában bizakodnék.

Fiatal asszony lenne még, de holló-haját itt-ott dér szítalta meg. Lábújhegyen jár csak a malomudvaron, olykor megáll, mert mintha közeledő szekérsörgés ütötte volna meg. De nem jön, senki nem jön. Alkonyatonkint kimegyen a megyei-út felé, megáll a szélén, kezét ellenzőnek emeli a szeme fölé,

fájdalmas vággyal tekint el a túlparti falu irányába, de szörnyű csöndbe bukott a falu. S a csend e szörnyűsége neszel a vidéken. Megfordul aztán s arrafelé néz el hosszan, merre a tenyérnyi Magyarországnak kell lennie . . . De senki, senki nem jelentkezik onnanfelől. Sírásra görbül a szájaszéle, lecsuklott fejjel indul vissza a malomudvarra, de a malomba nem mer benézni. Mert érzi, hogy valaki járkál odabent. Pillanatra megáll azért a bezárt ajtó előtt s hallja, hogy a szű hangosan dolgozik az ajtó fölött, a szemöldökfában . . . S ijedten sompolyog vissza a házba odabent tenyerébe temeti arcát s hangos sírásra fakad . . .

S remegve lesi az éjszakát.

Mert éjszakánkint, mikor egy kutya sem ugat a falu felől, különös hangok ütik meg. Fekszik az ágyban álmatlanul a fiatal özvegy: a nyughatatlanság miatt nem tud elaludni. Fölneszel olykor, mert szapora lócsattogást hall az országút felől s kocsizörgés támad utána. Mintha Gercsely felől hajtana hazafelé Balogh György, ahová még délelőtt talált átnézni rokoni látogatóba . . . Máskor tisztán hallja, hogy alig észrevehetően megindul a malom, zakatol, zakatol s ura kemény lépései átvernek a tornác felől. Rémületében az ablakhoz ugrik, felpattantja s kihajlik . . . Temetői csönd van odakint, hallgat minden s a hold magasan leng.

Egyszer meg — nagy magányosságban — az ablak támlájára borulva nézett kifelé a holdvilágba s félig mintha elszenderült volna. És látta ekkor az ablakon át, hogy a falu fölött, a temetőkertből hosszúra kinyúlt férfi próbál talpraerőlködni. Mintha sírjából akart volna kiszakadni, feje a templomtorony fölé ért, de váratlanul visszahanyatlott a mélységbe . . . Látta, látta az özvegy, hogy az ura, néhai Balogh György, erőlködött írtóztatón, de lefogták a túlvilági erők. Talán a malmot szerette volna megindítani egyszer még . . . Az özvegy menyecske féltébolysultan menekült ki az udvarra akkor, úgy, amint volt. De kísérteti csönd hallgatózott odakint . . . Magasan lengett a hold, a Göncöl rúdja függélyesen zuhant lefelé s a patak fölött, a közeli fahídon. a karfára borult le az ellenséges őrszem. Aludt a világ, aludt a strázsa . . .

Maholnap tíz esztendeje lesz, hogy egy ködökbe fult őszi délután megállt a malom. Azóta mintha a világ is megállt volna. Csak a patakban apad nyárról-nyárra a víz s csak az orszáigúton ér össze mind jobban a vadfű.

Hallgat minden a tájon. És siket estéeken hallani, amint a malom faláról lehull egy darab vakolat.

És siket éjtszakákon, mialatt a mennybolt közepén áll a hold s kiáltás sem száll semerről a fémszínű világban, hallani, amint a szű rombol az ajtófélfában.

Az özvegy ki-kiáll még a megyei-út szélére, kezét ernyőnek emeli a szeme fölé s hosszan néz el a messzeség felé. De senki, senki nem jön a malomnak. Fialat lenne még a menyecske, de tudja már, hogy egyszer össze fog esni a malom. Inkább csak megszokásból áll ki az útfélre. De mert olyan egyedül maradt vissza erre az éjtszakára is, mint az ember kisújjja, tenyerébe temeti az arcát s elfult sírással menekül vissza az elhagyott lakásba.

Istenem, Uram, tégy csodát itten s támaszd fel a régi malmot! Mert így? Minek így élni?

KOMÁROMI JÁNOS.

KÖLTEMÉNYEK.

Váltógazdaság a temetőben.

Minden temető szűk lesz maholnap,
Kiszorítják egymást rendre a holtak,
A sok új, meg a régi meg nem férhet,
A halál is irígy, nemcsak az élet.

Kik kedvesöket sírba teszik le,
Pihenni fog ott, azt vélik, örökre ;
Legalább is, amíg a magasban
Az ébresztő trombita meg nem harsan.

De, hogy az új magot befogadja,
Eke a tarlót felforgatja,
Az ó sírokat szintén kibontják,
Régi holtaknak kihányva csontját.

Temetéskor mily pazar pompa,
Szalagos koszorúk tarka halomba,
Ének, harangszó, nagy gyászkiéret,
S 'feltámadunk», ez a boldog ígélet.

De hát ez a test feltámadása,
Hogy durva napszámos kiássa,
S a sárga csontok garmadáját
Egy nagy közös verembe hányják?

Ha légbe száll a tűnő lélek,
Az árva testnek is, szegénynek,
Jobb volna, mindjárt szétomolva,
Mint por vegyülni el a porba.

Füüdön.

A nagy szállónak üres már a parkja,
 Vékony félhomály fátyola leng rajta,
 Csend mindenütt, csak olykor egy bagoly
 Messziról síró, halk «kuvik»-ja szól.
 A fák között egy szép tisztás gyepén
 Két kis dombocska látszik feketén,
 Mintha mindkettő valami halottnak
 Sírhalma volna, mely kissé leroskadt.
 Pedig dehogy is sírhalmok azok :
 Álmat két élő lény alussza ott,
 Az istenadta népnek két fia,
 Két szál falusi, kemény dalia,
 Kik a bölcsőt mióta elhagyák,
 Szabadban tölték életük javát,
 Szántották földjét a termő határnak,
 Erdőt írtottak, réteket kaszáltak,
 És vas izmokkal és vas egészséggel
 Birkoztak forró nyárral, hideg téllel.
 De mert vasat is kikezd a rozsdá,
 S kemény csernek is van beteg odva :
 Ők is a mezőt ám addig rótták,
 Míg beléjük állt valami kórság,
 Melyen mivel már egyéb nem fogott,
 Füüdöt javalltak rá a doktorok.

S ím, el is jöttek és, amint szokás,
 Vettek maguknak ők is egy szobát,
 Hol pihepárna, úri kényelem
 Kínál nyugalmat csendes éjjelen.
 De bizony nekik ez a berekesztett
 Úri állapot semmiként se tetszett,
 Kivált az est is hogy megérkezek :
 Egyik se lelte ott benn a helyét.
 Mikor pedig ott fenn a mennyei
 Pásztortüzeknek fényes ezrei

Rendre kigyúltak s az ég a nyitott
 Ablakon szépen bevilágított :
 Mindkettő szívét tüstént rengeteg
 Nagy nyugtalanság láza lepte meg,
 Az a sovárgó, bújtó láz, mitől
 Gyenge rügy téli fák börtöniből
 A verőfényes tavaszba kitör.

Nem is maradtak aztán benn tovább.
 Otthagytak cifra ágyat és szobát,
 S amint nagyapjok nagyapja is tette :
 Kifeküdtek a zsenge, üde gyepre,
 Hol a nyoszolya lehet érdekesebb,
 De a pihenés a legédesebb!
 Mert e nép, ahogy' egy szívvel lehet,
 Mindent, ami szép, ami jó, szeret,
 De csak egyetlen nagy szerelme van,
 Mely ifju tüzze lobog untalan,
 S kisebb, miként más, múltó szerelem,
 Késő esztendőket teltén sem leszen,
 Sőt marad végig rajongó, szilárd :
 A föld, az édes anyaföld iránt!
 Nekik az áldott, jó föld mindenök,
 Kenyéradójuk, pihenő helyök,
 Puhább nekik a legdurvább röge,
 Mint kis gyerekeknek az anya öle.

Álmatlanul künn búsán kóborolva
 Nézdegelek a két békén alvóra,
 Kiket vergődő, kínos éjjelek
 Virrasztásai nem emésztenek.
 Őket a lét és nemlét titkai
 Percig se szokták háborítani.
 Ők nem gyötrődnek, mint gyötrődöm én,
 Nyugton élnek az anyaföld ölén.
 Örvidenek, ha jól megy a soruk,
 Bölcs megadással veszik a borút,

Mert tudják, hogy az Isten jó, kegyes,
S meg is gyógyít, ha olykor megsebez.

Oh, ha sorsukkal sorsom összemérem,
Beh kedvem volna sírni az enyémen,
S beh kedvem volna odahagyott, régi,
Csendes falumba ismét visszatérni
És nem kergetni annyi év során át
Hír és dicsőség csalfa délibábját!
Hadd lennék ott, mint fajom anyyija,
Én is a földnép egyszerű fia,
S mint hajdanában élt sok délceg ősom,
Élnék virágos, illatos mezőkön!
Mikor pedig az enyhe, nyári este
Jönne : vetném az ágyam künn a gyepre,
Egész éjszaka nem álmodva másról,
Csak derűs égről,
Szántás-vetésről,
És pitypalattys, boldog aratásról!

JAKAB ÖDÖN.

SZEMLE.

Szendrey Julia emléke a Petőfi-Társaságban.

— Elnöki megnyitó a december havi ülésen. —

Most e hónapban száz esztendeje, hogy Petőfi Sándor életnek legnagyobb szerelme, legszebb dalainak ihlető múzsája, lángolóan szeretett hitvese, a «feleségek felesége»: Szendrey Julia született. A Petőfi-Társaság a költő szívére gondolva, ünneppé emeli ezt a dátumot s hálás hódolattal tesz virágot a hölgy emléke köré, ki, amíg szellemi vezérünk hitvese volt, a szárnyaltató múzsa s a példás hű feleség kettősen boldogító hivatásával sugározta be Petőfi életét. Akihez a magyar Princeps Poetarum a «Feleségek felesége» s a «Minek nevezzelek . . .?» verseket írta, akiről azt mondta, hogy «tündérek adják neki a testvérnevet», akinek szívében forrását látta mindannak, ami benne, a költőben, jó van, akinek szerelmében a «nem tovább»-at érte el, mindazt, «amit ember érhet el . . .», aki a Petőfi lantján a világirodalom egyedülálló csodájaként a hitvesi szerelmet szólaltatta meg: az a bűbajos teremtés megérdemli, hogy kegyelettel adózzunk neki s a költő nagy szerelméhez méltó illetődéssel pillantunk rá vissza az idők titkolódzó, csalóka kódén át . . .

Szendrey Juliánál Petőfi szívének a kulcsa, ő az egyetlen, aki ezzel a kulccsal azt a szívet kinyithatta s a lángoló érzelmek ama kincses világát teljes káprázatában megláthatta. Egy az ember, egy zárt egység: szív és lélek egymástól nehezen választhatók el s mégis különállnak, — a cselekvő, kifelé élő embernél lehet a lélek az úr s az egész ember fundamentoma, de a befelé élő, álmodó költőnél a szív a zsarnok, a szív az erősebb igazi fundamentom. A léleknek a latoló józan ész a természetes tanácsadója, a szívé a nem latoló ösztönös szenvedély. Hát még ha az a szív «a korlátatlan természet vadvirágáé»: Petőfié! Hisz ő maga mondja oly fenségesen a *Tündérlombban*:

Sajkás vagyok vad, hullámos folyón,
Hullámszik a víz, reng a könnyű sajka,
Reng, mint a bölcső, melyet ráncigál
Szilaj kezekkel a haragvó dajka.

Sors, életemnek haragos dajkája,
 Te vagy, ki sajkám úgy hányod-veted,
 Ki rám zavartad fergeteg módjára
 A csendriasztó szenvedélyeket . . .

Az: viharos folyó a költő szíve, az első percétől utolsó lehelletéig. Óceán, mely szélesöndet soha egy pillanatra sem ösmert, óceán, melynek vizét egyszerre viharoztatja a szeretés déli tropikus forrósága s a gyűlölés északi sarki hidege, — az ambíció napkeleti nyugtalan szele s a lemondás napnyugati bús heve. Színjátészó csodás láng az ő szelleme, mely olykor az égig lövel, máskor a kialváshoz van közel, — hányszor hisz, remél s hányszor mond le! Hányszor hívja a halált, mert oly tövises élte útja, s hányszor ujjong a boldogság délibábjának újra! S mindez az ő csontos vállaktól bástyázott, besett szűk mellében viharzik végig . . . amióta a világ áll, nem volt még poéta-kebelben ekkora állandó vihar, amióta az ember dalol, nem vetett a szív tengere még ekkora magelláni toronyhullámokat! E mellett ingerült, türelmetlen, mert még mindig nem ismerik fel s ő, a látnok, a költő, az apostol, ő, a hős, a leendő mártír, ő tudja, hogy sietnie kell . . . Íme, így áll előttünk e viharos nagy szív naiv és rajongó, félszeg és türelmetlen, izgága és gyakran megférhetetlen tulajdonosa: Petőfi Sándor. Nagy kereső, a végtelen, s a végtelen boldogság keresője. Zsenge korától egy az álma: szeretni, szerettetni. Ezzel az izzó-forró, háborgó bensővel indul el a hétköznapi, közönyös világban. Csetlik-botlik s a véletlen a legtöbbször kegyetlenül játszik az ő minden érzékeny hangszernél érzékenyebb szegény szívével. Igazában alig szereti őt csak egy is azok közül, akikre annyi fenséges dalt pazarol. Sok női arc suhan tova a Petőfi rímei mögött, de nagyjában mégis őt szerelem tagolja őt fejezetre érzelmi életét. Őt leányarc tűnik élénk: az első és utolsó barna. a közbenső három szőke . . . Az első a gyerek-szerelem félenken rügyező márciusa, az utolsó éltének lángugarú júliusa. Őt leányarc: Emma, Róza, Etelke, Berta, Julia.

Az első, a tizennégy éves aszódi kis pappleány, Cancriny Emma, a híressé lett Galgaparti, az a barnafürtös kis iskolásgyerek, kilhez az ébredő eszű és szívű kis diák első verseit és leveleit írja. Az ifjú tán sosem is beszélt ezzel a büszke kis «Galgaparti hűtelessel» . . . sebzeten megy tovább, de már énekel, tovább keresi szíve áprilisét s a dunántúli Csöngefaluban találja meg csáfordi Tóth Ferenc huszár-őrnagy és földbirtokos szép szőke Róza leányában. Ám Róza se szereti, életcélát tévesztettnek tartja a félszeg és féltékeny poétát. Petőfi szíve erősen meghűl ettől a csalóka áprilisi szellőtől, de ren-

dületlenül tovább megy, tovább keres. Jön szíve májusa, a «szőke fűrtök kedves gyermeke»: Csapó Etelke. Igazi szívbeli május, bár havas karácsony volt a külső színtere, — hittől harmatos, reménytől illatos május, mely hirtelen borul el borzongatóra. E szerelem csupa rejtelem: tizenöt éves kis meseprincesz Etelke, aranyhajú tündérleány, ki mögött kísértetek suhannak tova. Etelke hívó hangokat hall onnanátról s csukott szemmel indul utánuk... szörnyet hal. Petőfi megrendül, vigasztalan, aztán cipruslombkoszorút fon a sírja köré. Vajjon szerette-e ez a kis szőke tündér a költőt? Hisz alig ösmerte... Petőfi azt hitte, szerettetik, pedig Etelke tán csak nem ért rá nem-et mondani neki. Tovább! Petőfi szívsebe ezúttal mély, de 1845 nyarán Gödöllőn mégis vigasztalódni próbál. Meglátja az ábrándos szép szőke Mednyánszky Bertát, kinek «beszédes szeméből jóság és vidámság, e két égi gyermek» szól hozzá. Megkéri, ám a büszke apa őseire hivatkozva kiadja a színész-költőnek az utat. És sajnos, Berta se szereti: becsüli, de nem szerelmes a szegény poétába.

És most jön az ötödik profil, a három szőke után ismét egy barna; királynóként érkezik Petőfi szívének júliusa: Szendrey Julia. Az előző négy csalódás áldozata most már szilaj kétségbeeséssel teszi fel élete játszóját erre az ötödik szívre. Minek elmondani? Tudjuk, percről-percre ösmerjük a költő szenvedélyes, olykor drámai harcát a Julia szívéért. Az apa nem akarja, Julia is soká habozik, Petőfi truccoló haragjában már-már Prielle Cornéliát akarja elvenni, midőn — nem ő, az ember, hanem szerelmes szívének a halhatatlan poéta-vihara mégis magával ragadja a kényeztetett és szeszélyes leányt. És ember szíve ily tisztán, ily eszményien s ily eszményítően tán még nem szeretett, mint ahogy ő imádta Juliáját. Hisz ő maga zengi:

Tiszta e kebelnek mélye:
Égi kéz lövelt beléje
Lángokat,
És e lángok szűzen égnek.
Szent oltárul az erénynek
El nem romlott szív alatt...

Tiszta a kebel, oltár neki a szerelem, hisz csak ily szívből fakadhat az első mámort túlélő, azon diadalmaskodó hitvesi szerelem ama halhatatlan lírája, mely a házias Petőfi dalait a világirodalom legszebb szerelmes verseivé avatja!

S minderre Julia ihlette őt s mindez eszünkbe jut nekünk ma. Örök rejtély, a poéta költői remekében mennyi a földi múzsa

érdeme ; nem firtatjuk, Julia nélkül e dalok megszülethettek volna-e... Nem hisszük, mi azt hisszük, amit a költő hitt, hogy Julia a Gondviseléstől küldött egyetlen és igazi múzsája volt. Mi a költő szívével, a Petőfi szemével akarjuk látni Szendrey Juliát : így köszönjük meg neki azt az ő égi adományát, hogy ily halhatatlan dalokra tudta ihletni a magyar költőfejedelmet. Az emlékezés e mai kegyeletes ünnepén mi most illetődönten mormoljuk végig magunkban ezeket a csodásan örökké friss Julia-költeményeket, s mikor utolsóként a világirodalom ama legszebb és legbúsabb verséhez, a *Szeptember végén*-hez érünk, melyben a költő oly döbrentő látnoki ihlettel pillant a jövőbe . . . midőn ehhez a dalhoz érünk, mondom, akkor sem az eldobott özvegyi fátyol soránál állunk meg, hanem tovább menve, a költemény könnyes végakkordja kapja meg szívünket, az az utolsó sor, melyben a szerelmes Petőfi a látomány síri világából már előre megbocsát Juliájának :

. ki téged
Még akkor is, ott is, örökre szeret!

Pekár Gyula.

Sigrid Undset és a mai norvég elbeszélő-irodalom.

A magyar olvasó mindig megkülönböztetett figyelemmel fordult Norvégia írói lángelméi felé. Ibsent egy európai kultúr-nemzet sem méltányolta inkább. Ibsen-fordításaink s előadásaink kiválóak. Björnson Björnstjerne művei is olvasottak, hasonlóképpen a norvég modern elbeszélő-irodalom erőteljes egyéniségének, Knut Hamsunak, az 1920-ban Nobel-díjjal megkoszorúzott norvég misztikus-naturalista írónak művei is nagyrészt megvannak magyar fordításban. Újabban a norvég paraszt-írónak, Hauglandnak is került néhány értékes műve a magyar olvasó kezébe. Azonban a ma élő s éppen a napokban Nobel-díjat nyert Sigrid Undset alig ismeretes a magyar olvasóközönség előtt. Éppen ezért az ő munkáit szeretném röviden ismertetni.

Az a nagy politikai és társadalmi átalakulás, melyet Ibsen és Björnson műveikkel előkészítettek Norvégiában, legnagyobb részben megvalósult. Ők élénk összeköttetésben voltak az európai szellemi mozgalmakkal és rendszerint azokat vagy azoknak hatásait mutatták be norvég személyek egymás elleni küzdelemben. Bármennyire norvég tárgyúak voltak ezek a drámák, színművek és elbeszélések, mégis mindenkor általánosan emberiek maradtak és ez magyarázza meg széleskörű nemzetközi elterjedésüket. A kimon-

dottan irányzatos költészetből Hamsun egyszerre a realista nemzeti költészetre tért át. Az általános emberi küzdelmek ugyan őt is érdeklik, de mégis a norvég föld, a norvég természet az, mi a legnagyobb hatást gyakorolja költészetére és ez a hatás a maga északi miszticizmusával mint valami csodálatos romantikus fátyol vonja be majdnem minden művét.

A nemzeti iránynak ez a teljes kivirágása a mai norvég irodalomban annyira megy, hogy az még a norvég haza határain belül is kisebb szigeteket, kisebb elrejtett völgyeket, csöndes fjordokat választ műveinek tárgyául. Ez a határtalan ragaszkodás a szabad független norvég földhöz, a sötét kétkben ragyogó és titkos mélységeket sejtető fjordokhoz, a sziklás hegyeken nőtt fenyvesekhez, a smaragd-zöld hegyi legelőkhöz, ez a tárgya a legtöbb mai norvég elbeszélő műnek. A norvég fiatal írók ma működő tehetséges csoportja teljesen át van hatva attól a felemelő érzéstől, hogy a norvég föld teljesen szabad és független, mint a kalandokra vágyó viking főnökök idejében volt. Ez a mélységes hazaszeretet azonban nem tévelyeg el üres frázisok hangoztatásába, nem esik lagymatag álmodozásba, eljövendő nagy dicsőségről, hanem nyitott szemmel néz a jelenbe és annak fényoldalai mellett tudomást vesz az árnyakról is. A mai norvég irodalomban a naturalista irány szerencsésen vegyül egybe az egészséges romanticizmussal.

A jelen norvég írói között az első helyet egy kivételes tehetség, egy szerető anya, egy szelíd nő foglalja el, aki azonban az élet küzdelmeiben férfias erővel állotta meg helyét. Ez a ritka tehetség Sigrid Undset. Sigrid Undset asszony még mindig a fiatalok közé tartozik, alig 46 éves. Ezelőtt húsz évvel jelent meg első kis regénye: *Márta asszony*, melyben erősen realiztikus felfogásban mutatja be egy boldogtalan modern házasság történetét. Két asszony egyszerű önvallomása ez a szürke kis könyv, mégis érezni lehet, hogy nem mindennapi író nő kezdi benne első szárnypróbálgatásait. Alig egy évre rá megírja *A boldog kort*, amelyben a fiatal norvég dolgozó lányok sorsát rajzolja, akik naphosszat robotolnak félhomályos irodákban, hová ritkán suhan be a napfény, pedig fiatalságukban éppen napfényre, szerelemre és boldogságra várnak. E két kis regénytől monumentális nagy művéig, a három kötetes *Kristin Lavransdotter*-ig, a hatalmas fejlődést aránylag rövid idő alatt tette meg. Első műveiben és az azt követő kisebb novellákban a hang egyszerűsége és közvetlensége ragadja meg az olvasót. Semmi dísz és mégis meleg őszinteség sugárzott ki minden sorából, ebben a tekintetben Zelma Lagerlöf-re emlékeztetett. De Zelma Lagerlöf, mint a svéd új népies roman-

tika legnagyobb képviselője, leginkább a jelenből vagy a nemrég multból veszi elbeszéléseinek tárgyát; fiatalabb kortársa a norvég középkor felé fordult, nem hogy felolvadjon annak miszticizmusában, nem hogy kritikátlanul meghajtsa fejét előtte, hanem ellenkezőleg, hogy tisztán látó realista szemekkel nézze a középkor romantizmusát is.

Krisztin, Lavrans lánya, történeti regény három vaskos kötetben, 1920—22 közt jelent meg, a mai norvég elbeszélő irodalom legjelentősebb, legkiválóbb alkotásai közé tartozik. Űgyis mint történeti regény, űgyis mint lélekrajzolás egyedül áll a norvég irodalomban. Kemény Zsigmond regényeihez lehet hasonlítani. E merésznek látszó kijelentés nem elhamarkodott, mert bármilyen nagy is az időbeli, térbeli és fajbeli távolság a két író között, bizonyos felfogásbeli rokonság mégis érezhető.

Sigrid Undset nagy történelmi regény-trilógiájának főhőse Lavrans leánya, a büszke és nemes Kristin. A tárgy tulajdonképpen Kristin szerelme és pedig a bevezető kötetben a fiatal lány szerelme az első férfihez, akit szerelmére méltónak vél. A második kötetben az anya szerelme családjához, családi otthonához, és végül a harmadik kötetben a szerelem megtisztulása, a tragikus csapásokon át a legfenségesebbhez, az Istenhez való szeretetre átfinomulása. Kristin fiatal, gazdag szülők gyermeke, eleinte félnéken tekint szét, csak lassan kezd lelki gazdagsága kibontakozni és ekkor bimbózik ki lelkében a szerelem egy férfi iránt, akit szülei nem akarnak férjéül látni. Kristin szerelme azonban erősebb, mint a szülői házhoz való ragaszkodás és inkább elhagyja a biztos meleg otthont és rálép a bizonytalan jövő rögzös országújtjára, ahol pedig tudja, hogy az önzés éles kövei, az irígység tövisei fogják megvérezni testét-lelkét. Az erős akaratú leány nem riad vissza semmi nehézségtől, visszaver minden támadást és eléri, hogy hajadoni koszorúval fején, melyet ugyan szigorú egyházi értelemben véve méltatlanul visel, állhat meg az oltár előtt gyengeakaratú, kissé elpuhult völegénye, Erlend oldalán.

A második kötetben Kristin, a háziasszony, rendbe hozza férje elhanyagolt ősi udvarházát és a nagy tanyát. Itt már erősebb vonásokkal rajzolja szerző a történeti hátteret. V. Haakon halála után a gyermek Magnus helyett Ingeborg hercegnő uralkodik Norvégiában és a norvég nagyurak elégedetlensége heves belharcok tüzét szítja fel. Ebbe a belviszályba keveredik Kristin férje is, aki megtörtén, kifosztottan tér vissza az udvarházba. Az utolsó kötetben megtudjuk a gyermek sorsát. Amint Kristin valamikor fiatalos felhevülésében otthagya a nyugodt, biztos védelmet nyújtó családi otthont, hogy

kövesse első szerelmét, úgy hagyják el sorban a szülői fészket az ő gyermekei is. Most érzi Kristin, minő rettentő fájdalmat okozhatott ő egykor szüleinek, most érzi a bűnhődés minden kínját. Gyermekeitől elhagyatva, ott marad egyedül a hatalmas birtokon, melyet csakis az ő szorgalma és munkája mentett meg a teljes pusztulástól. Ott látja maga mellett a férfiküzdelmekben elbukott tehetetlen férjét. Elkeseredésében megsérti fiainak apját, aki erre szintén elhagyja az udvarházat. Így marad Kristin, Lavrans lánya, egyedül, mindenkitől elhagyottan. Rettentő kétségbeesés fogja el, de lelkében még sem törik meg. Mindig erős volt, kemény nem egyszer férjével és fiaival szemben, most is kemény, szigorú akar lenni önmagával szemben. Zarándok-vezeklő útra indul. Felkeresi haldokló férjét, hogy bocsánatot kérjen tőle és azután megkönnyebbülve indul a nidarositrondhjemi nagy dóm felé, melynek szürke kövei alatt pihennek a szent norvég király, Olaf hamvai. Szegényen, elfáradtan érkezik a kegyhelyre, de lélekben gazdagon és úgy nyer nyugalmat a csöndes kolostorban. Itt megtalálja a teljes lelki megbékülést, hogy teljesen Istennek a szolgálója lehet. Hiszen egész életében nem volt más, mint az Úrnak szolgálóleánya, nem egyszer makacs, önféjű, tettekben talán erős, de lélekben türelmetlen . . .

A regény-trilógia számos alakot ölel fel és számos változatos sorsot mutat be a nélkül, hogy egy pillanatra is elfelejtkeznek a főhősnőről és talán ellaposodnék. Az események ugyan a XIV. század első éveiben indulnak meg, de Sigrid Undset nem akart regényes korrajzot adni. Művében nem használ festett kulisszákat és nem szedi elő a múzeumokból a régi molyette ruhákat, hogy azokat történeti neveket viselő, esetlenül mozgó bábukra akassza. Nem, Kristin Lavrans lánya és férje s a többi szereplők nem történeti nevek és nem történeti személyek. Mint igazi húsból és vérből való emberek lépnek fel regényében, ezeknek küzdelmei a mű tárgya, míg a történeti kor csak arra szolgál, hogy a személyek élesebben léphessenek előtérbe. Sigrid Undset meg akarja mutatni, hogy az emberi érzelmek, vágyak minden korban ugyanazok voltak, kisebb-nagyobb erősbödéssel vagy gyengüléssel. A természet, a sziklák, a fjordok ma is éppen úgy állanak Norvégiában, mint 5—600 vagy ezer évvel ezelőtt.

Sigrid Undset tehetsége áthidalta azt a mélységet, mely a romantizmus idealizálása és a naturalizmus eldurvulása között van. Még inkább mondhatni ezt második nagy történeti regényéről, *Olav Audonssøn*-ről, mely tavaly jelent meg. Míg *Kristin Lavransdotter*-ben az erős akarató nőnek a fejlődését adja széles epikai keretben, ebben a regényében egy XIII. századbeli norvég férfi fejlődését mutatja be.

Olav az akkori norvég ifjak szemefénye, eszményképe. Atyja még gyermekkorában eljegyzi bajtársának, Steifunnak leánykájával. Olav árvaságra jutva, ott, nő fel Ingunn szüleinél. Megkapó lírai képekben írja le Sigrid Undset a két egészséges gyermek fejlődését, akik eleinte játszótársaknak, majd testvéreknek érzik magukat, de lassankint, észrevétlenül felébred ifjú szíveikben a szerelem érzése. Egy csodálatos nyári éjszakán, az északi germánok nagy ünnepén, Szent János éjszakáján, egymáséi lesznek. Ezt egészen természetesnek találják, hiszen szüleik már gyermekkorukban eljegyezték őket. Most következik a gondtalan boldogságból váratlanul a regény tragikus fordulata. Ingunn szülei meghalnak, a nélkül, hogy a két fiatal norvég törvények szerint és az egyház rendelkezései szerint egymásnak adták volna. A kapzsi rokonok jobb házasságot akarnak Ingunn számára és ezzel megkezdődik a fiatalok kálváriája. Eleinte a püspöknél keresnek oltalmat, de a katolikus egyház hatalma még nem olyan nagy, hogy szembezállhasson az ősi norvég családi törvényekkel. A hirtelen haragú Olav párbajban megöli leendő sógorát és most már vér mocskolja kezét, menekülnie kell, hogy mikor majd nagykorú lesz, örökségéből kifizethesse a vérdíjat. Ingunn a hosszú várakozásban áldozatul esik egy izlandi énekes csábításainak, akitől fia születik. Olav hosszú évek multán mint kiváló harcos érkezik vissza, megbocsát nejeének és most már az egyházi és világi törvények szerint feleségül veszi Ingunnt. A regény második kötetének *Olav Audonssön boldogsága* címet adta az író. Ez a cím ellentmondás a könyv tartalmával. Lehet-e igazi boldogság ilyen tragikus előzmények után? Ingunn mint testileg és lelkileg megtört beteg nő vonul be Olav fényes udvarházába, Hetsvikenbe. Gyermekai halva születnek és mikor végre egyetlen leányát élve szüli meg, ő maga esik bénaságba. Mintha valami kegyetlen átok nehezednék Hetsvikenre. Olav azonban ritka férfias nyugalommal dacol a sorscsapásokkal és viseli a keresztet. Szereti a beteg Ingunnt, megbocsát neki és ez a szerelem teszi erőssé Ingunnt is, akinek halálával végződik a regény.

Komorán szürke, tragikus hangulatú Sigrid Undsetnek ez a regénye, mégis nagyszerű olvasmány. Mint ahogy a komoran sötét, zivataros ég felhőiben is gyönyörködünk, melyet időnkint egy-egy fényesen cikázó villám világít meg: úgy ez a könyv is komoly, meg-rázó himnusz a házasságról és a szerelemről. De nem mindennapi elcsépelet ének, hanem valami rejtelmes szimfónia, erőteljes orgonabúgással, amely megborzaszt néha, megijeszt, de végső akkordjaiban felemel.

Ebben a munkájában talán még jobban alkalmazkodik a kor-

hoz és nem egyszer kedve telik aprólékos leírásokra. A regény hátterében néhány találó vonással rajzolja a hódító keresztény egyház még mindig kemény küzdelmét, a régi, nagyjában pogány szokásokhoz ragaszkodó norvég törzsfőkkel. Meglátszik, hogy az író erősen elmélyedt a középkori katolicizmus tanulmányozásába. Hosszabb időt töltött Európa legrégebb kolostorában, az Appeninek egyik hatalmas szikláján épült Montecassinóban, a nursiai Benedek alapította kolostorban. Ezért a nyugodt epikus hangon keresztül átérzik mindenütt bizonyos szubjektív melegség, mikor az egyházzól beszél. Sigrid Undset annyira elmélyedt a középkori katolicizmus tanulmányozásában, hogy áttért a katolikus vallásra és teljesen visszavonult életet él az ősi otthonban Lillehammer mellett, hová csak legmeghittebb ismerősei és barátai juthatnak be.

Olav Audonssøn regényének imponáló befejezése a szintén két kötetes *Olav Audonssøn og hans børn* (Olav Audonssøn és gyermekei), melyet 1927-ben fejezett be. A regény alaptragikumát megadja Olav házasságának története, melyből sejthető, hogy Olav nem lehet boldog gyermekeiben sem. Eirik, akinek tulajdonképpen örökölnie kell a családi birtokot, fenntartania a családi nevet, nem édes gyermeke, de ezt a nagy titkot nem meri felesége áldott emlékeért érinteni. A könyv megrázó tragikumát legrövidebben fejezi ki egy egyedül tett kiáltása: «Én nem vagyok a te igazi atyád, én atyádnak gyilkosa vagyok!» A megoldás nem is lehet más, mint hogy a fékezetlen vért örökölt Eirik Isten szolgálatában keres és talál megnyugvást. De míg odáig eljut, súlyos lelki szenvedéseken kell neki is, hozzátartozóinak is átmenni és ezeknek a szenvedéseknek a művészi megszövése a monumentális regény tárgya. A nagy férfihalál megtizedelte az Audonssønök családját és mint a templomi orgona utolsó megbékítő, szelíden vigasztaló akkordja zárul Undset műve Audun fiáról és unokáiról. Eirik, az idegen vérű, új kolostorában alig 36 éves korában szerzetes társai karjai közt leheli ki lelkét.

Mint írói egyéniség és tehetség Sigrid Undset ma egyedül áll a különben gazdagon virágzó és változatos norvég irodalomban, melyből még néhány jellemző nevet szeretnék felemlíteni.

Knut Hamsun legtehetségesebb és legegényibb követője Andreas Haukland, akivel ez ősz folyamán a budapesti közönség személyesen megismerkedhetett. (sz. 1873). Írásaiban megkapó, nem egyszer robusztus egyszerűség nyilatkozik, mely olykor a primitívizmus határát érinti. Igazi természetimádó és könyveiben az erdők, tavak, a folyók, a rejtett sziklavölgyek épp oly nagy szerepet játszanak, mint az emberek. Legnagyobb feltűnést kis regénye keltett, *Den dtore*

skogen (A nagy erdő 1905), melyben csodálatos merész színekkel festi le a norvég sötét hegyek között élő parasztok, favágók és halászok életét. Későbbi műveiben már a városi emberek kultúréletét próbálta megrajzolni, de mintha kifejezéseiben gyengült volna. Magyarul *Ol Jørgen és a Végzet fonala* jelent meg Hauklandtól. Kortársa Gabriel Scott (sz. 1874), teljesen új romantikus, az emberekben a jóságot, szelidséget keresi, mi stílusában is kifejezésre jut. Természetimádó, aki szerint a természet jóvá szelidíti az embereket, a napsugarak meleget öntenek a leghidegebb, a legzárkózottabb szívekbe is — de a fjordok között oly ritka a napsugár, oly rövid a meleg nyár! Gabriel Scott leglíraibb hangulatú könyve, egyúttal legértékesebb munkája *Kilden eller brevet om fikkaraen Marcus*. (A forrás vagy levél Marcus halászáról.) Az egyszerű, magános életet folytató halász története. Semmi dísz, semmi fölösleges bonyodalom. Márkus, a halász, egyedül folytatja életét, nincs semmi földi java, egy kis kunyhót épít magának kilátással a fjord vizére és itt asszony nélkül éli le megelégedett életét. Az író szerint a megelégedettség a boldogság bölcsője, a megelégedett derült színben lát mindent. Peter Egge a norvég tengerpart írója. Legutolsó műve *Hansine*, a norvég ősi paraszt-energiának az apoteózisa, mikor a norvég nő egy nemzedéket képes felemelni heroikus küzdelmében.

Dialektusban írja regényeit Olav Duun (sz. 1876), melyek az ő szűkebb hazájáról, a regényes Namdalenről szólnak. A tárgy egyoldalúsága mellett történetei mindig változatosak. Egyike a legszorgalmasabb mai norvég elbeszélőknek, de csak legkiemelkedőbb művét akarom megemlíteni, a nagy paraszt-époszt, a *Juvikingart*. Epikai szélességgel tárgyalja három kötetben a Juviking család történetét.

Több említésre méltó modern fiatal norvég írónak a nevét kellene felemlítenem, de nem lehet céлом idegenül hangzó üres nevek jegyzék szerinti felsorolása. Mégsem mulaszthatom el megemlíteni Barbra Ring írónőt, aki pompás novellákkal, mulatságos gyermekkönyvekkel és néhány erőteljes modern regénnyel lepte meg honfitársait. Barbra Ring egészen más természetű, mint néhány évvel fiatalabb kortársa, Sigrid Undset. Szereti a színes elevenséget tárgyban, kidolgozásban. Míg Sigrid Undset a középkor aszketikus vallásosságába mélyed el és minden téren leegyszerűsítésre törekszik, addig Barbra Ring színes leírásaiban szívesen rajzolja az élet múltó örömeit. Első történeti regényében, a *Hajadon*-ban (Jomfrugen) szinte túlzásba megy stílusának kicifrázásában. A szenvedélyes lírai részletek gyakran átsapnak erotikus részletekbe, a nélkül azonban, hogy a legcsekélyebb mértékben bántóak volnának. Legigazabb műve a még

1915-ben megjelent regénye: *För Kulden komme* (Mielőtt a hideg megjön). Őszinte önvallomása egy önmagát boldogtalanná tevő asszonynak, aki sokat érzett, szenvedett és szeretett. Az, aki nem őszinte másokkal szemben, lassankint önmagát is elveszti, arcára és lelkére egyaránt álarc borul. Így történt ez az egykor becsületes mosolygó szemű Karen Sandel asszonnyal is. Ugyanezt a témát dolgozta fel *Kvinden* (A nő) legújabb regényében (1927), melyben még élesebb belátást mutat a modern női lélek rejtelseibe.

A norvég irodalom nagy figyelemmel kíséri a külföldi szellemi mozgalmakat, de sikerült megőriznie teljes mértékben ősi nemzeti és faji jellemvonását, sőt éppen nemzeti irányban erősödött meg. Hiszem, hogy az a meleg rokonszenv, mely eddig is kísérte Magyarországon ennek az erőteljes északi viking népnek irodalmát, a jövőben csak fokozódik, sőt esetleg szorosabb irodalmi érintkezéssé alakul át.

Leffler Béla.

IRODALOM.

Móricz Zsigmond újabb kötetei.

Móricz Zsigmond: *Baleset*. Elbeszélések. 8-r. 252 l. 1927. — *Arany szoknyák*. Történelmi melódiák. 8-r. 277 l. — *Úri muri*. Regény. 8-r. 268 l. — *Az ágytakaró*. Kis regények. 8-r. 285 l. Mind a négy az Athenæum kiadása, Budapest.

Legújabb színdarabjával kapcsolatban úgy nyilatkozott Móricz Zsigmond, hogy a regény és elbeszélés teréről minden vágya a színpad felé vonja s az alatt a munkabíró jó tíz esztendő alatt, amit még remél, mondanivalóit drámai formában szeretné közönség elé tárni. Hogy ez nemcsak az epikusokat a színpad felé csábító örök vágyódásnak hangja, annak mintha valamely esbizonyosságául szolgálnának az utóbbi időben megjelent kötetei is. Ezekben mintegy összefoglalja elbeszélő munkásságának elhullt kalászait is, ahogyan este összegereblyéli az arató a letakarított tábláról az elmaradt szálakat.

Ezek a dolgozatai mind rövidebb léleketűek s még a regénynek mondott *Úri muri* is csak a sok eszem-iszommal, nótázgatásokkal s anekdotázgatásokkal elnyújtott hosszabb elbeszélés, lényeges mondanivalóiban semmivel sem terjedelmesebb, mint Móricz *kis regényei*, melyek valójukban csak elbeszélések. A kötetek új vonásokkal sem gyarapítják írójuknak eddigi munkásságából kialakult írói arcképét, jól ismert tárgyaival s alakjaival találkozunk ezekben is.

Az *Úri muri* azt a duhaj, parlagi világot vetíti elénk, mely egyik jellegzetes színtere Móricz munkáinak. Félig úr, félig paraszt kunsági földbirtokosok világa ez; az író azzal jellemzi őket, hogy «gondtalan, kevély, bővérű emberek, akikből csakúgy sugárzik a vad magyar élet». Tárnya is Móricz legjellemzetesebb témája: a nagytoró energiától feszülő, életkörülményeivel meghasonlott ember sorsa, ki a kicsinyes viszonyokkal való meddő küzdelemben s a környezet lerázhatatlan béklyóinak feszegetésében őrli fel erejét. Ennek a küzdelemnek indokaira vonatkozólag megvan Móricznak a maga sajátos elmélete. Szerinte a kisvárosi élet szürkeségének és visszafojtottságának az a következménye, hogy az emberek fojtott-

ságának valahogy ki kell robbannia. Hogyan történik ez? Meg kell magukat szégyeníteniök, szégyenbe kell merülniök, hogy «a bennük levő szertelenségnek csúnya kiégése után erejük legyen a szűk hét-köznap holnapját továbbélni». Móricz hősei rendesen átmennek ezen a tisztító tűzön.

Itt a hős neve Szakhmáry Zoltán, kuruc generális ivadéka. Háromszáz holdas kis birtokát mintagazdasággá akarja fejleszteni, folyton újításokon töri a fejét s egyre jobban eladósodik. Felesége sem vérének szertelen lobogására, sem képzeletének túlsapongó kalandozására nem reagál azzal az együttérzéssel, melyet Zoltán tőle vár. Ezért elhidegül a diszkréten úri modorú s tartózkodó és hűvösen józan asszonytól, börtönnek érzi házasságát s duhaj férfimulatságokba és egy, a tanyán rejtegetett summás leány karja közé menekül belőle.

Most is nagy mulatozás indul meg, mert Zoltán söröző társaságának egyik tagja egy odavetődött könyvügynököt megtesz gróf Goluchowski külügyminiszternek s ez a tréfa ugratásnak és duhaj mulatozásnak szinte kiapadhatatlan forrásává lesz a kisváros társadalmi életében. A mulatozások során Zoltán egyre szilajabb daccal esznel életének sívár ürességére. Adósságai elmerüléssel fenyegetik, feleségéből kitör addig visszafojtott keserűsége s elhidegülésük a férj érzése szerint áthidalhatatlan szakadékká mélyül közöttük. Csalódik a summás leányban is; női odaadást várt tőle s hidegen számító, önző teremtésnek bizonyult. Meg is szokik a könyvügynökkel, sőt a felől is bizonyosságot nyer Zoltán, hogy a leány sohasem szerette őt. Felesége már-már részvevő barátságra enyhül iránta, de a leány búcsúlevelétől felingerelve hisztérikus kitérésében összemarcangolja férjének az arcát. A felhalmozódott sok keserű indulat és életútátal végletesen szilaj kitéréssel robban ki Zoltánból: az egész duhaj társaságot tanyájára viszi s ott a pokoli vadságúvá szilajodott tivornya zsivájában s forгатagos tánca közt felgyújtja tanyáját s szíven lövi magát. A hajnali egen föltetszik a szent tűz ragyogása s a földről is a minden rosszat megemésztő tűz für az ég felé.

Móricz hőseire környezetükben szakad végzetük. Szakhmáryt is környezete áldozataként tünteti föl az író. Tele volna túlfeszülő energiával, társainak tunya élete helyett nagy koncepciókon forrong képzelete, de, mint Móricz hőseinél általában, nála is a kisszerű viszonyok közt, a környezet végzetes súlya alatt ez az energia léha szerelmeskedésben s duhaj mulatozásokban emésztődik fel. Szakhmáryt azonban inkább vérének szilaj lobogása korbácsolja, mint komoly becsvágy. Lelkének rajza szeszélyes töréseket mutat, Nagy koncep-

ciókról, korszerű újításokról beszél időnként, de előttünk egész lelke csak a summás lányért való veszkődésben éli ki magát. Nem látjuk tisztán, miért hidegül el feleségétől. Az asszony szereti, de nem tud lelkesedni sem vad csókjaiért, sem reform-terveiért, melyeknek gyümölcse csak az adósság szaporodása. Elhidegülését ő maga egészen hazug okoskodással igazolja önmaga előtt. Azt lehetetlennek érzi, hogy az asszonyt meghódíthassa, ha pedig ő hódol meg neki, lemond életéről, munkájáról, jelleméről, beáll rabnak s alázasat ebnek, holott épp ez jelentené számára a munkát, becsületet és jellemet, nem pedig tanyai szerelmeskedése.

Ez a másik viszonya még érthetlenebb. Zoltán egyre nagyobb ellenszenvvel eszmél arra, hogy a lány «született prostituált», a pusztán demimonde-nak, budoár díszének képezte ki magát, még sem bír tőle szabadulni, ámbár a legesúfosabb nevekkel illeti, társasága elé dobja s ez előtt is csak «kis lotyó» néven emlegeti. S a végén, mikor már teljesen tisztában lehet a lány hitványságával, amint búcsúlevelét olvassa s feldúlt lelkű felesége joggal szidalmazza a kis bestiát, a Zoltán sűrű vére felgyűllad, égni kezd, mint egy máglya s ezt mondja magában: «Ez egy szentnek a levele», — pedig a levél minden sora az asszonynak ad igazat. Ki érti ezt az embert s ki sajnálja végét? Ki hiszi róla, hogy ha más viszonyok közé kerül, nagy alkotásokra s nemes irányba viszi becsvágya s nem esztelen szerelmeskedésekben lobog el akkor is? Nem vonjuk kétségbe élethűségét, de ennél tovább nem viszen az író, s főként nem tudjuk benne a magyar dac s nagyra-törő becsvágy áldozatát és a magyar sors szimbolumát látni.

A környezetrajzban sok kitűnő epizód-alak és sok jellemzetes vonás van. Nagyon erősen magyar a regény levegője, de itt-ott túlzásokra ragadja az író világlátásának módja. Maga mondja alakjairól: «Egész életük valami forró egzotikumban van főzve.» Az író mintha nagyon is keresné s mindenáron láttatni akarná alakjaiban ezt az egzotikumot. Rikítóbbakra festi a színeket, nyugtalanabbaknak, dúltabb lelkűeknek rajzolja alakjait a valóságnál. Pogány, vad, barbár vér folyik ereikben s valami ázsiai vadság robban ki belőlük.

A kunsági föld kisistenei, a Csörgheő Csuli- s a Borbíró-féle figurák, az ötezerholdas huszártisztból könyvügnökké lett jó svádájú, tréfaértő, mulatságos cimbora s a sok sikerült népies alak az írónak kitűnő megfigyelő adományáról s a genre-szerű jellemzésben kiváló képességéről tanuskodnak. Ezekkel szemben papirosfigura a summás lány. Papirosvirág, az ártatlanságnak akármily ügyes mímelésével fecseg arról, hogyan hallgatja a holdvilágot s a virágokat, melyek szagukkal beszélnek.

Az író előadásában magyaros zamat, eredetiség és jóízűség mellett itt-ott fölösleges nyersség is van. Viszont megdöbbenő erő van azokban a jelenetekben, mikor a házastársak összecsapnak, gyilkos dühük fellobbanására kitör a szavak lávaáradata, szennyet és salakot sodor magával s felégeti és betemeti az addig békés otthont. Hatalmas, ritka erejű a regény befejezése is, a nekiszilajodott kedv fortisszimójának csodálatos érzetetésével.

Előadása az indulatok kavargása mellett is nyugodt, kényelmes menetű. Egymást éri a sok eltréfalkozó beszélgetés, anekdotázás, kitéregetés mellékes, sokszor nem is jellemző részletekre. Gyakran úgy érezzük, hogy az író nagyon is nekigyürkőzik annak a feladatnak, hogy a kisvárosi életnek alpári hecceken mulató kedvét rajzolja. De mennyivel különb a városi lakosságnak hasonló műveltségi fokon álló rétege? Mily sötétben látja az író ezt az egész világot, mennyire haszontalannak, értéktelennek és semminek hirdeti ezt az egész életet, mily kevés jót tud mondani a fajáról s mily élesen állítja szembe a könnyen összeroppanó magyarral Lefkovicst, akit nem tör meg az élet. Bizony ma mást látunk. Ma a Lefkovicst is megtöri, tehát akkor alighanem jobb dolguk volt, mint a Szakhmáryaknak.

Móricznak legállandóbb témája, a nemek kibékíthetetlen ellentéte körül forog *Az úgytakaró* című kötetébe foglalt öt kis regéyének cselekvénye is. A házaselet komplikációit látjuk mindegyikben: az első nagy repedést a házaselet épületén, az első dühös kísérletet a házaselet lekötöttségéből való kitörésre, vagy a véletlenségek halmozódásából fakadó kényszert, mely elsodorja a férjet a feleségtől. Mindegyikben azt példázza, hogy a szerelem a legszörnyűbb zsarnok, mert mindent követel; a házasság fárasztó, örök harc. Egy kis tilos szenvedély fellobbanó fényénél a férj ráeszmél a maga életének terheire, a láthatatlan gyeplőkre, melyek minden lépését irányítják, s kitör belőle a panasz: «A szegény fiákereslő mindnyájunk szomorú szimboluma.» De hiába rugódozik sorsa ellen, a nőből valami sugárzás, valami erotikai varázs árad s bűvkörébe vonja a férfit. Egyetlenegy elbeszélésben (*Klärchen*) történik meg, hogy a férj nem akar kitörni a házasság korlátai közül, visszautasítja egy szép nő felkínálkozását s a hűség boldogító érzésében talál kárpótlást.

A többi mind a szerelem súlyos válsága körül fordul meg. A kötet címét adó kis regényben egy bankigazgatót a házasság ígájából való kitörésnek egy hamar összeomlott kísérlete csak arról a férfinak elviselhetetlen igazságról győz meg, hogy mindig az aszszonynak van igaza. Az egész történet egy kis tilos szenvedélyt keltő élménynek feloldódása egy gyöttrődő, vad férfisirásban. S az író

lépésről-lépésre haladva elemzi, hogyan éli ki magát ez a szenvedély az igazgató lelkében, hogy' zavarja meg életének rendes menetét, hogy' kavargja fel lelki nyugalma't s hogyan ég el végkép egy nagy bosszúság tüzeiben. Szinte egy szép és izgalmas természettani kísérlet érdekességével tart lekötve bennünket, anint elemezgeti, milyen erős reakciókat vált ki a mindennapi élet eseményeihez járuló kis szenvedélytöbblet. Meglepő, hogy milyen sokoldalú megvilágításba tudja állítani az író a mindennapi élet megszokott hatásaira most máskép, aránytalanul erősebb kilengésekkel reagáló lelket. Szinte fotografáló hűséggel vonultat el előttünk egypár napot hőse életéből s e mellett játszi, odavillanó fényvel rávilágít mai életünknek nagy zaklatottságára és sok furesaságára is, különösen a háború utáni tisztviselő-élet szolgaságára, kenyerének bizonytalanságára s magasrangúak és alantasak életszínvonal-különbségére. Terjedelmében is azt a műfajt képviseli ez a hosszabb elbeszélés, amely leginkább megfelel Móricz írói képességeinek. Minden tekintetben legsikerültebb művei közé tartozik a szerzőnek.

Hasonlóképpen legkiválóbb elbeszélései közül való a kötetnek legsötétebb s legnagyobb belső izgalommal átfűtött darabja, *Az asztalos*. Az egész csupa egymásnak feszülő indulat és kelletlen érzés, visszafojtott kitérések parazsát lappangató helyzetek s feszült, detonációs jelenetek sora, melyekben olthatatlan gyűlölet, düh és keserűség robban ki, szinte pokoli vadsággal. Mindezt különös erővel tudja érzékeltetni az író. Az öreg tanító szegényes szobájában egymás ellen tarjázkodó indulatok vágják egymásba éles karmaikat. A tanító rabszolgaházaséletét tálalja felesége elé, a kijátszott fiatalabb lány, kitől nénye elcsalta udvarlóját, héjamódra le-lecsapó vad gyűlölettel marja szerencsésének megrontóját, ez meg a leggőgösebb lenézéssel s hajthatatlan keménységgel öli urát, az asztalost. Úgy gomolyognak, kavarnak a fojtott levegőjű kis szobában ezek az indulatok, mint szilaj szélvésztlől űzött fellegek az ónszínű egen. Az élettől hajszolt. nőktől gyötört férfiakból végül is kirobban a visszafojtott vad düh, az öreg tanítóból csak szavakban, az asztalostól gyilkos cselekedetben. Kevésbé sikerült az asztalosban a gyilkosság után végbemenő lelki folyamatnak leírása.

Egy regénytöredék (*Kamaszok*) zárja be a kötetet. Címéből kitetszően, úgy látszik, azt akarta festeni, hogyan kapja első sebeit a serdülő ifjú érzékeny lelke az életnek szöges, durva, lehangoló érintéseitől. A megírt töredékben az író az ifjú szüleinek marakodásába mélyed, melyben mindegyik a maga elrontott és tönkrement életét veri a másiknak a fejéhez. A harcot vívó felek: a légiesen finom, híres-

szép kisasszonyból eselédde nyomorodott, sok rongyos gyermekkel küzködő anya, amint ki-kitör belőle hisztériás keserűsége s csakúgy áradnak ajkáról a panaszok, a durva szavak s a rikoltozó, vad hangok, és Kesserű professor úr, a szegény tanár, akit fojtogat a szegénység áporodott levegője, házasesletének ketrecében minden idegszála a kitörés izgalmatól remeg, s a nagy robbanás előfutárjai a töredékben elbeszélte erőtikus gerjedelmei. Igen sikerülten van melléjük állítva a házaspár kamasz fia, aki az ötödik gimnáziumot végezte, a vakációban már titokban cigarettázgat, az uszoda deszkakerítésének hasadékaán beleskelődik a fürdő lányokra. Anyja azzal gyanúsítja az apa előtt, hogy a súroló asszonyra is leskelődik, — arra, akinek mozdulata éppen az imént az apanak is fejébe kergette a vért. A fiú arról is hall, hogy apja udvarol a kisváros egy szépasszonyának, egyik tanártársa feleségének; egyszer együtt látja őket menni és utánuk lopóznak. Egyszer az asszony nevének kiejtésekor az apa arra gondol: hátha a fiú bizonytalan tekintete előtt is az az alak imbolyog, mint ő előtte. Ilyen apró vonásokban elevenen van éreztetve az az átmenet, mikor a fiú kezd férfivé válni s apjában megösméri a férfit, mint az megsejti őbenne. Mikor az apa elgondolja, milyen keveset is tud ő a fiáról, mennyire rejtve vannak előtte gondolatai, érzései — gondolkodóba ejtő jelenet. A töredéket lélektanilag egésszé kerekíti a végjelenet, mikor a fiú szótlanul ott terem, hogy beborozott atyjának segítségére lehessen, ha kell.

Másik két kötete régi s apróbb dolgozatait tartalmazza a szerzőnek. Az *Arany szoknyák* címet viselő kötetébe csupa történeti tárgyú régibb dolgozatait gyűjtötte össze. Naturalista életszemlélettel nézi a mult képeit is. «Szoknyák» körül forog minden s ezeknek suhogásában szólnak hozzá ezek a történetek, melyeket «történelmi melódiák»-nak nevez. A mult életében is a két félelmetesen nagy tényezőt keresi: a vért és aranyat. Egyik alakja ezt mondja: «Az embernek kettő kell: az asszony és a pénz.» Még a középkori jámbor fráter askétikus rajongása alatt is az érzéki gerjedelem varázsa izzik nála s felizgult képzelete egy apáca-klastrom szúzeit varázsolja maga elé.

Ennek a naturalista történelem-szemléletnek azok a korok legmegfelelőbbek, melyeknek emberei erkölesi törvényektől legkevésbé korlátozva féktelenül törnek szenvedélyeik kielégítésére. Ilyen korokból veszi *Arany szoknyák* címmel egybefoglalt öt egyfelvonásosának s *Fortunátus Imréről* írt ifjúkori háromfelvonásos történelmi színművének tárgyát. Ez utóbbinak «régii ügyefogyottságában» rá sem ösmerni a mai Móricz Zsigmondra.

E kötet egyik csoportját *Mesék* cím alá foglalta a szerző. Ezek sorában legsikerültebb köztük a *Mese a zöld fűvön*, mely egy zsákmányszerzésre indult végbeli csapat pompás rajzába egyik vitéznek kitűnő, zamatos előadású háryádáját szövi be. *A vas-kereszt* egy kis hazugsággal a történelem nagy hazugságait akarja példázni. Eredetien derűs és jóízű *A győzhetetlen császár igazsága* s *A három varjú*.

A *Baleset* címet viselő kötet igen vegyes tartalmú; mintegy az író jegyzőkönyveiből kiszakított lapokból áll. Vannak benne könnyed kis novellák és vázlatrajzok, megfigyelések és följegyzések, szemléldések és emlékezések, úti emlékek és időszerű kérdésekhez hozzászólások. Van benne sok intim vallomás is az író sorsáról és lelkéről, s meglepő, hogy mennyi mélyről fakadó ellágyulás buggyan ki az egyébként tartózkodó szerző szívéből. Értzi, hogy eljutott életének nagy fordulójához: a forradalmi ifjúságból egyszerre az aggság tűnődő filozófiájába rohan.

Eddigi lelki életét találóan jellemzi azzal, hogy «a fantáziában kiélt szörnyű orkánok szertelen soká»-nak mondja. S mintha megnyhülne itt az a zordonság is, amellyel a magyar falu és kisváros gyilkosan szürke, eseménytelen életéről szólani szokott. Svájcban szülőfalujára gondol s fölmerül vágyai előtt «egy ártatlan és csöndes és örökké egyhelyben lefolyó élet predesztináltsága». Sokat elmélkedik arról is, mily szép volna az élet, ha az emberek lelke nem volna tele rosszindulattal a többiek iránt. De ha szemléldéséből az emberekre esik tekintete, mindenütt csak az örök harcot látja. Férfi és nő viszonya «együttégés», a házasfelek eszik egymást s folyton vissza-visszatérnek a női önzésnek és hazugságnak képei. Ebben a marakodó, szerencsétlen világban talán egyetlen ragyogó sugár a gyermekszeretet, egyetlen öröm az ő örömük.

Még az egészen jelentéktelen apróságokból is kiütözik az életérzésnek az az izgalma, mellyel az író feszülten várja az élet benyomásait, az egyes jelenségeket elkapja s gyorsan felvázolja.

Valóban olyan ez a kötet, mint egy festő vázlatkönyve. Vannak benne erotikus lapok, melyek nem valók akárki szeme elébe.

A kötetet az írónak egy régiebb elbeszélése (*Karak szultán*) zárja be.

Kéky Lajos.

Színészettörténeti dolgozatok.

Lugosi Döme: *Kelemen László és az első «Magyar Játzó Színi Társaság»*. Csanádvármegyei Könyvtár. Szerkesztik és kiadják dr. Barna János és dr. Eperjesy Kálmán. 9. sz. 8-r. 228 l. Makó, 1927. — Rexa Dezső: *A Nemzeti Színház megnyitásának története*. Pestvármegye és a nemzeti játékszín. I. 4-r. 100 l. Budapest, Pestvármegye kiadása, 1927.

A magyar színészet legkeservesebb erőfeszítéseit, az első magyar társulat szervezésének s az ország fővárosában állandó színház létesítésének küzdelmeit tárgyalja ez a két dolgozat. Lugosi Döme a hivatásos magyar színészet megindulásának nehézségeit, Kelemen Lászlónak s az első magyar színjátszó társaságnak a mostoha sorssal vívott keserves harcait írja meg. Azt az egész világon páratlanul álló, szégyenletes és felháborító herce-hurcát, hogy a magyar színészetnek Magyarországon a német színésztől kellett nagy önmegalázással azt koldulnia, hogy ő is játszhasson s élhessen hivatásának.

Minden elkésérítő és felháborító részletével leperereg előttünk Lugosi könyvében az a tragikus folyamat, hogy a nagy lelkesedéssel s nemes szívek önfeláldozásával összegyűjtött társulatot mint szorítja a német igazgatóság féltékenysége, majd gaz fondorlata előbb szegénységbe, aztán szégyenbe, erkölcsi megalázottságba s végül bukásba. S ezzel párhuzamosan a száraz, krónikás előadásból is megindítóan bontakozik ki előttünk Kelemen László egyéni tragédiája, ki irigyelt állását, lelkének magasba lángoló hitét, vagyonát, mindenét áldozatul hordta a magyar színészet oltárára, s bár a balsors csapásai közt sem hagyta el tettvágya, a mostoha sors végül mégis elsodorta az oltártól, melyre áldozati ajándéku adta mindenét. A szerző mintegy e vergődés tragikus folyamatának éreztetésére a tragédia öt felvonásának megfelelően öt periódusra osztva tárgyalja a társaság történetét.

A szerző nagy szorgalommal sok adatot hordott össze s könyvéből az eddigieknél nagyobb teljességgel és gazdagsággal bontakozik ki előttünk Kelemen élete s az első magyar társulat története. Különösen műsoruknak az eddigieknél pontosabb összeállítását nyújtja. Nem tudjuk azonban megérteni, hogy a szövegben jegyzetekre utaló számok vannak s magukat a jegyzeteket hiába keressük, sem a fejezetek, sem a könyv végén nem találjuk. Nem tudjuk, miért írja a szerző könyvének címében a társulatot «Magyar Játzó Színi Társaság»-nak, mikor a társulat pecsétjén ez olvasható: Nemzeti Magyar

Színjászó Társaság. A Várszínházzá a karmelita-szerzetnek (helyesebben : apácáknak) csak templomát építették át, nem pedig templomát és kolostorát, ahogy a könyv írja. Következetlen Protasewicz (előbb József, majd József Benedek) s Busch (Eugenius, majd Jenő, aztán ismét Eugenius) keresztnévének írásában. Ráday Párol azt írja, hogy Kazinczy egyik gyermekét «keresztvíz alá tartotta», holott ezt a keresztanya szokta megtenni. A Beöthy-féle Képes Irodalomtörténetet alaptalanul tulajdonítja egészen Badics Ferencnek, adaptálás helyett tévesen ír következetesen adoptálást. Sok nyelvi pongyolasága könnyen elkerülhető lett volna, főként az ilyenek : «Egy darabot ajánl a színészeknek és közöttük egyet, melyet . . .» (155. l.), vagy «Nem volt maradása kisebb állásban ott maradni» (107. l.). Nem hangzanak jól a sűrűn felbukkanó «betartani» s «leszerződtetni» alakok.

Egészen krónikás előadása helyett szeretttük volna választékosabb, formásabb előadásban olvasni művelődéstörténetünknek ezt a megindító, szép fejezetét. Annál is inkább, mert Bayer József ellen kifogásul hangoztatja a szerző, hogy «hiányzott benne a formázási képesség». Ez bizony őbenne még lényegesen kevésbé van meg.

Dicséretet érdemel a könyvet kiadó Csanád vármegye vezetősége, mely a régi magyar vármegyék legdicsőbb hagyományára emlékeztető áldozatkészséggel sietett közművelődési intézményeink támogatására is.

Minden elismerést megérdemlő hasonló kötelelességérzettel s áldozatkészséggel emlékezett meg Pest vármegye a Nemzeti Színház megnyitásának kilencvenéves fordulójáról. Megíratta levéltárosával, Rexa Dezsővel Pest vármegye és a nemzeti játékszín kapcsolatait, annak a bensőséges viszonynak történetét, melyben az inséges, vergődő magyar színészet ügye egyre megértőbb támogatásra talál a megye hatalmas urai részéről. Ennek a négy kötetre tervezett nagyobb munkának egyelőre első része látott ünnepi megemlékezés gyanánt napvilágot *A Nemzeti Színház megnyitásának története* címmel.

Ismerteti az állandó színház létesítésének előzményeit ; azokat a mozgalmakat, melyek egyengették a Kassáról Budára települt társaság útját, s azokat a küzdelmeket, melyek között a derék színészek őrhelyükön hűségesen kitartottak, míg Pest vármegye támogatása lehetővé nem tette számukra legszebb álmuk megvalósulását. Színészetünk történetének ezt a fejezetét lényegbevágóbb, eddigi ismereteinket módosító adattal nem gyarapítja a könyv, de sok érdekes és megható részlettel teszi teljesebbé annak a hősi erő-

feszítésnek történetét, mely balítéleteken, közönyön s rosszindulaton diadalmaskodva fölépítette a magyar nyelv és művelődés egyik templomát. Rövidebb cikkekben festi akkori színházi viszonyainkat, ismerteti a létesítendő színház terveit, méltatja Földvály Gábor tevékenységét és érdemeit, szól azokról a szálakról, melyek Széchenyit ehhez a nagyfontosságú közművelődési kérdéshez fűzték, közli azoknak az adományoknak jegyzékét, melyek tényezőivé lettek az eszme megvalósulásának, s azokat a gyűjtéseket, melyek az első évek nehézségein igyekeztek átsegíteni a színházat, elbeszéli a színház megnyitásának ünnepi eseményeit s bemutatja az első nagy művészgárda tagjait. Legfőbb törekvése a szerzőnek a vármegyei levéltár gazdag anyagának közzététele. Szívesebben láttuk volna ezt rendszeres feldolgozásban, mert így a könyvnek apróbb cikkekből összeróttasága több fölösleges ismétlést vont maga után s szabadságot adott több olyan tréfálkozó megjegyzésre, melyek újságközleményekben helyükön lehettek, itt azonban némileg zavarják a könyv ünnepi hangulatát.

Érdekes és változatos a könyv képanyaga is, az egykorú Pestnek s a fővárosi magyar színészethez épületeiről, ereklyéiről és művészeiről. Mellékletül Vörösmarty ünnepi játékának, az *Árpád ébredésének* hasonmását adja.

A nagy munka, ha elkészül, méltó emlék lesz ahhoz a dicsőséghez, mely a magyar játékszín multjában Pest vármegyének osztályrészeül jutott.

FRANCIA-MAGYAR TÖRTÉNELMI KAPCSOLATOK.

Magyarország, noha nagy távolságok, közbeeső birodalmak és országok választják el Franciaországtól, a történelem folyamán mégis sokszor került vele összeköttetésbe. Magyarok és franciák között szinte állandóan szívélyes volt a viszony és az érintkezés, s ha néha szembekerültek is egymással, ez a szembekerülés tulajdonképp nem a nemzetek ellentétét jelentette, hanem dinasztikus és hatalmi szempontok visszahatása volt. A francia és a magyar nép jellemében sok a közös vonás. Mélyen érző, élénk, szenvedélyes, hazaszerető mind a két nép és ideáljaik is nagyobbára közösek. A nemzeti jellem hasonlatossága és a felfogások rokonsága szilárd reményeink szerint mihamarább át fogják hidalni azt a szakadékot, amelyet a világháború tornádója a két nemzet közé ékelt.

Egy röpke tekintetet akarok vetni az alábbiakban a történelem azon különböző szakaira, melyekben a francia-magyar összeköttetés élénkebb volt s amelyekből jelentékeny kölcsönhatás alakult ki a két nemzetre.

A magyar nemzet alig hogy elfoglalta azt a helyet a Közép-Duna mentén, melyen ezer év óta él és fejlődik, valósi és politikai intézményeiben a nyugathoz csatlakozott. A kereszténység felvétele fokozatosan elsimította az ellentéteket a magyarok és nyugoti szomszédaik között s ugyanakkor a királyság megalapítása megadta az erős közjogi kapcsolatot, mely az új hazát és a nemzetet a szétbomlás veszedelmétől megóvta. Nemzeti történelmünk ezen dicsőséges korszakának hőse Szent István. Övé az alaptevés örök dicsősége. István középkori keresztény király volt, telítve a keresztény egyház magasztos eszméitől, abban a szellem-

ben, amint azokat a bencések cluny-i kolostorában magyarázták.

A cluny-i kolostort Maçon mellett, Burgundiában 909-ben Vilmos aquitániai herceg alapította, olyformán, hogy a kolostor egyenesen a szent-szék védelme és fennhatósága alatt álljon. E rendkívül buzgó, vallásos korszakban a cluny-i szerzetesek szigorú fegyelme és vallásos buzgósága elismerésre készítette és az askézis szellemével töltötte el a nyugoti kereszténységet. István a clunyóta-reform alapján álló francia bencés-rend szellemében szervezte meg a magyar keresztény egyházat, függetlenül a külföldi hatalmi beavatkozásoktól. és sietett az általa megteremtett magyar egyház számára a szent-szék szentesítését kieszközölni. És hogy a magyar állam önállósága is nyíltan kifejezésre jusson, István Rómába küldött követe, Asztrik apát az egyházi intézkedések megerősítésén kívül István számára az állami önállóság szimboliumát: a királyi koronát is kérte. II. Szilveszter pápa elküldötte apostoli áldását és a koronát is, mellyel István magát 1000. év augusztus 15-én Esztergomban királlyá koronáztatta. Ezzel külsőképpen is kifejezésre jutott, hogy a magyar nemzet belépett a nyugateurópai keresztény népek társadalmába, mint ennek a társadalomnak önálló tagja. A korona pedig, mint a nemzet szent ereklyéje, minden időkre az önálló magyar államiság kifejezőjévé lett.

II. Szilveszter (Gerbert), kitől István a koronát kapta, e kor történetének egyik legkiválóbb alakja volt. Aquitániában, Délfranciaországban, Aurillac helységben született, a bencések Saint Gérault-ról nevezett kolostorában nevelkedett, nagy tudományos műveltségre tett szert, egyaránt kitűnt tiszta, lendületes szónoki művészete, matematikai és csillagászati képzettsége és klasszikus műveltsége által. Az egyház egyetemes történetében, de a magyar nemzet történetében is mindenkorra glória övezi nemes egyéniségét. A magyarok nem is mulasztanak el alkalmat, hogy tiszteletök adóját II. Szilveszter pápa emlékezetének le ne rójják. Legutóbb is 1923-ban a népszövetségi lágák uniójának Lyonban tartott közgyűlése alkalmával az ott megjelent magyar kiküldöttek magyar nemzetiszínű szalagokkal ékített díszes

koszorút ajánlottak fel Szilveszter pápa sírjára, amely koszorúnak elhelyezését a lyoni érsek szíves készséggel vállalta.

Hazánknak Franciaországgal való kapcsolatai megújultak az Árpád-házból származott egyik kiváló királyunk, III. Béla (1172—1196) idejében. III. Béla király Châtillon Anna antiochiai hercegnőt vette nőül és ezen házasságából hét gyermeke származott. A Châtillon-család rokonságban volt a francia királyi házzal. Anna királyné atyja, Châtillon Rajnald, a Szent-föld visszafoglalásával Antiochia székhellyel alapított fejedelemség trónjára jutott.

III. Béla király és hitvese, Châtillon Anna, a Székesfehérvárott Szent István király által emelt és a Szent Szűz anyáról nevezett nagyszerű bazilikának sírboltjában, a magyar királyok temetkezési helyén voltak eltemetve. A török háborúk idején a törökök előbb kifosztották, majd a lángok martalékaul dobták a magyar királyoknak ezt a koronázó és temetkező templomát, azokat a kőkoporsókat azonban, melyekben III. Béla és Châtillon Anna tetemei voltak, a XIX. században tartott ásatások alkalmával feltalálták és Ferenc József király III. Béla királynak és Anna királynénak csontjait és ereklyéit Budapestre szállíttatta, ahol azok 1898. évi október 21-én országos gyászünnepély keretében a budavári koronázó templom Szent-Háromság-kápolnájában díszes szarkofágban újból örök nyugalomra helyeztetek.

Châtillon Annának 1184-ben bekövetkezett halála után III. Béla király újból megnősült és pedig ismét Franciaországból, nevezetesen nőül vette VII. Lajos francia király leányát, Margitot. A párizsi nemzeti könyvtár őriz egy kéziratot, mely érdekes világot vet a magyar királyság pénzügyeire III. Béla korában. Ez a kézirat, mely felsorolja a magyar király jövedelmeit és a francia udvar tájékoztatására szolgált, minden valószínűség szerint akkor készült, midőn III. Béla király Margit francia királyleányt nőül kérte. Kitűnik a jövedelmek sokféleségéből, hogy a magyar király e korban a leggazdagabb európai uralkodók közé tartozott.

Történelmünknek francia vonatkozásai közül legdicőségesebb az Anjou-házból származott két nagy uralkodónknak, Róbert Károly és Nagy Lajos királyainknak kor-zaka.

Az Anjouk meghívattatásukat a magyar trónra a pápák támogatásának és főleg annak köszönhetőék, hogy az Árpád-ház leányági leszármazottai voltak. Róbert Károly király (1307—1342) V. István Árpád-házbeli királynak leányágon való dédunokája és VIII. Lajos francia királynak ugyancsak dédunokája volt. Róbert Károlyt a magyar trónon fia, Nagy Lajos (1342—1382) követte.

A két nagy Anjou- király hatalmas alkotómunkát végzett. Uralkodásuk hazánk történetének egyik legragyogóbb korszakát foglalja magában. Nemcsak az Árpádok kihaltával bekövetkezett bomlás útján állították meg az országot, hanem az elárvult intézményeket időszerűen megreformálva, biztosították a jövő fejlődését. Helyreállították a királyi tekintélyt és a jogrendet s az országot a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem istápolásával gazdaságilag is regenerálták. A rendezett, belsőleg megerősödött, nagy erőforrásokkal rendelkező ország tekintélye kifelé is meggyarapodott annyira, hogy hazánk nagy hatalommá lett, amely nyugat felé is kellő súllyal tudott fellépni, amikor a dinasztia vagy az ország érdeke úgy kívánta.

Nagy Lajos alatt emelkedett a magyar király hatalma a tetőpontra. Birodalmának határait három tenger — az Adria, a Fekete és a Keleti tenger — mosta, és miután Nagy Lajos lengyel király is volt, két nagy nemzet egyesült kormánypálcája alatt. Az Anjouk nagykonceptiójú uralkodók voltak, akiknek jelentékeny részük volt abban, hogy hazánk elérkezhetett fennállásának első ezredik évéhez. A hálás magyar nemzet az Anjou-házból származott két nagy királynak emlékét a Magyarország ezeréves fennállása alkalmából Budapesten emelt nagyszabású millenáris emlékmű keretében örökítette meg.

A mohácsi vész (1526) után Magyarország a királykérdésben kettészakadt. Két királya is volt, az egyik nemzeti király, Szapolyay János, a másik pedig a Habsburg-dinasztia magyarországi megalapítója, I. Ferdinánd. A két király között folytonos versengés dúlt és az országot polgárháború pusztította. I. Ferenc francia király ebben a versengésben János király mellé állott és vele formális szövetséget is

kötött. Majd a XVI. század folyamán a törökök Magyarország egy részét uralmuk alá hajtották s így keletkezett a Magyarországtól elszakadt és a török szultán fenhatósága alá került erdélyi fejedelemség (1542—1691) mint külön keleti magyar állam, míg Felső-Magyarország megmaradt a Habsburg-császárok, mint magyar királyok uralma alatt. A XVI. és XVII. század folytonos háborúskodásai során, az erdélyi fejedelmek a Habsburg-uralomtól teljesen függetlenítték magokat, de a törökökkel szemben is majdnem teljes önállóságra tettek szert, noha az erdélyi országgyűlés által megválasztott fejedelem megerősítése a szultán fenntartott joga volt és a fejedelemség a szultánnak adót fizetett. Az erdélyi fejedelmek — részben a törököktől is segítve — folyton törekedtek arra, hogy a Habsburg-uralom alatt maradt Magyarországot is elhódítsák a Habsburgoktól, akikkel állandó ellenségeskedésben állottak. Minthogy pedig Franciaország is állandó ellentétben volt a Habsburgokkal, Franciaország és Erdély között sűrű diplomáciai tárgyalások folytak, amelyek időnkint szövetséges viszony alakját is öltötték. Így 1643-ban Franciaország, Svédország I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel szövetségi szerződésre lépett, amely szövetségi szerződés csakhamar megszűnt, mert Rákóczi békét kötött a császárral. Majd 1677-ben a francia király és Apafi erdélyi fejedelem, valamint a magyarországi elégedetlenek között újabb szövetségi szerződés jött létre, amely 1683-ig tartott.

Ezen az időn túl nem volt többé formális szövetség Franciaország és Erdély között, ellenben Thököly Imrének és különösen II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek a Habsburgok ellen folytatott nemzeti küzdelmei jelentékeny támogatásban részesültek a Habsburgok nagy ellensége, XIV. Lajos francia király részéről, akinek rokonszenve egyik főtényező volt abban, hogy II. Rákóczi Ferenc, midőn az általa vezetett dicsőséges magyar szabadságharcot a Habsburg-császárság túlereje végleg elgáncsolta, nemcsak hogy nem kereste a császárral való kibékülést, hanem engesztelhetetlenül kitért a császáriak részéről megkísérelt minden közeledés elől. Török, orosz és lengyel támogatásban, de legfőkép

XIV. Lajos francia király támogatásában fogytig bízott II. Rákóczi Ferenc, még száműzetésének legkeservesebb idejében is. Száműzetésének első szakát megédesítette franciaországi tartózkodása (1713—1717), mely alatt XIV. Lajos király nagy tiszteletben tartott vendége volt. Rákóczi benső ragaszkodással viseltetett XIV. Lajos iránt, akit a világtörténelem egyik legnagyobb alakjának tartott. A napkirály elmúltát a vérbeli franciák közül is kevesen gyászolták oly mélységes érzelmekkel, amilyenekkel II. Rákóczi Ferenc volt iránta eltelve. XIV. Lajos elhúnytavál Rákóczi szerencse-csillaga is végleg lehanyatlott és, bár a török szultán hívására Törökországba távozott, hogy ott a magyar szabadság kivívására hadsereget szervezzen a Habsburgok ellen, a körülmények nem engedték hő vágya teljeseését s szomorú számkivetettségben fejezte be dicsőséges és viszontagságos életét. Rákóczi emigráns társai közül többen telepedtek meg Franciaországban és Rákóczi fővezérének, gr. Bercsényi Miklósnak fia, gr. Bercsényi László, második hazájában, Franciaországban a katonai pályán legmagasabbra emelkedve, Franciaország marsallja lett. Gróf Bercsényi László, aki ma is francia földben, Luzancy-ban nyugszik, a tulajdonképpeni megszervezője a francia huszárságnak, amelynek ezredeit leginkább magyarok állították fel; ilyen huszár ezredeket létesítettek Deák Pál, br. Rátkay György, a Dessewffyek, gr. Esterházy Bálint, Polereczky András, gr. Esterházy Bálint László és maga gr. Bercsényi László és fia gr. Bercsényi Ferenc.

Mikor Franciaországban a XVIII. század közepe táján végzetes harc indult meg a középkor eszmevilága és állami és társadalmi berendezkedése ellen, e mozgalom hullámcsapásai elérték hazánkat is, hol ebben az időben a francia nyelv és irodalom ismerete nem szorítkozott a főrangú körökre, hanem kultiválva volt a nemzet minden műveltebb rétegében. Katholikus szerzetesek és protestáns prédikátorok, katonatisztek és falusi főnemesek magyarra fordították a francia remekműveket, melyek termékenyítő és ébresztő hatást gyakoroltak, amennyiben egyszerre szembetűnővé tették irodalmi és politikai hátramaradottságunkat és felköltötték a vágyat nemzeti irodalmunk fejlesztésére és

politikai intézményeink reformjára. A történelem azt tanúsítja, hogy a felvilágosodási törekvések minden időben a nemzeti nyelvek kultuszát termelik ki magukból. Ez történt nálunk is. A felvilágosodás, a tökéletesedés, a haladás eszméje kitermelte a magyarnyelvű irodalmat, mert a hivatottak úgy fogták fel, hogy csak ezen az úton lehet a magyar nemzetet az emberiség szüntelenül tökéletesedő kultúrájának részesévé tenni. Az első nagy nemzeti reformátornak, kinek nevéhez fűződik az új magyar szépirodalom megszületése, Bessenyei Györgynek szeméi előtt az előrehaladott és művelt francia nép és nyelv lebegett. Akadémiát tervezett a magyar nyelv és irodalom kiművelésére s az írók és fordítók lelkes csoportja sorakozott köréje. A műveltebb magyarság tudatára jutott elmaradottságának, meglátta, hogy van haladás, fejlődés, élet Magyarországon kívül is, és hogy ebbe bele kell illeszkednie.

De nemcsak a hazai irodalomra hatott frissítőleg a felvilágosodás szellője. Montesquieu-nek az *Esprit des Lois*-ban lefektetett alkotmányos politikai elmélete, Rousseau *Contrat Socialja* és a forradalom ideológiája lényeges befolyást gyakoroltak a magyar nemzet politikai gondolkodására is, és a demokratikus egyenlőségi eszme annyira átítatta a nemzet széles rétegeit, hogy II. József császár (1780—1790), midőn az egyház hatalmának és a nemzeti kiváltságoknak hadat izent, nem találta egészen készületlenül a közszellemet. Mind az arisztokrácia, mind a köznemesség soraiban jelentékeny volt azoknak száma, kik József császár reformjait örömmel üdvözölték. De a köznemesség nagy tömege József császár minden újításának ellene szegült, mert az alkotmány sáncai között egészen jól érezte magát és nem tudta belátni, miért kellene onnan kivonulnia, vagy másokat oda befogadnia. Szentségtelen merényletnek tekintették azon jogok és kiváltságok érintését, melyeket őseik vérökkel szereztek és a szent királyok megerősítették.

II. Józsefnek a német nyelv meghonosítására célzó törekvései azonban azokat is felingerelték ellene, akik a szabadelvű haladás legbuzgóbb hívei voltak, de egyúttal a

magyar nemzetiség ügyéért lelkesedtek. Így történt meg aztán, hogy II. József hirtelen bekövetkezett halálával szabadelvű reformjai is, melyeket különben nagy részben ő maga vont vissza halálos ágyán, végleg megbuktak és azok bukását még a liberális elemek sem sajnálták.

II. József utóda, II. Lipót, lelkesedett népeinek javáért. Ő is korának színvonalán állott. Montesquieu tanítványának vallotta magát. Azonban a felvilágosodott király eszméinek megvalósításában nagy mérséklettel és óvatossággal járt el. Csak annyit kívánt az országgyűléstől, hogy az adózó nép terhein könnyítsen, a jobbágyoknak személyes szabadságát és a javaikkal való szabad rendelkezést biztosítsa, végre a kormányzások alsóbb hivatalait a nem nemesek előtt is nyissa meg. A rendek a királyi kívánatokat készséggel teljesítették. Egyúttal a reformok tanulmányozására országos bizottságokat küldöttek ki.

II. Lipótnak kétéves uralkodása után váratlanul bekövetkezett halála súlyos csapás volt népeire, mert I. Ferencel a reakció és a tespedés hosszú korszaka következett be.

Ferenc király (1792—1835) a trón és az állam biztonságát fenyegető merényleteket látott a demokratikus szellemű irodalmi termékekben s kezdetét vette azok elkobzása. a szerzők és kiadók megbüntetése. Megindult a cenzorok kíméletlen munkája, mely nemcsak arra szorítkozott, hogy a szabadelvű munkák kinyomtatását megakadályozza, hanem gátat vetett a külföldön nyomtatott demokratikus irányú könyvek behozatalának és elterjedésének is.

Ebbe az időbe esik a Martinovics-féle, szomorú véget ért összeesküvés. Ugyanis a párizsi jakobinusok klubja, mely európaszerte a forradalmi propagandák tervezésével foglalkozott, ennek a propagandának az ausztriai ház uralma alatt álló országokban és főleg Magyarországon való megszervezésével a francia forradalom eszméivel telített Martinovics Ignác apátot bízta meg és őt e végből Démocrite Montagne álnévvel ruházta fel. Martinovics titkos társaságok alakításához kezdett, hogy ezek útján a fennálló kormányforma megbuktatását és független magyar köztársaság alakítását elősegítse. Kidolgozta az alkotmányt is, melyet a köztársas-

sági Magyarországnak szánt. Összesen hetvenöt egyénről tudunk, akik a titkos társaságok tagjai voltak. A titkos társaságok megalakulásától azok fölfedeztetéséig alig három hónap folyt le. Martinovicsot és társait elfogták, pörbevonták és részben halállal, részben pedig évekig tartó súlyos börtönnel büntették (1795).

A Martinovics-féle összeesküvés felfedezése és kíméletlen megtorlása gyászos utóhatásokat váltott ki a nemzet életében. Hatalmas fegyvert kaptak kezeikbe azok, akik a középkor állami és társadalmi rendjének fenntartásáért küzdöttek. A királyt és az udvart, a klérust és a kiváltságos rendeket most már könnyen meg lehetett győzni a felől, hogy nem hiú agyrém az a félelem, hogy Magyarország is a francia forradalomhoz hasonló vészes törekvések és véres jelenetek színhelyévé válhatik. Ily veszéllyel szemben az volt a fel fogás, hogy a franciák ellen viselt háborút végső erőmegfeszítéssel tovább kell folytatni és továbbra is ki kell tartani a szabadelvű irányzatok erőszakos elnyomásában. Pangás és hanyatlás állott be. A sajtót a cenzura szigorú bilincsekbe verte, minden szabadabb nyilatkozatot forradalmi merényletnek bélyegeztek. Az országos bizottságok reformmunkálatai félretétettek. Az uralkodó kormányzat nem respektálta a magyar ősi alkotmányt sem. E mellett a francia háborúk által követelt áldozatok és a nyomukban járó pénzválság az anyagi jólét alapjait is megingatták.

Ilyen viszonyok közepett bocsátotta ki I. Napoleon francia császár, aki már Bécsset is elfoglalta, 1809. évi május 15-én Schönbrunnban kelt és a magyar nemzethez intézett proklamációját. «Semmit sem kívánok én tőletek, — úgy mond a császár — egyedül csak azt akarom látni, hogy szabaddá, valósággal független nemzetté legyetek. Az Ausztriával való szövetségtek volt a ti szerencsétlenségtek főoka, Ausztriáért folyt a ti véretek messze országokban és legbecesebb javaitok büntetlenül annak örökös tartományai miatt voltak feláldozva. Úgy nézték hazátokat, mint valamely meghódoltatott tartományt. Szereztétek vissza nemzeti léteket. Válasszatok olyan királyt magatoknak, aki érettetek országoljon, közöttetek lakjék és akit katonáitok vegyenek

körül. Gyülekezzetek össze Rákos mezején, tartsatok ott nemzetgyűlést és adjátok tudtomra végzéseiteket.»

Napoleon jól tudta, mennyire szíven fekszik a magyarnak hazája függetlensége és ha nem várt is e lépéstől közvetlen eredményt, legalább annyira számított, hogy a magyarok ellen gyanakodást kelt a bizalmatlanságra hajló Ferenc királyban és ezáltal gyöngíti ellenségét. A proklamációnak azonban nem lett foganatja. A nemesség és a klérus, amelyek a forradalmi eszmék terjesztőjét látták Napoleonban, azért viselkedtek tartózkodóan, mert rettegtek a forradalom nyomában járó jobbágy-felszabadítástól. De a nemzeti érzületre hivatkozás sem nyerhette meg a kedélyeket Napoleon számára, mert Spanyolország példájában látták, mily könnyen bánik el Napoleon a nemzeti önállóság eszméjével, és így tőle nem kevésbé féltették nemzeti önállóságukat, mint a már megökörezett Habsburg-háztól.

A franciák látva, hogy a magyarok nem tántorodnak el királyuktól, mint ellenség léptek hazánk területére. A francia hadak győzedelmeskedtek, noha jelentékeny veszteségeik is voltak. A hazánk területén folyt napoleoni harcok azonban a franciák ellen sohasem váltottak ki keserű emléket a magyarság soraiban. Ellenkezőleg, Magyarország nagy tiszteletben tartotta a francia hősi halottak emlékét, aminek eklatáns kifejezése az a díszes emlék, amelyet 1913-ban Pécsen az ott eltemetve levő francia elesetteknek emeltek.

A magyar nemzet a XIX. század első negyedében a dermedtséghez hasonló állapotban, mintegy érzéketlenül viselte a csapások súlyát és tűrte a császári udvar által alkotmányán ejtett sérelmek hosszú sorozatát. És egy újabb negyedszázadnak kellett eltelnie, míg a nemzet elkeseredett küzdelmek árán 1848-ban kivívta a jogegyenlőségnek, a közteherviselésnek, a gondolat- és sajtószabadságnak a francia forradalomban diadalra jutott nagy eszméit.

Az 1848. évi reformoknak csak rövid ideig örvendhetett a magyar nemzet, mert végzetes ellentétbe jutott a Hasburg-dinasztiával. Dicsőséges szabadságharcát az Ausztria által segítségül hívott orosz túlerő leverte és nyeregbe segítette a szomorú emlékü osztrák abszolutizmust, amely csak

1867-ben ért véget, midőn a nemzet uralkodójával kibékült és létrejött a kiegyezés műve, mely az osztrák-magyar monarchia struktúráját az osztrák és a magyar állam paritása alapján állapította meg.

Alig indult meg a dualisztikus monarchia gépezete, kitört az 1870—71-iki francia-német háború, melyben az osztrák-magyar monarchia semleges maradt. Magyarországon azonban a franciák viszontagságos sorsa nagy rokonszenvet váltott ki, amelynek a parlamentben is hangot adott Irányi Dániel, a képviselőház kiváló tagja és az ellenzék egyik vezére 1871 jan. 28-án a kormányhoz intézett interpellációjában. Ez a nevezetes interpelláció szószerint következőleg hangzott el:

«A tegnapi és mai lapok azt a hírt hozták, hogy a francia nemzet védelmi kormányja a német császári kormánnyal békealkudozásokat kísérelt meg, és hogy a német császári kormány a többi feltételek között azt is követelte, hogy Elzász és Lotharingia engedtesse át. Ez a föltétel úgy a népjoggal, mint európai általános érdekekkel ellenkezik. Ellenkezik a népjoggal, mert ez a hódításokat határozottan kárhoztatja, kárhoztatja különösen akkor, mikor a meghódított tartomány lakosai a hódítóhoz átpártolni nem akarnak. Már pedig, hogy Elzász és Lotharingia lakosai testestől-lelkestől Franciaországhoz szítnak — úgy hiszem — kétséget nem szenved. De ellenkezik ezen föltétel az európai államcsalád érdekével is, mert a helyett, hogy a békét állandóvá tenné, újabb bonyodalmaknak s egy alkalmasint még nagyobb-mérvű háborúnak csíráját rejtené magában. Ennélfogva vagyok bátor azt a kérdést intézni a miniszterelnök úrhoz: szándékozik-e a kormány — a többi semleges hatalmakkal egyetértőleg — békés diplomáciai úton a német császári kormánynál oda hatni, hogy ezen követeléstől elállva, jogos és méltányos föltételek alapján kössön békét a francia védelmi kormánnyal? Én barátja vagyok a német egységnek, barátja a német császársággal való szövetségnek, de ezen óhajtás — úgy hiszem — nem zárja ki azt, hogy midőn a követelés, melyet a német császárság a francia köztársaság irányában tesz, jogtalan, követelése ellen diplomáciai úton, barátságos módon

felszólaljunk úgy a monarchia, mint általában az európai béke érdekeinek megóvása végett. Ennélfogva remélem, hogy a kormány e tekintetben kötelességét annál is inkább teljesíteni fogja, mert kell, hogy meg legyen győződve arról, miszerint e részben Magyarország közvéleményével találkozik.»

Gróf Andrássy Gyula miniszterelnök 1871 febr. 20-án erre az interpellációra adott válaszában utalt arra, hogy az angol királynő trónbeszédében kijelentette, hogy kormánya ismételen sikertelenül tett közvetítő javaslatokat a hadviselő feleknek. Ily viszonyok között a monarchia részéről a közvetítés megkísérlése annál inopportunusabb lenne, mert erre egyik fél részéről sem lett felszólítva.

Irányi Dániel erre kijelentette, hogy nincs megelegedve a miniszterelnök válaszával, mert amidőn oly fontos kérdés, mint az államok integritása és az európai egyensúly forog fenn, oly állam, mely nagyhatalmi állást foglal el, egyik vagy másik fél felszólítása nélkül fel van hatalmazva, sőt kötelezve van a közvetítésre. «Ha sikertelen is fölszólalásom, — folytatta Irányi — azzal vigasztalom magamat, hogy oly ügyben szólaltam fel, mely az egész Magyarország, az egész művelt Európa rokonszenvét bírja. Nem volt sikere az 1831-i országgyűlésnek sem Lengyelország feldarabolása ellen tett felszólalásával, hanem azért büszkén hivatkozik a jelen nemzedék azon férfiakra, kik azon szerencsétlen szomszéd nemzet feltámadása mellett állást foglaltak. És büszkén fog az utókor hivatkozni arra, ha az én csekély szavamnak nem is lenne egyéb haszna, hogy a magyar törvényhozásban voltak férfiak, és azt hiszem számosan, kik a szerencsétlen francia nemzet mellett felszólaltak.»

Ebben az epizódban különösen tanulságos, hogy Irányi Dániel magyar képviselő már 1870-ben a népek önrendelkezési jogát hirdeti. Különben pedig úgy a felszólalásból, mint számos törvényhatóság hasonló felfogástól áthatott feliratából, amelyeket az országgyűléshez intéztek, kitűnik, hogy a magyar nemzet mily melegen érzett a francia nemzettel szerencsétlenségében.

A magyarságnak a franciák iránt érzett rokonszenve

akkor sem csökkent, amidőn az európai konstelláció egyfelől a hármass szövetség, másfelől a hármass entente megalakulására vezetett. Társadalmilag változatlanul szívélyes és közvetlen maradt a kapocs franciák és magyarok között. S midőn a világháború szörnyűséges vihara kitört, Magyarország a területén maradt francia állampolgárokkal szemben semmi megtorló rendszabályt nem alkalmazott, sem szabadságukban, sem foglalkozásukban, sem kenyérkeresetükben őket nem gátolta. A világháborút lezáró békekötés idejében mély fájdalommal töltötte el a magyar lelket az, hogy a franciákat a magyarság katasztrófája teljesen hidegen hagyta. De a magyarság ezért nem a franciákat okolja, mert jól tudja, hogy a világháború franciái Magyarországot csupán az ellenséges propaganda szemüvegén keresztül láthatták s így szükségkép torzképet kellett magoknak alkotniok Magyarország felől. A magyarság vágya, hogy Franciaország Magyarországot a maga igaz mivoltában ismerje meg. Az igazságnak ettől a propagandájától várjuk azt, hogy a franciák régi rokonszenvét újból sikerülni fog nemcsak visszanyernünk, hanem azt állandóan biztosítanunk is a magunk számára.

LUKÁCS GYÖRGY.

EMLÉKEZÉS KORÁNYI FRIGYESRE.

A nemzetek kultúrájának fejlődési útja nem egy egyenesen felfelé haladó vonal ; hol vízszintesen fut, néha bizony lefelé is hanyatlik, hogy aztán újból meredeken törjön a magasabb régiók felé. Ezen magasbatörés kezdetét mindenkor kilométerkövek jelzik s e kilométerkövek a nemzet nagy férfiai. Mert ha kétségtelen is, hogy egy nemzet kultúrájára igen sok tényezőnek van befolyása, így szabadságának vagy elnyomottságának, gazdagságának vagy nyomorúságának, politikai és nemzetközi viszonyainak stb. stb., éppúgy kétségtelen, hogy a kultúra magasbatörése egyes emberek működéséhez van kötve.

Az emelkedéseket jelző e kilométerköveket elporlaszthatja az idő, a színvonal különbségeit kiegyenlítheti a feledés reáarakodó pora, s egy későbbi kor távlatából nézve, a felületes szemlélőnek úgy tűnhet föl, mintha az emelkedés az előző sík természetes folytatása volna. A hálás utókor kötelessége, hogy e korszakot jelentő köveket időnként restaurálja azáltal, hogy nagy férfaink emlékét megünnepli, és egy százéves évforduló annál inkább alkalmas célra, mert ily hosszú idő a mindennapi élet porától menten s a mindennapi élet néha megtévesztő viszonylataitól megtisztítva, már történelmi perspektívában teszi lehetővé az illető férfiú egyéniségének és hatásának megítélését.

Boldognak érzem magam, hogy Korányi Frigyes emlékére e helyről én irányíthatom a világosságot, aki abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy fiatal korom tíz évét tölthettem mellette, megismerve nagy lelkét, megérezve nagy szívét, s ebből merítve erőt az élet nagy harcaira. E körülmény talán megbocsáthatóvá fogja tenni nekem, ha megemlékezé-

semet itt-ott a szubjektivitás fogja átszőni, de még a legobjektívebb történetíró is igyekszik olyan adatok birtokába jutni, amelyek nagy alakjának csak legközvetlenebb szemléletéből származhatnak, s amelyek nélkül egy férfiú egész lényének megismerése hiányossá válhat. És ez áll Korányi Frigyesre is, akinek egész életműködése mindig a legszebb összhangban állott valódi bensejével.

Egy tudósnek korára gyakorolt hatása kétirányú lehet, az egyik: új igazságoknak felismerése és megállapítása, a másik: a kortársaira gyakorolt hatás, mellyel azok érdeklődését, munkakedvét tudománya iránt felkelti, munkálkodásukat lehetővé teszi és támogatja s ezáltal a munkatársak nagy tömegét állítja a kultúra fejlesztésének szolgálatába. Mindkétféle működésnek megítélésénél azonban óvatossággal kell eljárunk. Csak úgy látjuk tisztán az illető férfiú jelentőségét, ha ismerjük azt a kort, amelyben élt, amelyben működött, amelyre hatást gyakorolt.

Korányi Frigyes a magyar belgyógyászati tudomány atyamestere volt. De hogy tudjuk, hogy ez mit jelent, ahhoz ismernünk kell azt, hogy hol állott az orvostudomány és speciálisan a belgyógyászati tudomány akkor, amikor Korányi Frigyes élete munkája kezdődik.

Comte, a francia filozófus mondja, hogy minden a természetre vonatkozó tudásunk három stádiumon ment keresztül. Először jött a fikció és poézis, az egyszerű hives és gondolás stádiuma, erre következett az önkényes hipotézisek időszaka, amelyben az aprioristikus abstractió és combinatio, vagy speculatio dominál, és végre következik a józan és pozitív tudomány stádiuma, a józan és tiszta értelemé. Az orvostudomány a fejlődés e menetének második stádiumában van akkor, midőn a XIX. század beköszöntött; még dominálnak a betegségekről alkotott misztikus gondolatok, még uralkodnak a tudományos rendszerek, amelyek az emberi szervezet minden ép és kóros működését egy vezető gondolatból akarják megmagyarázni, s ami fő, még bele van gyökeredzve az orvosok gondolkozásába az a principiális tévedés, amely a betegségekben önálló valamit (entitást) látott. A francia Broussais az, aki a XIX. század elején ennek

tarthatatlanságát felismeri, megingatván ezen felismeréssel egy akadályt, amely az orvostudomány reális irányban való fejlődésének útját állotta; de a gondolkodás hibás útjaira térni sokkal könnyebb, mint onnan kivergődni, s az ontológia ellen küzdő Broussais tanaiba új ontológiát vezet be. Csak lassanként tud győzedelmeskedni a természetfilozófián az a gondolat, amelyet Wunderlich oly szépen fejez ki: «A természet tudománynak meg kell elégednie azzal a darab igazsággal, amely a természeti jelenségekben található, de ez a darab viszont nem kicsiny». Az exakt észlelésre alapított modern orvostudomány megalapozója ilyen módon az ugyancsak francia Laennec lesz, aki egyrészt keresi azt, hogy a különböző betegségeknél micsoda anatómiai elváltozások találhatók az egyes szervekben, másrészt azt, hogy ezen elváltozásoknak micsoda szimptomák felelnek meg. E szimptomák keresése közben ismeri föl az auscultáció jelentőségét s dolgozza ki azt diagnosztikai metódussá. Laennec vezette be tehát az orvostudományba az anatómiai gondolkozást, vagyis azt, hogy az orvos a tünetek észlelése alkalmával azokat az anatómiai elváltozásokat idézi szemei elé, amelyek az egyes szervekben az illető tünetek létrehozásához vezetnek. Még gyógyszereket is keresett, amelyek az anatómiai elváltozásokat a normális állapotba vezetik vissza. Ha ezen utóbbi törekvése nem vezethet is sikerre, mégis azáltal, hogy az objektivitásnak az orvostudományban polgárjogot szerzett s a tiszta kendőzetlen tények jelentőségét húzta alá, megalapítója lett a modern orvostudománynak. Azt a hiányt, amely ezen fejlődő iskola tanaiban, különösen a jelenségek magyarázata szempontjából mutatkozik, az ugyancsak francia Magendie igyekszik kitölteni, akinek óriási érdeme az a törekvés, hogy a fiziológiát kísérletek útján exact tudománnyá emelje. Hasonló módon kell foglalkozni szerinte a tulajdonképpen orvostudománnyal is, amely, mint mondja, csak egy része a fiziológiának: a beteg ember fiziológiája. Ha hozzávesszük még azt, hogy ugyanezen időben él Louis is, akinek a numerikus metódust, vagyis a statisztikai adatok felhasználását köszönjük bizonyos orvosi kérdések feleletéül, s hozzávesszük azt, hogy e kiváló férfiaknak, ha sok ellen-

felük volt is, de igen számos kiváló követőjük is, úgy azt mondhatjuk, hogy a modern orvostudomány hajnala Franciaországban kezd pirkadni abban az időben, amelyre Korányi Frigyes egészen fiatal évei esnek. Valamivel később, szinte a francia iskola folytatásaképpen. keletkezik a század közepe felé a bécsi iskola, amelynek legkiválóbb képviselői Rokitansky és Skoda. A kiindulópontja ugyanaz, mint a francia iskoláé, de Rokitansky még tovább tudott menni, mint Laennec, amennyiben nemcsak a betegségeknek megfelelő anatómiai elváltozásokra, hanem ezen elváltozások keletkezésére, lefolyására és kimenetelére, tehát az egész pathológiai történetre tudott világot vetni: viszont Skoda előítélet nélküli észlelő képességével a fizikális diagnosztikát oly magas színvonalra tudta emelni, amelyen a későbbi vizsgálatok lényegbevágó változtatásokat alig tudtak eszközölni. Egészen sajtószerű, hogy a német orvostudomány, amely egypár évtizeddel később oly szédületes lendülettel tör előre s hamarosan az első helyek egyikét foglalja el a különböző nemzetekéi között, ezen időben, a negyvenes években, még teljes mozdulatlanságot mutat, ámbár a német fiziológia Johannes Müllerben mérhetetlen jelentőségű és különösen a későbbi időkben nagykiható képviselőre talál. És sajátos módon a német orvostudomány nemcsak produkcióban marad vissza, de még a képesség is hiányzik a németekben az akkor már nagyban virágzó francia és bécsi iskolák megértésére. Majdnem ugyanez áll a magyar orvostudományra is, amelynek ezen időben egyetlen reprezentánsa, aki a fejlődő modern orvostudomány eszméit magába szívta, s aki ezen eszmék fejlesztésére képességet és törhetetlen akaratot mutatott: Balassa János, a bécsi iskola neveltje, aki 1843-ban a sebészet professzorává nevezetik ki, s aki magával hozza a beléoltott igazi természettudományi gondolkodást, amely egyetlen kiindulópontja lehet a helyes tudományos fejlődésnek.

Épp e körülménynél fogva, Balassa meglehetősen szem-bentalálja magát az orvosi karnak — amelynek akkor még kültagjai is voltak — legnagyobb részével, amely az orvostudomány haladásának egyetlen igaz útját még nem ismerte

fel; de hátráltatta Balassát működésének kifejtésében az is, hogy míg Bécsben az Allgemeines Krankenhaus óriási beteganyaga és tudományos apparátusa állott rendelkezésre, itt egész klinikája 13 ágyból állott. De lelkesedése határtalan s akarata törhetetlen volt, s e szűkös viszonyok között is sokat és nagyot tudott alkotni.

Ezen időre esnek Korányi Frigyes egyetemi évei. Lehet-e csodálni azt, hogy ilyen körülmények között Korányi Frigyesre, aki már gimnazista korában, Egerben, szorgalmasan látogatta a megyegyűléseket, orvosnövendék korában, mint maga mondotta, Kossuth Lajos szereplése Pest megye gyűlésein tagadhatatlan nagyobb vonzerőt gyakorolt, mint egyik-másik orvostanár előadása. Balassa egyénisége volt az egyedüli, aki ifjú lelkébe markolt, akire csodálattal nézett föl, s aki viszont szintén felfedezte Korányiban már akkor a jövő emberét. Azok az idők azonban nem nagyon kedveztek a nyugodt tanulásnak. Még 80 éves korában is a lelkesedés tüze lobbant föl öregedő szemeiben, mikor elmesélte, hogy előadás közben egyszer csak lármát hallanak az utcán, s mikor az ablakon kinézett, ott látta Petőfit, amint halál-sápadtan szavalja a *Talpra magyart!* Hamarosan Korányi lett az ifjúság egyik vezére, s mint ilyen, résztvett a pozsonyi diétára küldött küldöttségben. Majd jött a szabadságharc, melyben ő, mint medikus, katoniorvosképen tevékeny részt vett, s azután jött a magyar reménységek, magyar ideálok letörése: Világos. A szabadságharc letörése után Balassa is fogságba kerül, s az ifjúság élén Korányi Frigyes áll a rettegett Prottmann elé, akivel később magának is meggyült a baja, hogy Balassa szabadonbocsátását kérje. Balassa hamarosan ki is szabadult s Korányit maga mellé vette tiszteletbeli tanársegédnek, majd midőn 1851-ben Korányi tanulmányait elvégezte, Bécsbe küldte, hol ajánlatára Schuh klinikáján műtőnövendék lett.

Itt tárult eléje teljes egészében a modern orvostudomány egész perspektívája, amely felől Balassa melletti működése közben csak sejtések éltek benne. A bécsi iskola kiváló tagjai, Rokitsansky, Skoda, Hebra s mások felülmúlhatatlan hatást gyakoroltak fogékony lelkére, s különösen boldoggá.

tette az a körülmény, hogy e kiváló férfiak családi köre is megnyílván előtte, közvetlen közletről ismerhette meg e kiváló egyéniségek nagyságát. De boldogsága hamarosan megszakadt.

1852-ben Budapestre jött látogatóba, amikor is egészen váratlanul Budapest főkapitánya, Prottmann elé citálták, aki kijelentette előtte, hogy megbízhatatlan viselkedése miatt Nagyállóba internálják, ahonnan különlegesen se Pestre, se Bécsbe nem mehet. Csak sokkal később tudta meg ennek a megbízhatatlanságnak okát. Bécsben látta egyszer a királyt, s ezt megírta egyik barátjának, s azt mondta róla, hogy «egész jóképű gyerek». Ezt a levelét fogták el, s a nevezett passzust úgy fordították németre: «Er ist ein wohlgenährtes Kind». Ez volt az ok, ami miatt azt kellett éreznie, hogy minden reménysége, minden törekvése, egész élete folyása derékbatört. Összezúzva látta jövőjét s esüggeden telepedett le szülővárosában, ahol elvágva látta magát minden tudományos haladástól, ifjúi lelkesedésének minden reménységétől. Már magában hordta a tudományos fejlődés csírait, már érezte magában a képességet és akaratot, hogy ezekből segítse kifejleszteni egy új magyar orvostudomány gyümölcseit, amidőn a ráerőszakolt mozgási korlátozottság mindent meghíúsítani látszott. Magyar orvosi irodalom akkor még alig volt. A külföldi szaklapokhoz való hozzáférés is nehézségekbe ütközött, vasút csak Pest—Bécs és Pest—Debrecen között volt, a járhatatlan utakon a posta csak hetenként kétszer közlekedett, s akkor sem pontosan, s így továbbképzésének útját elzárva látta. Gyöngébb jellemű embert hasonló körülmények vagy letéritenek a kitűzött ideálhoz vezető útról, s a mindennapi élet egyhangú jármába hajtják fejét, vagy a kétségbeesésbe kergetik; de Korányi nem görnyedt meg a sors csapásai alatt, s bár egy időben elkedvetlenedése olyan fokra hágott, hogy ki akart vándorolni, mégsem tört meg. Sikerült barátaival, Balassával, Markusovszkyval, Hirschlerrel stb. levélbeli összeköttetésbe lépni, s ezek is buzdítják kitartásra. Barátaival körutakat tesz Magyarországon, s egy ilyen út alkalmával pendült meg közöttük a magyar orvosi irodalom életrekeltésének

eszméje, amelynek első megvalósulásaként 1856-ban Markovszky megalapítja a *Magyar Orvosi Hetilapot*, amelynek munkatársául Korányit is felszólítja. Tényleg a lap első számában ott látjuk Korányi Frigyes értekezését a vándorlépről.

Közben eljut Prágába, ahol három hónapon keresztül folytat tanulmányokat Jaksch, Chiary, Pitta, Engel s mások klinikáján. Lipcsében összeköttetésbe kerül Wunderlich-el, a kiváló klinikussal, majd Párizsban hallgatja Trousseau előadásait, melyeknek páratlan tartalmasságáról és didaktikai és szónoki tekintetben is mesteri voltáról nagy lelkesedéssel nyilatkozik emlékei között.

Eljut Angliába is, amelynek orvosi iskolái azonban jóval kisebb benyomást tesznek rá.

Minde tapasztalatait tudatosan raktározza el, s ezek egy-egy csíráit képviselik későbbi tudományos és közegészség-tani fejlődésének. Így tart kapcsolatot elszigeteltségében a haladással, pedig ez ellen dolgozik egy másik momemtum is: praxisának óriási növekedése. Neve, tudása csakhamar közismert nemcsak szülővárosában, hanem az egész megyében, sőt a szomszéd megyékben is, s hamarosan kiterjedt Szabolcs, Bihar, Zemplén, Szatmár, Borsod, Ung, sőt Szilágy megyére is. S milyen volt ez a praxis? Vasút alig volt, a feneketlen sárban a kocsi néha órákra elakadt és sokszor az az éjjelt is nappallá téve, nagy fáradságok árán tudott csak eleget tenni annak a határtalan bizalomnak, amely minden oldalról felé fordult. Végre 1861-ben gróf Majláth Antalnak, aki Korányinak jó embere volt, sikerült bécsi összeköttetései révén az internáltságot megszüntetni, s ekkor lendül fel Korányi tudományos pályája. Nagy küzdelmek után 64-ben docenssé habilitálják, s 66-ban az egyetem nyilvános rendes tanára lesz. Korányi érzi ezt és tudja, mivel tartozik ezen kinevezéséért az egyetemnek, a tudománynak és a hazának, s bár egész szabolcsi tartózkodása alatt egy pillanatig sem szünetelt ismereteinek továbbfejlesztésében, mégis élénken éltek benne azok az emlékek, amelyeket külföldi s különösen bécsi tanulmányai alatt szerzett, s amelyeknek termékenyítő hatását oly jólesően érezte, s ezért elhatározta, hogy mielőtt

tanszékét elfoglalná, ismereteinek felfrissítése és kiegészítése céljából fél évre külföldre megy. Ekkor már magasban lobog a német tudomány zászlaja, s ő családotól Berlinbe költözik, ahol egészen új világ nyílik meg előtte. Virchov, Dubois-Raymond, Traube, Frerichs, a fejlődő modern orvostudomány kimagasló egyéniségei tündökölnek itt a tudományos kutatás horizontján. Ezek neveltjeiből válnak Németország legnagyobb klinikusai, mint Quinke, Naunyn, Cohnheim stb., ezekkel kerül tudományos érintkezésbe Korányi Frigyes, midőn Dubois-Raymond és Virchov intézeteiben dolgozik, ahol a szomszédos munkaasztal Nothnagelé volt. De hamarosan bensőbb összeköttetésbe is kerül velük, mert ezek bevezetik az általuk alapított fiziológiai társaságba, sőt meghívják az üléseket követő vacsorákra is, ahol közvetlen diskurzusok révén ismerkedik meg Európa legkimagaslóbb tudósaival. Így alakult ki Korányi Frigyesben a magja annak a nemes törekvésnek és annak a nagystílű munkának, amelyet, visszatérve Budapestre, Balassa, Csermák, Semmelweis, Markusovszky s még egynéhány kiváló férfiú nyomdokain, illetve oldalán haladva fejtett ki. s amelynek célja a magyar orvostudomány, nevezetesen a belgyógyászati tudomány önálló alapokra való fektetése és magasba emelése volt.

A Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karának van egy Markusovszky emlékének hódoló alapítványa, amely arra szolgál, hogy bizonyos időszakonként sorozatos előadásokat rendez, amelyeknek tartására egy-egy kiváló szakférfiút kér föl, aki ezen előadásokban saját tudományos ágának állását és legújabb vívmányait ismerteti. 1908-ban az orvosi tanártestület az akkor 80 éves, de még aktív Korányi Frigyeszt szólította fel ezen előadások megtartására. Aki olyan szerencsés volt, hogy ezen előadásokat végighallgathatta s megismerhette a belgyógyászat akkori állásának minden mozzanatát egy, a hosszú évtizedeken át kifinomodott kritika és leszűrt bölcsesség megvilágításában, annak fogalma lehet arról az útról, amelyet Korányi Frigyes tudományos fejlődése kinevezése idejétől ezen időig befutott.

A most élő orvosgeneráció már beleszületett az orvos-

tudomány fejlődésének egy bizonyos magas fokába, s ma már a tudományos fogalmak és tények óriási tömegét készen kapja tanulóévei közben, viszont mindezen tudományos tények felismerése s mindezen tudományos fogalmak meg-alapozása arra az időre esik, amelyben Korányi Frigyes él, s amely néhány évtized többet jelent az igazi természet tudományi alapokon fejlődő orvostudományra, mint az előző évszázadok és évezredek együttesen. Miként előbb mondtam, akkor, amikor Korányi orvosi pályája kezdődik, a természet tudományi gondolkozás még csak pirkadni kezd az orvostudományban, még csak fejlődni kezd a methodika, amely a természeti jelenségek megértéséhez vezet. A kutatások még az egyszerű morfológiai megállapításokban gyökereznek s ezeknek is nehezen szereznek híveket. S csak évtizedek múlva lép az orvosi kutatás szolgálatába a bakteriológia, a serológia, a radiológia, a fizikális chemia, az új tudományos humoral-pathológia, a constitutiós pathológia stb., mindmegannyi nagy elmék áldásos működésének szülöttje, mindmegannyi egész külön tudomány szak, amely segítségére jön az orvostudománynak, nevezetesen a belgyógyászatnak magasra fejlődésében. Micsoda lelki frissesség és kapacitás kell ahhoz, hogy valaki 80 éves koráig a tudományos megismerések folyton újonnan fejlődő ezen óriási tömegét felvegye, feldolgozza, felhasználja és továbbfejlessze ; s aki Korányi Markusovszky-előadásait hallotta, az látta, hogy a 80 éves Korányi ott állott, ahol akkor az orvostudomány állott, azt látta, hogy Korányi Frigyes nemcsak mint szemlélő, hanem mint aktív munkás járta végig a tudomány fejlődésének egész útját, mert csak az aktivitás teszi elérhetővé azt a magaslatot, amelyről Korányi a tudomány állását megvilágította.

Pedig ezen fejlődésnek sok és nagy nehézségei voltak akkor, amikor Korányi pályája megindult. Az orvostudomány akkor már megszűnt contemplatív tudomány lenni, amely dedukciók útján alkotja meg alapvető fogalmait. A tudomány fejlesztésének beteganyagra, laboratóriumi és kísérleti berendezésre és segítő társakra van szüksége. Korányi, mikor tanszékét elfoglalta, 12 ágygal, laboratóriumi felszerelésként

egy folyosón elhelyezett rossz górcsővel és egy tanársegéddel rendelkezett. Az egyetem egyéb intézetei, melyekkel egy belgyógyászati klinika működése közben kapcsolatban áll, hasonló nyomorúságos viszonyok között tengődtek. De azért Korányi e szűk viszonyok között is tudott dolgozni, s azon tíz év, amelyet új klinikájának megnyitásáig a Hatvani-utcai klinikán töltött, nem volt gyümölestelen. Nem tekintve azt, hogy előadásainak a tudomány haladásával mindig lépést tartó tartalma, valamint nagyszerű dialektikája, mindig több és több hallgatót vonzott körébe, tudományos munkálkodása egy percig sem szünetelt. Ideggyógyászati, valamint a belgyógyászat egyéb szakaiba vágó mindmegannyi közlése az elfogulatlan észlelés, a vizsgálati technika kiválósága és az objektív következtetés egy-egy fényes bizonyítéka. Tudományos jelentősége már ezen időben túlér az ország határain, ami abban is megnyilvánul, hogy a Billroth és Pitha szerkesztésében megjelent nagy sebészeti gyűjtőmunka keretében Korányit kéri fel egyes fejezetek megírására, amelynek ő fényesen eleget is tesz. A szélesebbkörű, intenzívebb tudományos munkálkodás azonban akkor indul meg Korányi klinikáján, amikor szóban és írásban kifejtett óriási munkával eléri azt, hogy 1876-ban megnyithatja 80 ágyas klinikáját, amelynek laboratóriumi felszerelése már kezdetben alkalmas a tudományos bűvárkodásra, amely felszerelés a tudomány haladásával állandóan lépést tart, s amely körülmények teszik lehetővé azt, hogy mind nagyobb számban odasereglt fiatal erők közreműködésével megalakul a Korányi-iskola, amely hovatovább nemcsak Magyarországon, hanem az egész tudományos világban érdemeket és babérokat szerzett. Ezen iskolának nemcsak megalapítója, nemcsak lelke, irányítója Korányi Frigyes, hanem buzgó munkatársa is. Nem lehet célja ezen megemlékezésnek, hogy Korányi tudományos munkáival egyenként foglalkozzam, de azok eredményeit nem is bírálhatjuk a tudomány mai álláspontja alapján. Az a gyors haladás, amely az orvostudomány e fejlődési szakát jellemzi, hozza magával, hogy tudományos megállapítások nem mindig maradhatnak hosszú ideig érintetlenül, mert az új methodika s az újabb segédtudományok be-

kapcsolódása azokat újabb és újabb oldalról világítják meg. Ez az oka annak, hogy a legkiválóbb kutatók tanainak nagy része az idők folyamán módosul, vagy újak által helyettesítetik, s csak az alapigazságok azok, amelyek örök-életűek. Hogy Korányi Frigyes tudományos munkálkodása a saját idejében kiváló volt, azt nemcsak a hazai, hanem a szigorúbb külföldi értékelés is bizonyítja. Igazolja ezt az a tény, hogy külföldi gyűjtőmunkák, mint az *Eulenburg Realencyklopaedia* és a Nothnagel szerkesztette nagy német belgyógyászati kézikönyv munkatársául, a német belgyógyászati kongresszus referensül kéri föl. Egyes, speciálisan diagnosztikai megállapításai viszont állandó életűek maradnak, s a paravertebrális háromszög, a gerincoszlop kopogtatásmethodikája stb. mindig az ő nevéhez fog fűződni. Tudományos életének egyik nagyértékű nyilvánulása az első magyar belgyógyászat, melyet Kétly Károllyal és Bókay Árpáddal együtt szerkesztett, s melynek számos fejezetét ő maga írta, lefektetvén benne egy hosszú tudományos élet tapasztalatait s példáját adva annak, hogyan kell a tapasztalatok értékesítésében a legszigorúbb tudományos kritikát alkalmazni. Iskolája az évtizedek folyamán igen nagyra nőtt, számos leányága is keletkezett és munkálkodása kiterjedt a belgyógyászat minden ágára, s az a férfiú, aki a mester elhidegedő kezéből a zászlót átvette és ma is magasan lobogtatja, Korányi Sándor, az egész nemzetközi tudományos világ legkiválóbb és legismertebb tudósai közé tartozik.

De mellőzve a tudományos munkálkodást és annak inspirálását, Korányi Frigyes klinikai működése nemcsak nagy nevelő hatást fejtett ki tanítványaira, hanem soha el nem felejthető élmény volt azokra, akik közelében működhettek. A betegekkel való bánásmódja mindazon tulajdonságok eredője volt, amelyek az igazi «grand médecin» sajátosságai. Amint komolyan, de sohasem poseolva végighallgatta a beteg panaszait, amint a beteget finom mozdulataival kíméletesen, de alaposan átvizsgálta, ahogy a beteg pszichéjéhez alkalmazkodva beszélt vele betegségéről és eljövendő gyógyulásáról, ez már nemcsak a tudós, hanem az orvosművész ténykedése volt, amelyből emanációként ömlött a

beteg felé a bizalom suggestiója. Senki ezt nem ismerheti annyira, mint aki nemcsak látta, de ki is próbálta. Klinikai tanársegédi szobámban súlyosabb természetű torokgyulladásban feküdtem; magas lázak tették nyomasztóvá különben is rossz közérzetemet, s ekkor megjelent betegágyamnál Korányi Frigyes; jobbkezével megfogta a pulzusomat, balkezét homlokomra tette, s csodálatos melegségű, bárszonyos nézésével végigsimított. Sohasem fogom elfelejteni azt az érzést, amely bennem támadt, s amely bizalommal telt megnyugvássá változtatta minden rossz érzésemet. Csoda-e, hogy az egész ország minden betege őbenne akarta keresni megmentőjét, s hogy az udvartól a kunyhó lakójáig őbenne összpontosította bizalmát. De a beteg szempontjától külön is, valóságos szellemi élvezet volt egy ily betegvizsgálat végigszemlélése: ahogy ő a beteg gyakran zavaros mondásaiból a fontosat kiválasztotta, ahogy ő a beteget — a legegyszerűbb klinikai beteget is — a legmethodikusabb rendszerességgel végigvizsgálta, miközben figyelmes szemét nem kerülte el a legaprolékosabb elváltozás sem, amint az így eruált adatokat a beteg panaszaival összeegyeztette s mindezekre a diagnózis épületét felépítette, az a legélesebb s legtermészetesebb tudományos logika oly magas fokára mutatott, amilyen csak nagyon kevés emberben található fel. Ugyanez a csodálatosan logikus felépítés jellemezte előadásait is, amelyek e révén is, de nyelvezetének gyönyörű csiszoltsága, minden pose nélküli, de kifejező gesztusai révén is a legfényesebb előadók közé emelték. Előadásaira sohasem készült formailag, s megint magam tapasztaltam, hogy előadási technikája mily csodálatosan tökéletes volt. Egy tudományos téma kidolgozásával bízott meg, s midőn én bizonyos eredményekre jutottam, felszólított, hogy írjam meg azokat előadás formájában, mert azt akarta, hogy az Orvosegyesületben beszéljek róla; mielőtt azonban az előadást megtartanám, olvassam fel neki. Midőn ezt néhány nap múlva megtettem, azt válaszolta, hogy az eredmények olyanok, amelyek közlésre érdemesek, de ő az előadás formáját megváltoztatná, és pedig a következőképpen. S ekkor ő mondta el egy előadás formájában az én témámat. Alig ismertem rá mun-

kámra. A vizsgálati eredmények plasztikus csoportosítása, a logikai kapcsolatok csodálatosan világos beállítása s a következtetések egyszerű, objektív és tiszta levezetése demonstrálta azt, hogy ugyanazon anyag tömeg mit jelent a kezdő és a mester kezében.

De klinikai működésének vázolója közben sok mindenféle kiválósága közül még egyről nem szabad megfeledkezni, s ez a szorosabb értelemben vett gyógyító működése. Legyen szabad e ponton megint egy egészen rövid történelmi visszapillantást tennem. Az orvostudomány különböző ágainak fejlődése nem mutat teljes párhuzamosságot. A bonctan és élettan alapjai már régen meg vannak vetve, midőn a betegségek lényegét még misztikus köd fedi s a betegségek lényegének felismerését csak jóval később követi a gyógyítás tudományos alapjainak lerakása. A francia és bécsi pathológiai iskolának vannak ugyan therápiás célkitűzései, amelyek azonban sok eredményre nem vezetnek. Sőt! Keresik azony gyógyszereket és gyógyeljárásokat, amelyek a szervezetben található anatómiai elváltozások visszafejlődéséhez vezetnek. Mai tudásunkkal látjuk, hogy ez, sok minden egyében kívül, már a methodika hiánya folytán sem sikerülhetett, viszont ők nem tudják, hogy hibás úton keresik a gyógyítás lehetőségeit, s a sikertelenség, amelyhez próbálgatásaik vezettek, egy bizonyos pesszimizmust váltott ki bennük, amely lassankint valóságos therápiás nihilizmussá fejlődött ki. Ez volt az oka annak, hogy a praktikus orvosok, akik még nem állottak e pozitív kutatások alapján, több sikert tudtak kimutatni az orvostudomány végső célja, a gyógyítás irányában, mint a már tudományos alappal rendelkezők, és pedig azért, mert arra igyekeztek hatni, ami a legtöbb betegségnél befolyásolható: a lázra, a táplálkozásra, az erőbeli állapotra stb. és mindennekfölött a beteg psychéjére. Korányi Frigyesben, ámbár tudományos képzettségének alapjait a bécsi iskolában nyerte, sohasem fejlődött ki ezen iskola therápiás nihilizmusa. Mindig lelkes therapeuta volt, s hogy azzá lett, annak oka, véleményem szerint, abban található meg, hogy az iskola tanait kiegészítették benne a vidéki praxis tanulságai. E praxis tanította meg arra, hogy az orvos

helyzete nem ugyanaz, mint a kutatóé. Ha a kutató egy pont-hoz ér, amelyből a továbbhaladás útja nem látszik tisztának, megállhat és átengedheti magát tudományos töprengéseinek. Az orvos ezt nem teheti: beteg emberrel áll szemben, aki tőle várja szomorú helyzetéből való szabadulását. Az orvosnak tehát cselekednie kell, cselekednie nemcsak tudományos meggyőződése alapján, hanem cselekednie a beteg minden körülményének számbavételével, methodikusan kidolgozott eljárások hiányában is, a jelenségek és körülmények lelkiismeretes mérlegelése alapján. Erre a legjobban képzett orvost is az élet tanítja meg, s Korányi Frigyes nagy orvos voltának egyik leglényegesebb tényezője az volt, hogy a tudományt az étellel mindig közös nevezőre tudta hozni, amely közös nevező mindenkor a beteg ember volt.

*

Korányi Frigyes működése azonban túlnőtt a klinika falain, s Magyarország közéleté terén is sokat és jelentőset alkotott. Már fiatal korába is szívesen foglalkozott közügyekkel, s e hajlandósága nagy jelentőséget biztosított neki az orvosi közügyek terén. Erre való elhivatottságát már nagykállói működése alatt fényesen igazolta. Tapasztalattól ismerte meg a megye higiénikus viszonyainak teljes elmaradottságát és minden tehetségével igyekezett azon segíteni. Katasztrofálissá fordultak a viszonyok akkor, midőn a 60-as évek elején az alföldön uralkodó óriási szárazság miatt az alföld népe tömegesen vándorol a termékeny Nyírségre és az így erősen megszorodó népesség között járványok ütnek ki. A megyének kórháza nem volt, s ekkor Korányi Frigyes levélben fordul a megye birtokosaihoz s az ezektől összegyűlő adományokból állít föl egy ideiglenes kórházat, amelynek vezetője ő lesz s amelyből később Szabolcs vármegye kórháza válik. Már ekkor válik benne meggyőződéssé az, amit későbbi működése közben többször hangoztatott, hogy Magyarország közegészségének ügye tulajdonképpen kórház-ügy. Foglalkozni kezdett a gyermekhalandósággal is és statisztikai adatok híján, saját, igen kiterjedt praxisában szerez adatokat s azokat az *Orvosi Hetilap*ban közli. Ez volt

az első, számadatokra alapított gyermekhalandósági statisztika Magyarországon s ennek megfelelően igen nagy feltűnést is keltett annyira, hogy a napilapok is átvették. Ezen tapasztalataiból kiindulva indítványozta azt, hogy a megye évenként bizonyos számú nőt küldjön ösztöndíjjal a budapesti bábaképzőbe szülésznői kiképzésre, amely indítványát el is fogadták. Az orvosi közügyek iránti ezen érzékével került aztán Budapesten azok társaságába, akik, azt mondhatnám, az orvosi közügyek lelkiismerete voltak. Számos cikket közöl az *Orvosi Hetilapban* a közegészségügy javításának célzatával, s Balassával, Markusovszkyval és Jendrassikkal együtt benne van abban a bizottságban, amely memorandumot szerkeszt az ország közegészségügyének rendezése érdekében. A bizottság jegyzője s a javaslat megszövegezője ő volt. Az emlékirat meghallgatásra talált s Andrassy miniszterelnöksége és Wenckheim belügyministersége alatt megalakul a közegészségügyi tanács, amelynek Korányi megalapítása óta tagja, később alelnöke, végül elnöke lesz. Hogy a közegészségügyi tanács minő érdemeket szerzett Magyarország közegészségügyének megszervezésében, az nem lehet e megemlékezés tárgya, de hogy a higiénés állapotok nagyfokú fellendülése következett be, abban a közegészségügyi tanácsnak kétségtelen érdeme van és kétségtelen érdeme van Korányi Frigyesnek, aki a legtöbb ily irányú ügyben mint aktív tényező szerepelt. Korányi Frigyessel folytatott tárgyalások eredménye az is, hogy a belügyminisztériumban külön közegészségügyi osztályt állítottak fel, amelyből a mostani népjóléti minisztérium fejlődött ki.

1879-ben Kovács József elhalálozásával megürült az igazságügyi orvosi tanács elnöki széke s az igazságügyminiszter Korányi Frigyesben látta azt a férfit, akire a tanács súlyos ügykörét legnyugodtabban bízhatja. Korányi ekkor 70-ik évében volt s nehezen határozta el magát arra, hogy az elnöki széket elfoglalja. Csak hosszas rábeszélés és feltételeinek teljesítése bírta rá, hogy e nagy terhet vállalja. Nem mintha teljesen távol állott volna tőle az a terrénum, amelyen az orvostudomány az igazságügy szolgálatába kerül, hiszen fiatalabb éveiben még törvényszéki orvostani tárgyú

munkákat is írt. De a tanács vezetésének átvétele annyi külső tárgyi és személyi motívummal járt együtt, hogy ő, az ügyvitel és a tanács működési körének az ő szellemében való beállítása érdekében, csak bizonyos garanciák mellett volt hajlandó ezen — mégis új működési körbe bekapcsolódni. Midőn aztán az elnökséget átvette, szellemének fiatalos rugalmasságával hamarosan ott állott, ahol állania kellett. Az üléseket rendszerint maga vezette: mielőtt egy ügyet referensnek kiosztott, maga alaposan áttanulmányozta, úgyhogy mikor az ügy tárgyalásra került, ő már eleve ismerte annak adatait. Az Igazságügyi Orvosi Tanács legtöbbször igen nagyjelentőségű, emberek életébe, erkölcsi és anyagi viszonylataiba vágó ügyeket tárgyal, s miután a legfelsőbb orvosi fórum, amelyet a bíróság megkérdezhet, minden szavának döntő fontossága lehet. A Tanács mindig meg is felelt hivatása ezen nagy jelentőségének. Referátumai kiváló tudományos munkálatok voltak, melyeket a szerző heteken át tartó tudományos bűvárlat alapján írt meg s amely az esetet oly tökéletes precizitással világította meg minden irányból, hogy a bíróság minden aggodalmának eloszlatására alkalmas lehetett. A referátumot rendszerint élénk, néha nagyon is meleg vita követte, mely néha hosszú ideig tartott el. Számos esetben figyeltem meg ilyenkor az elnöklő Korányi Frigvest, aki akkor, mikor én a tanácsba bekerültem, már a 80-ik évéhez közeledett. Csöndesen hallgatta a referátumot, majd a hozzászólásokat, akárhányszor tapintatosan intézve el egy a vita hevében fejlődött kis incidenst, egy-egy szó jegyzetet csinált s mikor a vita befejeződött, annak egyes részeit összefoglalta és szembeállította a referátum megfelelő részeivel, hozzáfűzve saját véleményét is; ez az elnöki resumé oly kristálytisztá képét adta az egész ügy állásának, hogy alkalmas volt arra, hogy minden tanácstag szavazatát kellően felvilágosítva, legnyugodtabb lelkiismerete alapján adja le. Egy-egy ilyen, minden oldalról megtárgyalt ügy akárhányszor túlnőtt azokon a korlátokon, amelyek közé tulajdonképpen rendeltetése folytán egy bírósági ügy keretében szorítva van, s akár tudományos, akár forenzikus elvi jelentőségénél fogva klasszikus

példává nőtt későbbi idők számára. Ez a megfontolás vitte rá Korányi Frigyest arra a gondolatra, hogy a jelentősebb, tudományos és elvi szempontból kiemelkedőbb ügyeket összegyűjtve, mint a tanács munkálatait kiadja, amihez az igazságügyminisztérium készséggel adta meg az anyagi eszközöket. Így jelentek meg több kötetben a tanács ú. n. klasszikus esetei, amelyeknek felhasználhatóságát lényegesen fokozta az a körülmény, hogy minden ügy tárgyalását kiegészítették benne végkifejlésének adatai, tehát az ítélet, amiből az olvasó világosan láthatja a tanácsi vélemény szerepét és jelentőségét is a bírói funkcióban.

Csodálatos melegséggel, mondhatnám lelkesedéssel csüngött az Igazságügyi Orvosi Tanács munkáján, gyakran mondta, hogy még vannak tervei, amelyeket végre szeretne hajtani e munka jelentőségének és kihatásának fokozására; egy nappal halála előtt, midőn eszméletének tisztasága csak rövid periódusokra tért vissza, egy ily tiszta időszakban még mindig ezen terveiről beszélt.

Életének egyik legnagyobb munkája ugyancsak akkor kezdődik, amikor az emberek nagyobb része már a munkából való visszavonulás lehetőségét mérlegeli — s ez a tuberkulózis elleni küzdelem. Ismerte Magyarország közegészségügyeinek elhanyagolt voltát s azt, hogy milyen szerepet játszik a legmagyarabb vidékek lakosságának pusztulásában a tüdővész, amelynek közegészségügyi vonatkozásaival tulajdonképpen már régebben kezdett foglalkozni, nevezetesen akkor, mikor Eulenburg *Realencyklopedia*-jába a tüdővész fejezetét megírta. A tuberkulózis elleni küzdelem Magyarországon a múlt század végén még egyáltalában nem indult meg, ámbar ezen időben az egész művelt nyugaton már nagymérvű szanáló intézkedések éreztették hatásukat. Ezekről tartott 1894-ben Leyden berlini professzor Budapesten előadást a közegészségügyi és demográfiai kongresszuson, amely előadás után az elnöklő Korányi Frigyes bejelentette, hogy nagyobb pénzösszeghez jutott, mint önkéntes adományhoz, amellyel most már ő is megindíthatja Magyarországon a tuberkulózis elleni mozgalmat. És ezután nem volt pihenése mindaddig, míg újságcikkekkel, tudományos előadásokkal, fő-

rendiházi beszédekkel és — pénzgyűjtéssel el nem érte azt, hogy Magyarország első tüdőbetegszanatóriumát megnyithassa. Ez a szanatórium volt aztán kiindulópontja a további védekezési akciónak, amelynek szervezésében folytonos és tevékeny részt vett.

*

Életíróját fogja megilletni az a lehetőség, hogy működésének minden fázisát, élete eredményeinek minden részletét, egyéniségének minden kiválóságát kidomborítsa. Egy ily megemlékezés hivatása csak az lehet, hogy nagy vonásokban adja képét annak, akire rávilágítani akar. A kegyeletes emlékezésben, a meleg szeretetben, a soha el nem múló hálában, amely bennem Korányi Frigyes iránt él, kerestem impulzust arra, hogy Korányi Frigyes alakját születésének századik évfordulóján olyan módon rajzoljam meg, amint ő az én emlékezetemben, az én megítélésemben él. Ehhez azonban bennem hiányzik a tehetség s csak durva vonásokban tudtam elmondani annak egy részét, amit Korányinak köszönhetünk. De ezen hiányos beállítás is eleget mond talán. Mert ha valakiről elmondhatjuk, hogy ő a magyar belgyógyászat atyamestere, aki semmiből európai színvonalra fejlesztette a magyar belgyógyászati tudományt, hogy ő a magyar közegészségügy egyik úttörője, a tuberkulózis elleni védekezés megindítója stb. stb. ; e tények egyszerű felsorolása nem több-e, mint minden poézis, amellyel valakinek alakját megrajzolhatjuk.

És mégis! Nem tudom befejezni megemlékezésemet a nélkül, hogy néhány szót ne szóljak Korányi Frigyesről mint emberről, úgy, ahogyan az ő emléke bennem él.

Korányi Frigyeset én csak 70 éves korában kezdhettem közelebbről megismerni, mikor mellé kerültem klinikájára. Az öregedésnek ekkor még a legesekélyebb jele sem volt rajta észrevehető; a fiatalság szigorú kritikus s hamar megtalálja fölötteseiben a fennálló vagy a kifejlődő gyengeségeket, nyilvánuljanak azok akár a szellemi élet dekadenciájában, akár a férfiaság, az erő, a karakter gyöngülésében. Ilyenkor aztán már csak a hivatalos kötelékek azok, amelyek a feletteshez való viszonyt, az iránta való viselkedést definiál-

ják. Mi nemcsak a kötelesség parancsolta tisztelettel adóztunk Korányi Frigyesnek: becsültük, csodáltuk, szerettük őt; és úgy éreztük, hogy ezen érzelmekben több van, mint amivel tanítványok — még a leghűségesebbek is — a mestert körülvenni szokták. Valami, ami csak egy család apját illeti meg a család tagjaitól! És ennek oka az ő nagy egyénisége volt, amely minden tettén, minden szaván át felénk sugárzott. A 70 éves korában is teljesen friss szellemi képességek, a töretlen lelkierő és akarás, a férfias keménység, a lángoló hazafiság, amelyet a szabadságharc tüze edzett meg s a szabadságharc utáni idők vidéki levegője tett izmossá, a minden szép és jó iránt való érdeklődés, s ezek mellett egy meleg szív, amely mindig együtt dobog a szenvedőével, közvetlen — nem leereszkedő — modor, amely mindenkinek bizalmát rögtön megnyeri, gondolatainak finom, gyakran artistikus kifejezési módja stb. mindmegannyi tulajdonság, amelyek Korányi Frigyes nagy egyéniségének atómjai voltak. Családi boldogsága is hozzájárult nagy lelke kiegyenlítetttségéhez, s az a gyöngédség, amelyet családja iránt érzett és mutatott, közmondásos volt. Ennek a kifinomodott gyöngédségnek számos példáját magam is láttam s legyen szabad azokból csak egyet elmondanom. 80 éves korában Markusovszky-előadássorozatot tartott; az utolsó előadás előtt súlyos köszvényroham lepte meg, amely kérdésessé tette, hogy az utolsó előadást megtarthatja-e. Nagy akaraterővel megtartotta az előadást, s én, ki tudtam fájdalmas betegségről, csak itt-ott láttam egy-egy fájdalmas vonaglást arcában. Előadás után a fájdalmak még intenzívebbekké váltak s egy botra s az én karomra támaszkodva, nehezen jutott el kocsijáig s azután haza. Mikor háza előtt kiszálltunk a kocsiból s az emeletre nagy fájdalmak közt a szó szoros értelmében felvándorgott, egyszerre csak kihúzta magát egyenesre s kemény, egyenes léptekkel ment be a lakásba, miközben azt mondta: «Most kihúzom magam, nehogy a feleségen megijedjen, hogy valami baj van!» Utána napokon keresztül gyötörték a fájdalmak.

Csodálatos volt munkabírása és szorgalma. A naponta tartott előadások nem fárasztották, az előadás után a klinika betegeivel foglalkozott, sőt rendszerint még vasárnap dél-

után is bejárt a klinikára, hogy elvégezzon valami betegvizsgálatot vagy írásmunkát, amelyre a hétköznapiok folyamán nem jutott ideje. A klinikát nyugalombavonulása után, 81 éves korában sem tudta nélkülözni: előadásokat hirdetett az orvostanhallgatók számára a tüdővész tanából, bejött, hogy egy-egy az ő nevéhez fűződő vizsgálati módszereket betegeken újból és újból kipróbálja. Ilyenkor érdeklődött a klinika érdekesebb esetei s a tudományos munka eredményei iránt s 83 éves korában, egy több hétig tartó betegség után, amely meggátolta őt abban, hogy a szobát elhagyja, azt mondta nekem: «Nagyon únom már ezt az állapotot... meg azután igazán itt az ideje, hogy már dolgozni kezdjek!»

Érdeklődése élete utolsó pillanatáig nem csökkent sem a tudomány, sem semmi szép és jó iránt s még betegségén is, melyen utolsó napjait töltötte, voltak új gondolatai, tervei. A halála előtti éjszakán ágya mellett virrasztottam. Csöndes félhomály volt a szobában, a nagy beteg aludni látszott. Egyszerre csak megszólalt: Alszik? — kérdi. — Nem, — feleltem. — Egy Petőfi-verssel küzködöm. — mondja — nem tudom folytatni, talán kisegíthetne.

Még alig, hogy játszánk apáink térdén, s már
Maholnap ott alszunk nagyapáink mellett...

Itt megakadt, mintha álomba merült volna; félórával később megint szólt: Már tudom a végét:

Csak annyi az élet, mint futó felhőnek
Árnya a folyón, mint tükrön a lehellet.

Ez volt utolsó összefüggő beszéde: néhány óra múlva kilehelte nemes lelkét.

Futó felhő árnya! Tükrön a lehellet! Űgyérezte talán, hogy mindazt, amit tett, csak ennyit jelent ahhoz képest, amit szeretett volna tenni!?

De a hálás utókor nem ezt érzi, nem ezt tudja, hanem azt, hogy Korányi Frigyes élete munkája egyike volt a leggyümölcsözőbbeknek kortársaié között, s hogy Korányi Frigyes nemes alakja mindenkor a nemzet legjobbjai közt fog tündökölni!

BÁLINT REZSŐ.

ADAM SMITH, A FIZIOKRATÁK ÉS A MEZŐGAZDASÁG.

Az a környezet, melyből Smith Ádám, a nemzetek gazdagulásának útjait kimunkáló tudós férfiú, kikelt, a légkör, mely gondolatait táplálta, törekvéseinek pedig irányt adott, a fősínt tekintve olyan volt, mi mindenre alkalmasabbnak látszott ennél.

Kirkcaldyban, Skócia kicsiny tengerparti városában 1723-ban születve, körülfogták a kisvárosi élet törekvései. Aggódó anyjának gondoskodása nem múló nyomot hagyott nála, a virágjában levő puritán fegyelem és életfelfogás, mi a földi javak kicsinylésére tanítá, kevésbé volt alkalmas arra, hogy oly fiaikat neveljen, akik a gazdagulás forrásait felfedezve, új szakot nyissanak a nemzetek történetében. Maga az ország a brit sziget északi, nagyrészt terméketlen, az emberi munkával dacoló része, a jólétnek és az előretörekvésnek kevés jelét mutatta.

A XVIII. század elején a gyér népességnek közel $\frac{1}{3}$ -a nyomorban sinylődik, éhezik és a halál árnyékában jár.¹

A mezőgazdaságra a hét szűk esztendő szakad. A juhok és ökrök ezrenként hullnak el. Az utak mentén feloszló hullák. A városokban az éhségtől összeeső emberek. A mocsaras, rosszul művelt szántók alig teremnek, az utak rendszeren csak lovak által használható ösvények. A trágyát nem becsülik, a vetésforgó zab és árpa, egy mag legfeljebb 2—3-at ad. A teletés után az állatok vánszorgó vázak. Az ígások felszerelése szalmából és lószőrből font kötél. A kovácsot sok helyt csak hírből ismerik. A búzakenyér ritka fényűzés. A haladás ma-

¹ H. Grey Graham: *The Social Life in Scotland in the XVIII. Century.* — London, 1906. A. and Ch. Black.

kacs ellenzőkre talál. A cséplésnél a hadarók, az árpaliszt készítésnél a kőmozsarak általános divat. A táplálék zabliszt és bab, a házak szurtosak, a tisztaság fehér holló, még a templomok is rozogák. A ruházat szegényes, cipőt csak ünnepeken s csak a nők hordanak. 1640—1740-ig sem a bérek, sem az árak, sem a föld jövedelme nem emelkedik, marad a régiben. Az ország népe nagy tudatlanságban és babonákat uralva él. Anglia messzi elhagyja maga mögött.¹

A felszín azonban csal. Alatta oly tényezők lappanganak és kelnek nemsokára életre, amelyek hivatva vannak közreműködni a nemzetek sorsának irányításánál. A glasgowi és edinburghi egyetemi katedrák 20—30 font évi fizetéssel dotált tanárai lerázva a szárazföldi, főleg hollandi egyetemek igáját, tanításukban kezdenek szokatlan önállóságot tanusítani. Megjelenik Hutcheson, ki az általános boldogságot a tömegek erőinek felhasználásával akarja elérni; Ferguson megírja az emberi társadalom történetét, az *Erkölcsei és politikai tudomány alapelveit* és bejelenti, hogy Adam Smith oly művet fog közzétenni a nemzeti gazdálkodásról, mely mérkőzhetik a legjobbakkal, mit erről valaha írtak.² Következett Hume, majd maga Smith Adam. Egy bizonyára illetékes férfiú minden haladás gyökerét, amelyből a találmányok, gőzgépek és a XIX. század csodás tevékenysége fakadt, vallásos tényezőkre, John Knoxra vezeti vissza, aki megerősíti a nemzeti lelkiismeretet és ezzel megmenté a skót és angol szabadságot.³

Megmozdul maga az a nép, amelynél aligha létezett egy más, amely többet gondolkodott volna a jóról és rosszról s az égi hatalmak ítéletéről. Érvényesülni kezdenek gazdasági érényei, az okos számoló szorgalom, a munka szeretete, a takarékoság és főleg a becsületesség.⁴ Alapot és ösztönzést kapnak azok a törekvések, amelyek összhangzólag nemzetük törekvéseivel megteremtteni hivatottak az emelkedésnek új ösvényeit. A nép puritanizmusa azonban erősen ellentétes

¹ A napszám Londonban 18 pence. 10 Edinburghban és 8 a vidéken. *Wealth of Nations* I. 8. III.

² *An Essay on the History of Civil Society*. VI. kiadás 242. lap.

³ J. A. Froude. *Short Essays on Great Subjects*.

⁴ *Ibidem*.

azok felfogásával, akik az élet célját tisztán a meggazdagulásban látják. Ebben a tekintetben a skótok nem állanak egyedül. Smith Adam egyik életírója, Dugald Stuart, reámutat arra, hogy Hellas és Róma történetírói és filozófusai az államok hanyatlását egyértelműen a gazdagság rovására írják, s a politikusok a pénz szeretetét, a luxus kicsapongásait a nép igénytelenségével és a közerkölcsök szigorúságával igyekeznek korlátok közé szorítani. A modern idők felfogása ennek éppen ellenkezője. A jólétet üdvösnek, kívánatosnak tartja. mert nélküle az alsó, széles rétegek emelkedése ki van zárva. Ezt elérni a munka megosztása nélkül lehetetlen, de ebből csak akkor nem ered a munkás mechanizálása, ha a szellemi és erkölcsi hanyatlást értelmi és erkölcsi színvonalának emelésével sikerül ellensúlyozni. Smith törekvése, hogy a gazdagságot az emberi boldogság és közállapotok javításának eszközeként mutassa be. Ez a *Vizsgálódások*ban kevésbé domborodik ki, mint előző műveiben, azonban nyilvánul ott, ahol a vagyont, mint a nép szaporodásának feltételét állítja oda és beszél a skót földről asszonyairól, akiknek nem egyszer 20 gyermekük is van, de alig nevelnek fel egy-kettőt. Az elkényeztetett dámáknak alig születik 2—3, vagy sokszor egy sem. Az egyiknél a nyomor az oka a halandóságnak, a másiknál a jólét a terméketlenségnek. A vagyonnál tehát a felhasználás a döntő. Pascal szerint lehet szeretni a szegénységet Krisztus példája szerint, de lehet szeretni a jólétet is, mert ez megadja az eszközt arra, hogy általa a szegényeken segíthessünk.¹

Ezek az elméletinek látszó fejtegetések oly problémákat érintenek, amelyek döntőek a nemzetek sorsánál, s annak kimutatása, hogy mily állásponton van Smith Ádám e tekintetben, méltán foglal helyet feladataink közt. Itt beérjük azzal, ha reámutatunk arra, hogy a skót nemzeti fejlődés és Smith Adam rendszere kölcsönhatásban vannak. A skót fellendülő gazdasági élet kétségkívül megteremté a kedvező talajt és a közgazdasági kérdések iránt fogékonnyá tévé Smith Adamot, másrészt pedig Smith Ádám egyengette a nemzeti emelkedés

¹ *Pensées* 249.

útját. Ennek gyorsan fejlődő ütemére nézve legyen elég csak annyit kiemelnem, hogy a XVIII. század elejétől annak végéig a népesség Skóciában 1·1 millióról 1·6 millióra szaporodott, az állami bevételek pedig 51-szeresen emelkedtek. Smith Ádámnak 1723-tól 1790-ig terjedő élete szinte összekapcsolja a két időpontot, a stagnációból csiráz ki és elér a virágzásig. Szerény polgári család beteges csemetéje, kit az a különös sors ér, hogy alig három éves korában üstfoltozó cigányok hurcolják el, s ha ezeken rajta nem ütnek s őt ki nem szabadítják, az *Inquiry* valószínűen megiratlan marad és ki tudja, ki oldotta volna meg Smith Ádám problémáit.

Alsóbb iskoláiban jó emlékezetű és gyors felfogású-növendék, ki már 14 évvel a glasgowi egyetemre kerül. 1740-ben Oxfordban van s ott hét hosszú évet tölt. A mathézisen kívül az emberiség politikai története érdekli s vezető ideáljává az válik, hogy az emberiség boldogságához hozzájáruljon. 1751-ben a logika, majd a morál-filozófia tanára lesz Glasgowban s ott jelenik meg első nagyobb műve a *Morális Érzelmek elméletéről*. (*Theory of Moral Sentiments*.)

A csöndes tanári életnek 1767-ben végeszakad. Smith elhatározza, hogy a fiatal Buccleugh herceg mentoraként a szárazföldre utazik s három éven át részben Párizsban, részben délen élve, módjában van érintkezni a francia társaság jobbjával, Quesnay és Turgot-n, tehát a fiziokratákon kívül más irányok képviselőivel is. Mit jelentett ez a férfikorának delén lévő gondolkodó Smithre nézve, azt hiszem, elég csak érinteni.

Aztán eltűnik a világ elől. Szülővárosában. távol a nagy világtól. csendben. nyugodtan szövi gondolatait. önti formába és rendszerbe őket. Tíz évi munka eredményeként 1776-ban jelenik meg nagy műve s ő maga 1790-ben mint a vámonk biztosa búcsúzik el az élettől, «sajnálván. hogy csak oly keveset tehetett!»

Élete. mint látjuk, drámai fordulatokban szegény. eseményekben sem gazdag, de megadatott neki a lehetőség. hogy kicsiny eszközökkel nagyot teremtsen. helyet foglalva azok között. akik Skóciát a XVIII. század végén az értelmi és

gazdasági téren oly magasra emelték. megszerezvén nemzetüknek az egész világ elismerését.

Az a kép, melyet a XVIII. század Skóciája mutat, máig erősen megváltozott. Vagyon. jólét, szellemi és esztétikai kultúra nyomai mindenfelé. Fiai eredményesen művelik a közgazdasági élet minden ágát. Hű támogatói az angol világhatalomnak. Saját országukon kívül gazdag és virágzó városokat telepítenek be Irország északi részében, sőt a tengeren túl is. Munkás. szorgalmas, az élet céljaival komolyan törődő néppé fejlenek, amely kevésbé száma, mint inkább erényei révén válik a nemzetek családjának értékes tagjává.

Az én feladatomban az, hogy e nemzet egyik legkiválóbb fiának rendszerét méltatva reámutassak, mily kapcsolatban áll azokkal, kik a közgazdaság tudományát előtte művelték s némi világot vessek arra, vajjon az a fejlődés, amely reá, mint forrásra utal. mennyiben felel meg Smith Ádám eredeti gondolatainak, amint azok nagy művében le vannak fektetve.

Egyik méltatója igazi német alapossággal számol be arról a kapcsolatról, mely közötté és Locke, Hutcheson és Ferguson között, az egyéniség, a szabadság és egyenlőség elfogása tekintetében megvan. Ez írók már jóval a nagy forradalom előtt hirdették e tanokat s az emberi társadalmak alapköveiként állíták oda. Smith Ádám is e nyomon indulva szerkeszti meg rendszerét. A francia fiziokraták, főleg pedig Quesnay, szintén az egyéniség kifejlődése révén érvényesülő gazdasági törvények útján gondolják elérhetőnek a gazdasági fejlődést. E törvények éppoly változatlanok, mint a fizikaiak — innen a fiziokratizmus elnevezés.¹

A *laissez faire, laissez passer* a szabadság és a szabad verseny üdvözítő és mindent jóvátévő erejébe vetett hitből fakad. Smith Ádámnak tehát, ki egyrészt skót morálfilozófok és Locke iskolájában nőtt fel, másrészt közvetlen érintkezésben volt a francia fiziokratákkal, annál inkább el kellett ezt fo-

¹ Hasbach: *Die allgem. philosophischen Grundlagen der von Quesnay und A. Smith begründeten Politischen Oekonomie.* 1890.

gadnia, mert saját nemzete politikai és társadalmi téren is már ez elveket uralta. Jellemző az is, hogy műve éppen abban az évben jelent meg, amikor az Amerikai Egyesült-Államok függetlenségükért harcba szállottak.

Hosszasan és nem nagy elismeréssel tárgyalva a merkantilizmusnak elnevezett közgazdasági tanokat. művének IV. könyvéből a 9-ik fejezetet szenteli az *Agricultural System*-nek, azaz annak, mely a föld termékeit tekinti az országok egyetlen, illetőleg fő bevételi és gazdagságának forrásának. Az előzmények után szinte meglepő, mily röviden végez vele. Azt a rendszert, mely a föld termékeit tekinti a nemzeti gazdagság egyetlen forrásának, szerinte egy nemzet sem fogadta el, s az csak néhány tudós és lángelkű franciában él. Elvesztett fáradság lenne hosszasan tárgyalni oly rendszer tévedéseit, amely sohasem tett és valószínűen soha nem is fog kárt tenni a világ bármely részében. De foglalkozni kell vele, mert ez támadás Colbert merkantilizmusával szemben, mely egy nagy ország gazdasági életét bürokratice akarta szabályozni a helyett, hogy reábizta volna mindenkire, hogy saját fel fogása szerint mozdítsa elő saját érdekét, az egyenlőség, szabadság és igazság parancsai szerint. Hasonlóan más európai miniszterekhez. Colbert is hajlandó volt a városok érdekeit a vidékénél inkább figyelembe venni, sőt hajlott arra, hogy az előbbieket az utóbbiak kárával is előbbrevigye. Így az ipar és külkereskedés fellendítése végett megtiltotta a gabona kivitelét, megkárosítván a gazdákat és lenyomva a mezei gazdálkodást erősen azon vonal alá, amelyre az a föld termékenysége és kedvező klíma mellett természetesen felemelkedett volna.

Quesnay és társai annak az elvnek hódoltak, hogy ha az erősen balra hajtott vesszőt ki akarjuk egyenesíteni, erősen jobbra kell azt visszahajtani. Szerintük a társadalom három osztályra szakad. Az elsőbe a föld urai, a másodikba annak művelői, az ipari produktív osztály tartoznak. A harmadik osztály az iparosokat és kereskedőket zárja magába. Ez meddő, improduktív réteg, mert munkájuk nem szaporítja az ország nyers termését. Nevelik ugyan egyes cikkek értékét, de ezzel szemben áll fogyasztásuk, mi ellensúlyozza munká-

juk hasznát. A nemzeti vagyont csakis a fogyasztást korlátozza, tehát takarékoság útján növelhetik. A mezőgazdasági és iparos országok különböző úton szaporíthatják gazdagságukat, de népük jelleme is más. A gazdáknál nyiltság, bőkezűség és nyiltszívűség az uralkodó. Az utóbbiakban szűkkeblűség, alantas felfogás és önző hajlamok. Az iparos rétegek ellenségei a társadalmi örömök- és kedélyességnek.

Adam Smith szépen fejti ki a társadalmi dolgozó rétegek érdekeinek közösségét. Utal arra, mily érdemei vannak a földművelés körül olyanoknak, kik sohasem nyúltak az eke szarvához. A teljes igazság, szabadság és egyenlőség megvalósítása szerinte az a nagyon egyszerű titok, mely a különböző rétegek jólétét a legnagyobb mértékben előreiszi. Ez elveket kell követni a nemzetközi kapcsolatokban is. Ezért ellensége Smith a vámoknak, melyek mesterségesen akarják megteremteni azt a fejlődést, melynek természetes úton kell — ha talán később is — létrejönni. Szerencsére úgy az egyeseknél, valamint a nemzetben is van valami ismeretlen önfenntartó erő, mely a rossz politika hibáit orvosolja s az emelkedést képes biztosítani.

Ezután következik a két, a fiziokraták által meddőnek csúfolt osztály védelme a gazdákkal szemben, de ezt nem szükséges részletezni. Végül a fiziokraták dicsérete. Mert ha tantételeik nem voltak is kifogástalanok, nagy érdemük, hogy megcáfolták azt a nézetet, mely szerint a nemzet gazdagsága a fel nem élhető pénz, mert nem ez, hanem azok az elfogyasztható javak, melyeket a nemzet évi munkája reprodukál. odaállítva a teljes szabadságot e reproductív munka feltételeként, helyes, nagylelkű és liberális elvet fogadtak el. Az emberek hajlama a paradoxonra megfejtheti, hogy sokan vonzódtak hozzájuk ép azon paradoxnál fogva, amelyet az iparosokra felállítottak. Munkájuk értékes volt, mert reákvényszeríté a közvéleményt oly tárgyak fejtegetésére, melyeket előbb elhanyagoltak, e mellett szolgálatokat tettek a mezőgazdaságnak a közigazgatás keretében is, megszabadítván azt sok korláttól, fölös nyügtől. Ez fejti meg, hogy Mirabeau marquis szerint három felfedezés van, mi az emberi társadalomnak megszilárdításánál erősen közrehatott, az írás, a

pénz és a *Tableaux Economiques*, Quesnay tanításainak foglalatata, melynek eredményeit a késő nemzedékek fogják élvezni.

Ellentétben az addig Európa által követett politikával, mely — mondja Smith — inkább kedvezett az iparnak és kereskedésnek, mint a mezőgazdaságnak, utal Kínára, amely az ellenkező irányban halad. Ott mindenki földet óhajt szerezni, lenézik a külső kereskedést. A régi Egyiptomban és Indiában a földművesek kasztja felette állt a kereskedők- és iparosokénak. A Nilus- és Gangesnél berendezett öntözések mutatják a földművelésre fordított gyümölcsöző figyelmet. Hellas és Róma lenézte ugyan a kézművest és kereskedőt, de nem igen mozdítá elő a földművest sem. Amazok gyakorlását nem tartották magukhoz méltóknak és a rabszolgákra ruházták, pedig ezek ritkán találékonyak s munkájuk keveset ér. E témát fejtegetve Montesquieu tekintélyére hivatkozik, azt állítva, hogy a magyar bányák, melyeket szabad munkások művelnek, több hasznot hajtanak, mint a szomszédságukban rabszolgák által kezelték. Igaz azonban, hogy a magyarok sok gépet is használnak. Ezután következik a falu és város összhangzó érdekeinek s a természetes szabadságnak feldicsérése, mely reávezet bennünket arra, hogy a fennsőbbségnek csak három lényeges feladata van : védeni az országot a külső támadásoktól, a társadalom egyeseit mások igaztalansága és elnyomásától, végre létesíteni oly alkotásokat, amelyeket egyesek, nem lévén jövedelmezők, nem létesítenek soha, bár ha a köz érdekében kívánatosak lennének is.

Ezzel végződik a fiziokratákról szóló rövid és szerény fejezet.

Ennek kiegészítéseül s annak a rokon gondolkodásnak bebizonyítása végett, mely Smith Ádámot és a fiziokratákat a mezőgazdaság méltánylása tekintetében összeköti, idéznem kell idevonatkozó kijelentéseit.

Adam Smith életét és munkáját sok irányban méltányolták. Azok az eredmények, melyek tanításai nyomán kifejlődtek, az a hatás, amelyet az egyes államok közgazdasági politikájára gyakorolt, beszélő bizonyosság arra nézve, hogy munkássága mily alapvető volt és mennyire befolyásolta a közgazda-

ságilag figyelembevehető népek életét. De tanításai révén fejlődött ki az úgynevezett manchesterizmus is, mely a tőkének, a munkaadók hatalmának megerősítéséhez és ennek következtében azután a beállott reakcióhoz vezetett. Az alsó rétegek, támogatva a felsőbb rétegek keresztényi érzelmű tagjai által, ellenszegültek annak a felfogásnak, a szabadság oly értelmezésének, mely a dolgozó ezrek és százezrek kizsákmányolásához vezetett. Megindult, habár nagyon nehézkesen és nagy akadályokba ütközve, a visszaéléseknek állami törvények, illetőleg intézkedések révén való visszaszorítása. Kifejlődött a szociáldemokrácia, a kommunizmus és legutolsó hajtása gyanánt az ingótöke alapján álló plutokrácia és a bolsevizmus.

Sokan hajlandók ezekért az eredményekért Adam Smithet tenni felelőssé. Arra hivatkoznak, hogy a mester tanítása szerint a nemzeti vagyon gyarapításánál a felvilágosult önzés a döntő. Ez a kijelentés az egyént teszi úrrá, a gazdasági dolgokban törvényhozóvá és akaratának végrehajtójává. Miként értelmezte azonban Smith ezt a szabadságot, arra nézve csak akkor érhetünk el kielégítő választ, ha tudjuk, hogy ő, nem a nemzetek gazdagulásáról szóló nagy művében ugyan, hanem egy másikban, amely életének másik legjelentékenyebb eredménye, mily kiváló figyelemmel foglalkozott a morálfilozófiával, ennek keretében a rokonszenvvel, melyet vezető elv gyanánt állít fel. Vajjon nem jellemző-e, ha a *Moral Sentiments* című művének kezdeteül azt mondja, hogy bármily önző is az ember, természeténél fogva mégis érdeklődik mások sorsa iránt. azok boldogsága reá nézve szükség, mely nála örömet szül? Ha ehhez fűzzük hírneves életírójának, Dugald Stuartnak azt a megjegyzését, hogy életének vezető gondolata a társadalmi állapotok javítása és boldogságának előmozdítása volt, akkor talán nyugodtan állíthatjuk, hogy Smith Ádám az egyéni szabadságot és önzést csakis az ekként vont kereteken belül volt hajlandó jogosnak elismerni. Az, hogy tanításai nyomán olyan visszaélések burjánzottak fel, melyek aztán a dolgozó népek egyes rétegeit a rabszolgákénál is nyomorultabb sorsba döntötték, nem az ő bűne és érte felelősségre nem vonható. A helyzet

t. i. az. hogy azok. akiknek szemei előtt csakis a vagyoni gyarapodás lebegett, Smith Ádám tanításából csak azokat a tételeket ragadták ki, amelyek reájuk nézve kedvezőek voltak. Jogokat, kötelesség nélkül. Így következett azután be az a helyzet. hogy a Smith-féle gazdasági iskola révén elérjük ugyan az egyes nemzetek vagyonának gyors futamban való szaporodását. de ezzel szemben nem tudjuk elérni sem az új értékek kielégítő megoszlását, sem a társadalmi békét, sem pedig ennek révén a nemzetek közötti egyetértést. Jelentékeny egyének mutattak rá. hogy a mult század gazdasági fejlődése mily egyoldalú volt s az ipar és kereskedelem mellett mennyire elhanyagolták. sőt hátraszorították a mezőgazdaságot. Az a helyzet. amelybe a mezőgazdasággal foglalkozó rétegek jutottak, nem valamely természetes folyamatnak. hanem sok tekintetben annak az eredménye, hogy a gyáriparnak és pénzpiacnak urai kezükbe kapván az intéző hatalmat, azt saját maguknak. illetőleg azon rétegeknek javára használták ki. amelyekhez tartoztak.

Ez csak Smith Ádám tanainak meghamisítása. illetőleg félremagyarázása révén történhetett. Felhasználva e javukra szóló tételeket, nem voltak hajlandók figyelembe venni azt. amit Smith velük szemben hangoztat. Így eshetett meg aztán az. hogy feltámadtak a merkantilizmusnak tanai, amelyeknek ürességét éppen Smith Ádám domborította ki legjobban. A pénzt tekintik sokan a nemzet gazdagságának és a kereskedelmi mérlegben látják kifejezésre jutni, vajjon az illető állam fejlődése le. vagy felfelé irányul-e. Abból a tényből. hogy a mult században a mezőgazdaság oly kevésbé volt képes a merkantilizmus terjeszkedését ellensúlyozni, sőt amint éppen Angliában látjuk. az egykor nagyon hatalmas és irányadó földbirtokos osztály tönkretételéhez vezetett. azt lehetne következtetni. hogy a közzgazdasági iskolának alaptétele. amelynek tanításából ily eredmények fakadtak. ellentétes a mezőgazdasággal és annak érdekeivel. Pedig ez, legalább ami magát a mesternek felfogását illeti, távol van a valóságtól. Saját írásaiból igyekezem bebizonyítani, amit eddigelé tudomásom szerint elmulasztottak. hogy fel-tüntessem Smith Ádámnak felfogását a földművelésről és a

földművelő rétegek jelentőségéről. Szerinte a mezőgazdaság az ország legjelentékenyebb ipara. És ennek eredményes viteléhez a tudásnak és tapasztalatnak olyan sokoldalúsága szükséges, amint talán a szépművészetek és szabadfoglalkozáson kívül egyikhez sem. Az a számtalan kötet, amelyet különböző nyelveken e tárgyról írtak, bizonyíték arra nézve, hogy a legbölcsebb és a legtöbbet tudó nemzetek ezt mindig olyannak tekintették, amit nem könnyű érteni. Mindezek a kötetek mégsem tartalmazzák azt a tudományt, amit az átlagos gazda magáénak nevezhet és mely a gazdálkodás különböző módjának eredményes viteléhez vezeti őt. Azon műveletek, amelyeket végre kell hajtania, számtalan esemény hatása alatt állanak és azok szerint módosítandók, ami több ítéletet és belátást igényel, mint azon iparok folytatása, amelyek mechanikus műveletek között folynak. De nemcsak a gazdálkodás, a mezőgazdaság általános vezetése, hanem a mezei munkának ennél alantasabb ágai is több ügyességet és tapasztalást kívánnak, mint a kézműiparnak legnagyobb része. A vas- és rézmunkás körülbelül mindig ugyanazokat a munkákat hajtja végre. Az azonban, aki szántja a földet egy pár lóval vagy ökörrel, olyan eszközökkel dolgozik, melyeknek egészsége, creje és hajlandóságai különböző alkalmakkor nagyon eltérnek egymástól. Ehhez értelem és ildomosság szükséges. És az egyszerű paraszt, akit rendesen ostobának és tudatlannak tartanak, eltalálja a helyes utat. Igaz ugyan, hogy a társadalmi érintkezésben alulmarad. Az ő gondolatmenetét és kifejezéseit azok, akik ehhez szokva nincsenek, nehezen értik. Azonban tudása különböző tárgyakra terjeszkedvén ki, rendszerint fölötte áll azoknak, akik hajnaltól napnyugtáig jóformán csak egyetlen vagy igen kevés műveletet végeznek.

Ezen felfogásra építi azután további nézeteit. A vidéki urak és gazdák az ő nagy dicsőségükre Smith szerint a legkevésbé hajlandók a monopolizálás nyomorult szellemének engedni. A nagyiparnak vezetője izgul, ha közel hozzá egy versenyző gyárat alapítanak, ellenben a gazdák rendszerint hajlandók az ő szomszédjaik gazdálkodását útmutatásokkal és egyébként előmozdítani. Nincsenek titkaik, mint a gyáro-

soknak. Szívesen közlik tapasztalataikat és örülnek, ha tanácsaik jó földbe hullanak. A gazdák — folytatja továbbá — szét lévén szórva az országban, éppen nem tudnak olyan gyorsan szervezkedni, mint a gyárosok és kereskedők, akik városokba szorulván össze és meg lévén szokva, hogy szűkebb környezetük szellemében dolgozzanak, arra törekkeznek, hogy szemben a falusiakkal, megszerezzék maguknak azokat a kiváltságokat, amelyeket szülővárosuk többi lakosaival szemben maguknak biztosítani sikerült. Ők találták ki azokat a megszorításokat, amelyek az idegen árucikkek behozatalát terhelik és amelyek a belföldi iparosoknak a belső piacot biztosítják. Valószínűleg tőlük tanulták el a gazdák azt a törekvést, hogy kizárólagos joguk legyen polgártársaikat búzával és hússal ellátni. És itt abba a tévedésbe estek, hogy nem vették figyelembe, mennyivel kevésbé sérti az ő érdekeiket a kereskedelem szabadsága, mint azokét, akiknek példája után indultak. Reámutat, hogy olyan családok, amelyek századokra vezetik vissza az ő származásukat és akik nemzedékeken keresztül megmaradtak az ősi birtokban, kereskedést űző országokban igen ritkák. A gazdagság kereskedelmi országokban minden iparkodás mellett is ritkán marad sokáig egy családnak a birtokában. Különösen kiemeli a kisbirtokosok előnyeit. Ezek ismerik kicsiny telkeiknek minden részét és azzal a szeretettel munkálják, amely különösen a kisbirtok tekintetében természetesen megnyilvánul. Ennek köszönhető, hogy nemcsak művelni, hanem szépíteni is igyekeznek azt. És a legnagyobb, legértelmesebb és legsikeresebb munkát fejtik ki gazdaságuk megjavítása körül. Érdekes megfigyelése az, hogy addig, míg száz ember is meggazdagszik az iparból és kereskedelemből, nagy vagyonhoz a mezőgazdaság révén csak kevesen jutnak. A vidéki gentleman félénk vállalkozó, a kereskedők rendszerint merészebbek, de akaratlanul is meghajolnak a mezőgazdaság előtt, amikor minden áron igyekeznek mezei birtokokat vásárolva a vidéki urakhoz simulni.

Feltűnő kevés rokonszenvet mutat a kereskedőosztály azon fogása iránt, melyeknek ez hatalmát és gazdagságát nem kis részben köszönheti. Megrójjá azt, hogy üzletemberek

fogásait egy nagy birodalom kormányzásánál politikai elvek gyanánt fogadják el. És azt állítja, hogy ezen a réven jutnak el a nemzetek oda, mintha az ő érdekük szomszédaiknak kiszarolása volna, hogy ily módon irígyen tekintsenek azokra, amelyekkel kereskedelmet folytatnak. Elterjesztették azt a nézetet, hogy az egyiknek nyeresége a másik veszteségét jelenti. Ilyformán a kereskedelem, amelynek nemzetek és egyesek között egyvetértésen és barátságon kellene alapulni, legbővebb forrása lett az ellentéteknek. Ami következik igazán érdemes arra hogy külön felhívjuk reá olvasóink figyelmét. Smith, aki a XVIII. században élt, tehát XIV. Lajos és társainak nagy háborúi után, azt állítja, hogy a királyoknak és minisztereiknek szeszélyes nagyravágyása Európa nyugalma nézve a XVI. és XVIII. században kevésbé végzetes volt, mint a kereskedőknek és iparosoknak indokolatlan versengő (impertinent) irígysége. Az erőszak és igazságtalanság — teszi hozzá, szinte egy nagy sóhajtással —, amelyeket a nemzetek kormányzóinál látunk, olyan régi baj, amelyet az emberi természet szerint alig lehet gyógyítani. De azon kereskedők és iparosok aljas kapzsisága és monopolizáló törekvése, akik semmiképpen sem hivatottak, hogy az emberiséget kormányozzák, ha nem javítható is meg, de olyan mederbe szorítható, hogy legfeljebb saját maguknak a nyugalma fogja veszélyeztetni.¹ Azután áttér arra, amit a mai politikusok is megszívlelhetnének. Kifejti, hogy a szomszéd nemzetek gazdagsága, amely a háborúban és politikai téren veszedelem lehet, a kereskedelemre nézve előny. Háború esetén képessé teheti ugyan az ellenséget oly hajóhadak és seregek szervezésére, amelyek felülmúlják a miénket. De a béke idejében lehetővé teszi a nyereséget és kereskedést, amennyiben jobb piacot nyújt terményeiknek. A gazdag ember jobb fogvasztó, mint az, aki földi javakkal kevésbé van megáldva, úgy van ez a nemzetekre nézve is. És az a nemzet, amely külső kereskedelem révén igyekszik gazdagulni, ezt legkönnyebben akkor érheti el, ha szomszédjai is gazdagok és iparkodók.

¹ *W. of k. IV. k. III. f. II. rész.*

Ezekből az előzményekből azután láthatjuk, hogy melyik részen vannak szimpátiái. Utal arra is, hogy a földbirtokosság mily könnyelmű nagylelkűséggel bízta kereskedők és gyárosokra a gazdaságpolitika egyes elveinek formulázását. Az is feljegyzendő, hogy a részvénytársaságok tekintetében azt a megfigyelést teszi, hogy a részvényesek többsége részben, mert nem ért a dologhoz, részben pedig mert kevéssé van érdekelve, nem törődik azzal, hogy miként igazítják a részvénytársaságok ügyeit az igazgatók. Azonban már ő látta fejlődni a direktokráciát és utalt arra is, hogy a városi foglalkozási ágaknak mesterségesen is fokozott produktivitása, jövedelmezősége miként kényszeríti a falu lakóit, hogy törekedjenek abban a körben elhelyezkedve maguknak tűrhetőbb helyzetet biztosítani. Az angol földbirtokosság katasztrófájához tartozik, amit könyvében érint,¹ hogy a külkereskedelmi forgalom tekintetében életbeléptetendő rendszabályoknál reá bízták magukat a kereskedő osztály tudására és jóindulatára. Ebből eredt azután természetesen, hogy azok a haszon által vezetettve, magukra nézve előnyös politikát igyekeztek életbeléptetni. A megtakarított tőkét első sorban a mezőgazdaság javára kellene fordítani, de éppen az ellenkező történt. A szabadság barátja lévén, kárhoztatja a búzakivitelre szánt jutalmakat (bounties), de azt állítja, hogy a gazdák itt is a kereskedők és iparosok példája után indultak a nélkül, hogy végeredményében úgy tudták volna biztosítani az ő érdekeiket, mint azt a másik két foglalkozási ág vezetői rendszerint megteszik.²

A szabadságnak Smith Ádám által hirdetett eszméje gazdasági téren csodákat művelt. A nemzetek gazdagsága a lefolyt 14 évtized alatt hihetetlenül felszaporodott. Azok, kik Smith hibájának róják fel azt, hogy a szaporodó vagyon megoszlása körül fejtegetései hézagosságok, gondoljanak arra, hogy ő nagy művében a nemzeti vagyonosságának csak természetét és okait akarta vizsgálni. Itt a fősúlyt a szabadságra, a *selfinterest* érvényesítésének lehetővé tételére fekteti. Korlátul azonban odaállítja a *justicet* — igazságossá-

¹ IV. k. I. f.² IV. k. V. f.

got — mely a *suum cuique* elve alapján határt vet a kiszákmányolásnak. Ha nem látná be azt, hogy az emberi dolgok intézésénél mint végső indítéknak a mások iránti jóakaratsnak, *sympathy*, kell szerepelni, nem írna köteteket e témáról.¹

Azokért az eredményekért és károkért, melyeket ma lépten-nyomon érezünk, s amelyek a gazdasági életnek megzavart rendjéből és egészségtelen fejlődéséből fakadnak. Smithet tenni felelőssé — merész dolog. Csak azért felelős, amit írt és nem azért, amit belőle a tanítványok csináltak. A manchesterizmus, a *black country* gyötrelmei és sok más visszaélés, amely most kínozza Európa és Amerika lelkiismeretét, onnan ered, mert a gyakorlati élet emberei sok tekintetben visszatértek a Smith Ádám által leszólt merkantilizmus-hoz, mely az aranyat tartá az igazi gazdagságnak s a self-interestet nem engedi a justice és humanizmus által korlátoztatni. Így jutottunk oda, hogy a szabadságnak letörése mindenütt — még Smith honában is — napirenden van.² A kereskedelem szabadsága helyett látjuk a vámvédelem erősödését. A termelés, sőt a piacok szabadságát kartellek, cornerek, trösztök teszik semmivé, a gazdasági élet demokratikus fejlődése helyett erős ütemben haladunk a vezető kis csoportok uralma felé. Az auri sacra fames elpusztítja azoknak az erkölcsi rúgóknak erejét, a léleknek a nemes és jó iránti azon fogékonyságát, mely a keresztény fejlődésnek legértékesebb eredménye volt. És ez irányok harcosai nem egyszer hivatkoznak Adam Smith művére. Pedig alap nélkül.

Smithnél nem találjuk a gazdagságnak azt a feltétlen bámulatát, mely ma elfogja az emberek lelkét s amely mint az élet egyetlen méltó célja foglalja le őket s ad irányt a nemzetek politikájának. Ezt mutatja magánélete is. Szerényen, sőt itt-ott szűkös viszonyok közt élt, és maga után nem is hagyott számbavehető vagyont. Az önzést az osztó igazsággal és a mások érdekeit felkaroló szimpátiával korlátozva.

¹ Kautz előszava a magyar fordításhoz LXV. 1.

² John Maynard Keynes: *The End of Laissez-faire*. London 1926.

róttá meg a merkantil rétegek kapzsi politikáját, remélve, hogy az uralkodóvá nem válik. Ebben azonban csalódott. De az elpusztított angol mezőgazdaság, az ugarban maradt és vadászterületté alakított szántók igazolják. ha ettől óvta nemzetét. A *sacro egoismo*-t. mint vezető elvet. el nem fogadta volna soha.

A vagyonnak az a plutokratiko-oligarchikus összehalmozása. amely a mai fejlődést jellemzi. sohasem nyerte volna meg helyeslését. hisz ez élesen ellentétes az osztó igazsággal és csakis a Smith által magasztalt szabadság letörése árán jöhetett létre. Szerinte a cselekvés rendje mögött. mint kormányzó erő, mint harmóniát teremtő háttér a nagy jóakaró, bölcs Egyéniség áll. Az a kötelék. mely Smith műveit összefűzi, az a bizalom. hogy a világ rendje helyesen folyik. az a hit. hogy Isten előrelátó. az emberek pedig gyengék.¹ Valóban azok. Nem tudtak azon a magaslaton maradni. hova őket Smith állítani akarta. Elfogadták a szabadságot. de eldobták a kötelességet. melynek vele kell járni. Alkalmazzák a gazdagulásnak Smith által ajánlott módjait és eszközeit. de annak felhasználására nézve szabad kezet akarnak maguknak biztosítani. Smith tanait kifosztják erkölcsi tartalmukból. Így születhetett csak meg az az úgynevezett tudomány. mely e földön a legarcátlanabb merénylet az emberi társadalomnak Isten és az erkölcsi törvény nélkül való szabályozására.² De ez nem Smithnek bűne és csak tanainak kiforgatása révén volt lehetséges.

Adam Smith születésének kétszázados évfordulóján. 150 évvel azután is. hogy nagy műve megjelent. szűkebb hazájában és azon kívül tágas keretekben ünnepelték emlékét. Szülővárosában nevére elnevezett épületet emeltek, emléktáblával jelölték a házat. amely egykori szülőházának helyén áll. A londoni gazdasági és politikai főiskolán különböző előadásokat tartottak róla. a párizsi közgazdasági társaság emlékérmét veretett, amelyen Adam Smith barátjá-

¹ Navratil: *Smith Ádám rendszere és ennek bölcséleti alapjai.* Budapest. 1898. 223.

² Froude: *Short Studies.* III. 157.

val, Turgot-val együtt van feltüntetve. Legérdekesebb azonban az a nagy tisztelet, mellyel Japán veszi körül emlékét. 1923-ban a tókiói egyetemen nem kevesebb, mint tíz előadó ünnepelte tanainak diadalát. Külön, nevééről elnevezett társaságot alapítottak s évenként zarándoklatot rendeznek szülővárosába, s az 1926-ban tartott ünneplésekkel kapcsolatosan a japán császári flotta egy tisztje átnyújtotta Smith nagy művének japáni kiadását szülővárosa polgármesterének.

Szándékom volt Kirkcaldyba utazni azért, hogy a Smithre vonatkozó relikviákat összeszedve bemutathassam az itt egybegyűlt ünneplő közönségnek. Ettől azonban felmentett Kirkcaldy város érdemes provostjának, Alexander Kilgournak szívessége, aki mindezeket megküldte nekünk. Legérdekesebb talán anyjának, Margareth Douglasnak fényképe, továbbá Eutrophiusnak nevezett latin iskolai könyve 1733-ból ezzel a felírással: Adam Smith est hujus Libri possessor An. Dom. 1733. May 4th. Megkaptuk az Adam Smith Hall, továbbá a glasgowi márványszobor és a francia közgazdasági társaság által veretett emlékérem képmását is. Az utolsó ez emlékek között az, amely Smith Ádám síremlékének A. Kilgour által való megkoszorúzását s az, amely Adam Smith kertjének egy részletét tünteti fel. Ez még az eredeti állapotban van meg ma is.

Végezetül legyen szabad még pár szót szólanom magáról Smith Ádám szülővárosáról. A rendelkezésemre álló adatok szerint a XVIII. század elején az egész királyi város egyetlen utcából állott, mely körülbelül egy fél angol mérföld hosszú volt. Lakosságának száma nem haladta túl a kétezret s ezek hajózásból, szövésből, vászonfehérítésből és sörfőzésből éltek. Félmérföldre feküdt tőle egy kis falu, Pathead, ahol a szegkésítés volt divatban s itt tanulta meg Adam Smith a munkamegosztás előnyeit. A szegkóvácsokat szegekkel fizették s ez a valuta volt divatos a faluban. Hosszú küzdelmek és fokozatos emelkedés után Kirkcaldy odajutott, hogy a szénbányászat, vászon- és bútoriparban jelentős helyet biztosított magának. Lakosainak száma ma meghaladja a 40,000-t. A város külső képe is megváltozott, bár az a rész, amelyben Adam

Smith élt, sok tekintetben a régi maradt. Szülőháza helyét fényesebb épület foglalta el, de kertje, mely lenyúlik a tengerhez s amelyben a tudós szőtte gondolatait, még mindig megvan.¹

BERNÁT ISTVÁN.

¹ E közlemény a *Wealth of Nations* megjelenésének 150-ik évfordulóján a M. T. Akadémiában tartott előadás.

KAZINCZY ESZTÉTIKAI TÖREKVÉSEI.

«Szükség, hogy a később kor ismerje-
gondolkozásomat.»

(*Kazinczy Levelezése VIII. 35.*)

Irodalmunk újjászületése korában Kazinczy és Bacsányi — a később engesztelhetetlen ellenfelek — az elsők, kik íróink s tudósaink között minden tekintetben az európai műveltség színvonalán állanak. Előttük és utánuk is voltak sokan, kik működésük egyik-másik ágában, életük egy vagy több vonatkozásában állottak ott, ahol a legnagyobbak nyugaton; de Kazinczy és — amennyiben viszontagságos sorsa és szerényebb körülményei megengedik — Bacsányi minden vonatkozásban élék és élvezik ezt a kultúrát; annak nemcsak minden értékét méltányolják, hanem egyszerűen nélkülözni sem képesek ennek vívmányait.

Bacsányi például spielbergi kihallgatásának tanubizony-sága szerint teljesen bírja a német, francia és latin nyelvet s ért angolul és olaszul is. Mint igénytelen udvari koncipista, közeli ismeretséget tart fenn Bécs legelőkelőbb szellemeivel; felesége révén összeköttetésben áll udvari körökkel. Barátságát bírja előkelő művészeknek és tudósoknak; így többek között a Kininger festőművészet, Pfeiffer rézmetszőét, Fügerét, a Belvedere igazgatóját, Müller János történetíróét és a híres Blumauerét, nem is említve azt a végzetes barátságot, mely Marethoz, a későbbi bassanói herceghez, fűzte. A képzőművészettel való benső viszonyát mutatja a róla készült kiváló Kininger-portré, melyet számára rézbe metsz Pfeiffer, s nevének nálunk is jól ismert és a kassai múzeumba oda-rekedt lágy tónusú arcképe. Éles és fejlett műízléséről tanuskodik Kazinczyhoz Bécsben 1802-ben írt levelének az a hosszabb részlete is, melyben saját arcképének művészi értékét elemzi.

Kazinczy is, mint Bacsányi, többször festtette magát és hozzátartozóit; szenvedélyesen gyűjtötte a metszeteket s boldog volt, ha közönségének, kiadványai élén, kedvelt írónak arcképével, vagy a kor divata szerint, antik műemlékek metszeteivel kedveskedhetett.

A képzőművészet kedvelése és az arcképrendelés egyébként örökletes családi vonás Kazinczyéknál, főleg az anyai ágon. Kazinczy anyai nagyatyját, Bossányi Ferencet, 1786-ban festette Tertina Mihály András nagyváradi arcképfestő; édesanyjáról, Bossányi Zsuzsánnáról, idősebb korából is maradt mellkép. Ferencről édesatyja már négyéves korában készíttetett portrét az eperjesi Krámer festőművésszel, és pedig a Károly főherceg ezredének tiszti egyenruhájában, mert a kis Ferust apja katonának szánta. Férfikora delén a híres dán művésszel, Stunder János Jakabbal, kétszer is lefesteti magát, 1791-ben és 1797-ben, sőt, úgy látszik, még harmadszor is ült neki Kazinczy, 1788-ban Leonard Posch bécsi művész viaszban mintázta s Kazinczy nagyon meg van vele elégedve, úgy hogy ugyanezt gipszbe is önteti. (*Kazinczy Lerelezése* I. k. 422. l.) 1816-ban Kolozsvárt ismét csináltat magáról egy gipszöntvényt a szépebbi Marsalkó Jánossal. Szenvedélyéről még akkor sem tud lemondani, mikor öregkorában súlyos anyagi gondok kínozzák, s 1828-ban barátja, Vécsey Pál báró számára ajándékol Pesky nevű festővel készíttet magáról életnagyságú olajképet. Bécsben le akar másoltatni egy Rembrandt-képet, de már nem találja régi helyén a Belvederében. Ferenczy arcképét is megszerzi Richtertől s a pataki kollégiumnak ajándékozza.¹ Ugyancsak 1828-ban Richterrel is lefesteti magát, és pedig ekkor már negyedszer.

Gyulai Lajos grófnak már 1817-ben azt írja, hogy, beleértve a Posch-féle büsztöt is, 23 képmást csináltatott magáról, 1828-ig vezetett jegyzékében ő maga már 33 képmását sorolja fel.² Unokájának, Gábornak, birtokában levő igen gondos összeállítás negyven pont alatt sorolja fel a kép-

¹ Sajnos, ezt ott most már nem találtam.

² M. Tud. Akad. Ktára, Tört. 4. r. 15. Kazinczy naplójában 37—38. lev.

másokat, nem számítva ide a gyakori másolatokat és a metszeteknek igen nagy számát, más részről azonban bele vannak számítva halála után készült Vay-féle szobrok és az érsemlyéni Horvay-képmás.¹

Stunderen kívül festeti magát a híres bécsi festőkkel. Klimasch Tamással, Kreutzingerrel és Kininger Vince Györggyel. A hazánkban működő kisebb-nagyobb értékű művészek közül foglalkoztatta ő Sestina András újhelyi, Hildebrand és Krámer eperjesi festőket, valamint ez utóbbinak fiát, továbbá Wurzingert, Manschgót, többször Donátot, Simó Ferencet, Rombauer Jánost, Peskyt, Neidl Jánost, Heinrich Thugutot, Ender Jánost és szobrászatunk úttörőjét, Ferenczy Istvánt. Így túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy az éppen ekkor kezdődő újabbkori magyar művészettörténetnek egyik kis fejezete csoportosítja a maga eseményeit a Kazinczy alakja körül.

Ami a Kazinczy világfelfogását illeti, mint szabadkőműves, közelebbről is belekapcsolódott az elméket leginkább mozgató törekvésekbe. Közismert dolog ugyanis, hogy a szabadkőművességgel akkor megfért az érzés és gondolkozás vallásossága és nem ellenkezett a legmelegebb nemzeti iránnyal sem. Bizonyára kapcsolatban van ezzel Kazinczynak a Martinovics-féle káté iránt való érdeklődése és az ermenonville-i böleselő iránt táplált nagyrabecsülése, valamint az a rokonérzés is, mellyel fejlődése kezdetén materialisztikus eszmék iránt viseltetett. Nála, a nagy idealistánál, ez másként alig is volna magyarázható. Hiszen később még az empirizmusnak is ellene nyilatkozik.

Platonnal is igen korán kezd foglalkozni, Kantot is megismerteti vele Sipos Pál és később is gyakran hivatkozik a nagy idealista böleselőre. Az idealizmus mellett többször hitet vall. «Az a baj. — írja Ponori Thewrewk Józsefhez 1814-ben — hogy Kant örökké érthetetlen lesz azoknál, akik őtet nem tanulják, akik őtet nem értik s gyűlölik; az a baj, hogy könnyű empirikusnak lenni, idealistának

¹ A kéziratos jegyzéket Kazinczy Gábor kúriai bíró úr szíves engedelmével lemásoltattam, s hogy hozzáférhetőbb legyen, a debreceni egyetem magyar irod. tört. szemináriumában helyeztem el.

nehéz.» (XIV. 173,¹) Mindazáltal elhatározóan egyik bölcséleti irányhoz sem csatlakozik.

Világnézetét. főleg vallásos vonatkozásban, véglegesen leszűrt alakban mutatja 1803 márc. 3-án Puky Ferenchez intézett levele. Ebben említi, hogy nagyatyja vallásos nevelésben részesítette, de Zemplénbe visszakerülve, itt kissé frivol környezetbe jutott. De Török gróf és Szentgyörgyi István pataki professzor hatása alatt vizsgálat alá veti álláspontját. Istent eddig sem tagadta, bár a teremtés munkáját nem értette. A lélek halhatatlanságában sem tudott hinni, de azt tudja, hogy aktív erő, tehát nem anyag. Az erkölcsi világban éppoly böles és változhatatlan rendet lát, mint a fizikaiban. Eme rendnek és törvényszerűségnek a lényege és alapja pedig ugyanaz, amit az üdvözítő így fejez ki: mennyei atyánknak akarata nélkül egy hajszál sem eshetik le fejünk-ről.² Érzi, hogy ennek a hatalomnak kezében mindnyájan eszközök vagyunk, sajátos feladatokra kiválasztva. Ő maga is bízik ilyenén magasabb elhivatásában. Erre a meggyőződésre jutva, közelebb érzi magát istenhez. És ez a hit boldogítja; annyival inkább, mennél több tépelődés útján jutott birtokába, mert meggyőződése, hogy nem hisz senki igazán, aki előbb nem kételkedett (III. 356.)³

Így, bár alkalmasszerűleg mindig szívesen elmerül egy-egy érdekes kérdés fölött mélyebb elmélkedésekbe, rend-

¹ Ez a jelzés mindannyiszor Kazinczy levelezésének akadémiai kiadására vonatkozik. Kötet- és lapszám.

² «Egynek is közületek csak hajszála is nem esik el fejeről.» Ap. Csel. XXVII. 34. V. ö. I. Sám. XIV. 45., I. Kir. I. 52., Máté X. 30., Luk. XII. 7., XXI. 18.

³ A gondviselésbe vetett hitet Kazinczy mindig boldogítónak mondja, s bár nem volt dogmatikus keresztyén, vallásos hitéről sokszor nyilatkozik. (Többek között VI. 483., X. 374. stb.) — Hogy az olvasó figyelmével kísérhesse a K. felfogásában nyilvánuló fejlődést és esetleges változást, idejegyzem az évszámokat, melyek az egyes kötetek első és utolsó leveleinek keltezését jelzik. Az I. k. tartalmazza az 1763—1789., a II. az 1790—1802., a III. az 1803—1805., a IV. az 1806 jan. 1—1807 ápril. 30., az V. az 1807 máj. 1—1808 jún. 30., a VI. az 1808 júl. 1—1809 szept. 30., a VII. az 1809 okt. 1—1810 jún. 30., a VIII. az 1810 júl. 1—1811 jún. 30., a IX. az

szeres bölcselő mégsem válik belőle. Ebben gátolta őt minden idealizmusa mellett is erős gyakorlati érzéke és törekvése, mellyel élő irodalmat s annak kifejezésére alkalmas nyelvet akart teremteni; másfelől erős szenzibilitása, mely nem leli kielégülését az észrendszerekben. Kazinczy az erős érzelmek embere volt; főleg pedig az életnek, a természet és az emberi elme alkotásainak a szépsége töltötte be lelkét. A szépség volt előtte a legmagasabb érték, melynek, legalább a saját szempontjából, mindent alárendel. Fő gyönyörűségét leli a «szépmesterségekben» (XI. 113.). Boldogan eldicsekszik vele, mikor Patakon Lónyai felkéri, hogy az ifjúság számára irodalomtörténetet s esztétikát írjon (XVIII. 111.) s éppúgy akar jó író, mint jó ember lenni (XVI. 39.).

Ami azonban szellemi életének színvonalát magasan kortársai fölé emeli, művészeti élményeinek mélysége és gazdagsága. Íróink ugyanis ízlésüket, szinte a legújabb időkig, csaknem kizárólag irodalmi tanulmányokkal fejlesztették. A képzőművészeti alkotások élvezése még legnagyobbjaink lelkéből is hiányzott. Sajátságos, hogy még a bécsi testőr-írókat sem érintették erősebben a Belvedere halhatatlan műdarabjai. Kazinczy lelke szinte megmagyarázhatatlan szomjúsággal fordul feléjük. Bécsbe megy, hogy élvezze azokat (X. 245.). A szent-István templomot átjárónak használja, de nem azért, mint az utca népe, hogy útját rövidítse, hanem azért, «hogy addig is, míg egyik ajtótól a másikhoz ér, — mint mondja — lelke azt a nagyságot, melyet itt a szem lát, érezhesse» (X. 169.) s a Belvedere-t, valamikor csak nyitva van, «reggel óta délig, dél óta estig» állandóan bújja (*Pályám emlékezete*, 84.). Lassan bontakozó művészeti kultúránkat élete végéig élénk figyelemmel kíséri.

1811 júl. 1—1812 jún. 30., a X. az 1812 júl. 1—1813 júl. 31., a XI. az 1813 aug. 1—1814 júl. 31., a XII. az 1814 aug. 1—1815 jún. 30., a XIII. az 1815 júl. 1—1816 febr. 29., a XIV. az 1816 márc. 2—1816 dec. 31., a XV. 1817 jan. 1—1818 márc. 31., a XVI. az 1818 ápril. 1—1819 dec. 31., a XVII. 1820 jan. 1—1821 dec. 31., a XVIII. az 1822 jan. 1—1823 dec. 31., a XIX. az 1824 jan. 1—1826 márc. 31., a XX. az 1826 ápril. 1—1828 dec. 31., a XXI. az 1829 jan. 1—1831 aug. 20-ig kelt levele.

1829-ben Guzmichhoz intézett, a Váczy gyűjteményéből ki-maradt levelének nagy részét Pest-Buda művészi életének szenteli. Ujjongva említi, mennyire fejlődött utolsó időzése óta! A kettős városnak immáron 60 festője van! Felsorolja Pest képárusait, kik szintén nagyon megszorodtak. Majd néhány klasszikus mű náluk található metszeteit írja le, Verner Horace Arcoleját, Rafael Transfiguratióját, Claude Lorraine s mások képeit.¹

*

A művészetek és a szépség imádása különben is érzelmes lényét még inkább elfinomítja. Tudjuk, magának s író társai-nak sokszor csekélyke vagy éppen csak vélt sikerei is mennyire elragadják. Külső viselkedésén is a lélek belső finomságaitól sugalmazott nemes előkelőség és az életformák emelkedett szaloniassága ömlött el. Ezért a legérdekesebb eszmecserét sem engedte társaságában vitává élesedni. Erre jellemző a zsidókérdésről *Pályám Emlékezeté*-ben följegyzett párbeszéd: «A zsidó is ember» — mondá Niczky. — «Bár polgár s munkás polgár is volna — felelém s a szó új témára vive bennünket.» (*P. Eml.* 98.). De «a szép társaságok tónu-sát» a kritika elmérgesedésével szemben is hangsúlyozza. (XXI. 493.)

Ilyen mértéktartás jellemzi még Döbrenteivel szemben is, kitől a legsúlyosabb fájdalmat kellett elszenvednie. «Nekem nemcsak írásod ellen van panaszom. — írja élete végén Döbrenteinek 1827-ben — hanem sok egyéb nemű bántásid ellen is. Ezt elég említenem. s elhallgatok. Személyemmel tehetel tovább is, amit akarsz. Élj szerencsésen.» (XX. 232.)

Érzelmi élete mélységének és gyöngédségének érdekes emléke az a két fehér márványból fekete alapon nyugvó hamvveder, melyet a széphalmi mauzóleum őriz a Mester emléktárgyai között. Kazinczy későbbi neje, Török Zsófia grófnő, előzőleg egy francia emigránsnak, Maximilian Comte d'Etoile-nak volt eljegyezve. Mikor aztán Kazinczy az ő szeretett Sophie-ját nőül vette, a grófnő korábbi vőlegényétől

¹ Néhai Harsányi J. közlése. Kiadva a pótkötetben 5694. sz. a.

kapott leveleket elégették s azok hamvát a két urna őrizte a Kazinczy íróasztalán.

Érzelmessége mégsem lágyítja el annyira, hogy egyéniségét megtagadná. Sőt, főleg az írók javára, annak jogait a mások számára is követeli. Ő maga belső érzéseit senki kedvéért nem hajlandó megtagadni (XVI. 329.). Azt tartja, hogy «aki valami jót akar csinálni, nem azon van, hogy a más javallását nyerhesse meg, hanem hogy a magáét (XVI. 400.), mert az író maga adja magának mind az életet, mind a halált» (XV. 553.). Nem mások javallása szerint ír tehát, de nem is fél mások gánccsaitól; csak a Szemere kedvéért tesz kivételt (XII. 320.). Írók között szükségesnek tartja az eszmecserét, de azért fenntartja számukra a teljes szabadságot (XX. 460.). Nem korlátozhatja őket sem a tekintély, sem a szabályok; ők a nyelvnek az urai s maradandóvá csak az lehet, «amit az idő ő utánok szankcionál» (XVII. 522.). Mindezt a természet rendeli így, mert kinek-kinek más utat mutat ki vagy a természet, vagy a sors, vagy a saját gondolkozása (XVI. 540.). Azért legjobb, bármely kísértéssel szemben is megőrizve a saját individualitását, mindenkinek a saját szemével látni (XXI. 498., I. 440.); mert amint mindenki a maga ízlésével ízele, ugyanúgy szellemi ízlésünk is szervezetünkötől és nevelésünkötől függ, nem pedig akaratunktól (XVI. 142.). Azért Kazinczy irodalmunk legszebb virágait annak tulajdonítja, hogy íróink szabadon irányítva egyéniségüket, mertek eredetiek lenni (XVI. 204.). Természetes hát, ha keresi — legalább úgy mondja — írók dolgozataiban egyéniségöket, mint írja, «az író önségét» (XVI. 205.). Eme fölfogás következményeként kifejezetten is az irodalmi demokrácia híve: «Weit besser wir leben in einer literarischen Demokratie, . . . als unter dem eisernen Stabe eines geschmacklosen Praetors» (X. 325.).

*

Ez az írói souverainitás azonban nagy felelősséggel jár. Egy angol íróra hivatkozással, fiatal íróban semmit nem lát dicséretesebbnek, mint törteni tudni. De ő még hozzáteszi, hogy ez áll a nem fiatalokra is (IX. 283.). Ezt nem győzi

eléggé ajánlani író társainak (XII. 185.). Szerinte íróra is áll a festő gyakorlata, ki munkája közben «sokat krétáz, amit ki fog törleni» (XVI. 199—200., XVI. 231.). Úgy véli, hogy sok író sokat nyerne vele, ha munkája egy részét elégetné (VI. 122.). Poéta. virágai közé. ne szedje föl a szemetjét is. Hivatkozik Goethére, ki sokat kihányt régebben már megjelent darabjai közül, midőn Cottánál verseit újra kiadja; bár azt is megengedi, hogy lehetnek esetek, mikor még a gyöngébbnek ítélték sem rosszak, s itt Schillert említi fel (XI. 405.). Alapjában mégis azt tartja, hogy «a vers inkább kevesebb legyen, de mind jó. A meglehetősen poétai művek írtóztatók . . . A legszebb darabokra is homály ugrik vissza a meglehetősekről, melyek éppen azért, hogy csak meglehetősek, már rosszak» (VII. 190., XIV. 346.). «Munka csak akkor jó, mikor jobba semmi erőlködésünk nem teheti többé» (XVII. 276.). Ismeretes, milyen szigorral alkalmazta elvét Himfyre (XIV. 346.).

Tűzbe felét! Vetem.

Újra felét! Im.

Harmadikát még!

Lángol az is.

Jer most: vár az olympusi kar.

(Himfy. *Összes költ.* I. 100. Abafi-kiadás.)

Himfy-bírálatában is ugyanezt mondja. Sőt, az író és kiadó viszonyáról vallott nézetére jellemzően egyenesen kifogásolja, hogy a kiadó, Péteri Takács József, a szerzőtől mért nem kért felhatalmazást arra, hogy «a megsikamlásokat» s «mindazt, ami vétkes, irgalom nélkül törölhesse» (Erdélyi Múzeum, 1814. I. 84.¹).

Ugyanezt ajánlja Édes Gergelynek is, főleg a leoninusaira. S amit másnak tanácsol, magával szemben is megtartja: kész elégetni a magáét is, ha nincs egészen megelégedve vele (XX. 182.). Az illetén fáradsággal s gondal természetesen arányban áll az eredmény, mert «csekély az a jutalom, amit csekély munka ad» (XVII. 228.). A gond-

¹ Az egész bírálat terjedelme 72—89 l. Előbb a bécsi Annalenben 1809 szeptemberben jelent meg név nélkül.

nak és fáradságnak azonban, mint egy epigrammjában helyesen emeli ki, nem szabad a műből kiütköznie :

Nem szeretek nehezet, ha nehéz; könnyút nem, ha könnyű;
Ez s amaz együtt dísz, mint külön állva hiba.
Úgy kell ami nehéz, ha nem érzeti vélem, hogy az volt.
S a könnyű, ha simult sok faragásra leve.

(Könnyű és nehéz. Össz. költ. I. 116.)

A nyilvánosság, melyre az író számít, a felelősség mértékét még fokozza. Azt mondja, hogy «publikum előtt gondosabban kell még a leveleknek is hangzani, mint amit sietve irogatunk egymásnak» (XVI. 360., XII. 103.).

Elveit itt is önmagával szemben érvényesíti legkíméletlenebbül. Ismeretes, műveit mily sokszor — a *Pályám Emlekezetét* például hétszer — dolgozta át. *Bácsmegyei*jéről mondja, de minden munkájára áll, hogy «nincs benne egy komma is, melyen ki ne leste volna, ha így lesz-e jobb, vagy amúgy?» (XII. 105.). «Égtem érted s te szeretted» kezdetű daláról azt írja, hogy véres verejtékébe került s eszten-dónél tovább faragcsált rajta (XVIII. 96.). Egy másiknál már avval dicsekszik, hogy csak egy éjtszakájába került (I. 345.). Különben azt tartja, hogy «könnyebb nehezet írni, mint lágyat és pajkosat» (XVIII. 178.). «A nagy könnyűséggel írt vers ritkán ér valamit» — írja egy levelében. Mindez természetesen elsősorban azt mutatja, hogy az e fajta munka nem az ő mestersége.

Így nem csoda, hogy Kazinczy a versírást «sanyarú munkának» (VII. 493.) tartja. Ha azonban neki bevallottan nehezen megy is, azért nem ítél el föltétlenül mindenkit, akinek a vers lábai szaporábban pattannak elő. Legalább ily értelemben ír Döme Károlynak : «Az úr versei ömlenek, holott az enyémekek nehéz munkával vannak pörölyözve. Mind így, mind úgy jó lehet a munka» (XIV. 489.). A mûgond, amivel Kazinczy dolgozik, csaknem az önkínzásig megy; ha valamit gondosabban akar kidolgozni, mindig lefordítja valamelyik idegen nyelvre, melyet ama gondolatnak kifejezésére legalkalmasabbnak vél, hogy lássa, «a nyelv, melyen ír, meg nem csalta-e» s úgy véli, «ez a fáradság ritkán hagyja jutalom nélkül» (VII. 383.).

Kazinczy a nehéz dolgozasmóderért azzal vigasztalja magát, hogy ha aztán munkája sikerül, nincs jutalom, mi fölülmúlná az e fölött érzett örömet. Ezt az örömet és megelégedést, valamint magának a munkának a gyönyörét tartja a költői munka legszebb jutalmának (XVIII. 22., VII. 348., VII. 493.). Ellenben «akit csak a taps és nem a teremtés öröme szólít munkára. — mint bölesen mondja — jól teszi. ha soha semmit nem ír».

De nagyra veszi a jók elismerését is. «A jók vélekedése szintoly szükséges, mint a mindennapi kenyér» (XVIII. 145.). Jó embereknek a tanácsát becses dolognak tartja. «Boldog. — úgymond — aki dolgozását, minekelötte sajtó alá ereszti. másokkal láttathatja» (XXI. 498.). Boldogsággal tölti el az is. ha a mások lelkét nemes érzésekkel, emelkedett gondolatokkal gazdagítja. «A dolgozó főknék az a legszebb jutalma. — írja egy helyt — hogy érzik. hogy sokaknak nyujtanak örömet» (VIII. 30.). «A szívet. a fantáziát nemesíteni — mondja másutt — nem hasztalan igyekezet» (VIII. 568.). Ebben és a nagy emberi közösség fejlesztésében keresi jutalmát. «Mely szép azt látni. hogy szíveinknek énekeinkbe öntött érzései a mostani kornak és a jövődőknek jobbait barátainkká tették! de mely szép az is. midőn a jobb lelkek, kifejtözve azon vasláncok közül. melyek az egymásra méltó lelkeket külön fogva tartják. egymást felkeresik. egymáshoz csatolódnak s így triumfálván az időn s távolságon. barátokká lesznek» (X. 143.). Ebben látja s keresi ő maga is a halhatatlanságot (II. 473.).

Kazinczy írói egyéniségének általános jellemzése ugyanis nem volna teljes. ha föl nem emlitenők. hogy mindezekon fölül ő bizony a halhatatlanság örök dicsőségére számított és vágyott. Mintegy saját legtitkosabb óhajáról lebbenti föl a fátyolt a napoleoni adoma felújításával: «Nekem a jók szeretete az. — így kezdi Kazinczy az elbeszélést — ami a nagyoknál a dicsőség. és ha ily kis ember számára illenék azt mondani, amit Bonaparte mondott Fiorellának ezen szavaira: De generális, te fiatal vagy s nincs semmi passziód! . . . — Van! — felelé Bonaparte — egy oly passzióm van. amely abszorbeál minden más passziókat. örökké akarok élni a nagy

és jó emberek emlékeztében! — én is azt mondanám» (III. 491—2.). Íme, a halhatatlanság szivárványa! Ezzel csak az ér föl az ő szemében, midőn egy munkájában megöregedett ember «azt látja, hogy oly ifjak által váltatik fel, kik azon sokakat már elkészülve levén. szabad futással fognak fut-hatni» (XVII. 228., 490., XX. 480.). A széphalmi mester ezt meg is érte és láthatta méltó utódait. A reményeiben és boldog várakozásokban soha meg nem fogyatkozó nagy opti-mistát tartósabban még csalódásai sem keseríthették meg; nem még a Döbrentei akadémiai titkársága sem, melyet — miután egész vagyonát fölemésztették a hét gyermek, a csa-ládi perek, a gazdálkodás balsikerei és az irodalom — annyi jogos reménységgel várt önfeláldozása jutalmául; nem még az sem, hogy a gyorsan fejlődő újabb babérerdők lombja kezdte túlnőni a régi hajtásokat. Egyensúlyát s kedélyének derűjét fenntartja önérzete; ezt pedig bizonyára táplálta annak tudata, hogy mindig erős önbírálattal dolgozott s min-dig a legjobbra törekedett. Mivel úgy gondolta, hogy «nem az az ész, az igazi ész, amit a vulgus néz észnek, hanem valami fentebb valóságú ész» (VII. 322.), «a pulya embernek ideája sincs a nagyról s mindig csak a konvencionális nagyságot nézi» (VII. 276.). Azért ellenségeinek kicsinyléseiben a saját törpeségüket látta. «Lélek kell a nagyság megfogására!» (XVII. 385.) Ő hitt is a maga halhatatlanságában, nemesak nagy és becsületes munkájának joggal elvárható jutalmaként, hanem azért is, mert úgy érezte, hogy munkájának gyümöl-cseire és az ő eszméire szüksége van az utókornak. «Szük-ség, — úgymond — hogy a később kor ismerje gondolkozá-somat» (VIII. 35.).

*

A műgond, amellyel Kazinczy dolgozott, a kínzó önbírá-lat, mellyel minden sorát kísérte s mely sokszor annyira el-véknyította és halavánnyá tette verseinek tónusát, az egyé-niség jogának minden tisztelete mellett is egészen természe-tesen vezette őt arra a gondolatra, hogy a mások ítéletét rend-szeresen föl kell használnia az irodalomnak. Kazinczy idejé-ben, főleg működésének második, Kufstein utáni korszaká-

ban, irodalmunk a kritikára valóban nemcsak megérett, hanem legfőbb szüksége is volt rá, annyival inkább, mert másokban ez a műgond általában nagyon hiányzott. Tanulmány és ízlés dolgában is nagyon el voltak íróink maradva; hézagosság és egyoldalúság jellemezte műveltségüket. A tehetséget is legtöbbször csak buzgóság pótolta. Ily körülmények között Kazinczy merészen és teljes joggal száll síkra a kritika mellett. Olykor szokatlan élességgel is. «Feltette sok a himpellér író; ezeknek korbács kell!» (VIII. 86.). Azért úgy véli, hogy nagy kárára van irodalmunknak, hogy «mindig csak nyaljuk egymást» (IX. 49. Itt aztán kissé megfélemledik arról, hogy ebben ő maga is vétkes!). Egyébként helyesen ismeri föl, hogy «igen jó dolog a korholás és korhóltatás» (XVI. 231.), mert nélkülök «nincs kisimulás» (XVI. 56.). «A recenzió legjobb iskolája mind az írók, mind az olvasók publikumának» (XV. 520.). «Recenziók nélkül nem fogunk haladni» (VII. 345.). «Mi lesz belőlünk, ha a publikum oktatása miatt recenziókat nem lesz szabad fölvenni? Az ízlést semmi sem mívelheti inkább» (XV. 453.). Irodalmunk érdeke megkívánja hát, «hogy keféljünk, ahol kell, mert egyedül ez a sanyarú mód verheti el álomkórságunkat; ez nyithatja meg szemünket, hogy ösmerjük magunkat, egymást és a nyelv s szép törvényeit» (VIII. 463.). «Aki annyira el van telve magával, hogy nem tűrhethné, ha recenzense megvesszőznék, csak annyit érne seregünkben, mint a katonák közt az, aki azért nem menne esatára, hogy egy-két karcolás eshetnék vékonybőrű pofácskáján» (XV. 445.). Mindenki ejthet hibát, azért «nagyon gyermekesen hiú, aki tömjéne kap» (VII. 72.). Kazinczy előtt kedvesebb a kíméletes gáncs, mint a fullasztó tömjénezés (U. o.). Sőt még ha igazságtalan, azt is kedvesebben veszi, mint a halmozott magasztalást (VII. 47.). Úgy véli, a kritika, ha nem merő «aggatózás», még a gyöngéket sem bánthatja (VII. 445.). «Az igazítás, ha jó, éppen nem fáj» (VII. 194.). Különben is «a munka védi magát, ha jó; ha nem jó, a védelem jóvá nem teszi; de igen, nem jóvá a védőt» (XVI. 56—7.). Azért elsősorban magát szánja rá a kritikára, mert úgy látja, hogy «literatúránk nem annyira a resten írás, mint az igen is szapora írás által veszt» (II. 223.). S másokat is a kritika

művelésére buzdít (VII. 67.) s azért végtelenül sajnálja, hogy Kölcsey oly hamar «el hagyá magát némítani» (XV. 414.). De óv attól, hogy «vastag» s epés ne legyen. bár kissé csipős lehet (XV. 353., VII. 67—68., VIII. 463.). «Mocskolódni nem szabad, de a fenytékkal az írókat arra kényszeríteni, hogy jól dolgozzanak. nem csak szabad, de kötelesség is» (XV. 415.), «mert jó a korholás, jó a vetélkedés, csak nemtelen lélekkel ne történjen» (XV. 114.). Mikor pedig fölmerült az aggodalom, hogy a kritika elriasztja íróinkat, Kazinczy azzal nyugtatja meg magát és másokat, hogy «mindig lesz író, ha mindig ostorozzák is őket s a recenzióból, ha az olyan jó, többet tanul az olvasó, mint sok olvasásból». Különben sem «azt kell tekinteni, hogy ezt vagy amazt nem bántjuk-e meg, hanem hogy lesz-e haszna, ha ezt s azt kimondjuk» (XVII. 314.). Azért a rosszak ellen kíméletlenséget hirdet, a megtévedtek ellen pedig bátorságot, mert «mindig az volt bajunk, hogy az írók nem rettegván az ostort, gond nélkül írtak» (XV. 353—4., VIII. 86.). Mindazáltal távol áll tőle, hogy a saját kritikai tevékenysége számára csalhatatlanságot követeljen. «Magam csalhatatlannak tartani nem akarom, sőt nem is tartom» (XV. 414.). Ezt vallja Kölcseyhez írt levelében másokkal szemben is (XI. 103.).

Amit általában tart a kritikáról, ugyanazt alkalmazza önmagára is. Tatay Jánost arra kéri, ha munkáinak megjelent három kötetéről valamit hall, ha jót, ha rosszat, főleg «ha okkal támogatott rosszat», írja meg neki, mert őt a dicséret meg nem szédíti, de a gáncsra kíváncsi, «hogy, ha fontos, megtérhessen, ha haszontalan, megcáfolhassa» (XII. 325.). Számos más helyen kifejezést ad ebbeli kívánságának (pl. XII. 210., VII. 31., XV. 115.). Csak azt köti ki, hogy a bíráló mindenkor tartsa meg az írói erkölcs szabályait. Így barát ne idegenek előtt tárgyalja hibáit, más oldalról legyen méltányos és igazságos (II. 262.). Nem érzi magát megbántva a bírálattól, ha az nincs vele megelégedve; hanem az bántja, ki «orozva» támad (XV. 115.). Súlyt fektet a bírálat indítékaira. «Nem az a kérdés, — írja Dessewffy József grófnak — mint ítélsz felőlem . . . hanem az, hogy . . . igazán hoztad-e ítéletedet. Ha igazán, úgy senkinek sem lehet panaszja, mert

nyomatott munka felől szabad kimondani az ítéletet, csak . . . az ítélet alapos legyen és sem barátságból ne eredjen, sem gyűlölségből ne» (XII. 371.). Sajnos, az emberi gyöngeség e részben magát Kazinczyt is nem egyszer félrevezette. Tévedéseinek alapja azonban rendszerint saját irányához, erősen vallott elveihez való egyoldalú ragaszkodása volt. Eltagadhatatlan azonban, hogy ítéleteiben is mindig nemes és előkelő életfelfogás vezette. Mint írja is, «amit magunk nem akarunk mondani, legszebb mással sem mondatni» (XV. 121.). Szükségesnek véli, hogy az igazságot még barátunk ellen is védjük, de hozzáteszi, hogy «ellenségünk ellen sem epével» (XV. 538.). Az erős bírálattal szemben ő talál vigasztalást: «írásom vétkeit látni fogják a jobbak s vétkeik nem lelnek követőket» (XII. 326.). Egyébként maga részéről megveti «mind a tapsot, mind a kacajt» (XII. 202.).

Olvasva Kazinczynak a kritika szükségéről és nélkülözhetetlen szigorúságáról vallott nézeteit, méltán csodálkozhatunk, hogy kritikai eljárásában oly sokszor, sőt mondhatni, egészen eltér azoktól. Határozottság és a hang élessége szempontjából elméletileg vallott elveihez még legközelebb két epigrammgyűjteményében, a *Tövisek és virágokban* és a *Gyomok és virágokban* áll. Elhatározás és bátorság nem hiányzott nála. Többször fogadkozik, hogy «amit hasznosnak ítél a közügyre, mindig lesz bátorsága elmondani, mert a categoricus imperativus ezt parancsolja» (XVI. 257.). Nem ijeszti meg a veszedelem, mikor szükségesnek látja, hogy szóljon (XV. 529.). Ízlése is volt, mit, hogy e helyen röviden csak néhány jellemző példával igazoljam, bizonyít egyebek közt rajongása Goethéért, Kotzebuet lesújtó ítélete (XVIII. 146., X. 149., VIII. 78.); továbbá, hogy ő volt, ki a mi íróink között szinte fölfedezte Zrínyit (XV. 522., XII. 300., 383.); vele összemérve meglátta Gyöngyösi fogatkozásait (XV. 175.), élesen elítélte Dugonics és Gvadányi költészetét (II. 223., XV. 175., I. 191.) stb. Az, hogy Daykát elébe tette Berzsenyinek, egy nagy ember tiszteletreméltó tévedése, mitől a legnagyobbak sem mentesek.

Azért ennek magyarázatául csak két körülmény szolgálhat. Az egyik lelkének érzelmi finomsága. A bírálóknak már

magában a közvetlenségében nyilvánuló érdekessége tartózkodóvá tehetette. Ellenben a költői alak egyébként bármily élezett is, a formának bizonyos finomságát érvényesíti; a súly a kifejezés művészi értékére esik s másodérdekűvé lesz a tartalom. Ez megfelelt az ő formakultuszának s inkább megnyugtatta kissé nőiesen elfinomult ízlését, mint a prózában vívott szócsaták. Kritikai epigrammjairól egyébként maga is többször nyilatkozik: «Sok szabad versben, ami prózában nem szabad. Nem bántanám őket epigrammaimban, de a publikum így talán megérti, hogy azok nyelv- és ízlésrontók, különben meg nem érti. Keveset bántok és egyet sem nagyvon» (VIII. 256.). Epigrammaiban fesztelenül szól; nyíltan meg is mondja:

«Bántani más tadság...» — s más a lélektelen író?

Azt hozzád s hozzám nem köti semmi kötél.

(Epigrammai morál. Össz. költ. I. 107.)

A másik magyarázó okot gyakorlati szempontokban kell keresnünk: első sorban irodalmi nyelvet akart teremteni. Azért kritikai szempontjait is ez a törekvése szolgáltatta. Az ő korában ez volt a helyes munkabeosztás. Először a nyelv külső eszközeit kellett megteremteni, hogy hordozójává lehessen nagy elveknek és méltó kompozícióknak. Azért érdeklődését új íróknál egészen a nyelv foglalta el. Pszichológiailag érthető, hogy célja közömbössé tette a tartalmi értékek iránt. Igaz, hogy műremekben összeolvad tartalom és alak szépsége. De hol voltunk mi attól Kazinczy korában?! Legyünk méltányosak s valljuk be, hogy a gondviselés Kazinczyban adott nekünk olyan embert, akinek a tulajdonságaira volt éppen szükségünk e korban s aki irodalmunkat vezette annak a föladatnak a megoldásában, ami akkor megoldható volt és amire további nagy dolgok elvégzéséhez a legnagyobb szükség is volt.

*

Így tehát Kazinczyt, ha történelmi távlatba állítjuk be, aminthogy megítélése másként nem is lehetne helyes és igazságos, semmivel sem kisebbíti annak megállapítása, hogy őt elsősorban, az új irodalommal szemben pedig kizárólagosan,

a formák szépsége érdeklí s ebben is magának a nyelvnek az esztétikája. Éppen azért a szép fogalmának a körülírásába nem igen mélyed el. E tárgy körül általában a fölületen marad. bár különböző alakban sokszor fölveti a kérdést:

... Kell-e törvény, kell-e szépre példa?
S nem széppé a szépet s a rútat viszont
Nem rúttá e kettő kénye teszi-e?

(Berzsenyihez. *Össz. költ.* II. 18.)

Az esztétikai elmélet és gyakorlat viszonyában helyesen ismeri fel a középutat. Tudja, hogy elmélet senkit sem tehet költővé. «de — úgymond — jaj annak, aki verseket a leckézések értése s a legméltóbb példányok ismerete, gondos összehasonlítása nélkül irogat» (XX. 346.). Mindazáltal közelébb áll a gyakorlati magyarázathoz, ami természetes is, mert nem tudományos, hanem az irodalmi gyakorlat szempontjából teszi megjegyzéseit. Ily értelemben írja Kiss Jánosnak: «... aki jó munkák körül képi izlését, esztétikai metafizikálás nélkül is eltalálja az igazi szépet, s aki ehhez érzést nem viszen, azt a metafizikázást érteni nem fogja» (XXI. 41.). Azt, hogy Szemere Pál nehezen versel, annak tulajdonítja, hogy sok esztétikát olvasott; de mindjárt hozzá teszi, hogy ez azért nem baj, mert «Lessing ennek tulajdonítja, hogy a dramaturgiában s drámák írásában oly sokra ment» (VII. 448.).

Tisztában volt az esztétikának, mint tudománynak, böleseleti jellegével: azért írja Döbrenteinek, hogy «az új filozófiával — ami alatt e kor magyar böleseleti műnyelve a Schelling objektív idealizmusát érti — igen jól legyen ismeretes, aki esztétikát akar írni!» (IX. 326.). Irodalom szempontjából azonban az izlést és intuiciót mindennél előbbrevalónak tartja (XXI. 492.). Sőt, nagyon helyesen, az elméletet is az esztétikai élményből kívánja levezetni. «Maga a teória is az érzés rezultátuma» — írja Bajzának (u. o.). Azért nem szűnik meg panaszkodni izlésünk «művelatlensége» miatt, amiért «ílagóriának nézzük, ami előttünk új» (XVII. 352.). «Tiszteletes dolog a grammatika és esztétika. — írja Kölcsey esztétikai elmélkedéseivel kapcsolat-

ban — de még a poshadt Adelung is jobbnak vallja az ízlés kimívelését» (XX. 248.), mert minden az ízlésből származik (XVI. 258.). És, hogy az ízlés az intuició tudattalan és rejtelmes útjain át ítél és teremt. azt is bölcsen látja. «Nem mindég adhatjuk okát mindennek : néha elég, ha érezzük, hogy az így vagy amúgy van. S a fődolog mégis mindég csak az lesz, hogy írásunk a szép nemében szép legyen» (XIX. 181.). Guzmicshoz is ily értelemben ír : «Lelkünknek megmagyarázhatatlan különlegességei közé tartozik az is, hogy nem azt csináljuk, amit szeretnénk és akarnánk, hanem ahova bennünket egy ellenállhatatlan hatalom von vagy tol» (XXI. 19., XVI. 96.). Ez, ha általánosságban utal is az inponderábilék szerepére, lényegében mégis az írói munka intuitív jellegére is áll. A szép és rút viszonyának magyarázását is az intuicióra bizza :

A rút : rút! — — «De mi teszi tehat, hogy az isteni Pallas

Keblén Gorgonnak vad feje bájos alak?»

Nem tudom; a művészt kérdd. — — «Ő sem tudja.» — — Ne kérdd hát :

Kérd szemed és szíved, érzeni s látni ha tudsz.

(A vétkes szép. *Össz. költ.* I. 127.)

Ebben Kazinczyt az is jellemzi, hogy a kérdésen megakadt a szeme. Esztétikai érzéke mellett egyik nagy bizonyossága, hogy a rútnek meglátta szerepét a szépben. Egyébként ellentétes felfogásokkal szemben is hirdetve a megértés és türelem jogosságát, minden vitán fölül álló törvény gyanánt csak azt ismeri el, «hogy amit adunk, szép legyen» (XX. 441., XIX. 181.).

Egészben véve az esztétika és irodalmi gyakorlat valamint az esztétikai élmények viszonyát nagyon helyesen állapítja meg egy epigrammjában, hol az iskolás pedantériával szembeállítja az esztézist s óv attól, hogy elméletek követése fesszé tegye az író :

Járj egyenest! Ki ne térj! így rendeli az iskola : nem jó

Ami szabásom előtt helytelen, ami hibás.

Járj szabadon, ne remegj! mond esztézis : és ha van ok rá,

Térj ki! ne hidd, hogy szép s jó lehet, ami fesszes.

S a zseni pártázott fővel jó, s szankcionálja

Amit az iskola tilt, amit az esztézis hágy.

(Az iskola törvényei. *Össz. költ.* I. 92—3.)

Osokonainak is azt írja, midőn figyelmét Sulzer, Batteux és Eschenburg elméleti tanításaira felhívja, hogy mégis «az aesthesist inkább e nagy példányokból kell meríteni» (III. 33.).

*

Amily forradalmár volt nyelvújító munkájában, oly mértékben tudta élvezni az ízlés évszázados fejlődésén keresztül próbát állott patinás szépségeket. Ő maga is vágyott az archaizáló szépségek babérjára. Berzsenyivel mérve össze a maga dolgait, boldog dicsekvéssel mondja: «... ha magamnak a magam dolgozások fölül szólanom szabad, azt mondanám, hogy a régi ízlet az én verseimen van legigazábban. Berzsenyi méltán tiszteltetik mások által és én általam. (csudáalom tüzét, teremtő erejét. De legjobb ódája is tiszta ízlet-e?)» (XX. 194.). Igaza volt a széphalmi mesternek, mikor velünk együtt csodálta a Berzsenyi tüzét és teremtő erejét; csak hogy az összehasonlítás nemcsak ebben — általában is a Berzsenyi javára dől el. — A régiek tisztelete mellett követésre ajánlja Kazinczy a nagy kortársakat is; természetesen tartja, — bár más vonatkozásban — hogy «azokat tegyük leginkább példányunkká, akikkel egy korban állunk» (XVII. 126.).

A régi szépségek tisztelete azonban nem teszi egyoldalúvá. «A régít azért kell követni, mert szép; és így valami szép, azt mind kell» (XVII. 352.). Bár az ő irodalmi s művészi hagyományokon fejlett választékos ízlése különös örömet találja ezekben, többször élénken tiltakozik minden conventio ellen. «A szokás több, mint törvény, de csak néhol» (XIV. 450.). Külön epigrammban is megénekli a szokottnak és szokatlannak viszonyát:

Berki szokottat imád. Nekem a kecses, ami szokatlan;

S kényesb vagy makaesült ízletem újnak örül.

Amit Berki szeret, megavúlttá válhat; az újért

Hamvamat a maradék áldani fogja, tudom.

(Szokott és szokatlan. *Össz. költ.* I. 89.)

Természetesen a tömeg a szokottat kedveli. Azért rút dolognak tartja, mikor valaki «magát a buta sokaság béres szol-

gájává teszi s azoktól akar csodálatni» (VII. 396.). Magáról Berzsenyinek egyenesen ezt írja :

... Ő (t. i. Báróczy) tanított
Engem szemérmes-édest selypíteni
S távozni durva nép beszéditől
S nevetni a durva nép vad gúnnyait.»

(*Összes költ.* II. 18—26.)

Fentebb is láttuk már, hogy irodalmunk legszebb lapjait íróink újat merő bátorságának tulajdonítja. Bacsányiról s Döbrenteiről is kárhoztatólag mondja, hogy nekik «csak az jó, ami közönségesen van elfogadva... Nekem az, ami jó és kivált ami szép» (XX. 182.). Határozottan megrója, hogy «mi csak azt tartjuk szépnek, ami szokott» (XVI. 96.). De azért itt sem megy túlzásba. Óv attól, hogy «míg elég színünk nem lesz, addig nem festünk nagy munkát és én nem nézem, új-e a festék, csak jó legyen» — sőt még azt is hozzáteszi — «olykor megelégszem, ha nem jó is, csak tegyen szükségemről» (XIV. 145.), azaz meglegyen a ki-fejező ereje.

*

Kora esztétikai moralitásában sem osztozik fenntartás nélkül, bár több helyt azonosítja a szépet a jóval és igazzal ; így többek között egyik epigrammjában is s ezt idézve egy németnyelvű levelében is :

«Jót s jól! Ebben áll a nagy titok. Ezt ha nem érted :
Szánts és vess s hagyjad másnak az áldozatot.

(A nagy titok. *Össz. költ.* I. 86.)

Was schön sein soll, muss nicht nur gut bearbeitet sein, sondern auch gutes sein» (VI. 114.). Ezen kívül epigrammjai-ban még két helyen azonosítja a széppel a jót :

Kell! mond Kant hidegen, s tedd, mert kell! — — A Mæonida
Tedd, mert szép, mert jó, mert igaz! erre tanít.

(Kant és Homér. *Össz. költ.* I. 71.)

Egy titkot mondanék neked.

De hinni, félek, nem fogod. — —

Ki szól, ki ír jól? — — Aki szépen.

S szépen ki ír? az, aki jól.

Ők ketten egyek ; háborognak.

Mint olykor férj és feleség :

Uram veszít — győz asszonyom.

(A jó és szép. *Össz. költ.* I. 131.)

Természetesen itt nem erkölcsi jóról van szó, a fogalmi rokonság mégis megvan. De azt már felpanaszolja, hogy közönségünk gondja csak arra terjed ki, vajjon «az elébe adott dolgozat jó-e, nem, hogy az író erkölcse javalást érdemel-e vagy feddést?» (XVI. 39.). Ezzel ellentétben egy másik német levélben abban keres kárpótlást, hogyha költők és festők műveiben nincsen erkölcs, legyen legalább érzéki szép (VI. 113.). Csakhogy az érzéki szép is őrizze meg a maga tisztaságát ; mert pl. «a meztelenség (is) csak akkor szép, mikor tiszta emberiség, nem mikor vadság» (IX. 324.). Ily értelemben ítéli el korának tartózkodását a művészi nuditástól s lelkesen hivatkozik a görögökre, «kik templomjaikban is lepel nélkül állíták fel isteneiknek képeiket» (VIII. 568.). Magyar kortársaink mentiségére pedig felhozhatta volna Daniele da Volterrát, aki a kortársak gúnyolódó szavai szerint nadrágot szabott Michel Angelo Sixtus-kápolnabeli Utolsó ítéletének alakjaira . . .

*

A szép konkrét határozmányai közül Kazinczy külön nagyon keveset említ föl. Néhányszor hangoztatja az egység és sokféleség elvét és pedig annak önkénytelen bevallásául, hogy német elméletek visszhangzása gyanánt zsong a fülében, többször németül ismétli : «Einheit in Mannigfaltigkeit» (XVII. 167., XVI. 152.). Az is igen jellemző az eszmekörre, amelyben Kazinczyék mozognak, hogy a nyelv szépségével kapcsolatban fölmerül a kérdés, vajjon az, ami a nyelv részeit köti össze, az egység szépségébe, nem a nyelv géniusza-e? Kazinczy azt feleli rá, igen jellemzően önmagára és nyelvújítási elveire : «Gyönyörű idea, de nem tudni, ha a nyelv géniusza nem egyéb-e? ha ki van-e merítve az idea a definíció által?» (XVII. 167.). Azzal tisztában van még, hogy ami darabos és tarka, soha nem lehet szép (XVII. 354.,

XV. 398.), «csak hogy — teszi hozzá — nem mind darabos, nem mind homályos, nem mind érthetetlen, amit a tanulatlan s gyakorlatlan olvasó néz annak» (XV. 398.). Ez az észrevétele összefüggésben van az ő horatiusi elvével, amely szerint ő válogatott közönségnek énekel. Berzsenyire hivatkozik e részt, akit sok helyt erőltetettnek és sokak számára érthetetlennek tart, de azért nagy költő, mert amit mindenki nem ért, azért az lehet igen szép (XIV. 225.). Viszont amit a sokaság ért s érte lelkesül, nem föltétlenül irodalmi becsű. Ezt egy csípős epigrammjában is kifejezi :

«Engemet a sokaság ért s kedvel.» — — Pórsereg, erre!
Lőrét árulok s nyírvizet; édes ital!

(Fentebb stílus. *Össz. költ.* I. 90.)

Ugyanílyen értelemben válaszol Csenkesz-fai Poós Andrásnak is, az Euryalus és Lucretia megverselőjének, aki munkáját azzal ajánlja Kazinczynak, hogy «a guzsalyon ülők is megértik». Kazinczy azt írja rá : «... mutavit genium populus; az igen érthető vers nincs kedvességben» (XII. 301.). Ezt azonban már Kazinczynak aligha az «Odi profanum vulgus» elve diktálhatta magában; sokkal inkább annak intuitív megérzése, hogy az olvasó fantáziája számára is kell egy kis munkát fenntartani... Poós rigmusai, melyekkel egy-egy kipécézett tárgyon nagy szószaporítással elpepecsel, mindenesetre erre a gondolatra terelheték figyelmét. — Egyébiránt Kazinczy általában is nagyon óvatos a közönség ítéletével szemben. Klopstock-fordításairól írja, hogy azon nem avval a céllal dolgozik, «hogy minden megérthesse» (XIV. 93.). Elítéli, hogy a mi közönségünk vezetni akarja az író, pedig megfordítva helyes; bár azért az írónak is tisztelnie kell közönségét (XVI. 283.). Álláspontjának igazolására felhossa, hogy az ízlés nem egyenlő az olvasókban sem, csakúgy, mint Horatius asztali vendégeiben (VII. 145.). Még a tanulatlan ember is azt hiszi, hogy «ő is ítélhet, mert szeme neki is van» (VII. 204.). Pedig nem mindenki lát, kinek szeme van. Erre költi az epigrammát :

Van szemed és így látsz. —
 Melly paralogismus ez!
 Óh ha
 Látni akarsz jümbor Hályogi:
 Látni — tanulj!

(A vak. *Összes költ.* I. 87.)

Ami azonban a világosságot illeti, mégis ajánlja, hogy ok nélkül az író ne legyen homályos; de ha szüksége van rá, ne féljen tőle. Hivatkozik a festőkre s megnevezetten is Rembrandtra, aki «a fejeket a setét-tiszta (claire-obscuré) által tevő oly gömbölyűekké» (azaz plasztikusakká. XIV. 225.).

Az előbbiekből íme látszik, hogy Kazinczyt érdekelte a közönség és irodalom viszonya; több helyes szempontot föl is vet s a Horatius-Goethe szellemében old meg. A kérdésbe azonban itt sem mélyül el. Nem látja meg, hogy közönség és művész együtt teremtenek s voltaképpen a kritika is az illetékes közvélemény megnyilatkozása.

*

Ha a szép fogalmát Kazinczy nem is magyarázza meg a tudatosság tiszta világánál, ő rajongója annak: csodálja, éli és teremteni próbálja. «Jót tenni szép és . . . a szép tiszt is» (X. 384.) — vallja ő, szinte élethivatására világítva rá. De még határozottabban is kapcsolatba hozza magával: «miért ne nyúljak én akkor a széphez, amikor a széphez nyúlni csak annyiba kerül, mint a rúthoz, vagy a közönségeshez, legalább a mindennapihoz» (IX. 1.). Már pedig ő mindenben az elfinomult életelvek követője; azért itt is, valóban, mért ne a jobb részt választaná? És pedig a szépben is azt, ami éppen a legmagasabbrendű, s valamint a néptömeggel szemben a fentebb ész híve, úgy a szépben is a «fentebb szépet» követi (XII. 351.), amelyben az ideák nemesek és nem földszint csúszók (II. 285.). A szépnek ezt a fensőbb fajtát éppen az eszme avatja ilyenné. Az igazi szép mindig magában hordozza s mások tudomására ki is fejezi a dolgok ideáját, bármit hirdessenek is a prózaisták és a gyakorlat emberei (XI. 240.) és bármily nehéz legyen is idealistának lenni (XI. 173.). Kazinczynak ilyenén idealizmusa, filozófiai-

lag, mint maga is nem egy helyt elárulja, Kanthól táplálkozik, de ifjúkori platonai emlékek is erősítik.

*

Költészetben és művészetben a legmagasabb emelkedést a klasszikusok megismerésétől és követésétől várja; azért az előbbi észrevételhez: «a művész nem művész, ha nem poéta», hozzáteszi: «vagy nem járatos a klasszikusokban» (X. 245.). De másutt is azt írja, hogy «a szép mesterségekben az jár bátran, akinek míve legközelebb jár a klasszikusok míveikhez» (XII. 281.). Általában szerinte «a széptudományok és ízlés dolgában annál tökéletesebb a mív, minél közelebb járulnak a klasszikusok példájához; annál szenvedhetetlenebb a mív, minél távolabbra tévedtünk tőlök» (V. 7.). Nem is szereti olvasni, ami nem «classisch»; mint mondja, «ízlése annyira el van kényeztetve» (III. 484.). Saját költészetében is azért bízik, mert úgy hiszi, hogy «megvan rajtok a klasszikus szín» (XX. 182.). Viszont az olvasókra panaszkodik, hogy «még mindig csak a csecsebecsén kapnak; a mestermívek előttük durva eledel» (XVII. 135.).

Hogy mit értett klasszicizmus alatt, hogy az ókori klasszikusokban mit tartott ilyen kiemelkedő, örökéletű értékeknek, megjegyzéseiben közelebbről nem határozza meg. De ez a saját írói gyakorlatából s kritikai rokon- és ellenérzésének megnyilatkozásaiból eléggé ismeretes. Megállapítható ezekből, hogy az ő klasszikus igényei is kiválóan a formára szorítkoztak. Hogy a kompozíció és tartalom értékeit mily kevéssé mérlegelte, nem is annyira saját műveiből, mint inkább abból látszik, hogy kiket — pl. Daykát és Kisst — kedvelt, és kiket — köztük Himfyt is — ítél el. Hangban és tartalomban, mert főleg a lírára volt módja elveit alkalmazni, a mérséklet kényszerében, a szenvedélyek erejének a távoltartásában látta a klasszicitás mértékét; de félt az egyéniség új formákat teremtő és a régieket széttoló erőszakától is. Ez nem is volt nagy baj oly időben, mikor még igazi költői egyéniségről oly kevéssé lehetett beszélni, és amikor az ízlés fésületlensége méltán bánthatta a mester kényességét.

*

A klasszicizmus nála a műformákon kívül inkább a műgondot és tanulmányt jelentette. S kora íróinak éppen erre volt a legnagyobb szükségük. Fentebb láttuk, hogy írók számára az esztétikai elméleti képzettséget is nélkülözhetetlennek tartotta. Annyival inkább általában az irodalmi tanulmányt s a műveltség sokoldalú kiszélesítését. Sajnálattal panaszolja, hogy «a mi épületeink, valamint mindaz, ami a széptudományhoz tartozik, egy rendben állanak az oroszokéval s zsidókéval; annak pedig az az oka, hogy elhívén magunkat, megvadulunk az idegen felekezet érdemei iránt s meg sem álmodjuk, hogy még ezen felyül, amit tudunk, lehessen s kelljen valamit tanulni» (V. 207.). «Aki csak látott, de nem tanult — írja Cserey Farkasnak — és mélyen beavatva nincs a rokonmesterségek titkaiba, ne higgye, hogy valami szenvedhetőt fog nyujthatni» (V. 7.). Tanulmány alatt azonban nem szolgálai utánczást ért. «Írtóztató valamely gondolatot változtatás nélkül majmolni» — mondja egy szonettel kapcsolatban. (VII. 415.). Bizonyára ezzel a korlátozással kell értelmezni azt a megállapítását is, hogy «valamik leszünk, imitatio által leszünk» (XV. 343.). De, hogy azért ő eredeti és mintakép között a mai felfogástól eltérőleg szorosabb viszonyt engedett meg, költői kísérletein kívül az a fenti vallomása is bizonyítja, amelyben egy horaciusi költemény hangulatkeltése alapján írt darabjáról emlékezik meg.

Kazinczy távol állott mégis az óklasszikusok hazai utánczóinak egyoldalúságaitól. Tudjuk, hogy ő a Goethe—Winckelmann-féle német klasszikus iskola híve volt. Ez a felfogása, de egész lelki mivolta is belső kapcsolatba került a modern európai műveltséggel és elsősorban a német szellemmel. Megvetette, mint írja Pápay Sámuelnek, az oly «nemzetiséget, mely a külföldi szépet és jót irtózza, mert az külföldi» (XV. 107.). Mint egész irodalmi reformja, úgy a külföldinek tanulmányozására irányuló tanácsai is elsősorban a formára s abban is a legkülsőbb rétegre, a nyelvre, vonatkoztak. Ezen a téren ejtette a legtöbb hibát; itt talált legszenvedélyesebb ellenállásra, de itt szerezte legtöbb érdemét és a legtöbb elismerést is. Minden népnek a nyelve

a legsajátabb tulajdona ; ez áll testéhez-lelkéhez a legközelebb : mintegy rá van szabva. Azért itt volt Kazinczy-nak is legnehezebb a dolga ; nem csoda, hogy a sikamlós helyen annyiszor megcsúszott.

*

A tanulmányt illető megjegyzései is jobbára a nyelvre vonatkoznak. Kiinduló elve az volt, hogy «az élő nemzet nyelve nem lehet «eine abgeschlossene Sprache» (X. 488.). Mindazáltal, bár az alkotás lázában gyakran vét ellene, idiotizmusainkat szándékkal nem akarja elhanyagolni (XII. 98.). Általában a nemzet szellemi értékeinek gyarapításában sorrendet kíván tartani és itt nem az «idiotizmusok» fejlesztését vallja első feladatnak. Első a stílus darabosságainak elsimítása, a hiányok pótlása és a sürgős szükségletek kielégítése. Azután jön a többi. Nagyon jellemzően írja Majláth János grófnak : «Nationalform muss man jetzt noch an unsern Werken nicht. Das kommt später» (XVI. 64—65.). Általában a hazafiságnak nem hajlandó engedményeket tenni a költészet rovására. Így kifogásolja Kisfaludynak Hunyadydrámájához írt előszavát, melyben azzal mentegetőzik, hogy nem mint poéta, hanem mint hazafi írta. Drámát csak poéta vagy «poéta-hazafi írhat» (XIV. 227.). Nem lehet azonban tagadni, hogy saját értékeinknek felismerésében nem volt mindig szerencsés. Népdalainkat, Kölcseyhez intézett soraiban a szlávokéhoz hasonlítva, semmire sem becüli (XV. 196.). Azt azonban érezte, hogy nyelvünkben megvan a zeneiségnek minden föltétele. «Hogyha ez a mi nyelvünk nem oly pompás járdallású is, mint az olasz, s nem oly játékos, nem oly könnyű, mint a francia : ezek a verselésnek semmi sémáját nem bírják, amit mi is magunkévá ne tehessünk, csak törjék meg a nyomot» (II. 302.). Egészen is alkalmasnak és képesnek tartja fajunkat minden jóra, s azzal biztatja magát, hogy mivel az angol is ott állott valaha, ahol mi most, mi is állhatunk egykor ott, ahol az angol ma (II. 344.).

Tudja mégis, hogy korában elmaradt volt nyelvünk a külföldiektől és az óklasszikus nyelvektől. Ennek okául azt

mondja, hogy görögöknél és rómaiaknál «a nagy írók inkább keresték a szépet, mint a törvényest» (XVII. 443.), nekünk pedig «nem a szép kell, ami a hellénnek s a hellén tanítványinak minden volt, hanem a törvényszeres, a józan, a folyó, melyet megtévedve természetesnek mondunk» (XIX. 33., XVI. 336., XVIII. 471.). Már pedig «nemcsak jól kell magyarul írni, hanem szépen is» (XIV. 97.). Számtalanszor kikél e miatt, mint láttuk is már, a grammatika egyoldalú uralma ellen; de ezenfölül károsnak tartja nyelvhasználatban — mint ő mondja — a metafizikai elvek emlegetését, mialatt ő bizonyára egész a legutóbbi időkig a nyelvtudományban oly szerepet játszó logizmust érthette. Azt mondja, hogy «az a boldogtalan» «sovány» metafizika a klasszikus nyelveket még nem, ellenben a mi nyelvünket már végképpen elrontotta (XVII. 443., XIX. 33.). Kazinczy szemében metafizika és grammatika versenyeznek nyelvünk művészi értékeinek a kipusztításában. Pedig nyelvben is «több az ízlés, mint a grammatika» (XVII. 473.). A legjobb írók példája szankecionál, nem a szokás» (VII. 361.). Tehát «kell esztétika, kell grammatika, de nyelv és mesterség körül inkább kell ízlés, mint tanulás» (XX. 266.). A nyelvben törvényszabó az etimológia, analógia, eufónia, úzus, ízlés, a nyelvek ideálja és a nyelv géniusza. Ezek között határvonalat megszabni lehetetlen, mint a szivárvány színei közt (X. 260—261. Kazinczy még nem ismerte a színekép Fraunhofer-féle vonalait!). Ez utóbbi hasonlatot nagyon kedvelte, meg is ismétli: «a nyelv olyan, mint az ég íve, a maga egymásba futó színeinek gyönyörű játékaival» (XVI. 504.).

Tisztelni kell a szokást és a grammatikát, — «... de az ízlés nem kevésbé szükséges és biztos vezér» (XVII. 116.) — veti fel ismét a gondolatot. «Grammatikát holtig kell ugyan tanulnunk», «de az író, midőn főbb okok lebegnek előtte, elhagyja a grammatika törvényeit» (XVI. 49.). «A nyelv nem tudomány, hanem mesterség; abban nem lehet tehát tozni. Ott nem a grammatikai dogmatizmus, hanem az antagonizmus és az ebből következő szinkretizmus boldogíthat bennünket» (XVII. 352., *Pály. eml.* 166—167.). A szépírónak nem is azt kell kérdezni: «szólanak-e így és

szólott-e már így más, hanem ezt : lehet-e nekem így szólani, hogy szólásom elegáns, energikus, új zengésű szólás legyen?» (III. 304.). Kárhóztatja hát azokat, kik a nyelvtudományt határok közé szeretnék szorítani. Nem veszik tekintetbe, hogy a nyelv szabad kézzel dolgozik, mint a természet. Csak azok műveljék a nyelvtudományt, kiknek ízlésük van, hogy a humoros beszéd ne a prédikációt s a költészet ne a prózát használja (XVI. 59.). Nyelvünknek szabadnak kell tehát lennie «s meg kell ismerni, hogy nagyobb ok több, mint a grammatikus cirkalma s lineája», bár azért mindent nem szabad írni s mondani sem (XIV. 134.). «Eltérni a közönséges magyarságtól ott szabad és ott kell, ahol szabadságunkkal valamely erőt vagy szépséget vásárlunk meg a nyelvnek» (XIV. 90., 96.).

Ezek az ő nyelvreformjának elvi alapjai. Az újító munkában «a nagy cél az, hogy nyelvünk alkalmas legyen arra, amire bírjuk, tudniillik a gondolat és érzés festésére — még pedig 1. az élet, 2. a könyvek nyelvén, 3. mind prózában, mind 4. poézisben . . . Nem elég azt kérdeni : jól van-e ez az eddig szokott magyarsággal ; ezt is kell : nyer-e a nyelv erőben és szépségben, ha így szólok. S ha nyer, szabad ; mert az a cél, hogy nyerjek» (XVII. 351., *Pály. eml.* 166—167.). Kazinczy előtt ez a cél, amit elérni akar : a nyelv szépsége és ereje. A régieket is szüntelen ezért magasztalja. «A régiek — úgy mond — nem azon igyekeztek, hogy minél könnyebben értethessenek, hanem, hogy írásokban erő és szépség egyesülve, s minél nagyobb mértékben találtassék» (XVI. 424—425.). «A szépírónak nagyobb vétek nem szépen írni, mint nem jól» (XVI. 259.). Eme cél érdekében szívesen tanul az idegen nyelvekből, sőt kész át is ültetni az idegen szépségeket. «Ahol szólásunk vagy erőben, vagy szépségben — írja Döbrentének — valamit nyerhet az idegenek példája után, azt magyarrá tenni ne rettegjünk» (XVII. 110.), mert «a magyar nyelv génusza az, hogy az minden szépítő, javító, bővítő igazítást megtűr, sőt szeret, ha ellenkezik is az etimológiával, úzussal» (XVII. 167.). Azzal kapcsolatban, hogy a mi nyelvünk is fordulatossabbá s kifejezőbbé tehető szórendi újításokkal és hogy ebben nem akadályozhat meg

bennünket az új kifejezések homályossága, többször hivatkozik Klopstock példájára : «A mi magyarságunk, kik most írunk, gyakorta éppoly érthetetlen, mint a Klopstocké volt 1770 körül még azoknak is, akik, mind a nyelvet, mind a dolgot értették» (VII. 521.. 361.). Egyébiránt nagyon nehéznek találja nyelvünk szellemének a meghatározását : «Mi a nyelv génusza s a magyar nyelv génusza? — azt bajos meghatározni. Nekem az olyannak tetszik. — írja — mintha a képfaragótól azt kívánnánk, hogy adjon réfet, mely mutassa meg, hogy az emberi test muszkulaturáját mint kell faragni. A törvény nem annyira azt tanítja, mint kell csinálni, mint inkább azt, hogy mit nem kell. És még így is, bár bizonyos törvényekre akadhatunk, végre azt látjuk, hogy ami általában nem jó, egyes esetekben jó» (XIV. 358.). Végül ebben az ismeretes megállapításban vonja össze a magyar költői nyelv szükséges megújításának a programját : «a poézis nyelvében mindaz, amit a minden nyelvek ideálja megkíván, a magyar nyelv természete (örök szokása s törvénye) világosan nem tilt, a régi és új klasszikusok által nevelt ízlés még javasol is, s a szükség múlhatatlanul parancsol». Ezeknek az elveknek alapjául az a másik meghatározása szolgál, amely szerint «a gondos stiliszta kötelessége az, hogy magához vonja fel olvasóit, nem az, hogy az olvasóhoz szálljon le» (XVI. 258.). «Minél tanulatlanabb valaki, annál hajlandóbb a fülhöz intézni az írást» (XVI. 47.).

Miután így át volt hatva attól, hogy a nyelv művelésében és reformjában ilyen szerepök van az esztétikai szempontoknak, szükségesnek tart ezek kielégítésére egy olyan grammatikát, mely elsősorban nyelvünk esztétikájával foglalkozik, s Dessewffy József grófnak 1808-ban jelenti is levelében, hogy ő maga megkezdte az esztétikai magyar grammatika írását (V. 349.).

*

Kazinczy, mint láttuk, nagy munkájában, melyben a magyar nyelv és ízlés megújítására törekedett, nem idegenkedett a külföldi kultúra szellemétől. Ő maga elragadtatással olvassa a modern szerzőket. Lelkesen írja Aranka György-

nek «Én a Pucelle d'Orleant véghetetlenül tisztetem. Rousseaut religióval olvasom, Colardeant, Doratot sokszor gyönyörködve olvasom» (I. 396.). Az emberiség közkincsének tekintette az irodalmat. «Az irodalom — írja németnyelvű levelében Retzer báróhoz 1816-ban — minden művelt emberé s ez a közösség minket a patriotizmus szűk köréből az irodalmi kozmopolitizmus magasabb régióiba von. A honit az idegen-nel kell egyesíteni, a color patriusnak a külföldi által bájtt kell adni» (XIV. 76.). Ennek a bájnak átültetése volt a Kazinczy legfőbb törekvése a fordítással, utánköltéssel és az ízlésnemesítés minden eszközével. Nem áttallja bevallani, hogy az idegen irodalmak szelleme szól ő általa:

Kis énekem, mely hozzád elhatott,
Külföldnek éneke . . .

írja költői levelében Berzsenyinek (*Összes költeményei*, II. 25.). Meggyőződése volt, hogy nemzeti géniuszunk akkor még nem volt képes a külföldi klasszikusokkal fölerő műveket teremteni, vagy ha tán elvétve képes is, nem annyit, amennyi elegendő az olvasási kedvnek mind a fölébresztésére, mind az ébrentartására (XV. 397.). Azért jutott arra a meggyőződésre, hogy több hasznot fog nyújtani, ha középszerű eredetiek helyett nagy gonddal készített fordításokban klasszikai szépségű darabokat dolgoz fel (XIII. 240.) s mint másutt is vallja: «Jó munkát fordítani jobb, mint középszerű originált írni» (III. 275.). Cserey Farkasnak írt levelében a fordításokat olybá veszi, mint a másolatokat, metszeteket és gipszöntvényeket ott, hol eredeti dolgok nincsenek, mert ezeket alkalmasaknak tekinti «az alvó zsenik ébresztésére». «A poétai munkákban ezeknek substitutjai a fordítások, melyeken — úgymond — azért kapok olyan igen, minthogy minden origináljaink, még a legjobbak is, nem érnek annyit, mint középszerű, nem éppen rossz fordítások» (III. 304.).

A fordítás kérdésében már Kazinczyt megelőzőleg Bacsányinak voltak kiforrott nézetei. A kérdéssel Bacsányi két tanulmányban is foglalkozik. Az elsőt kizárólag ennek a tárgynak szenteli. Ebben kodifikálván a fordítás szabályait, azokat «közönséges» és «különös regulák» cím alatt csoportosítja. Ki-

induló elve az, hogy «egy fordítónak, bár nem annyi értelemmel legalább annyi jóízléssel kell bírni, valamint a munka szerzőjének» (Toldy 1865. kiadásának 115. l.). Sőt még olyan tulajdonságokkal is kell dicsekednie, melyeket az eredeti író bízvást nélkülözhet. A fordító kövesse az eredeti írást gondolatban, valamint a szóknak kapcsolatában. Feladata, hogy az eredeti szerzőt éppen úgy beszéltesse a fordítás nyelvén. «amiként beszél vala, ha maga benne írt volna : az eredetiséget mindenben kell pótolnia» (U. o., 201., 263.). Így a fordító érdemben az eredeti író után következik ; bele kell magát élnie az eredeti író egyéniségébe (116. l.), azért sikerrel csak magához hasonló írókat adhat vissza a fordító. A fordítás azonban ne legyen erőszakolt, hanem bírjon az eredetiség és könnyedség zamatával. Hogy ezt megnyerhesse. Bacsányi azt ajánlja, a fordítást «eleintén csak hamarjában és mintegy első hevenyében» vessük papírra s csak ezután javítgassuk át mind gondosabban (118.). A fordítás legyen az eredetinek jól eltalált képmása. «tehát azt, ami az eredetiben van, mind és ha csak lehetséges, ugyanazon renddel, ki kell nekie fejezni : se többet, se kevesebbet nem szabad nékie magában foglalni» (118.). Ha a két nyelv eltérő sajátosságai gátolnák. «ugyanazon szépségeket a fordításba is általvinni, tehát a szépségeket szépségekkel cserélje fel» (119.).

A különös szabályok rendén mindenekelőtt arra hívja fel a figyelmet, hogy minden gondolatnak sajátos színe, árnyalata és érdeme van. És ezt a fordításban mind vissza kell adni. Az idegen szókat, mint barbárizmusokat, kerülni kell. Az új dolgokat új szavakkal kell és lehet kifejezni (120.) s új fordulatokkal kell az eredetihez igazodni (123.). A fejlettebb nyelvek szépségeinek átültetését megengedi, de ez ne ellenkezzék a mi nyelvünk természetével és ne legyen nagyon feltűnő sem. Amenyire lehetséges, szószerint fordítsunk, ámbár ennek sok akadálya van (123.). A periódusok felbontását csak kivételesen engedi meg. Jellemző, hogy ajánlja a közmondások felhasználását, melyek egy egész nép lelkének kifejezései (125.). Aki a kifejtett fordítási elvek ismerete és megfelelő képességek nélkül fog a munkához, korbáccsal kell elűzni a Parnasszusról. Mindezeket Gatterer műve alapján fejt ki.

Bacsányinak a Kassai Magyar Múzeumban közzétett s a fentiekben ismertetett nézeteit sehogysem tudta magáévá tenni Kőszegi Rájnis József, aki a fordító szabadságát illetőleg a legszélsőbb álláspontot képviseli s a fordítónak jogot ad az eredeti műnek nemcsak a szebbítésére, kibővítésére és kihagyásokra, hanem az eredetinek valóságos átköltésére is. A római irodalomnak a göröghöz való viszonya lebeg szemei előtt s így nyilván a fordítás fogalmának helytelen értelmezése ejti tévedésbe. Egyébként három nemét különbözteti meg a fordításnak, úgymint a rabi, a köz- és a jeles fordítást. Úgy gondolja, hogy a rabi, azaz szószerinti fordítás felel meg a Bacsányi és a Kazinczy kívánságainak; kettejük felfogását ugyanis egyezőnek, sőt azonosnak véli. Természetesen ez alapos félreértése mindkettejük álláspontjának. Az általa sajtáságosan úgynevezett közfordításnak a szabályait Gottsched *Ausführliche Redekunst*jából merítve, a következő négy pontban foglalja össze: 1. A fordítónak mindkét nyelvet alaposan kell bírnia. 2. Nem kell szó-, hanem csak értelem szerint fordítani, alkalmazkodva a szerző szándékához. 3. «A szólásnak módját ne szabja idegen nyelvhez, hanem annak a nyelvnek tulajdonságaihoz, amelyre az eredeti írást fordítja.» 4. A konstrukción lehetőleg ne változtasson, de szükség esetén azt felbonthatja a világosság kedvéért.

Még több szagadságot ad Rájnis a «jeles fordító»-nak, aki szóról-szóra nem fordít; még határozottabban érvényesíti azt az elvet, hogy fordítónak csak az értelemhez és az eredeti írónak a szándékához kell alkalmazkodnia és annak a nyelvnek a tulajdonságaihoz, melyre a fordítás történik; végül a jóízlés kedvéért, ahol szükségesnek tartja, kihagyással, hozzáadással és jobbítással is élhet: át kell költenie a művet, szeme előtt tartván nemcsak azt: «minemű a dolog», hanem még inkább azt is: minéműnek kellene lennie. Azért kötelessége az igaz poétának, hogy az eredeti íróval versenyre keljen. Sajat fordítói gyakorlatáról azonban szerényen megjegyzi, hogy Vergilius jelessége miatt ő maga fordításaiiban nem mert vetélkedni vele. Erösségül hivatkozik Pliniusra. (L. VII. Epist. IX.¹)

¹ Kőszegi Rájnis József: *Magyar Virgilius. Első darab.* Pozsony, 1789. Ennek a függeléke: Toldalék stb. 1–32.

Bacsányi Rájnisnak adott válaszában mindenben fenntartja korábbi álláspontját. A hűséget illetőleg megengedi ugyan, hogy a fordítás valamely jeles munkát még jelesbbé tehet, de tagadja, hogy ebben az esetben «hív mása, jól eltalált képe, azaz igazi fordítás volna» (202. l.).

A fordítás kérdéséhez a Mondolat-pörben híressé vált Somogyi Gedeon is hozzászólott. Szerinte az eredetihez hasonló mértékben kell fordítani, sőt lehetőleg ugyanannyi szóval, mert így fogja magán viselni az eredetinek a bélyegét. Görög és római írónál azt tartja főcélnek, hogy azokat mintegy egészen tulajdonunkká tehessük, tökéletességeikkel és fogyatkozásaikkal együtt, mintha csak magát az eredetit olvassók. Ezt a célt pedig a «szoros» fordítás szolgálja, amikor ugyan nem szót szóval, de az értelmet hasonló értelemmel, sőt, amennyire lehet, hasonló «indulattal» is fejezzük ki. Vanak mégis esetek, mikor a szabad fordításnak helye lehet, sőt szükséges is. Mindig a cél határoz. Tanító célzatú műben helye lehet a jobbitásnak, bővítésnek és elhagyásnak is. Különösen áll ez olyankor, ha a tudomány haladásáról van szó. Semmiképpen sem helyesli azonban, mikor klasszikus író, főleg ha poeta, a fordítók csak «távolról kísérik», vagy nem ügyelve az eredetinek rövidségére, unalmas szószaporításba keverednek; avagy szabadon kihagynak belőle s végül is minden szépségéből «szabad fordítás pajzsa alatt» végképpen kiforgatják. Azt azonban megtűri, hogy mintegy kárpótlásul oly helyekért, melyekben nem sikerült az eredeti szépségét a maga teljességében visszaadni, ott, hol a fordító képes reá, az eredetin még szebbítsen is.¹

Ilyen volt a kortársak felfogása a fordítás kérdésében. Lássuk, hogyan gondolkozott Kazinczy? Természetes, hogy ő a fordításban is a nyelv finomságát kereste elsősorban. Azért kifogásolja, hogy némelyek a dolgot tekintik a fordításban s nem gondolnak a nyelvvel (XXI. 211.). Bár leghelyesebbnek tartja természetesen, ha tartalom és alak egyaránt érvényesül, sőt szerinte is már «nemcsak a dolgot, hanem az egész színt kell a jó fordításban általhozni» (XVII. 50.).

¹ *Értekezés a magyar verselés módjáról és fordításokról*. Veszprém, 1819. 50—54.

Olyan fordítás az eszménye és ő maga is olyanra törekszik, mint ezekből is kitűnik, mely az eredetit híven adja vissza alakban, tartalomban és hangulatban egyaránt. «Verse müssen in der Versart übersetzt werden, in welcher sie geschrieben sind, sonst wird das Original etwas ganz anders» (IX. 153.). Jó fordításnak csak azt tartja, mely az eredeti rejtettebb szépségeit is feltárja (XVI. 383.), «a maga szép előképének sajátosságait adja» (XX. 232.) s a mellett könnyen folyik és semmi erőszak nem látszik rajta (I. 422.). Azért sokszor magával is elégedetlen, mivel hűségre törekedvén, e miatt, úgy érzi, gyakran lesz darabossá (II. 302.). A fordított darabot nemzeti jellegéből sem engedi kiforgatni. Azt tartja, hogy az idegen írórt nem szabad «mentébe, dolmányba, általkötött veres paszomántos nadrágba vagy gubába» öltöztetni,¹ hanem «a görög, deák, német író magyarra fordítva is maradjon görög, deák, francia, német, bár magyar szóval él» (XIV. 203.). Az így végzett munka magának a fordítónak is nagy gyönyörűséget szerez (XII. 426.). Fordításban a nemzeti vonáson kívül az írói egyéniség sajátosságait is ki kell fejezni. Azért úgy kell fordítani, hogy «által jöjjön a taciturnitas is!» (XII. 98.). Nem szabad tehát minden írórt egyformán fordítani (XII. 98.), mert «difformitas» van az írók között (XII. 550.).

A stílszerűség elvét azonban az irodalomban általánosságban is érvényesíteni kívánja. Idézi Quintilianust: *Omnia verba suo loco optima*. Azt mondja: «mikor szólok, én sem úgy szólok, mint mikor írok» (XII. 103.). Költészetben «a nyelvnek egészen másnak kell lenni, mint a mindennapi nyelv». Vagy mint egy epigrammjában gúnyosan írja:

Természet, te vagy a törvény s a mester. Igazgasd
Verseimet, s hagyjad folyni szabásid után!
Így Futaki. És mivel a prózáját szórja, különbség
Nincsen verse között s prózai műve között.

(Prózai s poétai szolás. *Össz. költ.* I. 91.)

Azért panaszkodik a *Murányi Vénusch* írójára, aki «a maga kedves fecsegésével» elrontotta az ízlésünket (XII. 276.).

¹ Arany is inti műfordítóinkat, hogy kerüljék a «bundaszagot». (Ráth-kiadás, XII. 126. V. ö. A. J. *Esztétikája* című tanulmányommal 23. l. Debrecen, 1925.)

Minden írónak kell, hogy más meg más legyen a nyelve (XII. 314.). Azok is tévednek, akik azt hiszik, hogy ami latinul van írva, az mind egyforma s ezt várják fordítóiktól is (XII. 428., 326.). Goethe-fordításaival kapcsolatban az idegen-szerűség vádjá ellen azzal védekeznek, hogy van köztük egy olyan is, «amelyet . . . való és tiszta magyarságnak fognak ismerni. Jele, hogy én — úgymond — többet is tudtam volna. De ott úgy kellett, máshol nem úgy» (XII. 326.). Természetesen Kazinczynak ez a védekezése nem állhat helyt, mert a magyarság tisztasága nélkülözhetetlen föltétele minden írásműnek; de megvilágítja fölfogását, mely szerint kifejezésnek, nyelvnek, stílusnak tárgyhoz és hangulathoz kell alkalmazkodnia. Helyesen ismeri föl, hogy stílus szempontjából is lényeges különbség van vers és próza között (VII. 309., 383.). «Más a poézis, más a versekbe szedett próza» (XVI. 525.). «A poéta, a rétor, a hisztórikus, a teáter, a piac, az iskola s a templom nyelve nem egy nyelv» (XI. 173.). Sőt «a tanító munkák nyelvének sem kell olyannak lenni, mint a mulattató munkák nyelve» (XVI. 137.). «Minden nemnek más meg más a nyelve s ami nem volna jó imádságos könyvben, jó lehet sonettoban és megfordítva» (XVII. 351.). A stílszerűség elvét, amint majd alább látni fogjuk, kiterjeszti a képzőművészetekre is.

*

Kazinczy természetesen legtöbbször a költészettel foglalkozik és stilisztikai, valamint nyelvújító törekvéseit is azzal hozza kapcsolatba. Egész valójában érzi ugyanis a költészetnek nagy jelentőségét a nyelvfejlés körül. Tudja, hogy az elavult szokat «életbe, az újakat folyásba hozni inkább a poétának tiszte, mint a prózaistának» (X. 478.), azért «a poétai stílus éljen új szavakkal» (VII. 233.). Egyébként azonban a közvetlen célszerűséget távol tartja a költészettől. «Az esztétikai művek akkor sem tanítanak, mikor tanítani akarni látszanak.» Más mellett hivatkozik Senecára, aki «megmondta, ha a Virgil célja a res rustica tanítása volt-e?» (XII. 371.). De azt sem helyesli, válogatás nélkül bármi tárgya lehessen a költészetnek. Horváth Ádámról azt írja:

«Suta gondolat az benned, hogy te újsági történeteket csinálsz dalokká . . . Vagy csak homo sum, humani nihil a me alienum puto?» (XII. 90.)¹

Általában a költészet szerinte emberi valónk legbensőbb tartozéka.

A poézis kikap a népből s a durva valóból.
És kiesebb tájra s lelki valóba vezérl.

(A két természet. *Ősz. költ.* I. 91.)

idézi saját epigrammjai közül (XIII. 483.).

Ez a lángja az emberész munkájának, valamint az életnek a legszebb virága (VII. 357.). Még erős szavaktól sem tartózkodik, hogy megbélyegezze azokat, kik ezt életökkel vagy szavaikkal tagadni mernék: «Ein Mensch, der für Werke der Dichter und für Musik kein Gefühl hat, was ist er als Vieh?» (XII. 12.). Máskor «szomorú dolognak» mondja, «mikor az ember lelkét még a poézis sem teszi nemessé» (XI. 187.) és panaszkodik, hogy a költészettel s vallással szemben, melyeket testvéreknek tart, «mely kevés embernek van Empfänglichkeitja megérteni a kettőt» (XI. 115.). Természetesen kapcsolódik ebbe a közönség válogatottságáról szóló ismert felfogása: «Werke der Kunst und des Geistes sind für den Pöbel nicht da, sagen wir mit Goethe» (X. 369.) — írja Rumy Károlynak 1813 decemberében. Mindazáltal elismeri jogosultságát a népiesség bizonyos nemének. Azt írja 1812-ben Kölcsénynek: «az a tökéletessége a versnek, amelyet Bürger Popularitát-nek nevez és amely által Bürger ragyogni akart és ragyogott, nem kis tökéletesség» (IX. 211.).

De mi a költészet lényege? Mik megkülönböztető vonásai? Erre kettő sfelelete van: érzés és fantázia. «Poétai mívre nem elég, hogy a gondolatok jók legyenek s jó és igaz az érzés». «In poetischen Werken muss Phantasie vorhersehen» — teszi hozzá németül gróf Dessewffy Józsefhez 1810-ben intézett soraiban (VIII. 39.), hanem azonfölül még «ízü.

¹ Ugyanezzel a felfogással csaknem azonos formában találkozunk Aranyánál és Gyulainál is. (V. ö. következő tanulmányaimmal: *A. J. esztétikája*, Debrecen, 1925. 7. l. és *Gy. P. esztétikája*, Bpest, 1926. 23—24., 91. l.)

csín, tűz vagy on a versben, ha mesteri mű» — írja ismét versben. (Írói érdem. *Össz. költ.*, I. 88.). Érzés tehát a föltétele az érdekkeltésnek. Egy ifjú verselőtől azt kívánja, hogy «verseiben csak a szív érzéseit énekelné s ne vesztegetné erejét oly darabokra, melyeknek nem lehet állandó interresséjük» (XI. 211.). ellenben Ferenczy Lajosról örömmel ismeri el, hogy érzéseket dalol (IV. 565.). mert «ez adja a legfőbb érdemet» (VI. 64.). Különösen nagy szerepet szán a szerelemnek: «aki sohasem volt oly boldog, hogy szép ajakat és szép keblet csókoljon, annak nem szabad azon gyönyörök felől ítélni» (X. 427.). «Az emberi szívnek szerelem a virága s a poéta azt szereti festeni», sőt még azt is hozzáteszi: «még ha öreg is» (XXI. 251.). Még az érzéki szerelmet sem zárja ki; csak azt köti ki, hogy «fesse szépen, lehet azt úgy is» (VII. 417.). Ezt ő maga is megkísérli egy nagyon is elfinomított epigrammban. Természetesen, mindez nem zárja ki, amint Kazinczy is hiszi, hogy a költő maga «gyakorta a legtisztább életű ember és bornemissza» (X. 455.). Petőfi mintha csak Kazinczyt akarta volna igazolni.

Érzés mellett a képzelet játéka a költeményben a legfőbb érdem. «Forró fantázia és hév érzés» — mint Berzsenyinek írja 1811-ben — «első ingredientijája a jó Gedichtnek. Hiszen ez a kettő a prózát is poézissé teszi» (VIII. 481.). Kora közönségének az ízlését is azért kárhoztatja, mert nem a fantázia játékát kedveli s megalégszik «a versekbe szedett morális prédikációval» (XVII. 378.). Egy másik kifogása a közízlés ellen, hogy «csak festésekkel rakásra halmozott poétai mívet tartjuk szépnek: a visító hangú ódát, a jajgató elégiákat» (VII. 235—236.). Itt nyilván a hang érdessége ellen emel kifogást, mely mindig az igazi érzések hiányát takarja, másrészt a festegető pepceselés stíltalansága ellen, amely szintén az ürességet leplezi. Mindkét esetben a kifejezés költői eszközeinek kérkedő forgatása pótolja a költészet magasabb eszményeit. Gyöngyösi hatása alatt jobbára alkalmi poéták honosították ezt meg nálunk. Ezt az álköltészetet egyik csattanós epigrammjában is megrója:

Te cifra szókkal élsz, s poéta nem vagy,
 Képbén bujálkodol, s poéta nem vagy,
 Ömölnek rendeid, s poéta nem vagy,
 Phœbust kiáltozod, s poéta nem vagy,
 Csók és bor éneked, s poéta nem vagy :
 Mi hijad? Értem én : poéta nem vagy!

(Lukai. *Össz. költ.* I. 91.)

Mindezekén fölül, mint láttuk, megfelelő körülírásokkal és fenntartásokkal még világosságot kívánt költőinktől. Ha ebben vagy másban fogyatkozás van, az annál szembeötlőbb, mennél rövidebb a vers (IX. 435.).

*

Az egyes költői műfajok sorából nagyon helyesen ismeri fel a dal jelentőségét. Azt tartja, «egy hibátlan dal ér annyit, mint egy nagy munka ; de kíván is annyi izzadást» (XVII. 229.). Fogalmát magával a névvel még 1789-ben Arankához intézett levelében így írja körül : «Szükség, hogy a Gesang-ot a Lied-től, chant-ot a chanceonet-től, a canto-t a canzonetto-tól a magyar is megkülönböztesse. Az első harsogó epopéákat, magasan repdeső ódákat, az utolsó szerelmes darabokat, nyugodalmas scénákról írt énekeket jelent . . . Közönséges nálunk danolni, danlani, mely világosan az obsoletum daltól jön» (I. 395—6.). Tehát mai értelmezését adja meg a dalnak, szemben az erősebb lendületű lírai műfajokkal s a rapszódok énekeire visszavezethető epikus énekekkel.

Az illetén dal «a szenvedő szív csendes maga-megadását» festi (XVI. 525.). Többször «virágnak» mondja (XX. 33., XVII. 228.). Erősen meg kell illetnie a fejet is, a szívet is, vagy legalább egyikét ; nyelve legyen gondos és nemes, rímei tiszták, lábai hibátlanok ; tartalom és alak olvadjanak egységbe ; tulajdonságaival emeljen ki a mindennapiság köréből, föl a költészet régióiba. Aki ilyen dalt nem tud írni, írjon inkább «azon könnyebb nemekben, melyeket Horác félprózáknak nevez» (XVII. 229.). Irodalmunkban leginkább daloikat szeretne látni, mégpedig hozzáteszi, skándált sorokban (XX. 33.). Mint tudjuk, a fejlődés irányát Kazinczy nem sej-

tette meg, mert dalköltészetünk szerencséjére a népdal iskoláján fejlett tovább.

Az összes műfajok között kimondottan legtöbbször a szonettel foglalkozik; ezzel maga is kísérletezik; másokat is írására iparkodik rábírní és valósággal ujjong a Szemere Pál szonettjeit olvasva, a sikereken, melyeket bennök megvalósulva lát. Nehézségeivel tisztában van. Érzí, hogy nyelvünk szegénysége rímekben, a hatás, mivel a Zrínyi-strófa verselésünket oly nehézkessé és darabossá tette, s talán nyelvünknek is akkori kulturátlansága szinte legyőzhetetlen akadályokat gördítenek a szonettköltés elé (VI. 322., 380., IX. 435.). Pedig itt a rímeknek «nemcsak tisztáknak, hanem igen szépeknek is kell lenniök s a dalnak mind sorai száma, mind a hely, ahova egyik vagy másik reimnak esni kell, meg van szorosán határozva» (VI. 280.), «úgy, hogy őket a nyolc első sorokban ugyan máshova általtenni nem szabad» (VI. 322.). Igazat ad Bürgernek, «aki azt mondja, hogy a szonett reimjai úgy játszanak egymással, mint a menüettfordulások» (VI. 325.). Az összehasonlítást ő maga is felhasználja s fúzi tovább:

Mint a szerelmes járja táncosával¹
 Menuettje keccsel teljes lépteit,
 S igézi a szála torlott rendeit
 Enyelgő vissza- s visszafordultával:

Honom Ausonia narancsgallyával
 Körülövedzve fóm szögfürtjeit,
 Úgy járom én a dal lejtéseit,
 A négyest összefűzve hármásával.

(A szonett műzsája. *Össz. költ.* I. 47.)

Irodalmunk fontos érdekének tartván a szonettköltészet virágzását, 1817-ben a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain (IX. 38—48.) elméletének külön tanulmányt szentel. A műfaj történetének, valamint az elnevezés eredetének tisztázása után a szonettet védi Goethe s mások amaz ellenvetésével szemben, hogy «az ének abban szabadon nem szárnyalhat». A megkötöttség többé-kevésbé minden művészetnek járú-

¹ Levelezéseiben a VI. 1484. sz. levélben ez a variáns áll «táncosával» helyett: «szép párjával».

léka. Abban áll «a művésznek művészége, hogy szűk határ között és nehéz teher alatt szabadon s kényére lebegjen s úgy hozza teljességre konzekvenciáit, mintha igyekezeteivel semmi nem ellenkezett volna». Voss alapján mondja, hogy a szonett «a poeta érdemeit is megkívánja ugyan, de semmit sem annyira, mint fülnek hízelkedő hangzást és a rímek szép játékát kedves cserékben». Ezek előrebocsátása után hét pontban összegezi a szonett tulajdonságait. 1. Lágý és komoly érzések terméke; az epigrammai elméskedés, a hideg játék nem eleme. 2. Megoszlik a várakozás és kielégülés hangulata között, de pointje nem éleződik ki, mint az epigrammáé. 3. Sorai jámbikusak vagy trochaeikusak. 4. Rímeinek tökéleteseknek kell lenni. 5. Ajánlja a 11 és 10 szótagú sorok váltakozását, úgyhogy a 10 szótagúnak ríme mássalhangzóban, a 11 szótagúé magánhangzóban végződjék. 6. Különös képességet ajánl a rímek kikeresésében s kerülését az efféle konzonánsoknak: rt, rs, sr, cs, c, s. A négysoros strófában abba vagy abab, a háromsorosokban aba—bab, abb—aab, abb—acc, aba—bcc, abc—abc elhelyezésű rímeket ajánlja. Végül közli a magyar irodalomban elsőnek vélt saját szonettjét: *Az én boldogítóm-at* és a Szent-Miklóssyét: *Az alvó szép-et*.

A szonettben, úgy látszik, a legmagasabb technikai lehetőségét tűzte ki Kazinczy a magyar költői nyelv leendő virtuózai elé. Mint a rétoriskolák a kriában, ugyanolyan eszközt lát a szonettben a költői tréning számára. Az olasz és spanyol szonettek zenei eszményét lobogtatja a kísérletezők előtt s azok megőzelítésének lehetőségével hízelgett nemzeti öntudatának. A szonett kérdésére leveleiben ismételten visszatér. Ezekben is vitatja jogosságát és szembeszáll Vossal, ki Bürger-bírálatában alkalmatlan dalformának minősíti kötöttsége miatt; s hivatkozik a spanyol és olasz költészet eredményeire, amelyek rácáfolnak a német kritikusra. De a siker föl-tételül természetesen azt kívánja, hogy a nehézségek leküzdésére fordított fáradságból a szonett mitse áruljon el. «A szonettben Innigkeit des Gefühls-nek kell lenni, welche die Gluth des Süds habe, ezenfölül a leggondosabb választása a szónak» (VI. 424.), mert «ohne Innigkeit, ohne Süsse, ohne hoher Kultur der Sprache, der Bilder, der Reime a szonett nem

szonett» (VI. 323.). Vosszal együtt erősítgeti, hogy «Zu einem fehllosen Sonette werden zwar auch Tugenden der Poesie und des Ausdrucks, aber vorzüglich wohlklingende Laute in gefälliger Abwechslung verlangt» (IX. 434.). Mindezeket fölül többhelyt foglalkozik a szonett metrikai sajátásaival.

Kazinczy nem teremthetett csudát. Nyelvünk akkori állapotában a költői formának még annyi zengzetességet és könnyedséget, a kifejezés eszközeinek annyi hajlékonyságot és finomságot nem adhatott, hogy ilyen kényes műfaj sikerülhessen. Nem sikerült az sem társainak, sem magának Kazinczynak. Bágyadtág, erőlködés, valamint gondolatban és érzésben szegénység és affektáltság látszik valamennyin.

*

Az epigramm volt az a műfaj, melyben már Kazinczy-nak sikerült maradandót alkotnia. Sajátságos, hogy elméletileg kevésszer nyilatkozik róla. Két levelében tesz róla említést, amely szerint «a simplicitas tulajdona a görög epigrammának. A rómaiaknak tréfa, pajkosság, trágárság kell» (X. 402.). «A görög epigrammák az emberi elme legszebb műveinek legszebb nemei közé tartoznak. Minél egyszerűbb az epigramma s a belé nyomott gondolat, annál szebb a mív» (VII. 235.). Legtöbb sikerrel az első művelte a mester és abban elérte az egyszerűség művészetét is. Voss menuette-hasonlatánál is szellemesebb az a metafora, amit a mester az epigrammra alkalmaz :

Szökj epigramma, de nem mint nyíl, mely célra fut és öl.

Szökj mint csók, melyet félve lop a szerelem.

Elsattant s oda van : de az édes lányka tüzetől

Ajkaim lügnak s e kebel égve lüheg.

(Az epigramma, *Össz. költ.* I. 55.)

A szellemes hasonlatot fenti epigrammjának idézése mellett egy levelében is föleleveníti : «Epigramm und Kuss, leicht kurz, reizend, nicht befriedigend» (XVI. 65.).

Többször emlékszik a regényről s *Bácsmegyei*jében ő maga is kísérletezett annak wertheri nemében. A regényírónak ekkor még, úgy látszik, sok elfogultsággal kellett

megküzdenie ; a regény jelentősége és hivatása még több oldalról szorult fölvilágosításra. Így Kazinczy az ellenvetésre, hogy a regény az ifjakat nyegleségekre tanítja, azt jegyzi meg, hogy «néha egy kis morált és egyebecsikét is tanulnak» (I. 440.). Általában azzal a szándékkal kell regényt olvasni, hogy azok «ideáinkat nemesítsék, nehogy fonáságokra vigyenek» és hogy a társalgás és viselkedés finomságaira szoktassanak. Ezt szinte elibe teszi azoknak az ismereteknek, amiket a tudományos művek terjesztenek (I. 440., XVIII. 102.). A regényről alkotott fogalmára az az észrevétele is jellemző, mely szerint «egy 15 esztendő leány jobban ítél (felőle), mint két tisztelendő professzor» (I. 448.).

A többi műfajok közül csak kevésre van még néhány egészen jelentéktelen észrevétele. Ellenben többször igen élesen elítéli az «alkalmatossági verseket», a «Gelegenheitsgedichte»-ket (VII. 348.), amint inkább ő maga emlegetni szokta. Ezeknél nem ismer «triviálisabbn» valamit (IV. 22.): közönséges rigmusoknak tartja őket és igyekszik írásuktól másokat is elriasztani (II. 223., X. 49.). Mindazáltal megengedi, hogy «a zseni azt is intereszanttá tudja tenni» (IX. 167.).

*

Kazinczy az egyes költői műfajokon át is a nyelv kifejező művészetére akart fejlesztő hatást gyakorolni. Azért kedvelte, amint láttuk, a szonettet és az epigrammot is, mert a rövidség és kimertség mindkettőben igen jó próbája és iskolája a stílusnak és verstechnikának. Versben és prózában, magyarul és németül, keres a kérdésre : mi a vers? feleletet.

Azt már láttuk, hogy a poézist többnek tartja verse szedett prózánál. De keresi külön is magának a verses alaknak az igazi mivoltát. Berzsenyihez írott költői levelét szenteli ennek a kérdésnek. Egyike ez a levél a magyar irodalom e nemben legsikerültebb didaktikus műveinek. A mester megteremtve a megújított magyar irodalmi nyelvet, szinte kipróbálja : hogyan tudja azzal összeegyeztetni — és könnyedén kifejezni — a tudományos tartalmat a költői for-

mával. a történelmi levezetést egy szűkkeretű költői műfaj szigorú szerkezetével, száraz prozódíát és ritmikát a költői lendüléssel. Tehát :

Mi teszi a verset verssé? «Szózatosság.»

S mi ezt? A hosszú s a rövid tagok

Arányos és kedvező egyezése.

Vers. ami a fülnek, hol tág, hol szoros

Törvény szerint, nyujt bájta, s a holt igébe

Hizelkedő zengéssel éltet önt ;

S a nyúgót, mely közt kényesen lebeg.

Érezni nem, de csak gyanítani hagyja.

(Berzsenyihez. *Össz. költ.* II. 19.)

Ugyanezt Majláth Józsefhez írt levele német prózában ismétli meg (XVI. 9.). Rózsaláncnak érzi azonban a kötött formát. mert nem szabad nyügnök venni s éreztetni az olvasóval. Akik ezt teszik :

.....mélto vonni igát.

Mert fül helyébe féket kaptatok.

(U. o.)

A verselésnek közelebbről négy nemét különbözteti meg ; ezek 1. midőn a négy vagy két sorok utolsó két szótagában egyenlő hangzás kerestetik. 2. neve az, melyet a görögök után a rómaiaktól vettünk. 3. a Ráday-vers. 4. «a kores. monstrum zwitter» (IV. 545—548.). Azt nem tudja türni. mert a fület sérti. «midőn négy. sokszor éppen hat sorban egy hangra megyen ki a végszó» (V. 97.). általában ahol a rím kettőnél több sorra terjed ki (V. 296.). A magyar alexandrinusoknak skandalátlansága is bántja (II. 346.). Azért szeretné líránkból a Zrínyi verseket kiküszöbölni ; «egyedül az olyas nemnek tartaná meg, amelyekben Kiss írta a maga epistoláit, Csokonai *Dorottyaját*» (XV. 342.). A rímet dísznek tartja, «akár élt vele a görög és római. akár nem» (VII. 344.). s azt tartja szép rímnek, «melyet a halló ki nem talál és amely ex duabus partibus orationis választatik : engemzengem» (XX. 340.). Erre ügyelni kell. mert «a magyar verseknek. ha Zrínyi nemén vannak írva. minden díszek az egy reim ; ha ezt is esonkán adja neki a poéta. mond. mi által üti helyre?» (V. 297.).

A verselés kérdésének egyébként külön értekezést szentel a Döbrentei Erdélyi Múzeumában (*A magyar verselésnek négy nemeiről.* 1814. II. 122—128.). Eredményei itt azonosak a Rummy Károly Györgyhöz írt (1098. sz. IV. 545—548.) levél tartalmával, melynek alapján verselméletét fentebb ismertettem.

Ő maga mindenesetre a görög formákat szereti legjobban és a Ráday-verset. Berzsenyinek azt írja: «Minden bizonnyal a te rímtelen költeményeid a legjobbak; ezek fogják nevedet halhatatlanná tenni a legkésőbb maradéknál is». A jámbust különösen a bölcséleti tárgyú költemények írására tartja nagyon alkalmasnak. A hexametert is védi Kölcsey ama vádjával szemben, hogy fecsegővé teszi a költőt (XV. 342.). Azt tartja, hogy «a hexameter és pentameter, a Sappho és Alcaeus sorai muzsika nélkül is versek» (XVI. 260.). Ajánlja azonban, hogy ne «a németek durva prozódiai törvénye, hanem a görögök és rómaiak mértéke szerint kell zengeni» (III. 272.). Ismeri a nehézségeket is. Tudja, hogy «hexametert sokkal könnyebb írni, mint distichont, mind azért, mivel a gondolat nem szorul két sorba, mind azért, mert az szabadabb mozgású, mint a pentameter hátulsó része» (VII. 357.). Különben is tudja, hogy nem minden tárgyra s hangulatra alkalmas ugyanaz a forma. Ízlése szerint pl. «a hexameter nem illik . . . ossiani darabokra», noha azokra (mégis) inkább, mint episztolákra; «für die epistolarische Muse ist der Tritt des Hexameters zu stolz, zu prächtig». Komoly darabokra a németes ötös jámbust ajánlja (VIII. 465.).

A klasszikus versalakokkal egyenlő kedvezésben részesíti a Ráday-verset (VII. 343., 448.). Irtózik azonban a leoninusoktól (III. 62., XVII. 297.). Édes Gergelynek azt írja: «Annvi talentum mellett . . . ha egy újabb kiadásban verseinek kétharmadát elégeti — főleg a leoninusokat érti — az urat legszerencsésbb poétái közé fogja számlálni közanyánk, Sárospatak» (III. 92—93.).

Nincs száma a tanácsoknak és kifogásoknak, melyek a különböző versnemek alkalmazását illetik. Ezek közül csak egynéhányra utalunk itt. A legértékesebbek közül való az

ellen tett kifogása, amit később Arany is erősen hangoztat, «midőn az értelem nem áll meg a sor utolsó szavánál, hanem általmégyen a más sornak első szavára vagy szavaira» (V. 296.). Másutt ezt egyenesen fatális dolognak mondja (V. 99.). mert «a komma megakasztja a nyelvet, a reim is. Ha lehet tehát, mind a reimon ejtsük a kommát» (VI. 160.) — írja Berzsenyinek s megismétli Kölcseynek — «ha csak elkerülhetni, mindig el kell kerülni a gondolatoknak a más sorba való átvitelét, úgy, hogy a komma ne másutt, hanem a sor végén legyen» (VI. 63.).

Ezenfölül igyekszik tisztázni a hiatus (XV. 268.), az elizió (XV. 268.), az akcentusos és pozíciós hosszú szótagok dolgát (X. 11.) és számos más prozódiai és verselési kérdést (U. o. és XV. 268—269. Többek között például: XVII. 117., X. 8., II. 222., VI. 183. stb.). Ezek között érdekes, hogy párhuzamot lát a Kisfaludy Sándor regéinek versalakja és «azon muzsikai alkotások között», «melyeknek triójok van; ezt a négy utolsó sor teszi» (XX. 33.).

*

Kazinczy a szó legszorosabb értelmében kívülről kezdvén el a műdarabokba való behatolást és értékes tulajdonságaik elemzését, azoknak lelkéig ritkán jutott el; figyelmét a külső csaknem teljesen lekötötte. Innen tévedései is. Gyönyösinél mégis észreveszi, hogy «kompozíciója egy latnyi sincs» (XV. 175.). Másutt általában mind a magasztalás, mind a gáncs a külső érdemből vagy fogyatkozásából fakad. Még Verseghyvel szemben is képes ezért elismerésre, pedig őt, nyelvészeti álláspontja miatt, mindig leszólja. De verselése előtt kalapot emel. Kétségtelennek vallja, hogy horaciusi mértékekben és lírai német versformában nagy könnyedségre tett szert. Különösen ez utóbbit tartja sokra, mert ki időmértékes sorokat rímeltet, kettős jármot vesz nyakába (VI. 111.). Kiss horaciusi episztola-fordításában viszont kifogásolja, hogy «oda az odor romanus, mert rímes vers nem hexameter». Éppen azért talán csak obligát bók-nak szánta, mert Kisst nagyon szerette, ama dícséretét, hogy fordítása akvarell — amit ő gouachnak mond — az olaj-

festés után mesteri kézzel dolgozva» (X. 497.). Más oldalról úgy gondolja, hogy a Zrínyi-vers éppen Kissben s kívülről még Kisfaludy Sándornál és Berzsenyiben érte el lehető fejlődésének a csúcspontját : eleven, piperétlen s mégis csinos ; zengő és velős ; könnyű s kedves folyású ; tiszta nyelvű ; mértéket tart félnévség és vakmerő bátorság között (XII. 14—15.).

Csokonaiban már inkább ízlését kifogásolja, de ebben meg környezetét okolja : «Csokonai minden bizonnal sok érdemmel bírt — úgymond — azt senki sem vallja szívesebben, mint én ; hiszen én őtet szerettem is a becsülésen felül. De azok az ő versei rettenetes mázolások. Annales Volusi! Ő és a Szemere *Reménye*, a kettő úgy áll egymás mellett, mint a réz és a legtisztább arany, a legrosszabb agát és a legtisztább tűzű gyémánt. S annak mind Kálvin János az oka (Kazinczy ízlését azonba Kálvin János nem rontotta meg!), hogy a Csokonai köve gyémánttá nem válhatott» (XV. 400.), «... a Petreca munkáját, ahol jók, minden mívelt ízlésű olvasó szépnek leli. A Csokonaiét semmi fordítás nem tehetné széppé» (XV. 457. — de főleg az erős hungarizmusok fordíthatatlansága miatt!). Megjegyzéseinek az érdekességéért aztán azzal mentegétozók, hogy ő nem Csokonait bántja, hanem akik azt utánozzák benne, amit nem kell s amit, ha élne. Csokonai maga is bizonyára törölne (XV. 284.). Ezt évekkel később megismétli Guzmicshoz írt levelében is (XXI. 55.). Kétségtelen azonban, hogyha látta is Csokonaiban a tehetséget, költői irányával nem tudott megbarátkozni. Kazinczy közelről szerette hallgatni a lantot ; a finomkodó melódiákat és hangszerelést kedvelte ; már pedig ahhoz a Csokonai műzsája nagyon is erősen verte a húrokat. Ellenszenvét titkolta Kazinczy, de nem tudta elhallgatni. Boileau felelősségére egy epigrammban is megcsípi :

Anakreontikáid — — Haj

Árpádod most s ódáid — — Jaj!

(Boileau után. *Össz. költ.* I. 116.)

Hogy ennek ellenére mégis fölismerte tehetségét, az mutatja, hogy 1803 márc. 2-án kelt levelének tanubizonyosága

szerint Sulzer esztétikai lexikonával, Batteux-vel és Eschenburggal ajándékozta meg: elméleti művektől remélte a Csokonai ízlésének fejlődését (III. 33.)¹.

Gyöngyösiben is elismeri, hogy szerencsés verselő és néhol szépen is fest, «de csak so so, amint Wieland mondja» (XV. 175.). Itt már kifogásai mélyebbről fakadnak. Ugyanígy Dugonicsal szemben. Regényeitől «őseink előtt esméretes felséges együgyűséget s magyar tüzet» várt, e helyett «a legízletlenebb galantériát, a legalacsonyabb popularitást s gyermeki affektációt» talált benne. Véleménye szerint mint regény csak az Argirus és Stilfrid színvonalán áll (I. 191.). Általában Zrínyitől koráig Révai elégiáiban látja a költői kultúra első szikráit (XV. 175.), viszont Daykában annak legigazibb fényű ragyogását (XV. 522.).

Kisfaludy *Hunyadi*jával szemben is mélyreható kifogása van: «miért lett dráma s mért nem epopoea?» De már Zrínyiben az elietést sajnálja (XII. 383.). Egy télen dolgozta, amint emlegeti.

Nem szenvedheti a Henriádokat sem, sem a Péczeleit, sem a Szilágyiét. «Az egyik fűzfa-sípon, a másik bűgő-dudán játszotta el a klarinét szép módusát.»

*

Mint bevezető sorainkban érintettük, írónk s esztétáink közül Kazinczy az első, ki figyelmét a művészet összes ágára kiterjeszti. Többször buzdít s tanácsokat ad a képirás kultiválására. «Indiában — úgymond — a religió azt parancsolja, hogy minden ember legalább egy fát ültessen: én, ha vallást csináltam volna, azt parancsolnám, hogy minden ember fes-

¹ Ezt a példányt s történetét ismerteti Pap Károly az *Egy. Philol. Közl.* 1912. 553. l. Abban a föltevésben, hogy ezt a példányt használta volna Verseghy is, nem osztozhatom, mert Verseghy még csak ez után foglalkozhatott Sulzerrel behatóbban.

Olyan szerencsés voltam, hogy magyar esztétikai elmélkedőink forrásait kutatva, Sulzernek éppen ezt a példányát használhattam a debreceni ref. kollégium könyvtárának lekötölező jóságából. Csokonai hagyatékából a kollégiumi könyvtár számára vásárolta Kassai Péter bibliothecarius ord. az I. kötet belső borítéklapján lévő 1806 febr. 27-én kelt följegyzése szerint.

tesse le magát . . . Hogy magamat s enyéimeket festetem, az bizonyosan nem hiúság» (XV. 33—34.). «Minden jobb embernek festetnie kellene magát, hogyha kikapja közülünk a halál, bírassuk képeiket» (XV. 23.). A zenét azzal magasztalja, hogy nincs szó, mely annak szépségét leírni képes volna (*Pály. eml.* 87.). Általában a művészetek alkotásai oly fenéségesek, hogy azokban általunk közvetlenül az istenség nyilvánkozik meg: «A szép mesterségek munkáit nem ember készíti, hanem a múzsa sugalja» (XVIII. 298.).

Nagy gyönyörúségét találta — mint érintettük is már — a metszetekben. Ennek gazdag emléke a saját metszetgyűjteménye, mely jelenleg a sárospataki ref. kollégium nagy könyvtárának tulajdona a könyvtárával együtt. Gyűjtésében túl volt a kezdők tervtelen buzgalmán, mely csak a számok szaporítására gondol. Másoknak is azt tanácsolja: «Aki szereti a szépet, de szemét s lelkét nem gyakorlotta, választassa a darabokat oly barátjával, aki ahhoz ért. Nem szemnek tetsző, de igen jó darabokat az ifjú festők táskáikban találni és az antikváriusoknál, s igen olcsón. Óvják magokat azt venni, ami módi portéka, azt kell venni, aminek tartós bece van» (*Pály. eml.* 149.). Jó tanácsait megismétli 1829-ben Guzmichhoz írt, idáig kiadatlan levelében.¹) A metszetek gyűjtését és tanulmányozását jó iskolának tartja, mert a metszésre a festményt kiválósága minősíti. Cserey Farkasnak azt írja: «amely országokban még nem virágozik a festés és faragás, ott első kötelesség az, hogy rézmetszetek és olajfestés-kópiák s gipszabguszok által ébresszük fel az alvó zsenit. A poétai munkákban ezeknek substitutjai a fordítások» (III. 304., XIV. 137.).

Összehasonlítja a régi és újkori művészetet s közöttük azt a nevezetes különbséget találja, hogy «azok durvábbak voltak, mi símák (nem szabad feledni, hogy a múlt század elején írja!); de a nagy símaság (!) — úgy mondja Montesquieu — rabellekek elsősege, a durvább kor jobb volt. Kor és kor hasonlítanak egymáshoz s az emberi dolgok karikaként

¹ Néhai Harsányi István szíves közlése; a pótkötetben 5694. szám alatt.

fordulnak elő, bár jobb változatokkal s nincs okunk elveszíteni hitünket az emberiséghez» (*Pályám eml.*, 110.). Íme, Kazinczy megsejti az erős vonások kifejező erejét a pepecselő festegetés korában s megérzi a jövő fejlődés irányát! Ezt egy másik megjegyzésében is elárulja, melyet Goethe egy költeményével kapcsolatban tesz: «a rajzolóknál a hibás rándításokon nemcsak fel nem akadnak, sőt azt szeretik, mert a bátor kezét ismerik ki rajtok» (X. 197.). Richter portréit azért dícséri, mert «sebes ecsettel dolgozik» (Pótkötet 5694. sz. a.). Viszont abban az észrevételében meg korának szentimentalizmusa nyilatkozik, hogy «felette visszás coquetterie» képeken a nevetés (X. 166.); de abban megint eltalálja az igazságot, hogy — ha máskülönben nem az a cél — «álmosnak festeni a képet nagy vétek» (X. 166.).

Mint láttuk, Kazinczy a szépben az eszme jelenlétét kívánta meg. Eszmei irányát a képzőművészetekre is átviszi s főleg az arcképpel szemben alkalmazza gyakorlatilag. Meggyőződése, hogy a művészetnek is kell eszményíteni. Ez alatt kivehetőleg nemcsak azt érti, hogy eszmét fejezzen ki, hogy a jellemzetesség kedvéért válogasson, hanem a valóságnak szorosabb értelemben vett szépítését is. «A festőnek lelket is kell festeni tudni — írja egy helyt (X. 252.). Kreutzingerért azért nem lelkesedik, mert ő csak «hív», de ritkán «delkes»; Fügert pedig azért szereti, mert «a képzelhető leglelkesebb». bár nem mindig azt festi, amit lát s azért nem mindig a leg-hívebb. Ez utóbbit poeta-festőnek, míg az előbbit csak kézművesnek tartja (XII. 226.). A felesége arcképében is azt kifogásolja, hogy, bár elég híven van találva, «alles ist höchst grob, da doch der Künstler alles ins feinere mahlen sollte» (XII. 376.). Jól teszi hát, ha «a művész a rút dolgokat elhagyja, a jót pedig szebb színben tünteti fel; így az író is» (XV. 304., X. 262., XV. 253. stb.). Mindazáltal megengedi, hogy a «nem szebbítő, hanem hasonlító festésnek is van becsé: amaz az idegeneknek tetszik inkább, ez a barátnak, feleségnek, gyermeknek» (X. 262.). Ebben az észrevételben azonban Kazinczyt nyilván az esztétikától távolálló szempontok irányítják. Ugyanilyen az a tanácsa is, amely szerint «ott nem szabad szépíteni, ahol a szépítés megpirítaná azt, aki szépítve

festetett» (XV. 253.). Másutt még több elnézést mutat az eszme háttérbe szorítása iránt. Egy festőről írja, hogy «nem igyekszik az ideálra, hanem az Ähnlichkeitra, mely hiba ugyan, de kedves hiba, mert nem minden ember szereti, ha a fejéből szebb fejet csinálnak, hanem azt óhajtja, hogy az ő fejének az ő fejét csinálják» (X. 197.). Általában az eszményiség mellett a hűségnek is elismeri a jogait. Egyik büsztjén pl. azt kifogásolja, hogy nem elég hű (XX. 274.).

Érdekes, hogy — amint már fentebb is láttuk — a művészet eszményi emelkedését költői elemekkel hozza kapcsolatba; azért mondja, hogy «a művész nem művész, ha nem poéta» (X. 245.).

Az eszményítés elvét a plasztikus ábrázolással szemben még fokozottabb mértékben érvényesíti: «Köpfe in Bildhauerarbeit müssen nicht gleich, sondern idealisiert sein» (X. 240.); de már Helmecczynek ezt írja: «A plasztikának nem az a tisztje, ami a graphisnak. Ennek szépen kell ugyan festeni, de mindig találva: amannak találni is kell ugyan, de csak oly kevéssé, amennyire az elég legyen, hogy a néző kiismerhesse, kié akar lenni a fej» (XII. 208.). Révai márványképmásával kapcsolatban ugyanígy nyilatkozik: «Plasztikának nem az a tisztje, hogy ő hasonló, hanem hogy szép mívet adjon... De a haj el van hibázva. A márványfőn nem márványhaj, hanem természeti haj áll» (XII. 209.). Nagyon helyesen emeli ki saját arcképével kapcsolatban, hogy «plasztikus munkának a szent nyugalom ad érdemet» (XX. 274.).

*

Az eddigiekből bőven volt alkalmunk meggyőződni arról, hogy Kazinczy minden megjegyzésében, még tévedéseiben is, azt szolgálta és mozdította elő, amire irodalmunknak akkor legnagyobb szüksége volt, amit íróink leginkább nélkülöztek: az ízlést. Kazinczy az elfinomult ízlés embere volt s ennek előmozdításával szolgálta esztétikai kultúránkat. Az ízlés elveit ő sem szedte törvényekbe, azok kutatásában nem szállt alá nagy mélységekbe, esetenként azonban a legtöbbször belső átéléssel ismerte föl, élvezte és magyarázta azokat. Míg többi íróink akkor még a literátorkodás szüksé-

géből és kedvteléséből írogattak, ő az ízlés sugallatára és szolgálatában, a képzőművészeteken is fejlesztve azt önmagában. Míg literátoraink inkább csak tanultságukat, jobb esetben tudományos meggyőződésüket követték vagy fitogtatták. ő szívének érzésével szólott, írt és cselekedett. Nem szükség itt fejtegetnünk, mit jelent ez az esztétikai kultúra fejlődése terén.

E mellett fölismerte Kazinczy az egyéniség jogát és szerepének jelentőségét az irodalomban s ennek korlátjául a kritika szükségességét. Ízlése mások véleményének a kikérésére bírta, másfelől a legerősebb önbírálat mellett érvényesülő műgondot kényszerítette magára s iparkodott divatba hozni másoknál is. Általános irodalmi közvéleményt iparkodott teremteni; volt érzéke a közönség ítéletének fontosságához, bár tiltakozott az ellen, hogy annak rabszolgája legyen és csak a válogatottak ítéletét fogadta el.

Helyesen ismeri föl az esztétikai elmélet és gyakorlat viszonyát. Költő számára is szükségesnek tartotta az elmélet ismeretét, de vallotta, hogy tehetség kell a poétáskodáshoz és nagy példányok tanulmányozása. Ez a tehetség és iskolázottság intuitív úton ismeri föl és érvényesíti gyakorlatban a helyes elveket. Legjobb iskolája az irodalmi hagyomány és a klasszikus alkotások követése, csak ne fajuljon el lelketlen utánzássá s ne öltse magára a konvencionális bilincseit. Az egyéniség és fejlődés joga megkívánja s megadja az újítás szabadságát; de legyen bár ő vagy új, a szépség bélyegét kell minden műalkotásnak viselnie; a szépségét, mely mindig eszményt fejez ki s testvéri viszonyt tart jóval és igazzal. A moralizálás azonban még nem tesz semmit széppé; valamint nem tilthatja meg a test szépségeinek kiemelését. Szépművekben ezenfölül egységbe olvad a részek változatossága. Főleg a képzőművészetekben, de irodalomban is az eszményítés híve, mely megkívánja a formák szobrászatát.

A költészet lényegét az érzés és képzelet gazdagságában kereste. De az érzés legyen igaz és mély; a képzelet gazdagsága pedig ne cifraságot jelentsen. A költői műfajok közül azokat kedvelte, művelte és azok művelése mellett igyekezett

hangulatot csinálni, melyek alkalmasak lehetnek a formák megkötésével az ízlés és nyelv csiszolására. Ilyenek a szonett és epigramm. A regénynél is a társas ízlés fejlesztésére gondolt s erkölcsi elvek népszerűsítésére is alkalmasnak vélte. Mindezek ellene szólnak a művészetek önállóságának, bár ő azt elvileg távolról sem tagadta. Ki is fejezte pl., hogy költszetnek nem lehet célja az oktatás ; de tudta azt is, hogy célzatosság nélkül is finomítja mind az ízlést, mind a szokásokat.

Elsősorban mindig a külalak szépségére gondolt ; azért volt nyelvújító és a prozódiai és metrikai szempontok is azért lebegtek mindig szeme előtt. Ez tette műfordítóvá is, mely legtöbb alkalmat nyújt a nyelv képzésére és a kifejező formák finomítására. Ő nem elégedett meg azzal, hogy az irodalom virágzása egyszerűen csak termékenységében mutatkozzék. Ő az irodalomban az esztétikai kultúra eszközt látta s azért azt is az ízlés fejlesztésének a szolgálatába állította. Mivel ilyen irodalmat máról holnapra teremteni nem lehet, vette onnan, ahol készen találta : a külföldi népek nemzetközi kincstárából s azért a magáéi mellett másokat is műfordításokra lelkesített. Magyarsága is a szépség kultuszában állt. Ezzel akarta nemzetének is a legnagyobb szolgálatot tenni és az általános esztétikai kultúrának is a magyar kultúrának a szépnek jegyében való fejlesztésével.

A gyöngye vers, mit özvegye a széphalmi mester sírkövének keleti oldalára vésetett, ezt az igazságot fejezi ki :

.....a művészet sem felejt el,
Míg a múzsáknak szentelt oltárin
Áldozatot nyújt a honfi kebel.

MITROVICS GYULA.

A «TUDATTALAN» SZEREPE A MŰVÉSZI ALKOTÁSBAN.¹

Kaum dürfte heute noch bezweifelt werden, dass in jeder künstlerischen Leistung bewusste mit unbewusster Arbeit sich paart.

Oscar Walzel.

I.

E kis tanulmány nem lép fel a címben jelzett nagy probléma megoldásának még csak kísérletével sem, csak rá szeretné irányítani a figyelmet a művészi alkotás lélektanának erre az eminens fontosságú alapkérdésére, melynek tisztázása egy sereg művészetpszichológiai fogalom szükség-szerű újraértékelését vonja majd maga után. A nagy lélekbirodalom «tudattalan» tartományának mindenoldalú ismerete lenne szükséges ahhoz, hogy számottevő eredményt érhessünk el vizsgálódásaink során, tekintve azonban, hogy az emberi lélek térképén a «tudattalan» még ma is nagy fehér folt, melynek kiküszöbölése csak lassan halad előre, a konkrét tények leszögezése helyett meg kell elégednünk általánosságokkal, tartalmak feltárása helyett viszonylatok sejtetésével, végleges megállapítások helyett valószínűségekkel.

A «tudattalan» jelentkezését a művészi alkotásban az alkotási folyamat egyes mozzanatainak időbeli sorrendjében fogjuk figyelni, érintve az ezzel kapcsolatban, közben felmerülő problémákat is, a tisztán lélektani szemléletét esztétikai szempontokkal szöve át.

¹ Ez a tanulmány egy készülő nagyobb munka töredéke és a *Budapesti Szemle* 1927 májusi számában megjelent *A «tudattalan» felfedezésének alkotáslélektani jelentősége* c. dolgozat folytatásának tekinthető.

II.

Richard Müller—Freienfels¹ az alkotási folyamatot három fázisra osztja: előkészítő stádium, conceptió és kivitel. Ezeket az erősen egymásbefolyó állapotokat Négyesy László dr. finom analysissal tovább tagolja,² amikor a kifejezendő tartalmak kialakítását is fontosnak tartva, beiktatja a mű belső szerveződésének és kialakulásának fázisát a conceptió és a technikai kivitel közé. Az alkotási folyamatnak ezeket az egymásrakövetkező stádiumait kísérjük végig figyelemmel, különválasztani próbálva a tudatos mozzanatok a tudattalanoktól.

Az előkészítő mozzanat figyelembevételét a művészet-lélektani kutatás meglehetősen el szokta hanyagolni. A művészi mű már hosszú idővel a conceptió pillanata előtt megkezdődik a maga tudat-alatti életét, hasonlóan a növényhez, mely nem akkor kezd csupán élni, amikor már a földből kibújik és szemmel látható lesz. A művész minden életmozzanata a megszületendő műveket szolgálja, amikor átadja magát a benyomások áradatának, az intenzívebb létezésnek. Védtelenül kitéve magát a rengeteg ingernek, gyakran megsebesül, vagy meg is semmisül az érzékeny lélek. «Das ausserordentliche, was solche Menschen leisten — mondja Goethe — setzt eine sehr zarte Organisation voraus, damit sie seltener Empfindungen fähig sein und die Stimme der Himmlischen vernehmen mögen. Nun ist eine solche Organisation im Konflikt mit der Welt und den Elementen leicht gestört und verletzt.»³ Fokozott élményképessége való-

¹ R. Müller—Freienfels: *Psychologie der Kunst*, Leipzig—Berlin, 1922.

² Előadások a művészi alkotásról a budapesti Pázmány Péter tudományegyetemen.

³ Mellékesen jegyezzük meg, hogy a túlságos reagálóképesség, érzékenység, az élmény intenzitásának meghatározása a tudattalan sajátága, tehát az alkotóknál jelentkező e szimptomák gazdag tudatalatti életre engednek következtetni. Hebbel írja: «Oft entsetze ich mich über mich selbst, wenn ich erkenne, dass in mir die Reizbarkeit, statt abzunehmen, immer mehr zunimmt, dass jede Welle des Gefühls, und wenn sie von einem Sandkorn herrührt, das der Zufall in mein Gemüt hineinwarf, mich über den Kopf zusammenschlägt.»

sággal túltermeli a mű-csírakat, melyeknek csak jelentéktelen töredéke lombosodik majd kész alkotássá. Leggyakrabban minden világosabb cél tudta nélkül gyűjti halomra az alkotó a mozzanatokot, azonban ha utólag megvizsgáltuk a feldolgozott és csírában maradt élmény-motívumok halmazát egy költőnél, festőnél vagy muzsikusnál, azt tapasztaljuk, hogy az alkotó lelki életének egysége, bizonyos irányú beállítottsága már kiválogatással élt, nem nyersanyagot halmozott össze, hanem egy — a tudat előtt akkor még — ismeretlen cél megvalósítására törekedett. Minden átélés anyaga tehát már az átélés közben módosul és a külvilág sokértelmű benyomásai harmóniába hangolódnak. Ezt a lelki élet egysége produkálja és így előkészíti a motívumok bizonyos csoportjának a tudattalanban való egységbeolvadását, a részeknek belső, teleológikus értelemben vett rendeződését. A «Kunstwollen» alatt tehát nemcsak azt kell értenünk, amit Worringer, aki szerint «zweckbewusste Trieb, der der Entstehung des Kunstwerkes vorangeht», hanem e fogalomban meg kell éreznünk a lélektanilag tudatos mellett a tudattalan együttvalóságát is.

Részben a tudattalanba lesüllyedt, részben a tudatban elraktározódott motívum-halmaz bizonyos szempontból homogén elemei túlsúlyba jutva a többi felett, megindítják az alkotó lelkében a kristályosodási folyamatot. A lélek telítettségének ez a kicsapódása leggyakrabban belső izgalomokkal, homályos és bizonytalan alkotásvágy jeleivel jár együtt. Különböző lélekalkatú művészeknél különbözőképpen folyik le ez a processzus, mindegyik típusnál közös azonban abban, hogy a tudatosan és a tudattalanul kialakult motívumkomplexumok egymásratalálását és egymásbaolvadását jelenti.

Az a pillanat, melyben a mű kristályosodása a tudat számára is felismerhetővé válik, a tulajdonképpeni conceptió. Wundttal szemben itt Volkeltnek kell igazat adnunk, amikor a conceptiót a tudattalan munkájával magyarázza. Az alkotási folyamatnak ez a mozzanata még nem jelenti az egész mű tudatossá válását. Leggyakrabban éppen nem a legfontosabb rész bukkan fel, csak az egésznek a hangulata,

vagy a vers zenéje, mint Arany Jánosnál, egy-két sor, a kifejezendő tartalom érzéki képzetével, mint Vörösmarty *Szép Ilonkája*. Ha nem megy egyszerre a tudattalanból való felbukkanás, egy-egy részlet válik csak tudatossá és csak lassan emelkedik ki az egész. Schiller írja Goethének: «Bei mir ist die Empfindung anfangs ohne bestimmten und klaren Gegenstand; dieser bildet sich erst später.» «Ich glaube — mondja másutt — es ist nicht immer die lebhafte Vorstellung seines Stoffes, sondern oft nur ein Bedürfnis nach Stoff, ein unbestimmter Drang nach Ergiessung strebender Gefühle, was Werke der Begeisterung erzeugt.»

III.

Az inspiráció tudattalanból való eredendőségére jellemzők sajátságai: a jelentkezés hirtelensége, a felfokozott kedélyizgalom és a személytelenség érzése.¹

A jelentkezés hirtelenségét úgy kell értelmezni, hogy az inspiráció a tudat által bizonyos mértékig befolyásolhatatlan, az akarattól független, és ha néha nagyon hosszú előkészítő stádium előzi is meg, maga a mű részben vagy egészben való felbukkanása váratlanul, rapid módon megy végbe. Az ihlet pillanatának befolyásolhatatlanságáról Goethe egy helyen így panaszodik: «In der Poesie lassen sich gewisse Dinge nicht zwingen, und man muss von guten Stunden erwarten, was durch geistigen Willen nicht zu erreichen ist . . .» — egy levelében pedig, Schillernek válaszolva, aki öt hétig várta egy alkalommal az inspiráció pillanatát, míg «egy meleg napsugár» végre kiváltotta lelkéből, szép példával világítja meg ezt az alkotáslélektani törvényt, amikor azt írja: «Wir können nichts tun, als den Holzstoss erbauen und recht trocknen; er fängt alsdann Feuer zur rechten Zeit, und wir verwundern uns selbst darüber.» Ugyanezt a tényt állapítja meg Hebbel is: «Warum vermag der Wille doch im Ästhetischen so ganz und gar nichts . . .» —

¹ R. Müller—Freienfels id. m. II. 141. old.

vagy Alfieri: «...è cosa impossibili di commandare ai versi...»

A tudattalanban kifejeződésre váró tartalmak befolyásolatlan időpontban való önrevelálódása — mint mondtuk — hirtelen megy végbe. Hebbel számára a «produktive Stimmung eine wahre Springflut» volt. Grillparzer írja: «Ein Mal des Morgens, im Bette liegend, begegnet sich wechselseitig. Eh ich aufstand und mich ankleidete, war der Plan zur *Ahnfrau* fertig.» Goethe: «... Gedichte kamen plötzlich über mich und wollten augenblicklich gemacht sein, so dass ich sie auf der Stelle... niederzuschreiben mich getrieben fühlte.» Behagel¹ és Richard Müller—Freienfels id. műve még a példák egész sorával szolgál az inspiráció jelentkezésének hirtelenségére, melynek meglepő volta eredményezte részben, hogy fejletlen kultúrákban az ihletett állapotot idegen szellem által való megszállottságnak érzik, varázserőt tulajdonítanak az alkotótevékenységnek és a költőt az isteni üzenetek közvetítőjének, jósnak, vatesnek tisztelik.

IV.

Az inspirációval járó lelki emóciók jellemző jegye még a megélés intenzitása. Eloszlik a belső látás elől a köd és olyan világossággal pillantja meg az alkotó a felbukkanó műalkotást, amely világosság bizonyos értelemben az álméhoz hasonlatos. Az alkotó számára valósággá lesz a mű, amit bizonyos esetekben nem is tud a való világ tényeitől megkülönböztetni. Ez a sajátos kedélyvizgalom az entuziazmus. Az entuziazmus, a művészi alkotásnak ez a nélkülözhetetlen előfeltétele, pszichológiai értelemben tehát nem más, mint a lélek «önfeledt» magaátengedése a tudat alól spon-tánul feltörő, önálló létet követelő, forma-testet öltött képzet-complexumoknak.

Demokritos az első, akinek véleménye az entuziazmus-ról megmaradt. Szerinte a művészi erő nem higgadt, meg-

¹ Behagel: *Bewusstes u. Unbewusstes im dichterischen Schaffen*. Leipzig, 1907.

fontolt, kimért munkálkodásban nyilvánul, a költő lelkesületen, szent ihlettel ír. Cicero jegyezte fel: *Negat enim sine furore Democritus quemquam poetam magnum esse posse.* Ismeretes Sokrates véleménye is, melyet Platon szerint védőbeszédében fejtett ki a poétákkal kapcsolatban. akik *οὐ σοφία ποιοῖεν ἃ ποιοῖεν, ἀλλὰ ψίσει τι καὶ ἐνθουσιαζόντες*... Platon maga a költő alkotó tehetségét a múzsáktól nyert lelkesültséggel, ihlettséggel, a *μανία*-val magyarázza. Az egyik apokrif platoni dialógusban. az *Ion*-ban egy rapszodosz találkozik Sokratesszel és a költői ihletről beszélgetnek. Sokrates kifejti, hogy a költő képessége nem képzettségen, *τεχνη*-n, *επιστημη*-n alapszik, hanem isteni erőn. Aristoteles már disztinvál, kétféle költőtípust ismerve fel, melyek közül az egyik (euplastos) közel áll a platoni költőelgondoláshoz, míg a másik típusnak (exetastikos) Horatius a megtestesülése, aki a mesterségbeli tudást többre becsüli a nyers lángésznel (*rude ingenium*).

A humanista gondolkodók átvették az antik kor hitét, hogy a költőben istenség lakik. Az újkori esztétikusok már több kritikával kezelik ezt az ítéletet. A svájci Bodmer és Breitinger az ihletet már csak a képzelet forrásának tartják. Baumgarten, az első rendszeres esztétika írója már nagy lépéssel közeledik a mai pszichológia álláspontja felé. Szerinte «a mű megfogalmazásánál az összes erőket nagy tevékenységre sarkaló felhevülésnek s elragadtatásnak fontos szerep jut.» Tűznek, lelkesültségnek kell ilyenkor áthatni a lelket, miközben a test nedvei is erős mozgásba és keringésbe jönnek. A kettő közt fennálló szoros összefüggésnél fogva a testre ható külső körülmények is elősegíthetik a léleknek ezt az exaltált állapotát... Az értelemnek józan, mérlegelő munkája azután a részletes kidolgozásnál következik.¹ A következő étappe Hartmann, aki már bizonyos értelemben azonosítja az ihletettséget a tudattalannal.

Az entuziazmus ténye a második nagy bizonyíték a művészi alkotásnak a tudattalannal való benső kapcsolataira. Az entuziazmussal szükségszerűen együtt jár az inspirált-

¹ Jánosi Béla: *Aesthetika története.* I—III.

ságnak Müller—Freienfels által harmadiknak megjelölt jegye : a személytelenség érzete, melyet kiegészíthetünk még az időérzet megszűnésének ezzel párhuzamosan jelentkező lelki jelenségének felemlítésével.

Az enthuziazmus állapotában úgy érzi az alkotó, hogy ő csak eszköz egy személytelen hatalom kezében. Ebben a tekintetben az alkotó élménye rokon a misztikus élményével, amely «túl van minden testin, anyagin, érzéki és értelmi megismerésen, mert benne megszűnik az Én és Nem Én különbsége». Goethe által «demonikus» jelzővel illetett alkotás lelki folyamatának a második fázisnál fellépő e jellemző jegyéről a Goncourtok nyilatkozatán kívül Behagel, Müller—Freienfels és közvetlen források alapján egy sor művészi önvallomást idézhetnénk, melyek mind egyről tanuskodnának : a tudat elhomályosodásáról és az álomállapothoz való közeledésről. E helyett azonban csináljuk meg tételünk bizonyításának ellenpróbáját. Ha valóban a szüléssel analóg¹ módon a tudattalانبól bukkan fel a mű, akkor az inspiráció bekövetkezését minden olyan körülmény siettetheti, amely a tudat megszükkítésére és a tudattalannal való kapcsolat megteremtésére irányul.

V.

A narkotikus szerek gyakori használata íróknál, költőknél, művészeknél valóban ezt bizonyítja. Az anima intellectualis erőszakos elnyomásával és az anima vegetativa² előtérbenyomulásával beáll az első mámor-fázis, melynek főismertetőjele az aktivitás bizonyos fokú megbénulása. A mámor következő fázisában a «fantáziatévékenység» fokozódása, abnormisan intenzív működése jelentkezik. A mámor

¹ «... Et nous pensons aux secrets de la naissance et de la formation de ce vrai enfant de vous-même, une création de la pensée, véritablement pareille, en son miracle et son mystère, à la création de la vie d'un être.» *Journal des Goncourt* III, 263.

² A fenti mámor-elmélet Lucka-é (*Die Phantasie*, Wien u. Leipzig, 1908) és ez a terminus technikus is tőle való. Mi inkább tudattalannak neveznők azt, amit itt az «anima vegetativa» jelent.

és álom találkozási pontjai: a képzetkapcsolás szokatián lefolyása, a valóság-világ értékeinek átértékelődése, stb. — a tudatműködés gátoltságával, a tudattalanban elraktározott képzetanyag kirajzásával magyarázhatók. Li Tai Po, a kínai irodalom T'ang korszakának egyik legnagyobb lírikusa számára például a bor nem epikureus feledtető, hanem a szó mély értelmében veendő «illumináció», az extatikus istennel-egyesülés eszköze. «A bor illatában megleled üdvösséged magvát, gyökerét, mámorából föl nem ébredő Li-Po halhatatlanságba tér.» Közismert, hogy Burns, Gluck, E. A. Poe, E. Th. A. Hoffmann, Schubert, Grabbe, A. de Musset erős ivók voltak, Baudelaire hasist, de Quincey ópiumot szívott, mások arzenikkal, kokainnal, klorállal éltek. Maupassant a *Pierre et Jean* minden sorát éther hatása alatt írta.

Nemcsak a stimulanciák, hanem autósuggestiók alapon külső helyzetek, tárgyak, illatok stb. is teremthetnek az alkotó számára olyan hangulatot, melyben könnyebben megy végbe a tudattalan tartalmak önrevelődése.

A tudat elfáradása hasonlóan meggyorsítja az alkotó tevékenységet. Igen gyakran testi betegség által elgyötört állapotban tud intenzívebben dolgozni a művész. «Hätte ich meine gesunden Tage nur zur Hälfte so genutzt, als ich meine kranken benutze, so möchte ich etwas weiter gekommen sein» — írja Schiller. Hebbel naplójában olvasuk: «Recht unwohl, aber ich mache die alte Erfahrung: das nützt der Arbeit. Nie blitzte das Gehirn mir mehr, wie heut.»

Innen már egy lépés a tudatnak olyan fokú megszükülése, mint amilyen az álomban tapasztalható. Könnyen megmagyarázódik tehát, hogy gyakran álomban vagy félálomban bukkan fel az alkotás — és az, hogy a művészi alkotást minden időkből az álommal rokon tevékenységnek fogták fel. Hebbel írja: «Mein Gedanke, dass Traum und Poesie identisch sind, bestätigt sich nun mehr und mehr.» Egyik epigrammájában pedig (*Traum und Poesie*) így ír:

Träume und Dichtergebilde sind eng miteinander verschwistert.
Beide lösen sich ab oder ergänzen sich still . . .

Hasonló nézetet vallott Schopenhauer és Jean Paul is. Hans Sachs mondja a *Meistersinger*-ben :

Mein Freund, das g'rad ist Dichters Werk,
Dass er sein Träumen deut' und merk'.
Glaubt mir, des Menschen wahrstes Wahu
Wird ihm im Traume aufgetan:
All' Dichtkunst und Poeterei
Ist nichts als Wahrtraum-Deuterei.

VI.

Az álom minden korban misztikus tisztelet tárgya volt és minden időben keresték az emberi élettel való összefüggéseit. Az, hogy az álomképek látszólagos szervezatlenségben, a merész és csodálatos fordulatok ellenére a valóban megtörténés tökéletes illúzióját szuggerálják az álmodónak, a valóság-átalakító és kép-alkotó fantázia legtitokzatosabb megnyilatkozásává avatta az álmot. Baudelaire írja a *Paradis artificiels* bevezetésében : «... az egészséges értelem azt mondja nekünk, hogy a földi dolgok kevés realitással rendelkeznek és hogy az egyetlen igaz valóság az álmokban rejlik...» És ki ne emlékeznék Shakespeare szavaira a *Vihar*-ban : «Olyan szövetből vagyunk, mint álmaink s kis életünk álomba van kerítve...»

Az álom-magyarázatok egész sora keletkezett, melyek mind közelebb és közelebb vezettek az álom lényegének megismeréséhez. Az általában elfogadott értelmezések egyik tipikus példája Du Prel-é, aki már rámutat az álom és az individuum belső kapcsolataira is : «... miközben az éber öntudat eltűnik, az organizmus különböző, egymással gyakran ellentétes érzéseit nem lehet egy koncentrikus tekintettel Én-né látni, önállókká lesznek és projiciálódnak, miközben az álomfantázia az organizmus affectusait szemléleti képekre fordítja. Az én meghasad és az érzésharcok egymással szembenálló személyekre változnak át.»¹

Az álom tehát szimbolizáló : a gondolat képpé vál-

¹ Du Prel, C. : *Psychologie der Lyrik*, Leipzig, 1880.

tozva, valósággal dramatizálva jelenik meg. Az «álomfantázia» — mint a megfigyelésekből kiderült — képanyagát az egyén életéből, a valóságvilágból meríti, ebben hasonlít tehát a művész, a költő alkotásához, akinek fantáziája az élményanyagot formálja, nem reprodukálja, hanem újraterelemi és — ami az álommal nem történik meg, ha csak az alkotó nem álmát valósítja meg művében — objektiválja.

Az álomban igen gyakran tovább szövődik az alkotás és néha egy-egy probléma megoldása egészen váratlanul álomban bukkan fel. Pausanias meséli Onatasról, a legkiválóbb aeginai szobrászról, hogy Ceres alakját legnagyobb-részt úgy mintázta, ahogyan őt álmaiban látta — ὡς λέγεται κατὰ ὄνειράτων ὄφιν... Plinius hasonlót jegyez fel Parrhasios ephesosi származású görög festőről, hogy Herkulest olyan-nak festette meg, amilyennek álmaiban pillantotta meg — qualem saepe in quiete vidisset... Uhland *Die Harfe* és *Die Klage* c. költeményeit álomban alkotta. Thomas De Quincey, Shakespeare leggeniálisabb átélője Coleridge után és Swinburne előtt, essayinek egy részét félig-meddig önkívületi állapotban írta és ezeket tartotta a legjobbaknak. «Az Álom a legnagyobb tudós» — mondja — «és az Álom a felelős elem.»

Az álomtevékenység kimerítő vizsgálata és az alkotás pszichológiai processzusával való párhuzamba állítása azt bizonyítaná, hogy a költészet és álom gyökerei a léleknek egyforma mélyéből, a tudattalanból szívják az életadó, tápláló nedveket. (Így érthető Vischer megállapítása: «Was nicht Traumcharakter hat, ist nicht schön, nicht vollendet, nicht poetisch, nicht wahrhaft künstlerisch.») Az alkotás azonban korántsem azonos az álommal, mely nélkülözi a tudat rendező erejét és csak saját belső törvényei szerint kapcsolja az egyes motívumokat. Éppen ezért abszurdum a Ph. Soupault és A. Breton, két francia író által alapított modern költői irány, a szürrealizmus, mely programja értelmében¹ a tudatalattit akarja kifejezni. «Elhagy tehát mindent, ami a pszichikai elemek között érzelmi, értelmi v.

¹ André Breton: *Manifeste du Surréalisme*.

ökonomikus összefüggést jelent és tudatosan a tudatalattit választja anyagának. A tudatállapot mély szórakozottságában megszülető szó és képkapcsolatot igyekszik megrögzíteni, automatikus gondolat- és emlékkép-reflexeket.»

VII.

Szándékosan emeltük ki eddigi alkotáslélektani vizsgálódásaink során a tudattalan szerepét a mű megszületésénél. Amint a mű megkezdődik szemmel látható, tudatunk számára hozzáférhető életét, megindul az alkotó részéről a mű organisatiója és ezután a technikai kivitel. Bár ezeket a műveleteket elsősorban a művészi értelem irányítja, nem nélkülözik a tudat előtt meglepetésszerűen jelentkező, érthetetlennek tűnő belső impulzusok segítő erejét, mint ahogyan néha a tudattalanban folyó munka is egy-egy divinációs pillanatban megvilágosodhatik az alkotó előtt. «Kaum dürfte heute noch bezweifelt werden, dass in jeder künstlerischen Leistung bewusste mit unbewusster Arbeit sich paart. Noch in der unbewusstesten Schöpfung bleibt ein Rest bewusster Tätigkeit, noch in der bewusstesten etwas vom Traum.» Általában nehéz pontosan szétválasztani a tudatost a tudattalantól és ezért voltunk kénytelenek általánosságban mozogva, vázlatosan vizsgálni az alkotás processzusát, mert a határ e két lélekország között egyénenkint másutt és másutt fekszik. Így érthető, ha költők, művészek vallomásai gyakran látszólag ellentmondának egymásnak, mást és mást tartva tudatosnak, illetve tudattalannak, sőt egy-egy író az élete folyamán is különbözőképpen vélekedik e kérdésről.

Nemcsak egyénenkint és életkoronkint, hanem szellem-történeti korszakonkint is változik e két lélekterület egymáshoz való viszonya. Walzel helyesen állapítja meg, hogy a realizmus és racionalizmus évtizedeiben olyan nagyfokú lett az alkotás tudatossága, hogy mindinkább megnövekedett a vágy az alkotás kevésbé tudatosá tételére. Már Wagner Richard erre gondolt, amikor ennek a vágnak célt és nevet adott: «Gefühlswerdung des Verstandes».

*

A mai korban, amikor az emberi szellem művészi nyilatkozásainak minden területén a racionalizmus és realizmus éjszakájának lassú elmúlását figyelhetjük, és tudjuk, hogy egy egyetemes metafizikai világnézet hajnalfénye dereng a távolokban, amely az újra erős vallásos életézés napjának előhírnöke, talán nem érdektelen vizsgálni azokat a jelenségeket, amelyek túlmutatnak a gőgös tudaton és az emberi létezés irracionálisát hirdetik.

NÉMETH ANTAL.

A NÉMA ZONGORÁK.

I.

Nagyot nézett a jánosvári kisvilág, mikor a doktorkisasszony híres zongorája megérkezett. Megérdemelte a bámulatot, amivel fogadták; csodaszép remeke a fejlett modern hangszeriparnak, ragyogó ébenfából, valóságos elefántcsont billentyűkkel, ütőkéi valami új találmányú masszából, amit bársony és szarvasbőr-keveréknek néztek s ezüst intarziái között elől művészi gravue: Fr. Zabolan halhatatlan zongorája, nr.: 357.

Halhatatlan zongora! Különös, szokatlan és izgató megkülönböztetés. A zongora hivatalos úton érkezett, konzulátusok, nagykövetségek és egyéb közigazgatási kis- és nagyhatalmak segítségével, Csikágóból, a Fr. Zabolan világhírű gyártelepéről, egyenesen miss Elisabeth Szabó, a jánosvári kórház ifjú. bájos és szeretetreméltó doktorkisasszonya pontos címére, ajándék és emlékképpen. A szállítás összes költségeit a feladó gyár fizette, a doktorkisasszony lakásába beállítva sem került a boldog megajándékozottnak egyetlenegy árva fillérjébe sem. Egyszóval: teljes, tökéletes ajándék volt.

Természetes, hogy mindenkit ingerelt és irigységre izgatott. A nyelvek szaporán pörögtek és fantasztikus pletykákat telefonáltak szájról-szájra.

— Ez a leány! Még mit meg nem érünk! A Söntér Kata unokája! A molnársarjadék! És ő doktorkisasszony! És csodazongorát kap Amerikából.

Öreg asszonyok még emlékeztek rá, hogy Söntér Katával hajdan, jó negyven esztendővel ezelőtt, valami történt. Hogy mi, azt már nem tudták kisütni, de valami történt. Az öregek mindent elfelejtenek. a fiatalok meg semmit se tudnak.

Az amerikai zongora a legendák és misztikumok ködébe burkolózott, s a ködös Jánosvár közbékéje érdekében el kellett oszlatni. A nagy feladatra képviselők és főispánok vállalkoztak, akiknek szorgalmas helyi stréberek segítettek. Az akció, persze, sikerrel járt. A politika mindig sikerrel jár, amint tudjuk. Nagyszabású levelezés indult meg, úgyhogy a postai levélforgalom Jánosvár és Amerika között hihetetlen mérvet öltött. Azonban teljes eredménnyel járt. A zongora összes rejtelvei tisztázódtak és élelmes riporterek segítségével föl is tárultak a nagy nyilvánosságnak. Igen, a bűbajos zongorát csakugyan Amerikából küldték, a csikágói nagy zongoragyár titkos telepéről, mint a Fr. Zabolán-alapítvány ajándékát, dr. Elisabeth Szabó kisasszonynak, azzal a jókívánsággal, hogy sok örömet találjon benne.

De a riportban megírták a Zabolán-alapítvány és a halhatatlan zongorák történetét is.

II.

Még húszéves se volt Zabolán Ferkó, mikor mint asztalosinas átvergődött Amerikába, a Senkik láthatatlan útlevelével és tekervényein, amiket maga a jó Isten se tudna számon tartani. Zabolán Ferkó napszámosnak állott be a legnagyobb csikágói gyártelepre, a Zongoragyár Részvénytársaság szolgálatába, de tíz év múlva már az óriás gyárvállalat főüzemvezetője, majd igazgatója, húsz év múlva pedig korlátlan autokratája és tulajdonosa lett. Egyszóval: amerikai méretű karriert csinált.

Már akkor mr. Francis Zabolán volt a neve Csikágóban, de a nagyvilágban: a zongorák imperátora. Mr. Francis Zabolán tehát nem hiába élt egyetlen rögeszméjének, a zongorának, melynek minden csínját-bínját, titkát és huncutságát minden vonatkozásban töviről-hegyire ismerte, kitanulmányozta és ki is zsákmányolta. Mr. Francis Zabolán, hogy úgy mondjuk: azonosult a zongorával; maga a zongora volt. Senki se értette, de mindenki csodálta hallgatag rajongását, amellyel a zongorát simogatta és csaknem glorifikálta, holott máskülönben meglehetősen primitív lélek volt.

Mintha csak kettős életének egyik formája a zongora lett volna, vagyis mr. Francis Zabolán, a másik pedig az asztalosinas : Zabolán Ferkó.

Végre odajutott, ahová rakoncátlan titkos álmai közben vágyakozott: a zongorák óriás hegyvornára. Mr. Fr. Zabolán megparancsolta a világnak, hogy zongorázzék. Hogy örökké, szakadatlanul és pihenés nélkül zúgjon, zengjen, dörömböljön. És a szegény, ügyefogyott világ, mely mindig lázong a Valakik ellen, de mindig meghajlik a Senkik akarata előtt, most is alázatosan engedelmeskedett. A Zabolán-zongorák muzsikáltak, a világ pedig táncolt, dalolt, merengett és ujjongott, a szerint, amint a Zabolán-zongorák fehér billentyűi pattogtak vagyis verték és hordták össze a szélrózsa minden irányából az aranyat a mr. Fr. Zabolán csikágói feneketlen kincstárába.

Az egész földgömb irigykedve pislogott rá. Termeit hódoló nagy művészek keresték föl és estélyein nem a villamlámpák világítottak és ragyogtak, hanem a színpadi csillagok és a divatos nagy dámák butonjai.

Már mindenc megvolt, amit csak kívánhatott. Nemcsak a zongorák imperátora volt, hanem az Életé is. Csak egy hiányzott belőle: a Szépség. Ennek homályos silhouettejei néha föl-fözlaklatták lomha képzelődését, de a lármás zongorák azokat is mihamar kiverték a fejéből. Magányos óráiban érezte az elhagyatottság gyötrelmét s a sóvár vágyat a szép életért vagy az Élet szépségeiért. Az ilyen lelki rohamok után menekült vissza a Muzsikához; fényes estélyeket adott, amiken a Muzsika tobzódott és változatos orgiát ült. Száz összehangolt zongora zengett-zúgott. Ünnepezt művészek és művésznők énekeltek, de mr. Fr. Zabolán tudta, hogy nem neki, hanem pénzének énekelnek. Muzsikátündér alázatos táncot járt a mr. Zabolán aranyzsákjai körül.

Mikor mindezzel tisztába jött, megundorodott. Mindenki megundorodik, aki nem tud hazudozni. Mr. Zabolán nem tudott. A zongora imperátora, a mérhetetlen kinesek dolyfös ura odabenn, a lelkében, önmagának csak Zabolán Ferkó maradt, a becsületes, naív kis asztalosinas, aki boldog, hogy a bűvös zongoráknak lábakat faraghat. A napok gyorsan

röpültek az Üzlet fürgé szárnyain, melyeken zongorái széjjel szálltak, hogy helyettük arany és dollár szálljon vissza. Mr. Fr. Zabolán azt is útálta és képzeletben megvetően rügdosta meg páncélos pénzszekrényeit. Alig várta az éjtszaka álmatlan magányát, mely még árnyékaival is kedvesebb volt a nappal sívárságánál.

Végre is elzárkózott a világtól. És magányába magával zárta ezer legszebb zongoráját, mely mind elnémult. vele együtt. Odakünn, villája körül, a gyártelepen naphosszat zengett a zongora, Bethoven, Mozart, Wagner, Liszt komor lelke méltóságos változatokban és a pajkos múzsa könnyed zenei tréfákban összeviessza keveredett a zongorák húrjai között, de a mr. Zabolán imperátori termeiben a világ legszebb, legegyszerűbb ezer zongorája konokul hallgatott.

De hallgatott maga a zongoracsászár is. Máskülönben is zárkózott természetű ember volt, de most, öregségére meg a világ egyéb hitványságain kívül a beszédet is megútálta. Naphosszat ezer néma zongorája között járkált, sőt gyakran éjjel is fölkelt és sorra látogatta őket. mint beteg-gyanús gyermekeit. Megcirógatta őket, hallgatag beszélgetett velök. Néha megpattant egy húr. de az is úgy hangzott, mint a süketnéma beszéde, aki nem tudja egészen kimondani a feleletet. Különös élvezetet szerzett neki ez a szüntelen beszélgetés néma zongoráival. Hogy éppen a Zenetündér szerszámai, amiket arra alkottak, hogy a művészet nyelvén telezúgják a világot az életöröm ujjongásával, a dal vigaszával, a bánat zokogásával és a vágy fölszakadó sóvár sóhajai-val, összeszorítják a fogukat, hogy az érzelmek változatos titkai a hang szárnyán ki ne röppenjenek! Már jóformán az egyetlen ember a művezető volt, John Kenny, akivel a gyáros érintkezett, de ez is csak annyi volt, hogy mr. Kenny szárazon referált, hetenként kétszer, a gyár eseményeiről. viszonyairól és fontosabb ügyeiről, mr. Fr. Zabolán pedig bólogatott hozzá.

— Yes, mr. Kenny. yes.

Ilyen alkalomkor, szombaton este egyszer mr. Kenny nagyon elszontyolodott, mikor hosszú hallgatás után mr. Fr. Zabolán megszólalt. Mr. Kenny nem azt csodálta, hogy

megszólalt, hanem azt a hangot, amelyen szólt s amit mr. Kenny most hallott legislegelőször. Eddigelé a mr. Fr. Zabolán hangja úgy recsegett, mint a kenetlen taliga, és most olyan lágyan reszket, mint a fuvola.

— Nézze, mr. Kenny. Ma szombat este van és ennél-fogva holnap vasárnap.

Azt mr. Kenny is nagyon jól tudta és ezért most ő bólogatott.

— Yes, mr. Zabolán, yes.

— Azt ajánlanám, hogy maradjon itt éjszakára. Ha jobb mulatságra másutt úgyse számíthat. Majd elborozgatunk és kettecskén elfecsegünk. Akarja?

— Ha önnek úgy tetszik, mr. Zabolán.

Az asztalon írások heverték. A gyáros azokat gyűrögette.

— Sőt nagyon kérem, mr. Kenny. Űgyis szeretnék egyet-mást önnel bizalmasan közölni. Az én koromban az ember sohase tudhatja. . .

Mr. Kenny kissé félszegen rázta a fejét. Azt is mondhatnók, hogy meglehetősen esetlen volt, mint minden üzletember, aki száraz számításai közül a könnyek közé kerül.

— Amint parancsolja, mr. Zabolán.

Vacsorához ültek. A bordeaux-i, champagne-i megoldotta nyelvüket. A borban nemcsak tűz és igazság lakik, hanem mámor is és a mámorban illúzió. Közlékenység, bizalom. Szív.

— Mondja csak — szólt a harmadik pohár tájékán mr. Fr. Zabolán — vannak önnek emlékei, mr. Kenny?

— Emlékeim? . . . — motyogott az üzemvezető. — Emlékeim. Az attól függ . . .

— Az nem függ semmitől se — vágott szavába a gyáros. — Vagy vannak vagy nincsenek.

— Dehát . . . mégis . . . Hogy érti azt, mr. Zabolán?

— Nohát úgy. Valami, ami régen történt, de azért szünetlenül ott motoszkál az ember fejében. Mentül jobban távolodunk tőle, annál szebbnek látjuk és annál gyakrabban eszünkbe jut. Makacsul újra meg újra visszatér, kényszerít, hogy ne felejtsük el . . . Van önnek ilyen emléke?

Mr. John Kenny kétségesen, sőt gyanúsan mosolygott. Kinek nincs olyan emléke!

— Van — szólt némi tétovázással. — Van.

A felelet meglehetősen lakonikus volt, de a gyárost, úgy látszik, megnyugtatta vagy kielégítette. Mint üzletember, nem szerette a szószatárokat, még érzelmi ügyekben se.

— Akkor megérti, amit mondok és teszek. Mert nekem is van. Egy. Csak egyetlen egy: Söntér Kata...

Mr. Kenny pislogott. Nem értette Söntér Katát, de röstelte bevallani, hogy nem érti. Fészkelődött a székén. Motyogott.

— Söntér... Kata...

— Igen, mr. Kenny. A szép Söntér Kata. A legislegszebb leány a világon. Csillag, mr. Kenny. A szépség csillaga.

A gyáros fölhevült. Az üzemvezető megzavarodott. Bosszús gondolatok kavarogtak a fejében. Hogy még a királyok, a zongorakirályok is így megbolondulnak a szerelem mákonyától! Csillagot kergetnek! Lidérc az, nem csillag!

— Bocsásson meg, mr. Zabolán, — szólt félenken az üzemvezető és szemérmesen lesütötte szemét — bocsásson meg, de ahhoz én nem igen értek.

A gyáros fanyarul mosolygott.

— Gondoltam. Mert ahhoz tulajdonképpen, azt hiszem, senki se ért. Mégis, képzelheti, mr. Kenny, milyen rendkívülien megejtő a lélekre, mikor ott, a hegyek között leborul az alkony. Az erdő esti félhalmája mint a fátyol terül a világra. És az asztalosinas fiatal. Füttyörészve bandukol a kastélyból hazafelé. Zongorát tisztogatott, fényesített a kastélyban. Dolog közben olykor megütötte a billentyűket és nevetett, mikor azok megszólaltak. Kotyogtak, daloltak és az asztalosinas eltűnődött rajta: mit beszélnek? És újra visszatért hozzájuk. Az új ismerősökkel, amiket akkor látott legelőször, nem tudott betelni. És ahogy hazafelé ballagott az erdőn, úgy érezte, hogy a zongora ott kullog a háta mögött az árnyékban. Aztán a keresztútnál találkoztak.

Mr. Kenny ijedten nézett rá.

— Kik találkoztak?

— Kik! Hát az asztalosinas meg ő, a leány, vagyis a

szép Söntér Kata. Az asztalosinas én voltam, mr. Kenny. És Kata, a molnár leánya, künn járt a tanyán, zsendicét vitt az apjának estére, mert az apja beteg. A hold a felhők mögé húzódott. Az erdőn szél suhant át. A levegő forró volt, mr. Kenny. Nagyon forró! És mi fiatalok voltunk. A kastély zongorájából tüzes dalok pattogtak le hozzánk, át a völgyön. És Kata nagyon szép volt, mr. Kenny, amint mondtam.

Mr. Kenny köhécselt. Izgatta a dolog.

— Hm. Hm . . .

— Bizony már negyven esztendeje, mr. Kenny! Az idő eljár, de az emlék itt marad.

— Igen, mr. Zabolán. Csakugyan.

Hosszú hallgatás után a gyáros mélyet lélezett. Mintha valami nagy teherrel küzdene.

— Én akkor megszöktem onnan, a magyar hegyek közül és idáig meg se állottam. Amint hallottam, a Katát azután sürgősen férjhez adták. De azóta is, esténként gyakran ballagok ott, az erdőn és a hátam mögött kullog a kastély zongorája és veri a hátamat és a tarkómat : Gazember!

Mr. Kenny tiltakozott.

— Ugyan, mr. Zabolán!

— Pedig higgye el, mr. Kenny, — szólt a gyáros olyan szelíden, mintha mr. Kenny-t kérlelgetné — higgye el, nem mi voltunk a bűnösök. Nem. Mi csak fiatalok voltunk. A bűnös a völgy volt. A hegy. A patak. A homály. A hold és Május. A virágok illata a legveszedelmesebb pálinka, mr. Kenny.

— Pálinka! — nevetett mr. Kenny. — Pálinka!

A gyáros fölemelte poharát, amelyben nem pálinka, hanem valóságos pezsgő gyöngyözött. Ivott. Aztán cigarettára gyujtott. Látszott rajta, hogy a szavakat, a gondolatait rágja. Játszott a cigaretta füstjével akkor is, mikor beszélt.

— Hát én ezt az ezer néma zongorát nekik hagyom, mr. Kenny. A virágoknak. S miután végrendeletem végrehajtását önre bízom, számítok rá, hogy lelkiismeretesen és pontosan fogja azt teljesíteni. Ez az ezer zongora a földgömb legkülönb ezer zongorája, mondhatom, mr. Kenny. Ezt különben Ön is éppoly jól tudja, mint én magam. Azt

akarem, hogy halálom után az ezer legszebb leányé legyen. Ezer zengő szobor — ezer szépségnek! Hogy valamennyi olyan lány kezébe kerüljön, aki nagyon szépen zongorázik; nagyon vágyik zongorára és nincs módjában, hogy zongorát vásároljon. Ön majd megkeresi, föl kutatja a legméltóbb és legszebb leányokat, mr. Kenny és eljuttatja hozzájuk ajándékot, vagyis annak az emléknek az ajándékát, amelyik engem a zongorákkal végigkísért az életen. Halálom után ugyanaz az emlék minduntalan megszólal majd a zongorákon, a nélkül, hogy valaki sejtjené. Megszólal, zeng, sóhajt, dalol, sír és kacag majd Május, a völgy, az erdő és az éj, és minden hang azt a nagy dicsőséget magasztalja, amiért élünk s amit senki se érdemel meg : Szerelem . . .

*

Néhány hét múlva mr. Fr. Zabolán befejezte nagyszabású pályafutását ; örök búcsút intett zongoráinak és bevonult a krematóriumba. Életében pénzzé tette el nem énekelt dalait, halála után pénzét dalra váltotta vissza és széjjeldobálta azok közé, akik legjobban szeretik és legjobban meg is becsülik a dalt.

III.

Mindezek szerint a dr. Szabó Erzsike halhatatlan zongorájának történelmi multja, amint látjuk, teljesen tisztázódott. Azonban nyomban ott termett a másik rejtelem, ami még izgatóbb : a gyönyörű ébenfa-építmény megnémult. Egyetlen hangot sem adott. Ragyogott a fényességtől, az esztergályos művészet ezer gondjától, amit rápazaroltak. Fejedelmi termeknek is méltó díszje lett volna. De mikor arra került a sor, hogy megszólaljon, a gyönyörű bestia összeszorította a fogát. Nem találta a hangját.

Mikor dr. Juhar Gábor osztályvezető orvos megkérte a dr. Szabó Erzsike fehér kezeckéjét, melyért Jánosvár és környéke ifjúsága annyi tükröt bevert és annyi kis- és nagybögőt leitatott, Erzsike dr. egyetlen föltételhez kötötte a boldogító igent, ahhoz, hogy néma zongorája megszólaljon. Dr. Juhar Gábor ököllel verte a bűnös billentyűket, de hiába!

Minélfogva keservét panaszos levélben sírta el és küldte meg mr. Kenynek. A legenda szerint ezen a bajon csak ő segíthet. Őrá bízta mr. Fr. Zabolán élete egyetlen titkát és ezer zongorája sorsát is. Mr. Kenny híven megfelelt a megbízásnak. Fölkutatta a világ minden részében az igazi szerelmeseket és az igazi érdemeseket és így talált rá a világ végén Erzsike doktorra is.

A szerelmes embernek mindig igaza van és dr. Juhar Gábor szerelmes volt. Mr. John Kenny udvarias, bár rövid levélben felelt. Nem érzelgett és nem ömlengett. De a titok kulcsát elküldte. Kinyithatják vele a néma zongorát és bezárhatják a Fr. Zabolán és a Söntér Kata koporsóját örökre.

Alkonyat volt; Erzsike a néma zongoránál ült. Mondanunk se kell, hogy ő is szerelmes volt. Két nagy szeméből a lelke sugárzott dr. Juhar Gábor felé, aki épp odakönyökölt elébe, a zongorára és olvasta a mr. Kenny levelének a fordítását.

— Az ön kérdésének titkát mr. Fr. Zabolán magával vitte a másvilágra s mi sohase fogjuk megtudni, miképpen szuggerálta legszebb ezer zongorájának, hogy hallgassanak. Hallgatag termeiben azok is alkalmasint megszokták a hallgatást. Nekem csak annyit mondott, hogy a néma zongorák azonnal megszólalnak, mihelyt szerelmes kéz érinti billentyűiket. Mr. Zabolán azt tartotta, hogy az ő zongoráját csak a szerelem érdemli meg. Hogy az ő zongoráiban csak egy kérdés zokog: szeretsz? És egy felelet kacag: szeretlek! Néma zongorái a szerelem élő szobrai. Némán szenvednek, ha boldogtalanok, de — kacagva örülnek a szerelem boldog gyönyörének.

Mikor ide ért, dr. Juhar Gábornak a torkán akadt a szó. Erzsikére nézett és Erzsike visszanézett. A szemük, az arcuk lángolt s a szívük vallomásokat dobogott. Odakünn, az ablak alatt meleg májusi szellő suhant el és megborzolta a fák lombjait.

De az Erzsike haját már dr. Juhar Gábor borzolgatta. És Erzsikének eszébe se jutott, hogy ellenkezzék. Sőt fehér kezeckéje aláhanyatlott és fáradtan hullott a billentyűkre...

A néma zongora egyszerre, abban a pillanatban megszólalt. Fátyolos, méla ábránd zengett elő húrjai közül és széjjelomlott a szobában és kiosont az éjszakába, az erdőbe, a hegyek közé. Forró, szent kérdést suttogott: Szeretsz?...

Erzsike a férfi vállára hajtotta gyönyörű fejét. Sójajtasuk összeolvadt a zongorából fölfakadó dallal. A leány újjacskaí magatudatlanul ugráltak a billentyűkkel, amik már ujjongtak és kacagtak: Szeretlek! Örök felelet az örök kérdésre.

Nem gondolkoztak. Nem gondoltak semmire sem. A szerelem és annak ábrándja nem gondolkozik. De érezték. érezniök kellett, hogy Fr. Zabolán csakugyan ezt álmodta. Hogy néma zongorája a szerelemi ébresztőórája lesz.

LŐRINCZY GYÖRGY.

KÖLTEMÉNYEK.

Pilisi erdőben.

(Emlékezés Prohászka püspökre.)

Hol egykor Ő járt, júliusi csendben,
Most ezt az erdőt járom csendben én,
S a bükkös árnyon megcsendül szívemben
Egy halkszavú Prohászka-költemény.

A búsult lélek vigadozva jár itt,
Ha zajból, szennyből idemenekül.
Hallgatja titkok szent szimfóniáit
S a nagy magányban nincsen egyedül.

Itt, egymást mintha versengőn követné,
Milljó rokkát hajt minden pillanat :
Milljó szövőszék szövi sejtszövevé
Az omló napfényt, selymes sugarat.

Itt titkok méze csordul halk szavakba
S a lélek rögről csillagokra hág,
Arany pókháló fátylával takarva
Istent, világot s boldog önmagát.

Itt lélek szálldos, lelket szárnyra keltőn,
Virágok, füvek, lombok illatán,
És halk imádság zendül át az erdőn :
A Teremtésnek áhítatja tán . . .

Zeng-zsong az erdő minden fája, lombja,
Az álmodó csend, árnyas messzeség, —
S egy daliás püspök vidáman dalolja
A diadalmas Énekek-énekét . . .

Mikor az erdő halk szellője lebben...

Mikor az erdő halk szellője lebben
 S a lombok árnyát megremegni látod ;
 Valahol kint, tán messze végtelenben
 Isten haragja rendít száz világot ;
 Mikor az erdő halk szellője lebben
 És titkos hangra neszezi a gallyat :
 Valahol messze, messze végtelenben
 Tán vert világok vad keserve jajgat ;
 Valahol messze viharorgonákon
 Az Isten lelke zúg át száz határon, —
 De szent hatalmát sejtelembé rejtőn
 Lány fuvalom lesz, mire ideér
 S itt már szelíden fuvolázva jár ; —
 — Mikor e lélek átsuhan az erdőn :
 Meglebben egy-egy alvó falevél
 S fészkén megpittyen egy-egy kis madár ...

SAJÓ SÁNDOR.

A gladiátor.

Kegyes Maecenást nem kerestem én,
 Nem szólt a lantom Cézár ünnepén,
 Cirkusz porondján gladiátorok
 • Elomlott hőse ... Róla dalolok.

Virágod, tapsod, Róma, hol marad?
 Te jól tudod, ki volt e néma rab :
 Tigris rohanta meg s nem bírta vele,
 De földre verte — kis bohóc csele.

Szeretne még — s nem bír kiállani,
 Bárhogy feszülnek roppant vállai,
 Vagy sejti tán : jobb mozdulatlanul,
 Szíven döfik, ha széttört lánc hull.

Nem szánja senki, sőt vannak sokan,
 Kik szégyenén röhögnek gúnyosan,
 A Részvét istennője néma, holt.
 Hiszen csak Cézár — rabszolgája volt.

Rabszolga? Nem. Puszták szülöttje. Hős,
 A félvilággal dacoló, erős.
 Királyi sarj, ki nem túrt zsarnokot,
 És kardja szent csatákban villogott.

Rabszolga? Ó nem. Harcok bajnoka,
 Minőt e föld még nem látott soha :
 Ha kürtje harsant rónán, bérceken,
 Cézár hadán kitört a félelem.

Ma fogva tartja csúf, gonosz varázs.
 Bohóc pofozza. Áll a vigadás :
 Cirkusz porondján gladiátorok
 Elomlott hőse, mily vidám dolog!

De ha majd egyszer mégis talpra áll
 És kürtje zendül : élet vagy halál,
 Ripacs bohóc, véres kezű Kain,
 Kacagj, ha tudsz — a cirkusz romjain!...

SZATHMÁRY ISTVÁN.

A talicska.

Mint egy trónörökös, aki királyi atyja
 Alattvalói közt a bünt s csalást kutatja,
 Álöltözetet ölt s a porba lépeget :
 Elhagyja Jézus is trónját s a kék eget,
 S szép ifju homlokát, arany haját felöltve
 Titokban útrakel, levándorol a földre : —
 Égi Telemachos ; idősebb Mentorul
 Szent Péter megy vele ; fejére nem borul
 Most dicsfénykoszorú, mert arról megismernék.

Egy téli reggelen, midőn a nyár csak emlék
 S vörös humuszba fult az egykor üde lomb,
 A Mester és a szent ide s tova bolyong.
 Péternek jó meleg tűzhelyhez volna kedve,
 Mert csontos ujjai el vannak gémberedve ;
 Hanem hiába tág a láthatárkeret,
 Az ég felé csupán egy zsupkalap mered,
 De — sajnos — látni, hogy füst-tollat az se lenget :
 Nincs illatos leves és vándort nem melenget.

Az erdő többet ér, mert arra tűz a nap
 S ha bár sugarai alig pirosanak
 S nem tart több meleget, mint egy vékonyka kendő,
 De ilyen sápadt reggel mégse megvetendő!
 Péter, ki mendegélt, amerre útja vitt,
 Most már leülhetett s elzsibbadt ujjait
 Kitárta boldogan a rózsaszín sugárba . . .
 . . . Az Ur gondolkodott a fák közt meg-megállva
 És nem vet rajt' erőt a fáradság s a fagy.

De fölkiált amaz : «Ki Isten Fia vagy,
 Mester, láss most csodát! Nézd azt az öreget, ni!
 Szegény bolond anyó, napfényt szeretne szedni!»
 Az Ur ábrándjait elúzta az ige.
 Fölnézett. S ime, ott haladt egy nénike
 Az ösvény közepén, nagy, nagy talicskát tolva.
 (Éles, kemény parasztpofilja vén bagolyra
 Emlékeztet.) Megállt a ritka fák között,
 Ahol a napsugár gallyhoz nem ütközött ;
 A tiszta déli fényt a talicskába várta,
 S mikor már benne volt, megindult s megpróbálta
 Magával vinni a magányos sugarat.
 Az persze megszökött, akárhogy szaladt!
 (A játékon a szent fölötte mulatott.)
 A sáros deszka csak ép hogy kigyulhatott
 S a fény ott csillogott megint a zöld harasztton!

Egy pillanatra tán csodálkozott az asszony,
 S a szája — meglehet bizony — sírásra állt.
 A jó lélek türelme nem ismert ám határt,
 Pedig nem tudta, mért, — mikor előre lépett,
 A csillogó kocsi megint komor, sötét lett . . .
 Péter csak nevetett : «Ez már aztán fura!
 De ilyen együgyüt!»

S várta, mit szól Ura . . .

Krisztus Urunk figyelme is csak fölébred egyszer,
 A fényes útra lép s szól : «Asszony, mit cselekszel?»
 (Nézése édes és zengő szava szelid.)

«Talán értelmedet elvették éveid?

Kegyetlen Tél az úr kihamvadt tüzhelyednél.
 S te, ahelyett, hogy fát és sárga lombot szednél,
 Langyos napfényt keressz?»

Az asszony homlokán

Az árnyék felsuhant. «Az én kis unokám
 Nagyon-nagyon beteg s már pár hónapja árva ;
 Meghalt az apja-anyja és itt maradt magára.
 Dolgozni nem tudok, nem bírja a karom.
 Nyáron marokszedésre nyílik alkalom,
 De télen semmi sincs. . . S így meghal majd a gyermek
 A bús fedél alatt és semmit sem ismer meg :
 Meleg szobát, babát, cukrot, sziruplevet,
 Amikre néha kis haldokló ránevet!
 . . . Keserves egy dolog, ha nagyanya az ember
 S nem kényeztetheti százféle kényelemmel
 Az unokát! . . . Mit tehetek? Mit kezdekhetek?!

. . . Ma reggel jó korán így szólt a kis beteg :
 «De jó volna, anyó, ha egy kis napom lenne!»
 (Mert hát a ház kicsi és fény soha sincs benne.)
 Mindjárt megláttam ezt a szép, meleg napot ;
 Mondok : viszek neki egy jó nagy darabot. . . »

Elhallgatott s tovább fáradt a néni.

Szent Péter ezt már nem is tudja nézni :
 Végtére felkiált : «Na nézd az ostobát!
 Nem látja, hogy ha csak egy lépést megy tovább,
 Nincs napja már! . . . Kőnél keményebb ez a vén fej!»

Az Ur gondolkodik, saját lelkébe kémlel.
 Aztán mélázva szól, úgy mint hajdan beszélt,
 (Olyan nyelven, amit Péter csak félig ért
 S alig figyel reá) : «Mit tudja földi elme,
 Hogy mire képes az együgyűek szerelme?!»

«De ez a nő bolond!»

Meghökken s hirtelen .

Megszégyenül, miként azon az éjjelen.
 Mert most a néni ment, a fák árnyékot adtak,
 S a sugarak azért a deszkák közt maradtak
 S szikrát vetettek a hiányos oldalon.
 Az asszony ment, vele ment egy aranyhalom. . .,
 Közömbös, néma volt, nem ujjongott hiába —
 — S eltolta a napot egy ócska talicskába.

Edmond Rostand után, franciából

HANKISS JÁNOS.

TOLSZTOJ ÉS A ZENE.

Tolsztoznak a zenéről való nézeteit kevesen ismerik. Pedig a nagy író nem csupán az élet alapproblémáiról. Isten, a világ, a lélek fogalmáról elmélkedett, hanem gondolkozott a művészetek fejlődéséről is. Shakespeare-ről alkotott nézetei köztudomásúak. Viszont a zenéről szóló beszámolóit mind a nagyközönség, mind a zenészek közt ismeretlenül maradtak. Épp ezért nem érdektelen összefoglalni leveleiből, tanulmányaiból, regényeiből a zenére vonatkozó egyes megjegyzéseit. Mindezt természetesen nem vehetni betűszerint. Sok akad köztük, amely már megírása idejében is naivnak tetszett.

Így lehet mérlegelnünk Tolsztoj töredékes gondolatait. Mintegy más világrészből szólnak hozzánk. Szubjektíven figyel a zenei nyilvánulás jelenségeit; elkülönülve az általános művészeti idiómáktól, ügyet sem vet rájuk, nem veszi tudomásul a zeneművészetnek az idők folyamán kialakult törvényszerűségeit. Lerombolja az általa bálványoknak képzelt törvényeket, hogy aztán saját képzeletéből újra felépítse azokat. A dolog természetéből következik, hogy töprengésére nem tudott pontosan megfogalmazott válasszal felelni. A kérdést fölveti, de a válasszal késik. Azonban «az ideál csak akkor ideál valóban, ha elérhetetlen, s a lehetőség, hogy közeledjünk hozzá, végtelen». Így kell fölfognunk Tolsztoznak a zenére vonatkozó megjegyzéseit is, s akár helyeseljünk részleteiben, akár elvetjük, így nem tagadhatjuk meg érdekességüket.

Tolsztoj nem volt képzett zenész, megjegyzéseit mint amateur, zenekedvelő teszi, így háborodik föl egynémely szerző művén. Amint az 1876 decemberében Csajkovszkihoz

írott leveléből¹ kitűnik, elismeri Haydn és Mozart manier-ját, ellenben a bizonyos fokig szeszélyes, expresszív kitörésű romantikusokat nem szíveli. Így Schumann, Berliozt, sőt már Beethovent sem. Úgy látszik, már őt is a romantikusok közé sorolja. Kétkedik Beethoven, a zenetítán utolsó munkáinak kiválóságában. «Beethoven megsiketül, bizarr, beteges, gyakran homályos jelentésű műveket kezd írni. Tudom, a zenészek el tudnak képzelni hangokat és csaknem hallani vélik azt, amit olvasnak, de a képzelt hangok sosem helyettesíthetik a valódi hangokat, s a zeneszerzőnek, hogy tökéletes alakba öntesse művét, hallania is kell azt.»² Kétségtelenül nem egyéb ez racionális okoskodásnál, minőre elég gyakran bukkanunk nála. Ebben a természetfeletti csodában mindjárt valami hamisat szimatol. Csakugyan megfejthetetlen csodának tekinthető, hogy Beethovent süketisége nemcsak nem gátolta munkásságában, hanem inkább új, ismeretlen szépségek tájaira vezette. Franz, a dalköltő, Smetana, a cseh nemzeti opera első nagymestere, e betegség miatt lassankint abbahagyni kényszerültek a komponálást; ez Beethovennél nemcsak nem következik be, hanem még fokozódik teremtő erejének vitalitása. Tolsztoj a IX. symphoniát nem tartja igazi művészetnek. Azt állítja fel értékmérőnek, hogy az az igazi művészet, mely az összes embereket egyesíti s nemcsak egy kiváltságos rétegét a közönségnek.³ S a IX. symphoniában ezt az egyesítést Tolsztoj nem látja világosan. Bonyolultnak s érthetetlennek látszik előtte ez a gigászi alkotás. Szerinte nem felel meg annak az eszmének, melyet az utolsó tételbe beleszótt Schiller-óda kifejez.

Szinte érthetetlen, más helyütt Tolsztoj valósággal el-érzékenyül Beethoven zenéje hallásakor. A *Gyermekkor* emlékeiből a Sonata Pathétique, a *Föltámadás* végén az V. symphonia Andante tétele hangzik fel. A mester lelkét «csodás megnyugvással» tölti el a «süket» titán zenéje. Élete utolsó napjait egy Goldenweiser nevű zenész könnyítette meg.

¹ *Tolsztoj levelei*. Budapest. 126 l.

² *Mi a művészet?* 1899. Szeged. 123 l.

³ *Mi a művészet?* 174 l.

Betegsége alatt (1910 nyarán) naponta szórakoztatta s gyönyörködtette őt.¹

A *Háború és Béke* egyik részletében Rosztov Nikoláj kártyavesztesége után teljesen megtörtén tér haza. Huga, Natasa, egy barkarollát énekel. Valósággal felissza Nikoláj a zene minden hangját, elfelejtkezik a súlyos kártyaveszteségről, legalább kis időre. Még azt is megfigyeli Nikolaj, hogyan vágja ki húga a magas *h*-t, sőt végül ő maga — önfelejtkezésében — tercel is hozzá.

Bár Wagnernek *A Nibelungok gyűrüje* című trilogiáját jelentős alkotásnak minősíti, mégis megtagadja tőle a teljes elismerést. Szerinte itt a szövegre esik a súlypont. Egyébként Wagner jelentőségének, érdemének csorbítására teljes fejezetet szentel. Gúnyosan veszi célba Szigfridet.² Romain Rolland, Tolsztoj életrajzírója, úgy akarja magyarázni, illetve enyhíteni Tolsztoj állásfoglalását,³ hogy a gúnyos hang nem Wagnernek szól, hanem a moszkvai előadás rendezésének. Ezzel szemben a tényállás az, hogy Tolsztoj mindkettőt célba veszi. A scenírozást illetőleg teljesen megérthetjük Tolsztoj felháborodását. Őt, aki színdarabjaiban s bármely más művében a reálisan pergő életet ábrázolja, itt méltán zavarja az élettől elvonatkoztatott, a reális életkörülményekkel meg nem fejthető mythologiai cselekmény. S a színpad csakugyan nem a wagneri elven fejlődött tovább. Tehát valamit mégis megérezett Tolsztoj.

Csupán egy részletet idézek Wagnerről írt fejezetéből: «Ennél zeneellenesebb valamit még sohasem gondolt ki emberfia. Százszor kezdődik meg valami zeneféle, de ezek a kezdetek oly rövidek. annyira túl vannak halmozva összhangbonyodalmakkal, homályos és üres ellentétű hatásokkal, hogy az ember alig veszi észre a zenei csírákat.»

Mozart, Weber, Rossini operáiban hibáztatja a zene fölényét a szöveggel szemben. Mozart *Varázsfuvolájának* zenéje e miatt képtelen művészi hatást tenni hallgatójára (!?)

¹ *Journal des Debats* 1910 nov. 18.

² *Mi a művészet.* 1899. Szeged. XII. fejt.

³ *Zenei miniatűrök.* Romain Roland. Budapest. 18—22 l.

Szerinte «egész opera- és kamarazenénk Beethovenen kezdve Schumann, Berlioz, Liszt s a már említett Wagner zenéje oly érzelmek kifejezésére van szánva, amelyet csak azok érthetnek meg, akikben beteges, ideges érzékenység van kifejlődve, és ez a zene csekély kivétellel abba a művészetbe tartozik, melyet rossznak kell tekintenünk.»¹

Tolsztojnál a zeneművek értékelése nem esztétikai, hanem inkább etikai szempontból történik. Itt van leglényegesebb tévedése vagy legalább is furcsa ítélkezésének alapja. Mert lehet zenemű etikai szempontból kifogástalan s a szerzemény mégis fércmunka (pl. egy dillettáns vagy kezdő zeneszerző egyházzenei munkája). De Tolsztoj elsősorban a zenében kifejezésre jutó érzelmi momentumokat látja meg. Szerinte «a zene abba a lelkiállapotba ragadja el médiumát, amelyben a darab szerzője volt». A zenének hipnotizáló hatalmat tulajdonít. «Szabad-e megengedni, hogy akárki hipnotizálhasson annyi embert? Ez borzasztó hatalom egy nem tudom kicsodának a kezében.»²

Nagyon gondolkodóba ejtheti Tolsztoj a mai kor emberét a programmzenéről szóló nézetével. Szerinte «nem azzal a művészettel fejeznek ki valamit, amint helyénvaló volna, pl. zenével cselekményeket és tágakat akarnak kifejezni. (Ezt teszi Wagner és követőinek programmzenéje.)»

Előre megsejtette a mai betegséget: az eszközöknek a tartalom rovására irányuló túlnövését. Nézete szerint «az egész mai zene nagyon visszaél a tisztán fizikai hatással». Még akkor alig volt igaza, ma — halála után — sajnos, igen időszerűvé vált.

A zenedráma fogalmát teljességgel hamisnak tartja. «Minden művészetnek szabatos, a többiétől különálló köre van, s ha a kettő véletlenül egyesítve is van az operában, az egyik a másiknak okvetlenül áldozatul esik. Abban az esetben, ha a két műalkotás összeillik, vagy csak az egyik valódi műalkotás s a másik utánzat, vagy mindkettő utánzat. Két természetes levél nem lehet hasonló, de két mester-

¹ *Művészet*. 131, 173 l.

² *Kreutzer-szonáta*. XXIII. fej.

séges levél igen.» (Mindez ugyancsak a már említett *Mi a művészet* című kötetből van idézve.)

Szerinte a dalokban, himnuszokban sincs meg az igazi egyesülés, a súlypont mindig az egyikén van. Az igaz, másutt a népdalt helyezi mintaképül a zenész elé, mint olyan lapidárisan összefogott, de a mellett mégis teljes értékű darabkát, mely mindenki által megérthető.

Tolsztoj nézetei a zenéről sok helyütt bizarrnak tűnhetnek fel a művelt zenész előtt, mégis igen figyelemreméltóak ezen megjegyzései is. Sok helyütt prófétai megsejtéssel látta meg előre az elkövetkezendő kor betegségi tüneteit. Bár maga nem volt hivatásos zenész, mégis sokat tett a zene fejlődése érdekében. Hiszen tudjuk, zenei társaságot alapított Moszkvában 1858-ban, ebből alakult ki a moszkvai konzervatórium is, mely az orosz zenei élet fejlődésének igen fontos tényezőjévé vált. Tolsztojnak a népdal iránt való nagy szeretete is mindinkább igazolást nyer. Ugyanis a mai kor zeneköltőinek túlnyomó többsége folklorisztikus alapról indul el s innen meríti művészete megújhdását.

SONKOLY ISTVÁN.

SZEMLE.

Visszapillantás hat év magyar szobrászatára.

Jelentés az 1928. évi Greguss-jutalom tárgyában.

A Greguss-díjat az idén szoborműre kell kiadnunk, még pedig olyan szoborra, mely az 1922-vel kezdődő és 1927-tel záruló ciklusban merült fel. Ha gondolatban végigjárjuk azt az időt, amelyet ez a két évszám határol, nem akadunk olyan műre, amely már az első pillanatra parancsoló módon követelné magának a kitüntetés díszét, mintegy azt mondván: ne keresgéljeteK tovább, jobbat úgysem találtok! A felsőbbségnek ezt a fokát nehéz is elképzelni korunk művészetének jelleme mellett. Nem a ragyogó, nagy egyéniségek korát éljük. Van nem egy kiváló szobrászunk, s a tisztes színvonalú művészeknek egész sora működik napjainkban, azonban nehéz találni olyat, aki egész fejjel kimagaslik társai közül. S ma még nehezebb, mint előbb, mert elvesztettük ebben a ciklusban Strobl Alajost, a mestert, a szobrászati Greguss-jutalom legutóbbi nyertesét, akinek legjobb munkáiban, úgy érezzük, volt valami abból, amit megismerhető parányi világunk mértéke szerint időálló értéknek, klasszikusnak tartunk. A tőle való megválást csak nehezebbé tette az, hogy jóformán élete fogytáig nemcsak dolgozott, hanem meglepő szépségeket termelt. *Fiatal leány* című mellszobrán, melyet 1926-ban, kevéssel halála előtt állított ki az Ernst-féle kiállítási helyiségben, az érzésnek olyan melege és a mintázásnak olyan bája ömlött el, aminő csak a kiválasztottaktól telik. Kevés művész halt meg olyan fiatalon, mint a 70 éves Strobl Alajos, aki ezzel a gyönyörű szoborral úgy búcsúzott tőlünk, mintha illatos, szép virágot nyujtana át a válás pillanatában.

Örömünkre szolgál, hogy az a másik kiváló művész, aki hosszú időn át vele együtt haladt az élen, ma is tevékeny és tisztelt munkása még szobrászatunknak. Zala Györgyre gondolok, aki a lefolyt ciklusban is többször adott bizonyosságot az alkotásban való erejéről. Budapesti főművén, a Milleniumi emlékművön, mely ebben az évben ülte meg készülésének 30 éves jubileumát, 1927 végéig két vezérnek lovasszobrát állította fel Árpád mellé, aki sokáig egyedül viselte

fejedelmi díszét a korynthusi oszlop tövében. Jellemző bizonyosságai ezek az ő alapos tudásának, mintázó készségének, a nagyvonalúság irányában haladó, széles modorának, s arról tesznek tanuságot, hogy ilyenemű feladatok megoldására senki sem hivatottabb nála szobrászaink közül. Ugyancsak a milleniumi emlékműre szánta Zala a *Szántóvető* eleven realizmussal készült kompozícióját is, melynek kis mintáját az 1927-i magyar táj- és életkép kiállításon állította ki, s melyet a Szépművészeti Múzeum szerzett meg bronzban modern gyűjteménye számára.¹

E kiváló munkákat látva, önként tolult fel az a gondolat, hogy Zala Györgyöt hozzuk javaslatba a Greguss-díjjal való jutalmazásra. Bizottságunk nem is habozott volna ezt megtenni, ha nem szólnának elvi megfontolások az ellen, hogy egy egységes és csak egészbevéve megítélhető kompozíciónak részletei is tekintetbe jöhessenek a díjazásnál. Így nem marad más hátra, minthogy a kitűnő művészt munkásságának ezen az állomásán tisztelettel üdvözljük, s neki nagy műve befejezéséhez további munkakedvet és szerencsét kívánjunk.

A milleniumi emléken kívül még három nagy szobrászati feladatot vettünk át elintézetlenül a multból: Erzsébet királyné és Kossuth Lajos emlékszobrainak, továbbá a Szabadságharc emlékét megörökítő szobornőnek feladatát. A lefolyt ciklus egyik eseménye volt, hogy megértük e három függőben maradt kérdés egyikének, a Kossuth-szobor ügyének befejezését. 1927 tavaszán leplezték le Horvay János művét, amely az 1908-ban elfogadott tervtől az építészeti megoldás tekintetében eltér, figurális részében azonban, ami a lényegét illeti, a régi maradt. A szobor körül nagy zaj támadt, s a bíráló, amely nálunk a kelleténél is ritkábban szokta hallatni szavát, ezúttal éppen nem volt fukar a kifogásokban. E kifogásoknak csak kisebb része volt az alkotás szobrászati értéke ellen irányozva, a legtöbben a szobor eszmei tartalmát támadták. Ezt azonban annál erősebben. A támadás a sajtóból átesapott a parlamentbe is. Amire még nem volt példa: a képviselőházban a szobor eltávolítását és új Kossuth-szobor felállítását indítványozták, s a belügyminiszter válasza nem utasította el kereken az eszmét, hanem úgy tárgyalta azt, mint amelyről komolyan lehet beszélni. Azt hisszük, hogy a támadók túlságosan messze mentek buzgalmukban. Nem vették mindenekelőtt figyelembe, hogy a szobornak komoly művészi erényei vannak, s hogy az nemcsak nálunk igen jelentékeny emléke annak

¹ Zala munkái voltak még ebben a ciklusban: *Síremlék*. (Múcsarnok tav. kiáll. 1924) és *A nemzeti megújulás emlékműve* (Múcsarnok, 1927/28 téli kiáll.)

a szabad és mozgalmas, némiképen festői stílusnak, melyben Horvay művészete gyökerezik, hanem bárhol Európában számot tenne az utolsó évtizedek nagy emlékszobrainak csoportjában. Igazi monumentum, nemcsak méreteiben, hanem szellemében is. Részleteiben is sok a szépség és a lelemény. Világért sem mondjuk, hogy ez az egyedüli szempont egy nemzeti emlékmű megítélésénél, azonban azt hisszük, hogy a művészi munkát meg kell becsülni még akkor is, ha a mű érzelmi vagy gondolati tekintetben nem felel meg annak, amit jogosan vártunk tőle. Bizonyos tisztelet és kímélet jár ki annak, aki java tudásának latbavetésével művészi eredményt ért el, noha az eredménnyel egyéb tekintetben nem is értünk egyet. A Kossuth-szobor, mely hőstét mint békés alkotót ábrázolja minisztertársai körében, bizonyára nem azt a mozzanatot ragadja meg, amely a legjellemzőbb Kossuth életében vagy jellemében. Sok tekintetben zavaró az is, hogy Kossuthot minisztertársai környezik, akikkel köztudomás szerint többé-kevésbé ellentétben állott s akiktől útja mihamar elvált. Ez megbontja a szobor érzelmi egységét, amely azt kívánná, hogy minden érzés és gondolat egy irányba tartson, s olyan egyenesen szálljon felfelé, mint az Istenek tetsző áldozat füstje. Egyébként sem olyan a szobor érzelmi hatása, mint aminőt a magyar nép Kossuth szobrától várhatna. Nem felemel és bátorít, amire vergődő lelkünk ma különösen rászorulna; kissé elégikus hangulatával inkább mintha Kossuth nagy reformművének közeli összeomlását sejtetné. Pedig az összeomlás csak átmeneti volt, Kossuth eszméi végre is diadalmaskodtak, s noha a nemzet gyakorlati irányításában más kitűnő férfiak léptek helyébe, az ő neve, alakja nem a csüggedésnek lett forrása, hanem továbbra is mintegy szimbóluma maradt a nemzet titkos reményeinek és vágyainak. A szobor alkotója, azt hisszük, nem számolt eléggé ezekkel az érzelmi mozzanatokkal. Ez méltán hívja ki a bírálatot, mert ha az érzelmi tartalom már általában is olyan forrása a hatásnak, amelyet a művész nem hanyagolhat el, kétszeresen fontos ez a szempont akkor, midőn egy egész nemzetnek szánt műről van szó, s hozzá még olyan műről, amely a nép legszélesebb rétegeinek tudatában is élő történeti alakot örökít meg. A messze jövőben ez a szempont persze elhalványulhat, s akkor a formai megoldás bizonyára zavartalanabban fog érvényesülni, ma azonban számolnunk kell vele, s ha méltatlanoknak is érezzük azoknak a támadásoknak hangját és módját, amelyek az egyaránt tiszteletreméltó művészt és művét érték, arról le kellett mondanunk, hogy a lefolyt ciklusnak ezt a legnagyobb arányú alkotását a Greguss-jutalom szempontjából számba vegyük.

Az emlékszobroknál maradva, hozzuk mindjárt szóba gróf Tisza-

István álló szobrát, melyet Kisfaludi Strobl Zsigmond készített a debreceni egyetem elé, s melynek leleplezése 1926-ban ment végbe. Jellemző és étellel teljes ábrázolása ez a mártír-államférfiúnak, akinek póznélküli komolyságát, férfiaságát és közvetlenségét igen szerencsésen fejezi ki a debreceni szobor. Kisfaludi Stroblnak erélyes és biztos mintázó művészete ebben a szoborban a javát érte el annak, amit a realista ábrázolásmóddal el lehet érni, s a jeles mű meleg elismerésünkre szolgál reá.

Nagy hév és lendület jellemzi Damkó József Kapisztrán-szobrát, melyet a Nándor-kaszárnya udvarán 1922-ben állítottak fel. Ha szerkesztésének lazaságát nem hallgathatjuk is el, annyi bizonyos, hogy a festői irányú, önkényesen csapongó szobrászati eljárásnak hatásos példáját alkotta meg benne a művész.

Az emlékszobroknak legnagyobb csoportja a hősi emlékekből kerül ki, amelyeknek tervezeteit 1926-ban külön kiállítás alakjában mutatták be a Műcsarnokban. E művek legnagyobb része azonban még nincs felállítva, vagy csak 1928 folyamán állítottatott fel, s talán hozzátehetem, hogy éppen az utóbbiak között vannak az értékeesebbek. A hősi emlékek nagy többsége megerősítette azt a tapasztalatunkat, hogy az ilyenemű feladatokra mai szobrásznemzedékünk kevésbé termett, s hogy igazi ereje a naturalista szellemben megoldható kisebb feladatokban mutatkozik. Egy kifejező, érdekes mozdulat vagy helyzet megragadása, egy-egy álló, lépő vagy görnyedő alak alapos megfigyelése, az emberi test formáinak, vonalritmusának művészi értékesítése, egy képmásszobor tüzetes, hű megmintázása — íme, ezek a feladatok jelzik e nemzedék működésének erényeit, egyszersmind azonban korlátait. A szerkesztés összetettebb problémái távolabb esnek szobrászaink művészi érzésétől és gyakorlatától. A szobrászati Greguss-díjról 1922-ben előadott jelentésünkben szóvá tettük, hogy a háborúnak a szobrászatban nem támadt nagyobb szerű emléke. Noha azóta a háborús emlékek jóval megszorodtak, most sem mondhatunk e részben egyebet.

Az emlékszerű szobrászat újabb alkotásai után kutatva, ki kell sétálnunk a Kerepesi-temetőbe is, amely ebben a ciklusban néhány valóban kiváló alkotással lett gazdagabb. Egy régibb érdemes művésznk, Ligeti Miklós, Elek Pál családi síremlékében olyan művet alkotott, amely egyaránt kitűnik formáinak nemességével és kifejezésének komolyságával. Ligetit eddig úgy ismertük, mint a Rodin szellemében formálódott, a fény és levegő hatásait kiaknázó, mozgalmás szobrászati stílusnak könnyű és szerencséskezű képviselőjét. Szóbanlevő művében szinte meglepetésszerűen szakított multjával, egészen a klasszicista eszményhez pártolt, s mintegy életre

keltette Thorwaldsen és Canova korának szellemét. Művészi szeszély vagy a lélek mélyében végbement belső átalakulás hozta-e létre a művet, csak alkalmi kirándulásról, vagy komoly és tartós stílusváltkozás előjeléről van-e szó, — a jövő fogja megmutatni. Annyi bizonyos, hogy a mű hatásában szerencsés és még ha nem bizonyulna is többnek művészi játéknál, meg lehet állapítani, hogy a művész megnyerte a játszmat. Igen figyelemreméltó munka Vass Viktor temetői emléke is, melyet a művész gipszben az 1925-ben rendezett akt-kiállításon is bemutatott. Egy fáradt vándort ábrázol, amint hosszú útja végére érve, roskadtan féltérdre ereszkedik. Meleg érzésével és tömör kompozíciójával a legjobb temetői szobrok egyike, s erre annál szívesebben mutatunk rá, mert azt hisszük, hogy kevesebb szó esett róla, mint megérdemli. Nem kisebb dicséret illeti Margó Ede művét, melyet Gálos Kálmán sírjára készített. Meztelen férfit ábrázol, aki csónakán a tulsó partra igyekszik: az elhunyt lelkének útja az ismeretlen tartomány felé. Elgondolásában költői, a mintázásban komoly, érdemes munka. Kár, hogy túlságosan alacsony talapzatán hatása nem érvényesül teljesen.

Nemcsak a Kerepesi-temetőnek, hanem egész mai szobrászatunknak egyik ékessége Pásztor Jánosnak az a csoportja, mely — Hikisch Rezső építészeti keretébe foglalva — Barta Károly családi sírboltját díszíti. A kompozíció három alakból áll. Szelíd és méltóságos, nagy szakállú aggastyán ül a közepén; jobbról egy fájdalomtól lerokadt, térdelő nő alakja simul hozzá, balról pedig egy megtört ifjú roskad kebelére. Ő a szenvedőkön nyugtatja kezeit, mintegy védve őket és csillapítva fájalmukat. A fájdalomtól vonagló ember megnyugvást keres és talál a bölcs és örökkévaló Istenség kebelén — ez körülbelül az a gondolat, melyet a szobor kifejez. S kifejezi úgy, ahogyan igazi művész is csak az ihlet szerencsés óráiban teheti. Ami először tűnik szemünkbe, az a csoport szerkesztésének nagy zártsága és szervessége. A három alak felépítése teljesen megfelel annak az eszménynek, melyre a szobrászat legjobb korszakaiban törekedtek: az alakok magasabb művészi egységben olvadnak össze s a mellett egyenként is világosan bontakoznak ki, egymást el nem nyomják, kifejező erejükben nem csökkentik. Ebben a kompozícióban nyoma sincs a modern szobrokban olyan gyakori lazaságnak, nincs sem bántó hézag, sem önkényes kiugrás, a testek tömegei mintegy egymásra borulnak s a vonalak egy láthatatlan belső központ felé tartanak. Két nagy egység: az érzés egysége és a szorosan összesimuló alakok szerkezeti egysége erősíti és mélyíti hatásában egymást. A zártság benyomását csak fokozza az aggastyán mozdulata, aki

széttárt két karjával nemcsak a hozzásimuló alakokat öleli át, hanem mintha az egész kompozíciót is természetes pánttal tartaná össze. S a művész mindezt a nélkül érte el, hogy erőszakosnak éreznők eljárását; a testek könnyen és természetesen helyezkednek el. Épp ilyen szerencsésen találta el megmintázásukban az egyszerűségnek azt a mértékét, amely megteremti a hatás ünnepi komolyságát, de nem csap át a sematikus ürességbe. Érzésben nemes, formai megoldásában kiváló mű Pásztor síremléke, s csak fokozza jelentőségét, hogy főerénye a szerkesztés jelességében van, tehát olyan tulajdon-ságban, melynek a legtöbbször érezzük hiányát.

Aki fővárosunk terein, parkjaiban sétálgat, újabban mind többször bukkan a szabadban elhelyezett kisebbfajta szobrokra, amelyek nem rendelésből, személyek vagy események megörökítésére készültek, hanem a művészi szabad termelésből vannak válogatva. A székesfőváros üdvös és rokonszenves akciójának eredménye ez, amelyet nagy örömmel üdvözlünk. A szobrászatnak éppen ebben a körében, a kisebb feladatok művészi megoldásában derekas eredményt érnek el szobrászaink, a termelés elég gazdag és szerencsés. Csak helyes és természetes tehát, ha fővárosunk vezetősége onnan merít, ahol van miből. Jóval természetesebb, mint a nagy emlékszobrok erőltetése, amelyeknek sem anyagi, sem művészi követelményeire nem telik ma erőnkből. S a közönség művészi nevelését is jobban szolgálják a szerte elszórt művészi munkák, amelyek mindenkinek útjába akadnak, a művészetet mintegy szétárasztják, s egyszersmind a modern város elég sívár képébe némi ötletet és érdekességet vegyítenek. Különösen, ha olyan szerencsésen vannak megválasztva, mint Erdey Dezsőnek, egy biztató jövőjű fiatal művésznek a Stefánia-út mentén 1927-ben felállított *Vízholdó fiúja*, mely a megfigyelésben annyi frisséget és kedvességet, a megmintázásban annyi komolyságot mutat, hogy teljes mértékben megérdemli gyors népszerűségét. Persze a műben még van valami a naturalista ízű felvétel esetlegeségeiből, az alak felépítése nem eléggé nyugodt és világos. Ha összevetjük szobrunkat Hildebrandnak ugyanezt a tárgyat ábrázoló bronzával, mely talán az ötletet adta hozzá, világosan látjuk, mi a különbség a tehetséges, de még kellőképen át nem szűrt természet-ábrázolás és a minden ízében megérlelt művészi kompozíció között. Bízunk benne, hogy ifjú művésznk komoly tehetségével megszerzi azt is, amire még szüksége van. Ez a bizalmunk annál jogosabb, mert ugyanő Narcissus című szobrában, melyet az 1925-i aktkiállításon láttunk, a szobor felépítésének követelményei iránt is sok megértést mutatott.

Am ideje, hogy a szabadban való szemlélődésünket befejezzük

és a termelésnek azt a részét vegyük szemügyre, amely kiállításokon került nyilvánosságra. Egy régi érdemes szobrászunk, Róna József, Savoyai Jenő jeles lovasszobrának művésze, 1922-ben hatvannál több művét mutatta be a Múcsarnokban. Köztük több olyat is, amelyek ezúttal első ízben jelentek meg a közönség előtt. A kiállítás teljes képet adott az ő sokoldalú és változatos munkásságáról, melyben igen fejlett, olykor a köznapiasság határát is túllépő naturalizmus barokk-ízű dekoratív vonással párosul. A kiállítás egyszerűsége jó alkalom volt arra, hogy visszapiillantást vehessünk nemcsak a művész multjára, hanem annak az egész nemzedéknek irányára, amelynek művészi jelleme a 80-as években alakult ki. A természetlű mintázásban való készség, a kompozíció barokkos mozgalmassága, a genre-szerű, olykor adomás mellékizű tárgyak kedvelése nemcsak Rónára, hanem kortársaira is jellemző, s így kiállításának történeti szempontból is megvolt a maga érdekessége.

Az ifjabb nemzedék, mely ma már szintén az élet derekánál tart, java erejét ezúttal is az aktábrázolásban és a képmásokban adta ki. A rendes évi tárlatokon és külön kiállításokon nagy sorát láttuk az ilyenemű műveknek. Az aktszobrászat teljes erejű bemutatására különösen jó alkalmat adott a Múcsarnokban 1925-ben rendezett aktkiállítás, amelyen hosszú sora vonult fel a fürdő, fésülködő, törülköző, táncoló, guggoló, futó és pihenő aktoknak. Merengő, bűnbánó, üldözött és megriadt nők boxoló, labdázó és kődobó férfiakkal váltakoztak, s ha egyesek közülök mitológiai vagy bibliai nevet viseltek is, igazában megannyian művészeinknek a meztelen emberi test művészi feldolgozásában való buzgóságát s egyszerűsége tiszteletreméltó készségét hirdették. Milyen gyér volt e mellett a Múcsarnok 1926-ban rendezett magyar genre-kiállításának szobrászati anyaga! E két ténynek szembeállítását magában eleget mond szobrászaink érdeklődésének irányáról.

Hadd említsük az előbbi kiállítások bő anyagából Pásztor János műveit, aki ebben az időben is leginkább női aktokat mintázott abban a nemes stílusban, mely az alak átgondolt felépítésével, vonalainak összhangzatos rendezésével felülemeli műveit a nyers természetábrázoláson, a nélkül, hogy megfosztaná őket az élet melegétől. Különösen kitűnt e nemből *Fájdalom* című kisebb terrakottája (Ernst-Múzeum, 1925). Kisfaludi Strobl Zsigmond *Venus születése* című életnagyságú bronzában (Akt-kiállítás, 1925) a kompozíciónak olyan összhangját érte el, hogy művét nemcsak az ő emelkedő pályájának, hanem mai egész aktszobrászatunknak java termékeihez kell soroznunk. Ugyanő valóban gazdagon és könnyen ömlő plasztikai

tehetségének több jeles képmásban is bizonyosságát adta. Különösen kiváltak közülök Perczel Miklós, Sebestyén Károly és Venczell Béla képmásai. Nem egy értékes darabot köszönhetünk ismét Szentgyörgyi István finoman mérlegelő, gondos és higgadt művészetének. Lux Elek gyöngédérzésű és ízléses újabb munkákban dicsőítette művészetének fő sugalmazóit: a női bájt és a tánc költészetét, s fordulat-számba menő, érdekes változást mutatott Sidló Ferenc újabb munkássága, aki különösen Ember-ciklusának (1927) drámai erővel, szélesen formált fejeiben új szint adott hozzá munkásságának eddigi képéhez. Nekünk mégis úgy tetszik, hogy ott van igazán elemében, ahol finom és intim megmunkálásról van szó, így különösen bronz képmásaiban. Ezek közül Conrad Veidt képmását (1926), ezt a kiválóan jellemzett, szép képmás-szobrot emeljük ki elsősorban.

Az említett művészek közül hármat, ú. m. Sidló Ferencet, Kisfaludi Strobl Zsigmondot és Szentgyörgyi Istvánt azzal bízta meg kultuszminiszterünk, hogy az Országos Levéltár dolgozóterme számára egy-egy magyar harcos csoportot készítsenek. Sidló ősmagyar lovasokat mintázott meg, Strobl a török-magyar háborúból választott tárgyat, Szentgyörgyi egy XIV. századi lovasharcot ábrázolt. E művekben mintegy megismétlődött az a művészi verseny, mely ugyane művészeknek szabadságtéri szobraiban folyt le néhány évvel ezelőtt, s mint akkor, most is érdekes összehasonlításra nyílt alkalom. Sidló és Strobl szenvedélyes, gomolygó csoportjaival Szentgyörgyinek nyugodtan meglatolt műve állott szemben, híven tükrözve a művészek temperamentumát és felfogásuk módját. Az eredmény egyébként arról győzött meg, hogy a feladat nem tartozik azok közé, amelyekben mai művészeink igazi erejüket tudják megmutatni. Különösen Sidló művénél éreztük ezt. Ezt számításba véve, csak elismeréssel emlékezhetünk meg a művészek igyekezetéről s arról az eredményről, melyet még ebben a számunkra szokatlan feladatban is sikerült elérniök.

Ugyane nemzedék művészei közül nagyobb sorozattal lépett fel az elmúlt ciklusban Petri-Pick Lajos is, és mindjárt hozzátehetjük, hogy különösen *Futó* című bronzában (Ernst-Múzeum, 1922 és Akt-kiállítás, 1925) tehetségének figyelemreméltó fejlődéséről tett tanúságot. Nem akarunk hallgatással elmenni Gách Istvánnak *Női aktja* és Orbán Antalnak *Toilette* című, ugyancsak női aktot ábrázoló szobra mellett sem (mindkettő: Akt-kiáll., 1925), amelyek java oldaláról mutatták e művészeink képességét.

Bory Jenő, Gárdos Aladár, Lányi Dezső, Kolozsvári Szeszák Ferenc, Teles Ede s más érdemes művészek szintén hozzájárultak szobrászatunk életének gazdagabbá és elevenebbé tételéhez.

Az újabb stilustörekvéseknek elég gyér nyomait mutatja szobrászatunk. Egy kiváló régibb művésznünk, Beck Ö. Fülöp az, aki első-sorban képviseli a tőlünk nyugatra hódító irányzatoknak egyik ágát, a korai görög művészet szelleméből merítő, szigorú felépítésre törekvő, némiképen archaizáló áramlatot. Örömmel jegyezzük fel, hogy kivált *Afrodite* című női alakjában (Ernst-Múzeum, 1922) nemes, szép eredményét láthattuk törekvésének. Medgyesy Ferenc, a mai stílus-törekvések tehetséges ifjabb képviselője, értékben kissé egyenlőtlen művei között néhány érett s valóban összhangzatos munkát termelt, így mindenkéfelett egy ülő nő egyszerűségében nemes alakját, melyet márványban a berlini *Collegium Hungaricum* részére vásárolt meg kultuszminiszterünk. Pátzay Pál több komoly, érett képmással erősítette meg jövőjébe vetett bizalmunkat.

Mindebből azt látjuk, hogy szobrászatunk élete eléggé mozgalmas, művészeink igyekezete, kedve, tehetsége nem lankad, noha sok nehézséggel kell küzdeniök. Ezt nemcsak elismerjük, hanem örömmel hangoztatjuk. Vajjon az előző hatévi ciklushoz mérve, mutat-e nevezetesebb változást a kép? Bizony aligha. S nem más az eredmény akkor sem, ha még korábbi évekkal, a háború éveivel teszünk összehasonlítást. Úgy tetszik nekünk, hogy szobrászatunk esöndes vize kissé mozdulatlanul áll s elkelve egy kis szellő, mely duzzasztja a vitorlát és üdíti a levegőt. Ha már hat évvel ezelőtti jelentésünkben szóvá tettük ezt a jelenséget, most még inkább kötelességünk, hogy ne hallgassunk felőle.

Mi utat nem mutathatunk, a művészet a maga útját járja és öntörvényei szerint fejlődik, de óhajtatást és reményt talán szabad kifejeznünk.

Az első, amit egy-egy ilyen szemle során magunktól kérdezzünk, a következő: vajjon elérkeztünk-e már oda, hogy igazán magyar szobrászatról beszélhessünk? Van-e magyar szobrászat, legalább olyan értelemben, mint ahogyan van magyar festészetünk? A mi érzésünk szerint szobrászatunk ebben még nem érte el a festészetet. Semmit sem óhajtunk jobban, mint hogy ez megtörténjék. Milyen szép lenne, ha szobrászatunk felvenne valamit magába az eredetiségnek és a magyarságnak abból a nagy örökségéből, amelyet Izsó hagyott reánk. Nem Izsó kifejezési eszközeit, stílusát értjük természetesen, -- mert ez minden kiválósága mellett is a múlté -- hanem művészetének azt az erkölcsi elemét, melyet magyarsága jelentett s amely halhatatlan.

Ami a kifejezési eszközöket illeti, inkább azoknak a szálaknak újrafelvételét szeretnők, amelyek hagyományosan az európai törek-

vésekhez kapcsolniak bennünket s amelyek újabban meglazultak. Nem abban a szerencsétlen és ferde értelmezésben gondoljuk ezt, mintha minden kis rezdülésre visszhangot kellene adnunk, vagy éppen minden hóhorttal lépést kellene tartanunk, amely itt-ott, ideig-óráig felüti fejét. Nem, ily értehetlenség nem jár az eszünkben. Csupán azt hisszük, hogy a kor nagy szellemi áramlataiból senki sem vonhatja ki magát, aki meg akar maradni az emberi kultúra közösségében, s hogy az eszmények változása a művészetben szerves és természetes jelenség s egyszersmind a művészi energiák felfrissülésének és megújulásának is forrása.

Különösen elszomorító azok erőlködése, akik a magyar szellemet ellentétbe akarják hozni az egyetemes szellemi élet alakulásának, változásának elvével. Végtetes baj lenne, ha a magyar szellemű művészet a megmerevedést, a megállást jelentené. Annyt tenne ez, mint ha halálra ítélnők a magyar művészetet. Nekünk azt kell kívárnunk, hogy ez a szellem rugékonny legyen, a fejlődéssel lépést tartson, ahhoz alkalmazkodjék és az idők változásai között is megtalálja azt a módot, amelyen kifejezheti magát. Éppen ez biztosítja önmegújulásának lehetőségét és ezzel örök életét.

Vajha a jövő jelentéstevője több biztató jelről adhatna számot, s mi lelkesedve mondhatnók: íme, van szobrászatunk, amely magyar és amelyben korunk érzése lüktet.

Rátérve ezután beszámolómk végső céljára, bejelentem, hogy Társaságunk az alapító rendelkezésének megfelelően most is felhívta javaslattételre az Orsz. Magy. Képzőművészeti Társulatot és a M. Kir. Képzőművészeti Főiskolát. E két fórum közül csak a Képzőművészeti Társulat élt jogával s Pásztor János szobrászművészt hozta javaslatba a jutalomra.

A Greguss-bizottság azok alapján, amiket jelentésemben előadtam, örömmel tette magáévá ezt a javaslatot, s egyszersmind Barta Károly családi síremlékét jelölte meg Pásztor János művei közül olyan alkotásként, amely a jutalmat leginkább megérdemli. A Kisfaludy-Társaság egyeteme ezt a javaslatot egyhangúlag elfogadta. Így most nincs más hátra, mint hogy arra kérjük kedves művészünket, fogadja szívesen a kitüntetést, amelyre két fényforrás sugározza fényét: Greguss Ágost szelleme és a legrégebb magyar irodalmi társaságnak elismerése.

Petrovics Elek.

Marcel Proust

(1871—1922).

Léon Pierre—Quint : *Marcel Proust. Sa vie, son oeuvre, 1925, Paris, Simon Kra, 303 lap.*

Az utolsó nyolc évben sokat emlegetnek egy francia író, kinek sajátos szellemben írott hatalmas méretű regénye, *A la recherche du temps perdu*, hazája határán túl is meghódítja a műveltebb lelkeket. A genfi egyetemen már 1923-ban előadást tartanak róla, Scott Moncrieff angolra fordítja, a német E. R. Curtius tanulmányt szentel neki. Paul Morand ódával ünnepli :

Proust, à quels routs allez-vous donc la nuit
 Pour en revenir avec des yeux si las et si lucides?
 Quelles frayeurs à nous interdites avez-vous connues
 Pour en revenir si indulgent et si bon
 Et sachant les travaux des âmes
 Et ce qui se passe dans les maisons?

(Rob. de la Vaissière : *Anthologie poétique du XXe siècle* (II. k., 89. l.)

Valóban, ez az éjtszaka élő, sejtett jelenségekbe pillantó *douloureux génie* új csapást keresett magának. A lélek és a társadalom kérdései foglalkoztatják, mint kortársai közül Paul Bourget-t és René Bazin-t, de kutató szeme a tudat aknáinak titkosb mélységébe lát, mint azok. Konzervatívsága nem kevésbé megkapó, mint René Boylesvé-é, noha riadt felocsúdássá zordonodásában líraibb kihangzású. Regényalakban önéletrajzi munkát nyújt, mint Léon Bloy, két alkotásában is, de míg ez vallásos kedélyről tanuskodik, Proust művészetért való rajongásról tesz bizonyosságot. Mint André Gide híres könyve, a *Nourritures terrestres* (1897), úgy Proust *A la recherche du temps perdu*-je is egész írónemzedéknek lett kedvelt olvasmányává. Ennek a nagy írónak Léon Pierre-Quint könyvet szentel, leírja életét s jellemzi munkásságát.¹

*

¹ A hatalmas regényciklus újabban is megjelent Párizsban, a Librairie Gallimard kiadásában, 13 kötetben. A következő részekre oszlik : *Du côté de chez Swann*, 2. k., *A l'ombre des jeunes filles en fleurs*, 2 k., *Le côté de Guermantes*, 2 k., *Sodome et Gomorrhe*, 3 k., *La prisonnière*, 2 k., *Albertine disparue*, 2 k. Megjelent már a *Le temps retrouvé* is.

Marcel Proust Párizsban született 1871 július 10-én. Beteges gyermek volt, az asztma kísértete már ekkor előreveti árnyékát. Jóságos anyja iránt, mint regénye is igazolja, rajongó szeretettel viselkedik. A Condorcet-intézetben tanul. A természetrajz érdeklő leginkább, de lelkesedik a költőkért is. Önkéntes korában a stratégia kapja meg. Erős irodalmi hajlama korán mutatkozik. Atyja, a híres Adrien Proust, kiváló orvostanár. Feltűnő az ellentét a közegészség ügyében buzgólkodó apa s az egészséget könnyelműen kockáztató fiú között. A Sorbonne jogi fakultása s az École des Sciences politiques előadásai kevésbé érdeklik. Jobban kedveli a bölcészetet. Kivált Bergson hat rá az élő szó erejével éppen úgy, mint munkáival.

Proust, ki minden irodalmi irány íróival összeköttetésbe kerül, mégis elkülönödik irodalmi tekintetben. Az írók *amateur mondain*-nek tekintik. Igaz, *Les Plaisirs et les Jours, Pastiches et Mélanges* kötetei ilyenek mutatják.

Sokat betegeskedik. Szenved azért is, hogy idejét haszontalanul fecsérli. Ezért teljesen az irodalomnak szenteli magát. Hat éven keresztül Ruskin-nel foglalkozik. Fordítja s tanulmányokat ír róla.

Az az utolsó áldozata, hogy szakít a nagyvilági élettel, melyért rajongott. Szívügye volt az előkelő társaság. Társalgásaiban is ez nyomult homlokterbe, szívesen bibelődött az etiquette kérdéseivel is. De a szalon-életről, idő múltával, szigorú ítéletet mondott. Madeleine Lemaire, Mme Aubernon és Mme Straus szalonjaiban megismerkedik a múlt század 90-es éveinek író- és művészvilágával s nagy regényéhez jelentős élményanyagot gyűjt. Proust társalgása elbűvölő volt, de udvariasságán ironia szüremlett át. Szülei lakásán ő maga is fényes dinereket adott. A túlhajtott társadalmi szereplés kimeríti. Olykor lelkiismerete gyötri, hogy puha dédelgetettségben töltött élete csak *temps perdu*.

Élete legnagyobb fájdalma édesanyja halála 1905-ben. Művében örök emléket állít neki. Új lakásba költözik. Visszavonul, befelé él. Ha otthonából ki-kimegy, azért teszi, hogy szabatosabb értesülést szerezzen a társaságról. A legcsekélyebb epizód is szenvedélyesen érdekli. Még a szolgálkkal is társalog, hogy megtudjon tőlük egyet-mást. Emlékezetének megtartó ereje bámulatba ejt. De feltűnők szeszélyének ideges villanatai is, így barátjait a legszokatlanabb időben hivatja magához.

A gyönyörök önzésétől megszabadulva, hovatovább kifejlődik benne a jóság. Betegsége kietlen zordságában olyan szerencsétlennek tekinti magát, mint akinek búsásan kell megjutalmaznia azt, kit megzavart szeszélyeivel.

Mialatt nagy művét írja 1906-tól 1912-ig, keveset beszél róla. Kiadót keres, de kudarc éri kudarc után. Végre Grasset kiadja a *Du côté de chez Swann* 1913-ban. Bántja a kritika mély hallgatása. Csupán néhányan írnak róla (Paul Souday, Lucien Daudet, Maurice Rostand), hangjuk lelkes, a lángész erejét csodálják benne.

A nagy háború alatt magánya és betegsége életét még borúsabbra komorítja. Újabb köteteket jelentet meg, de a kritika még mindig néma. Barátai azon fáradoznak, hogy elnyerje a Goncourt-díjat. Csakugyan Proust *A l'Ombre de Jeunes Filles en Fleurs* kötetét megkoszorúzza a Goncourt-Akadémia 1919-ben. A hír szárnyára kapja, 870 üdvözlő levelet kap. Lassanként minden szenvedély eltörpül benne a dicsőség érzésének súlyára. Egyre elfajuló betegségében is meglepő irodalmi érdeklődése. Érzi, hogy ideje nemsokára lejár. Igazán «lázasan» dolgozik, hogy monumentális regényét befejezze. Sikerül is neki, de nem éri meg a teljes mű kiadását. 1922. november 11-én elhúnyt.

Életrajzából is kiderül a szoros kapcsolat az író és műve között. Már a *Du côté de chez Swann*-ban is arra törekszik, hogy megtalálja a mozgás, a fejlődés s a tudattalan törvényeit. A mélységben való nyomozási módja olyan, mint Bergson intuíciója. Proust egész bölcselkedése ezen az elven alapszik: a tudat legzugaiban elásott emóciókban bukkanunk az élet és a dolgok lényegére. De egyéb kérdések is felvetődnek.

Milyen a stílusa? Jellenizőek reflexiói, melyekkel az a célja, hogy elemezze érzelmeinket a maguk röpkéségében. A belső élet legillanóbb érzéseit akarja kifejezni. Először megdöbbsent mondatai gubancos kuszasága, de legott világossá válik az is, hogy Proust így akarja megfogni az érzékenység tünékeny árnyalatait s megrögzíteni öntudatunk minden rezzenését. Ez a nyelv mintegy tükörképe éntünk aknai ezerkanyarulatú világának, hová az értelem fénye nem tűz be. Szereti a képeket is, nem egyszer pazarul szövődnek össze nála. De a stílus útján lényegesebb mozzanatok is megtudunk.

Proust jól látja, hogy az érzelmek társulása és emlékezete más, mint az értelemé: sötét mechanizmusuk a tudattalanban rejtőzik. Ezért nyűgözi le az álom is. A tudattalan rejtekhelyén aknáztatja azokat a kincseket, melyeket később az értelem fényénél boncolgat. Nem feledi, hogy az érzékek percepciói gyakran az érzelmi emlékezések kiinduló jelenségei. Belső világunk nagy valósága: a tudattalan. Ebben élnek halottaink, gyermekkorunk, szenvedélyeink, örömeink, bajaink.

Proust arra is ráeszmél, hogy tudatos és tudattalan életünk folytonos változásban vagy fejlődésben hullámszik. A dolgok nemcsak

önmagukban változnak, hanem ránk való vonatkozásukban is. Ez nemcsak a társas életre áll, hanem a műtermékekre s az eszmékre is. Először csodálja Bergotte író, majd kiábrándul belőle. Szerelmi érzésünkkel is így vagyunk. Tiszavirág-örömmel s elsikamló illúziókkal kell megelégednünk.

Kiderül, hogy Proust nagy regényének két tengelye : a tudattalan s a fejlődés elve. E két mozzanat sugalmas erejére Proust széles távlatot nyit meg.

Alakjai iránt mohó éberséggel érdeklődik, széles alkotása laprengetegén át kíséri őket. El-eltűnnek, megint előkerülnek, de az író új megfigyeléseivel gazdagodott színezésben. Néha meg-megáll. Guermantes hercegnő egy nagy dîner-jének vagy soirée-jának leírása majdnem köteteket tesz ki, de ez a torpanás csak látszat : a fejlődés nem a színen megy végbe, hanem a függöny mögött.

Proust szerint semmi sem vet olyan fényt a lélekre, mint a szavak. Gondoljunk a Verdurin-ekre és Guermantes-okra ! Magán- és párbeszédeiknél, fintoraiknál, rögeszméiknél mi sem jellemzőbb. Nem az a fontos, amit mondanak, hanem a mód, ahogyan mondják. A legközönségesebb társalgásban is olyan jelenségeket vesz észre, melyek a lélek mélyére világítanak. Nem kevésbé bilincseli le az olvasót a regény nyújtotta világkép.

A szalon-életnek nagy a jelentősége nála. Elég csupán Guermantes hercegnő és Mme Villeparisis szalonjaira gondolnunk. Később eloszlik a varázs : csak a képzelet és a hit láttatnak velünk különbeknek egyes dolgokat másoknál. Proust a szalon-világ rajzában saját csalódásai történetét festi. Meglepi a szalonok embereiben lakozó «mérhetetlen gőg», noha udvariassággal akarják álcázni vagy enyhíteni. Előzékenységükben olyan színjátszást talál, mint köszönésük módjában. (Mme Courvoisier, Guermantes hercegnő, Charlus báró). De észreveszi a nagyvilági emberek közül nem egyben az összeköttetést féltő, önérzet nélküli pulyaságot is. Ismeri értékelésük módját : szemükben Newton vagy Balzac nem számít ; az a döntő, sikerült-e valakinek a szalonok estélyeire bejutnia. Nők hitelét nem szerelmi viszonyaik híre felhőzi be, hanem színvonalt fenyegető társadalmi összeköttetéseik homályosítják el. Milyen féltékenykedések támadnak abból, ha valaki más szalonjából igyekszik kiegészíteni a maga társaságát!

Figyelmét leköti a nagyurak szolgaserege is. Talán senki sem hatolt oly mélyen a cselédnép lelkivilágába, mint Proust. Françoise a regény legsikerültebb alakja, társalgása mély lelki okulással jár.

A *Sodome et Gomorrhe*-nak Charlus báró a hőse, eltévelyedett szerelmi szenvedély rabja. Tolla alatt tragikussá komorodik. Sajátos az

a felfogása, hogy e patológiai kóiban szenvedőt a «társadalmi elfogultság» martalékának tekinti.

Proust számot vetett a vágy lelki kérdésével is: ki akarunk szabadulni az idő béklyóiból, hogy lelkünk összeforrjon a természettel, élvezze a művészi szépet s érezze a nő szerelmének boldogítását. Proust szerint ezek az élet igazi értékei. De szkepszise most is előkomorlik. A nagy regény összes szerelmi rajzában az a felfogás nyilvánul, hogy a szerelem alanyi jelenség, egy-egy szeszély véletlenéből támadt egyéni alkotás, saját vágyunk bennünk való különböző módosulásainak kivetítése. Ilyen Swann szenvedélye Odette iránt. Úgy látja, hogy a szerelem jellegét csak «a belső teremtesünket» tápláló vágy hatalma s képzeletünk sajátossága szabja meg. Vizsgálja a szerelem egész mechanizmusát, kivált a regény hősnének Albertine iránt érzett vonzalma rajzában. A féltékenység is ilyen mélyre száll a *Prisonnière* kötetében. Megdöböntő, hogyan sekélyesedik el két ember szerelme a kölcsönös csalódások egymásutánjában.

Proustnál a szerelem, a vágy gyötrelme s az örületet súroló szenvedélyek sívár fanyarság lonha ködével ereszkednek a lélekre. Pessimizmusra vezet-e mindez?

Proust regényében van néhány felsőbbrendű ember, a művészek: Elshir, Vinteuil, Bergotte. Ezek világa bűvöli el. A rideg kietlenségben a művészet az erkölcs alapja. Az igazi realitás a dolgok belső életében s lelkünk mélyén lakik, ez a valóság pedig ismeretlen maradna, ha a művészet nem fejezné ki. Sem a szalonok, sem az utazás, sem a szerelem nem idézhetik elő a környező világgal való összeolvadásunkat, mert egyik sem engedi, hogy énünkből kisikamodjunk. De a művészet megvalósítja ezt a csodát. Ragyogón s könnyedén visz a művész olyan világba, hol lerázhatjuk nyűgös létünk gondjait. A művészetben jelöli meg az élet végső célját.

*

Léon Pierre-Quint Proust könyve eleven érdeklődésről, elemző készségről s éleslátásról tanuskodik. Proust-tal maga is jó viszonyban volt, barátaitól s környezetétől is sok adatot kapott. Megtalálja a kapcsolatot az író élete és művei között. Nem egyszer utal azokra, kik Proustot egyes alakjai rajzára ihletik. Látja a mélyebb összefüggéseket is, így Proust és Bergson viszonyát. Megállapításai meggyőző erejűek. Következtetései: tényekből való természetes leszűrések. Sohasem vesztegel elvont jelenségek szürke világában, megállapításait bőséges példákkal támogatja. Szempontjai sokrétűek. Ez termé-

szetes is: az *A la recherche du temps perdu* lélektani, társadalmi, erkölcsi, művészi és nyelvi vonatkozásban a vizsgálódás területének nem egy útjára csábítja a kritikust.

Csupán néhány mozzanatot lehet kifogásolnunk. A nagy alkotás műfaji hovatartozása behatóbb taglalást érdemelt volna. Regény-e, mémoire-e, vagy mindkettő ez a mű? Itt némi párhuzam kínálkozott volna a XVIII. század nagy mémoire-írójával, Saint-Simonnal. Saint-Simon jellemalkotó mélységét Taine nem egyszer vetette össze Shakespeare emberteremtő művészetével. Nem lett volna-e tanulságos Proustnak, e modern emlékiratszerzőnek sajátos, a tudattalan lelki tényezőjével dolgozó módszerét Saint-Simon reflektor-erejű lélekfestésével összehasonlítani, már a *contraria iuxta se posita* elvénél fogva is, ebben a történetírót, Proustban a pszichológust és a társadalomkutatót támogató mémoire-írót állítva élénk? Proustnak a művészetről való felfogása s az értékelő esztétika eredményei között is párhuzamot vonhatott volna.

A fejezetek egymásutánjának lazasága s kevésbé logikus rendje is bírálat tárgya lehet. A fejezetek szervezesebben és természetesebben nőhettek volna ki egymásból. De mindez keveset von le a szép könyv értékéből. Szeretettel, megértéssel, előkelő stílus finomságával magyaráz egy nagy író, ki feledtetve az Anatole France után fellépő *di minorum gentium*-ot, tündöklő fényjellel vonzza a műveltebb olvasót — mint évszázadokon át annyi nagy szellem — a francia irodalom felé.

Elek Oszkár.

IRODALOM

P. Gulácsy Irén két kötete.

P. Gulácsy Irén: *Átal a Tiszán*. Elbeszélések. K. 8r. 149 l. Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh kiadása. 1928. — *Hamueső*. Regény. 8r. 207 l. Budapest, Singer és Wolfner. é. n. (1928).

Gulácsy Irén ma az erdélyi irodalomnak egyik nagy ígérete s az erdélyi sorsnak és gondolatnak talán legmélyebbre látó példázója. De képzelete időnként vissza-visszaszáll a Tisza partjára, a szegedi magyarság hallgatag világába, hol első impresszióit nyerte. Ennek a sajátos világnak eredeti alakjait a részleteknek meglepő gazdagságával jeleníti meg előtte emlékezete s róluk szóló dolgozatai Tömörkény István modorában, az ő jóízűen aprólékoskodó módjára, komolykodásba burkolózó mókázásával s bizalmasan kedélyes előadásával vonultatják el előttünk is ezeket a figurákat. Nemesak formában, hanem tárgykörben is Tömörkény tanítványa, nála is főként a szegedi tanyai világnak a városban félszegen csetlő-botló, de mindig éber gyanakvással s apró ravaszkodásokkal mozgó alakjai s a vizen járó szegénység sorából főként halászok és molnárok szerepelnek.

Ezekről írt történeteit gyűjtötte össze az író *Átal a Tiszán* című kötetében. Elbeszéléseknek nevezi őket, de inkább mondhatók genre-rajzoknak s életképeknek. Mikszáth, Sebők Zsigmond és Tömörkény után tárgyukban már egyáltalán nem hatnak újszerűen. Ugyanazok a parasztok mozognak előttünk itt is, nem hagyott rajtuk semmi nyomot a nagy háború. Mintha megállott volna fölöttük a világ azóta, hogy csapatostul bevonultak a magyar irodalomba. Ami eltérést formában mutatnak e történetek, az nem válik előnyükre: még pepecselőbbek s lassúbb menetűek, mint Tömörkénynél. Érdektelen részletekbe vesznek, messze elkalandozó kitérgetésekkel arra, amiről éppen szó esik. Ha csizmavételről van szó, a szerző kitér egyebek közt a vásári sátorverésnek módjára és fortélyaira is. A hatás kedvéért gyakran valóságos túlzásokba is téved. Mikszáth elmondja, hogy a kaszát vásárló paraszt az alkudozás hevében egypárszor kimegy az üzletből s ismét visszatér. Itt a csizmát vásárló paraszt teljes félnap fel- s alásétál a sátor előtt s mindenféle sületlenségeket mível: kacsint, tapsol a mesternére. A paraszthis-

tóriákban az élethűség hatásos fokozására gyakori sörcentések itt is sűrűn elcsattannak, sőt túlzásba is viszi az író. Egy igazságkereső goromba falusi tukó az ügyvéd előtt ül s több ízben «csucsorodik . . . a képe, megcélozza felszemmel a térdei közé fogott süveget és pont a közepébe hegyel».

Még inkább túlzásokba téved előadásmódjában. Nagyon kipegytetett és kisallangérozott históriák ezek. Kacsaringós mondataik nem illenek az egyszerű tárgyhoz, a sokszor keresetten cikornyás hang nem talál a bizalmasan meghitt előadásmódhoz, mely úgy beszél hozzánk, mintha ismernők azokat, akikről szól. Sok jó megfigyelés, jóízű részletek, gazdag nyelv mellett is egyhangúak a történetek az előadás túlzása miatt. Kellemes ellentétben áll ezzel Kós Károlynak néhány kedvesen primitív, egypár színfoltra leegyszerűsített illusztrációja.

A szegedi magyarok nyugalmas világából az idegen megszállás poklában égő magyar faluba visz az író regénye, a *Hamueső*. Kisebbségi sorba süllyedt a magyarság ott, hol előbb a maga ura volt; balsorsa keserves harcra kényszeríti, melyre leggyötrelmesebb álmában se gondolhatott előbb. Ennek a kisebbségi sorsnak minden megaláztatására, fájalmára és aggodalmára rávilágít a szerző.

Egy színmagyar falut áraszt el az új uralom Bukarest balkáni világának minden szennyével. Súlyos megpróbáltatások szakadnak a falura, de csak egy ember feledkezik meg magáról s fogadja el az új urak kezéből a bírói tisztséget. Az író mintegy az ő lelki vergődésében összesűrítve példázza a megszállt területek magyarságára elkövetkezett nagy lelki válságot. Nemcsak megbántott becsvágy s elvakult bosszúszomj vezeti behódolásában, hanem jószándék is, az a remény, hogy így használhat fajtajának. Ám mindenki elfordul tőle s önmaga is megundorodik magától, amint az új urak förtelmes tivornyáiba s erkölestelen üzemibe merül. Végül becsületét, családját, vagyonát elvesztve önkezével vet véget életének. Ezt a lépést egyre mélyebben, a kivergődés reménye nélkül elmerítő süllyedést a szerző nagy erővel kíséri végig.

A bíró összeomlása hangosan eszméltető példa annak a kis magyar világnak, hogy nem ez a helyes út. Ezen fia jár. Őt megtántorította a váratlan fordulat s indulatai szavára cselekedett; fia, az új nemzedék képviselője, már észere hallgat s józanon latolgatja, mit kell tennie a megváltozott viszonyok közt fajának javára. Nem ingerli az új urakat, de nem is vegyül közéjük. Nyitott szemmel várja, hogy elálljon a szakadatlan hamueső, melyet a nagy világégés hullat e szerencsétlen földre s amely megzavarja a tisztánlátást.

Az író nagyon határozottan hangsúlyozza a magyarság elzárkózását, mindenféle vegyülettől való tartózkodását. A falu lakosságát már a magyar világban is nemzedékeken keresztül két részre szakította a hitbeli különbség. Két idegen világgént állott szemben egymással alvég és felvég, s ha valamelyiknek tagja a másiktól vitt feleséget, kiközösítette a maga felekezete, a másik meg nem fogadta be. Ha a magyar paraszt még a más vallást követő vagy más vidékről való fajtájabelivel se vegyül, mennyivel kevésbé fog vegyülni a balkáni romlottságot árasztó, fosztogató idegennel. A magyar jövő erejét akarja ebben éreztetni az író. Tömérdek aggasztó jelenségét tárja fel a magyarság tragédiájának. Rá-rádöbben arra, hogy még a parasztság lelkét is megmételtyezik az új viszonyok, s felzaklatott lélekkel mutatja be a középosztály kiirtására törő pokoli tervszerűségnek áldozatait. De ahogy a könyvet záró szép képben a szennyben vergődő falu felé odatündöklenek szeplőtlen hókoronájukkal a tavaszváró Erdély bérci, úgy ragyog az idegen iga alá került magyarság felé a jövő ígérete gyanánt Erdély multjának, az erdélyi sorsnak nagy igazsága: a faj tisztaságának megőrző ereje.

A regény kétségtelenül legmélyebben eszméltető azok közül a szépirodalmi termékek közül, amelyek a megszállás alatt küzködő magyarság sorsával foglalkoznak. A szerző nyitott szemmel nézi a jelennek vadul kavargó eseményeit, de hasonló elmélyedéssel hallgatja a multnak nagy tanulságait, hogy világító sugárt vethessen a ködös jövő felé.

A magyar falu életének megváltozott viszonyait sok érdekes alakban mutatja be az író. Nemcsak idegen beszéd hangzik föl falujában, hanem sötét új alakokkal is benépesedik ez. A főhős rajzában sok túlzás van s a szerzőnek kifejezőmódjában is nagyon érezzük az erőnek sokszor egészen fölösleges, sokszor modoros hajszolását. Ugyanerre irányul előadásának bizonyos nyersesége és szagatosága is. Mindez Szabó Dezső erős hatását mutatja.

Az író fejlődésére ez a regénye főként az által vált magyobb jelentőségűvé, hogy tekintete a mult felé is fordult s szerencsés intuícióval megérezte az elmúlt korok lelkét. A *Hamueső* előkészület volt a *Fekete vőlegények*hez. Az elsőben a jelen képeitől fölzaklatott lelke előtt felgyúladt vigasztaló fény gyanánt, Erdélynek mint a magyarság bástyájának gondolata, s nagy regényében ennek az erdélyi gondolatnak a maihoz hasonló viszonyok közt a romok fölött vigasztaló eszmény gyanánt felszárnyalását s Erdély tömérdek megpróbáltatás közt eggyé forrott magyar lelkének és hűségének szép dicőitését írta meg.

Magyar diplomácia.

Horváth Jenő: *Magyar diplomácia. A magyar állam külpolitikai összeköttetései a bécsi végzésektől a kettős monarchia felbomlásáig 1815—1918.*

— Budapest, 1928. Pfeifer Ferdinánd (Zeidler Testvérek) nemzeti könyvkereskedésének kiadása. 4 lev., 202 lap. Ára 10 P.

Rendkívül érdekes könyv hagyta el közelebről a sajtót. Már maga a könyv címe igen sokat ígér nemcsak a történésznek, hanem a jogásznak, a politikusnak és a diplomatának egyaránt.

Csak aki ismeri a történelmi kutatás módszertani szabályait, fogja értékelni tudni azt a fáradságos munkát, amelyet Horváth kötete rejt magában. Szerző a budapesti és bécsi levéltárak titkos iratai közt folytatott háromévi kutatás alapján az utolsó század magyar történelmének új, több tekintetben ismeretlen oldalát és fejezeteit világítja meg. A kormány engedélyével a világháborúig kiterjesztette kutatásait, melyek így 1815-től 1918-ig érnek és Magyarországot beleállítják a világháborút előkészítő európai nagy államéletnek ez utolsó szakába. A történelmi munkák, kutatások, feljegyzések, emlékiratok, naplók és eddig publikálatlan hivatalos akták mérhetetlen tömegéből igyekezik a szerző Magyarországnak több mint egy századra nyúló külpolitikáját felvázolni. A nagyon áttekinthető és élvezetes stílusban megírt könyv valóságos rendszeres katalógusa e kor diplomáciai eseményeinek. Valósággal színpadi jelenetekként vonulnak föl előttünk a nagy világdrámát előkészítő mesterkedések. Szinte azt hinné az ember, hogy regényt olvas, ha nem nyúlna minduntalan a szövegben adott számok után, amelyek hátul 938 jegyzetben adják a megbízható forrásanyagot. Némelyik jegyzet aztán még egész sorozatát foglalja magában a szöveget alátámasztó forráshelyeknek. Hisz a nyomtatásban megjelent anyag teljes értékesítése mellett nem kevesebb, mint négyezer darab hivatalos iratot sorol föl a jegyzetekben. Az így kritikailag tagolt és értékesített anyag pompás alapot szolgáltat a továbbkutatáshoz. A történészben, jogászbán, politikusban és diplomatában az érdekes és értékes gondolatok egész sorozatára ad ösztönzést.

Nagy érdekessége Horváth könyvének, hogy benne magyar államférfiak bizonyos politikai megfontolásait és eszméit nyomon követhetjük, melyek bennük a legkülönbözőbb korszakokban és pártállásukra való tekintet nélkül mint a magyar külpolitikai tendenciák szükségszerű és állandó nyilvánulásai mutathatók ki. Mint alaphang csendül ki pl. ezekből a törekvésekből Magyarország védekezése a világháborút megelőző egész századon át az Oroszországtól szított pánszláv veszedelemmel szemben, amely végered-

ményben a világháború kétségkívül leghatalmasabb indítóóokának tekinthető. Százados magyar külpolitikai törekvésnek minősíthető továbbá az angol és az olasz orientáció.

Horváth könyve új megvilágításban tárja elénk Metternich, Széchenyi és Kossuth külpolitikai törekvéseit, a szabadságharcnak, az abszolutizmusnak, a kiegyezés korának diplomáciáját, a háborús felelősség szakszerű ismertetését. Bajos volna e helyen a gazdag anyag ismertetése. Csak néhány jellemző részletre legyen szabad rávilágítani.

Így Horváth adataiból a jogászban az a meggyőződés kel, hogy közjogászaink eddig nem foglalkoztak kellően Magyarországgal jogállásával 1815 és 1848 között. Történetíróink részéről épp ily kevésbé földerített időszak az 1848 március 1-től (amikor a párizsi forradalom híre Pozsonyba érkezett) április 11-ig terjedő törvényhozói munka. Érdekes adatokat találunk a könyvben a szabadságharc német és olasz kapcsolatainak történetét illetőleg, amelyekből kitűnik, hogy azokat alapos revízió alá kell vennünk. Jellemző adatokat sorakoztat föl annak az alaptételnek a bizonyítására, hogy a szabadságharc egész külpolitikája voltaképpen a szláv támadás ellen való védekezésben foglalható össze. (A csehektől kezdett pánszláv mozgalom és Oroszország balkáni politikája.) Oroszországnak Magyarországgal szemben való föllépésére voltaképpen a magyar-lengyel barátkozás szolgált ürügyül. Ismeretlenek e korból az oláh-magyar érintkezési törekvések részletei. A szakemberre nézve is új és meglepő adatokkal világítja meg Horváth a Magyarország föderalizására vonatkozó törekvéseket.

Több eddig ismeretlen adattal járul Horváth annak bizonyításához, hogy Kossuth és ellenfelei közt Magyarország külpolitikai végcéljait illetőleg nem volt ellentét, csupán a kivitel módját illetőleg. A pánszláv előretöréssel szemben való védekezés végre is egymásrautaltságot teremtett Ausztria és Magyarország között, és ez hozta létre az 1867-i kiegyezést, sőt ennek volt köszönhető Ausztria és Poroszország megbékélése is. Mint a jövődtől igazolt prófécia hangzanak föl az 1870 augusztus 22-i közös miniszteri értekezleten Andrassy Gyula gróf szavai, hogy Ausztria-Magyarországnak feladata az marad a jövőben is, ami a múltban volt, hogy védbástyaül szolgáljon Oroszország ellen, és csak amíg ezt a föladatot teljesíti, lesz fönnmaradása európai szükséglet. Úgy is volt. Abban a pillanatban, amint Anglia és Franciaország Oroszországgal megegyeztek úgy, hogy ez utóbbival szemben nem volt többé a nyugatnak védbástyára szüksége, Ausztria és Magyarország sorsa meg volt pecsételve. Oroszország a nyugati hatalmaktól szabad kezet nyert, hogy a monarchia

körül húzódo szláv gyűrűben étvágyat keltsen annak területéből való gyarapodásra, az Ausztria és Magyarország kebelében élő nemzetiségeket pedig a nemzeti eszme élesztésével irredenta törekvésekre biztassa. Szinte filmszerűleg peregnék le Horváth könyvében az adatok az 1875/78-i keleti válságtól kezdve az annexión át az utolsó bombáig, amely Szarajevóban explodált.

És mindebben a külpolitikai koncertben mily jelentéktelen statisztai szerep jutott Magyarországnak! Jellemző adatokat találunk Horváthnál arra, hogy a Habsburg-birodalom egysége a kiegyezés után több tekintetben jobban megmaradt, mint azt közjogászaink tanítják. A közös minisztertanács még éveken át viselte a «Reichsministerium» elnevezést. Megmaradtak a régi formák is a közös miniszteri jegyzőkönyvek hivatalos német nyelvében, amiben a dualizmus felbomlásáig nem történt változás. Igen jellemző, hogy a közös külügyi szolgálatban alkalmazott magyarok száma még a dualizmus korszakának végén is alig haladta meg a 30 százalékot. Nagy külpolitikai döntéseknél hazánknak mindig csak másodlagos szerep jutott, kormányunk kezdeményezésének külpolitikai kérdésekben a dualizmus alatt semmi nyoma sincs. Jellemző pl., hogy az 1908-i annexió a felelős magyar államférfiak határozott tiltakozása ellenére jött létre. E mellett a kiadott manifesztumok a régi magyar királyok jogaira hivatkozva mondták ki Bosznia és Hercegovina bekebelezését, úgy hogy Magyarországnak egyéb szerepe nem maradt, mint az ellenséges propaganda részéről rázúduló támadások özönével szemben a védekezés.

Igen becses része Horváth könyvének a háborús felelősséget tárgyaló utolsóelőtti fejezete. A trianoni békeparancs bevezetése szerint a háború Ausztria-Magyarországnak 1914 július 28-án Szerbia részére átadott hadüzenetével vette kezdetét, melyért a békediktátum Magyarországot felelőssé tette és büntetésképpen súlyos terheket rótt rá. Ezzel szemben Horváth a háború befejezése óta napfényre került források alapján megállapítja: 1. hogy Ausztria-Magyarország Szerbia támadása következtében üzent hadat, minek folytán a háború okai Szerbiára hárulnak át, és a kérdés csupán a hadüzenet szükségességét illetőleg marad nyitva: 2. hogy Ausztria-Magyarország a hadüzenettel nem Szerbia elpusztítását, hanem a maga védelmét kereste; 3. hogy a hadüzenet célja Szerbia megfenyítése és nem eltiprása volt: 4. hogy a magyar kormány eredetileg a Szerbiától kihívott fegyveres megtorlás ellen foglalt állást és hogy abba csak Szerbia állami és területi épségének biztosítása mellett fogott bele. Szerzőnk e fejezetben minden jelentősebb ténybeli adatot felsorol annak bizonyítására, hogy a világháború voltaképpen a szláv hatalom

támadása volt, melyet a nyugati hatalmak támogattak. Oroszország már a revali (ma Tallinn néven Észtország fővárosa) megbeszéléseken a nyugati hatalmakban konkrét szövetségesekre tett szert. Ez a találkozás II. Miklós cár és VII. Edvárd király közt 1908 június 9-én (tehát nem júliusban, mint Horváth könyve 121. lapján tévesen írja) a revali révben történelmi jelentőségű «Auftakt» volt a világháborúhoz.

Az ellenséges propaganda, élén a csehek, szerbek és oláhok, uszítva az angol Seton-Watson (Scotus Viator) és Wickham Steed pamfletjeitől, Tisza István személyében kereste a háború szerzőjét. Ezzel szemben a magyar kormány eljárását illetőleg bebizonyosodott, hogy Tisza István gróf mint Magyarország miniszterelnöke 1914 július 1-én írásban figyelmeztette az uralkodót, hogy Szerbia fegyveres megfenyítéséért a felelősséget nem vállalhatja. A július 7-én Schönbrunnban Berchtold Lipót gróf közös külügyminiszter elnöklete alatt tartott közös miniszteri értekezleten, melyen ő volt az egyetlen magyar, mindenkivel szemben megismételte, hogy a Szerbia ellen viselendő háborúhoz hozzájárulni sohasem fog. Amikor az értekezlet után a Bécsben időző belgrádi követ a magyar házban fölkereste Tiszát, úgy nyilatkozott Giessl báró előtt, hogy Szerbia souverain jogai megcsorbitásának és a háborúnak ellene van. «De ha ezt akarják, akkor a király keressen magának más minisztert», ami világosan kifejezte, hogy álláspontjához még hivatali állását is köti, vagyis bizalmatlanság esetén kész ezt az uralkodó rendelkezésére bocsátani.

Helyesen fűzi ehhez a szerző, hogy Tisza nem Szerbiától félt és hazáját nem Szerbiától féltette, hanem a háborútól félt és ezért felelte Giessl bárónak, mikor a követ Szerbiát elhagyva Zimony állomás telefonjáról jelentette neki a történeteket: «Hát meg kellett ennek történnie?» Ő volt az egyetlen európai kormányférfi, akiről nyugodtan elmondható és okmányokkal igazolható, hogy kormánya élén ellene volt a háborúnak, pedig az a háború, amelyet ő vállalt, nem támadó, hanem védelmi háború volt. (129. lap.) Tisza István eljárását igazolta, hogy míg Oroszország és szövetségesei a háború kitörésétől kezdve Magyarország felosztását követelték, addig Tisza az 1915 október 2-i minisztertanácsban Magyarország részére Dalmácia és Bosznia-Hercegovina megszerzését tűzte ki arra az esetre, ha viszont Ausztria lengyel területekkel gyarapodnék. Jellemző Tiszára ez a szerénység és hazája érdekeinek a szívében viselése. Tőle tehát még hadi sikereink zenitjén is távol állott a hódítás gondolata. Mindössze azokat a tartományokat kívánta Magyarországhoz csatoltatni, amelyek amúgy is a monarchia határain belül feküdtek s

amelyeket Ausztria a magyar szent korona jogán szerzett vissza, de elfelejtett a szent korona országaival egyesíteni.

*

Ez adatokban és eszmékben gazdag műnek áttanulmányozása után meghajlik az ember a buzgalom előtt, amellyel Horváth Jenő dolgozik. Csak az 1928. évben három kötete hagyta el a sajtót. E mellett több munkája francia és angol nyelven is megjelent, úgy hogy Horváth legutóbb egy világhírű amerikai tudományos vállalkozástól kapott egy kötet megírására megbízást, a világháború diplomáciai történetének feldolgozására. Örvendetes, hogy a kiadványszerzősorozatban, melynek több kötete már megjelent, magyar tudósoknak adták a legfontosabb megbízatást.

Csekey István.

Egy kötet vers.

Szász Béla: *Versek.* — A Kisfaludy-Társaság kiadása. 1928.

E kis kötetben egy élet érzelmi történetét találja az olvasó. Fogékonyság minden szép benyomás iránt, csöndes érzelmek, művelt lélek finom szemlélődése, gondolatai: ezekből áll Szász Béla költői természete. Atyjának költői adománya, a költészet szeretete s művészi verselő készsége örökségül szállt minden gyermekére, még leányágra is. Szász Béla bőven részesült ez adományokban, de eddig inkább csak műfordítói munkásságából vitt — annyit, amennyit — a nyilvánosság elé. Eredeti költeményeit most először gyűjtötte össze. Első versei atyjának *Úti tárca* c. kötetére emlékeztetnek: fiatalkori utazásain meghatja a természet és művészet bája; megilletődve jár Firenze kövein, melyekre Dante lába lépett; a nagy romok közt történeti emlékek s halkán libegő régi vers-sorok zsongják körül. Meghatottsága eszmélkedéssel jár együtt: a kapucinusok palermói sírboltjában, a sorban álló, kiaszott, penészes arcú halottak és csontvázak között az irtózat érzése e szokásnak hamar szép lélektani magyarázatát érti meg: a memento mori-t s a halál megszokását; a döghalál idején e barátok térdepeltek a haldoklók mellé, fogták le szemüket, nyitották ki előttük az örök-élet ajtaját. A szerelem inkább enyhe búcsúban szólal meg nála: utána néz, mint egy eltűnt álomnak. Itt is többnyire eszmélkedő kísérete van az érzésnek. Egész költészetére jellemző ez a formás, meleg, egyszerű kis vers:

Egy elveszett erszényt egy este
Találtam az úton menet,
Alig volt pár fillérke benne.
— Ki ezt az erszényt elvesztette,
Nagy ég, milyen szegény lehet!

S én nyomorult, én balga, kába,
 Elveszték egy arany szívet,
 Mert nem vigyáztam jól reája.
 — Ki ezt a szívet megtalálja,
 Nagy ég, milyen gazdag lehet!

Amint a lapokat forgatjuk, egyre mélyebb érzelmek, komolyabb gondolatok következnek. Kiemelkedik közülök a *Van den Ende Klára* című, mely Spinoza szerelméről szól. A történelem géniusza vonja benne ítéletre a lányt, ki nem adta meg a tőle telhető enyhét a sokat szenvedett szívnek. A lány fiatalságával menti magát, s maga Spinoza kél védelmére: akinek gondolata egy világot vesz körül, nem tartja magáénak az útja mentén nőtt szál virágot.

«Muló gyönyört a sors annak nem enged,
 Ki a végtelenben él a végtelennek.

Mit én síríg megőrzék szeretettel,
 Mint szent tüzet komor bolt-ív alatt.
 Az ő nevét, történelem, feledd el,
 És lényéből csupán a gondolat
 Maradjon, hogy: szeretni jött az ember
 E földre.»

«Bölcs, igaz minden szavad.
 Eredj sirodba, Van den Ende Klára.
 S altasson el a tenger mormolása!»

Ezzel végzi vitájukat az élet géniusza. Mindez nincs kiszerepezve, csupán a mondottakból érteni, hogy ki beszél, a költő tépelődése, érvei öltének testet, ez teszi széppé a verset formailag: tartalmilag pedig az a megnyugvás, mely Szász Béla verseinek állandó eleme.

Legerőteljesebb darabja a kötetnek az *Emlékezés apámra*, mely a költőt, papot és családapát meleg képben idézi fel: megindító képét rajzolja az öregségnek s a gyermeki szeretetnek, s az egészet összefonja a korrall, ennek változásából merítve megnyugvást az elválás fájalmára.

A múltó érzések során, a hazafi fájdalom közt szelíd rezignáció érik meg a kötet vége felé, mely a Múzsától való búcsúvétellel végződik. Munkásságára a költő a bibliából Máté példabeszédét vonatkoztatja, *A negyedik szolgáló*-ról, aki kamatoztatni nem tudta, nyereszkesedésre nem fordította a rábizott talentumot, de önérzettel adhatja vissza ura kezébe:

Nem több, de úgy, mint volt kezedbe', tiszta:
 Szenny nem tapad rá, nem fertőzi vér;
 — Uram, Te adtad, vedd hát újra vissza,
 S hű vagy gonosz szolgáló valék — itélj!

Akik szeretik az egyszerű, igaz költészetet, azok gyönyörűséget fognak találni e kötetben.

A PAP-LITERÁTOR.

Emlékezés Szász Károlyról.

Alig van a magyar szellemi életnek olyan intézménye, amely ne követelhetné magának a Szász Károlyról való megemlékezés nemes jogát. Mégis a Kisfaludy-Társaság az, amely érzelmi és történelmi alapon ezt leginkább megteheti. Szász Károly írói pályája a Kisfaludy-Társaság egyik mohos határkövétől indult ki, midőn 1847-ben *Szécsi Mária*ja pályadíjat nyert; szomorú estjének utolsó pásztortüze itt lobbant el Lecky-fordításainak bemutatásával. Közben negyvenöt éven át volt a Társaság rendes tagja és 17 éven át másodelnöke. Nemesak egy tag volt a többi között, hanem sokszor az egész szervezet s Gyulai Pállal együtt a lélek és az élet.

Alakját akkor tudjuk megrajzolni és megérteni, ha megtaláljuk hozzá a kellő távlatot. Ő volt a XIX. század legnagyobb pap-literátora. Tompa költő volt és pap; ez a két tevékenysége élesen elvált egymástól, mint a Janus két arca. Szász Károlyban a pap és költő összeolvadt, mint a bor a fűszer zamatával. Literátorsága sem szorítkozott a költészetre, hanem kiterjedt az irodalom minden ágára, sőt művelődéspolitikai programmá és tevékenységgé szélesedett. Így lett ő, mint pap, a nagy század egyik jelentős kultúrhőse.

Minden művelődés kezdetén, sőt sokszor a nagyobb korszakok elején is, legfőbb kultúrtényezőül áll a pap. A pap az orákulum: ő látja az ideálokat és adja a programot, tehát ő alakítja a jövőt; a pap a káptalan: a történelmi öntudat letéteményese, akiben a múlt eleven ereje és a fejlődés folytonossága él; a pap az írástudó, aki a szellemi javakat közli s nevelő munkájával a jelent formálja. Vannak közöttük, akik új igazságok naptámadatát idézik fel; mások, akik pontifex maximusként századok felett uralkodnak, de van-

nak hű hierodulosok, akik már meggyújtott lángokat ápolnak s mások nagy áldozatát osztják szét nem lankadó forgoló-dással a hívek között. A géniuszok öt kenyere így szaporodik meg a tanítványok kezén, sőt a morzsából is tizenkét kosárra telik.

Ezek közé tartozik Szász Károly is.

Alakja emlékeztet azokra a szerzetesekre, akik a keresztyén Magyarország művelődését megalapozták. Könyveiket ők írták, ők tanítottak nyugati betűk vetésére, ők kaptak rá földművelésre, házépítésre, törtek be új erkölcsök gyönyörűsége igájába és szoktattak rá az európai civilizációra. Még jobban hasonlít közvetlen őseihez, a XVI. század prédikátoraihoz, akik bujdosva, ellenségtől, vagy a lélektől űzve, faluról-falura jártak, templomokat építettek, iskolákat alapítottak, könyveket írtak, azokat kinyomtatták, piacon árulták és megtanították; énekeket szerettek s azokkal felgyújtották a szomjas magyar lelket s ezek az új prairie-tüzek pusztákon és nyékeken, falukon és kulesos városokon át, hol titokzatosan, hol harsogva terjedtek tovább. Belőlük támad a magyar irodalom, a magyar tudomány, általuk új, nagy nemzetformáló gondolatok hússá és vérré válnak, mert ők az eleven újság állandó sugalmazása, s tört bizonyágtételeikből egy új korszak egyetemes műveltségprogramja tevődik össze.

Az a nagy történelmi vonal, amely a XVI. század prédikátorával kezdődik, a XIX. században éri el tetőpontját, hogy a XX. század elején lezáruljon. A korszak végén még egyszer felbukkan a magyar prédikátor alakja a kései és megnőtt ivadékban: Szász Károlyban. Elmaradt belőle minden, ami elődeiben dogmatikai és felekezeti élesség volt. Megduzzad és uralkodóvá válik benne mindaz, ami elődeiben a nemzeti művelődés szolgálatának mellékterméke volt. Amazoknak literátorsága papi szolgálatuk következménye volt: a Szász Károly papi tiszte az ő literátorságából ered. Nem tévedek tehát, ha e Társaságban a Szász Károly irodalmi pap-ságáról beszélek.

Már enyedi diákkorában naplót vezetett élete belső és külső körülményeiről. E naplóban, 19 éves fővel, többek kö-

zött egy nagy lelkitusáról számol be: milyen pályát válasszon magának? Hivatalnok legyen, politikus, költő, orvos, vagy mérnök? Végre a mellett dönt, hogy pap lesz, mert «művelt ember akar lenni».¹ Sejtéseinek ködös és ösztönszerű gomolygásában megérezte, hogy így lesz szabad, szellemi, hasznos és értékes ember, korának egyik jelentős és rokonszenves műveltségöse.

A papot az jellemzi, ahogyan ideáljaihoz viszonyul. Az oltár körül él, lángjáért lelkesül és annak szolgál.

Szász Károly igazi áronita volt: oltárok tövében született, egész életén át ott forgolódott és kövei alá temetkezett. Papok, léviták voltak a lelki társasága s egész lényét áthatotta ennek a nemzetségnek esoterikus vonása. Apja egyik legnagyobb erdélyi lángelme volt, az erdélyi léleknek nagyszerű megtestesítője. Polyhistor, aki korának humanista és természettudományos műveltségét egyaránt magáévá tette. Erdély multját, igazságát, világtörténeti jelentőségét legjobban ő ismerte. Ő volt Erdély lelkiismerete, életakarata és profétizmusa. Rendkívüli szellemi kincsek mellett magasrendű erkölcsi értékekkel tündökölt. Uralkodó egyénisége mindent betöltő, névtelen szolgálattá vált. Legidősebb fiát, Károlyt, különös gonddal nevelte, mert gyermekébe arra az időre esett, midőn az apa pedagógiai szenvedélye még töretlen volt. Károlynál fogékonyabb, készségesebb lelket, alkalmazhatóbb, gyúrhatóbb pedagógiai matériát keresve sem lehetett volna találni. Már apja házában találkozott a legkiválóbb erdélyi emberekkel: Bethlen Jánossal, ezzel a korai, transzilvánus Deák Ferencsel; tanítványa Zeyk Miklósnak, akiben egy Széchenyi-féle lélek szövétnekfoszlánya lobogott, sercege, sokszor kísérteties fénnel; látta Wesselényi Miklóst önnön tüze Phaeton-szekerén végigvágatni az erdélyi kúriák csípős szürkületén; ránézett idegen szeretettel a Kemény Zsigmond tragédialátó nagy éjszeme. Húszéves korában levelezni kezd Arannyal, megismerkedik Petőfivel, bemutatja hódolatát Vörösmarty fejedelmi géniuszának, rabul esik a

¹ Egy régi enyedi diák Naplójegyzetei. *Naggyenyedi Album*, szerkeszti Lukinich Imre, 1926. 127. l.

Görgey hideg igézetének. Később a Deák alakja mellett ver gyökeret és fiatal sudara belevész az ő óriás lombátorának ereszébe. Salamon Ferencceel, Szilágyi Sándorral osztálytárs ; Csengery Antallal, Eötvössel, Tisza Kálmánnal. Szilágyi Dezsővel jó barát. Tompával, Lé vayval megható lelki közös ségben él, amannak tragikus borulatát és beteg tétlenségét enyhítve és villanyozva, emennek nyugodt sugárzásán vi dulva és éledve. Legjobb barátja Gyulai Pál, de vele sokszor összepöröl, kivált ha maga mögött érzi mesterét és bálván yát. Arany Jánost, akinek fenséges csendje, süppedő mély sége, hallgatag és óriás géniusza egyszerre nyomja és emeli. Ha így elsorolom, kikkel élt Szász Károly ideál- és munka közösségben, már félig-meddig jellemeztem őt.

Ezek között az emberek között folyt le élete. Tanítvány. barát- és alvezérként sürgött-forgott körülöttük, mint az egész társaság legszorgalmasabb és legmozgékonyabb tagja. Szinte beleszédülünk, ha elgondoljuk, hogy egy félszázadon át mit dolgozott. Ő volt Jókai után a XIX. század legszorgal masabb betűvetője. Finom lírai költeményeket írt és számtan könyveket fordított inasiskolák számára. Hatalmas prédi kációs köteteket adott ki és könyvet írt a szavalás művésze téről. Nagy műve : *A világirodalom nagy eposzai* még ma is legnagyobb perspektívájú és leggazdagabb problematikájú magyar irodalomtörténeti mű, a tragikai felfogásról írt essay-je mélyenjáró esztétikai mű s ez opus doctumok mellé traktátusok, kiskáték sorakoznak. Politikai memoire-ok és földrajzi vagy történelmi tankönyvek egymást váltogatják. Emlékbeszédei prózában írt ódák, ódái versben írt emlék beszédek s ő egyformán énekel Eötvösről és Horvát Endré ről, Jakab Istvánról, Lewes Györgyről és Deák Ferencről. Calderonról és Dessewffy Emilről. Kriza Jánosról és Shake speare-ről. Műfordításai egy egész irodalom, Mahabharata részletektől Danteig. Verne Gyulától a Nibelungen-eposzig. Ma még összegyűjtetlen anyag névtelenül megjelent cikkei. kritikák, nekrológok, vezércikkek és tárcák rengetege. Hát még mennyi műve maradt kéziratban és mennyi veszett el! Csak püspöki naplója kitenne 60 ívet, ezenkívül levelezése, egyházi és miniszteri dolgozatai, előterjesztései, jelentései,

prédikáció-vázlatai. Egy magyar Centimanus a XIX. század titánjai között.

De ő volt kortársai között a legmozgékonyabb. Azok a nagy magyar emberek álló csillagok voltak : a legtöbbnek élete — Petőfit kivéve — két-három állomáson zajlott le. De a Szász Károly mobilitásához csak a XVI. század vándor lantosai, vagy a Sztárai-féle prédikátorok foghatók. Tanult Enyeden, Kolozsvárt és Budapesten ; szolgált Debrecenben, Halason ; bujdosott a Tisza partján és Gömörben, bejárta a Felvidék fürdővárosait, szavalva és előadva, tanárkodott Kőrösön és Kecskeméten, tanfelügyelő volt két kerületben, pap volt Kézdivásárhelyt, Kunszentmiklóson, Szabadszálláson és Budapesten. Ezenkívül, mint püspök, beutazta egész egyházkerületét, Gyöngyöstől Zimonyig, Szigetvártól a Tiszáig, Horvát- és Szlavonországot, Bácskát és Bánátot, meglátogatott minden egyházközséget, még a legfélreesőbb filiát is. A XIX. század nagy magyarjai közül őt látta, őt hallotta legtöbb magyar ember, az ő alakja, hangja rajzolódott le legtöbb magyar lélekben. Erkölcsi és nemzeti eszményeket legszélesebb körben ő hirdetett, s az is papsága mellett bizonyít, hogy ő volt a magyar etikai idealizmus legmozgékonyabb és legfáradhatatlanabb misszionáriusa!

A papot nemcsak szolgálata jellemzi, hanem az a lelkület is, amellyel a kultuszt végzi. Természetesen, itt is lehetnek nagy különbségek, a szerint, hogy teremtő, uralkodó egyéniség-e valaki, vagy pedig alázatos szolgáló lélek-e csupán. Szász Károly nem tartozott sem egyik, sem másik végletbe, hanem közbül állt s éppen e miatt érdekes közvetítő-szerepe alakult ki. Közvetítő munkájára az a jellemző, hogy nem maga felfedezte új és megdöbbentő nyilvánkoztatásokat, a Numen phanerosisait jelenítette meg bámuló kiváltságosak előtt, hanem nagy embereknek már meglátott szépségeit és igazságait adta tovább a visszhang erejével, újságával és sikerével. Belső emberének két uralkodó vonása, a lelkesség és a hűség emberekhez és azok igazságaihoz kapcsolta. Sohasem élt elvont gondolatokban és szemlélődésekben ; ideavilág helyett alakok vették körül, személyekhez, vagy pedig kész művekhez viszonyult személyesen és nem titokzatos

erőkhöz. Némely embert nem érdekelnek a személyek és a kész művek, csak a világműhelyben dolgozó erők. Szász Károly világa emberekből és alkotásokból állott. Ezek iránt azonban rendkívül fogékony volt és ezekért állandóan lelkesedett. Amiért pedig lelkesedett, ahhoz egész életén át hű maradt. Ő mindig és mindenütt tanítvány, de mindig az első diák s a mester — adjunktusa. Ezt a tételt élete minden változásaival lehet szemléltetni. Amíg atyja élt: családi életében az ő hatása alatt állott s ifjúkori naplójából látjuk, hogy ezt diákpajtásai is észrevették és szerették volna megszüntetni. De lehetetlenre vállalkozott az, aki Szász Károlyt penatesei ellen forradalomra akarta volna bírni! Mint politikus Deáknak, később Tiszának volt százpercentes híve; kultúrpolitikában a Trefort hű és roppant ügyes jobbkeze; irodalmi inspirátora, bálványa Arany János, s bár érzelmi okokból Gyulainak egy-egy konkrét következtetésével szembeszállt, az ő elveit és értékelését saját belső meggyőződésévé olyasztotta.

Költői munkásságán végtől-végig látszik ez a jellemző vonása. Epikája az Arany fordulóihoz igazodik s balladák, költői beszélek után a Szent László mondakörét kezdi fel dolgozni, amint Arany dolgozta fel a hún mondakört. Drámájában kereső maradt élete végéig, s igaza van Beöthynek,¹ aki ezt azzal magyarázza, hogy korának nem volt meg az Aranyhoz és Petőfihez mérhető drámaírói lángelméje. De azt is ki kell emelnünk, hogy Szász Károly tanítvány volt, nem másoló. A művészettörténeti színvonalt pedig nemcsak a mesterek, hanem a tanítványok színvonala is méri; del Sarto is tanítvány volt, mégis tudott valamicskét festeni; a *Salamon* is iskolatermék, mégis egyike a legszebb magyar költeményeknek. Bár ifjúkori naplójában² azt írja, hogy inkább költői természet, mint költői tehetség, minél inkább távolodik tőlünk, annál tisztábban látszik, hogy istenáldotta lírai tehetség volt. Meleg, mélabús, lelkes, finom és mély hangulatai voltak; szeme előtt úgy rajzoltak a képek, mint

¹ *Romemlékek*. II. 132. l.

² I. m. 129. l.

a napsütötte tavaszi mezők pillangó-csatája ; hirtelen kicsapó temperamentuma rakétapályán sustorgott néha fel, de éppen azért, mert olyan közel állott a nagyokhoz, önmagát nem mindig találta meg. Ha egy finom mérlegre tenném, mit vett Szász Károly másoktól és mit adott érte : kitűnnék, hogy ő volt a nemes tékozló ; az iskolára egy nagy értéket fizetett rá : önmagát.

Ezzel eljutottunk ahhoz a ponthoz, ahol a Szász Károly közvetítő és tolmács természete a legdúsabb gyümölcsöket hozta : műfordításaihoz. Nálam méltóbb ajak fog erről szólni : én csak bámulom lelkesedését, hódolatát és hűségét, amellyel e nagyokhoz közelített, bámulom az önmehtagadásnak azt a genialitását, az alázatosságnak azt a souverainitását, a mímelő és másoló erőnek azt a teljét, amely mind közrehatott abban, hogy a világirodalom remekművei a magyar élet és magyar irodalom gyökérről nőtt alkotórésze legyenek s a magyar szellem kertjében, az akácfák, nyírek és bükkök között elvegyüljenek, mint óriás eucalyptusok, cédrusok, cyprusok és ezüst fenyők. Más irodalomban az idegen írók csak átutazó vendégek ; nálunk honosságot nyertek, mert a magyar klasszikusok telepítették meg.

Pillanat alatt áthevülő természete, rendkívül gyors fogalmazó és bámulatosan könnyed kifejezőereje egyik legértékesebb jellemvonásában, szónoki tehetségében válik nagy művészi erővé. Ez a tehetsége néha zavarja költészetét : ódái inkább retorikai, mint poétikai alkotások, de minden igaz tehetség megéri azt az árat, amelyet fogvatkozásainkban érette fizetünk.

Hatalmas hangja, lélektől áthatott, széles és teljes gesztusa, lángoló vagy méléző orcája szónoki talentumának kedvező instrumentuma volt. Hangsúlyozásában volt valami erdélyiesség, amelyet alighanem apjától örökölt : a hangsúlyos szótagot nemcsak nyomatékkal ejtette ki, hanem meg is nyújtotta, kivált akkor, ha egyébként rövid volt. Beszédei között nem azok a legértékesebbek, amelyeket kidolgozott és leírt, mert ezekben néha nála kisebb elmék mintái után igazodott és egyéniségét nem mindig fejtette ki elég bátran. Legjobb beszédei azok, amelyek a pillanat hatása alatt

támadtak, mint egy váratlanul kicsapó hévforrás. Retorikai rapszódiaiak ezek, amelyeknek alapja egy ötlet vagy kép. s ott születik meg előttünk, mint egy lángból formált tulipán. Csodálatos módon benne élt beszédeiben, amely úgy csapott ki belőle, mint valami forró pára. Így járta be a félországot : szava ostor volt és gyógyító kendő, de mindenki érezte, szinte tapintó érzékével, az ostor tüzes csapóját, vagy a kendő hűs simogatását.

Lelkes, hű, bizakodó ember volt. Nem aggodalmaskodott, nem kritizált, nem habozott ; sohasem volt fanyar, savanyú vagy szkeptikus. Volt benne valami dogmatikus határozottság, biztosság, az irodalmi orthodoxia fölénye és átütőereje. Bár jól esett neki az elismerés, önmagáról egész komolyan és legbensejében kevesebbet tartott, mint amennyi a valóság. Midőn Trefort kitüntetésre akarja felterjeszteni, kitér előle s később ezt írja Lévaynak egyik (kiadatlan) levelében : «Nem is nekünk való ez ; mi csendesen cirpélünk, mint a tücsök, s jól esik, ha dalunkat, az esti csöndben, hallgatja valaki.» Mindig nyílt volt és fenntartás nélküli s ezért fenntartás nélkül rábízta magát véleményekre és emberekre. Barátjainak és e véleményeknek köszönhető, hogy ebből nem lett sohasem baj. A különben kemény nézésű, zordon szemöldökű, harcias külsejű férfiúban meleg, szinte gyermeki szív dobogott. Koszorús ősz fejét boldogan hajtja édesanyja ölébe ; felesége, ez a «gyönyörű és csodálatos» asszony «mint gyermekét, kezén vezette»;¹ ötven éves korában fiával versenyt fut a halasi szőlőben ;² zavartalanul dolgozik abban a szobában, ahol hat gyerek játszik és lármáz. Hamar és mélyen megghatódott, szívből nevetett, hirtelen felesattant, de a másik percben bocsánatot kért ; mindig egyszerű és közvetlen volt s úgy tudott szolgálni, mint egy szerzetes. Szellemi tehetségeit fölözik erkölcsi vonásai s nemcsak nagy képességű ember volt, hanem jó és gyöngéd ember is volt. A székely szívósság, hajlékonyság, törhetetlen munkaerő egyesült benne a germán bensőséggel, közvetlenséggel és

¹ Szász Béla : *Emlékezés Apámra*. Versek. Budapest, 1928.

² Szász Károly : *Emlékezés Apámra*. Prot. Naptár 1907. 40. l.

melegséggel, — a szemerjai Szász Károly és Münstermann Franciska fiában.

Mindent összevéve : Szász Károly a XIX. századnak egyik legérdekesebb, mindenesetre leghűbb, leghasznosabb és legmunkásabb embere, egy nagy magyar misszionárius, aki lezárja az ezeréves Magyarország történelmének második félgömbjét, azt, amelyik Sztáraival, Heltaival és Szenci Molnár Alberttel indult. A magyar irodalom aranykorának egyik iskolai nagysága, aki elmélettel és szapora productióival a mester igazságait hirdeti és győzelmét mozdítja elé. Benne lesz valósággá a magyar szellemi életre a világirodalomnak goethei gondolata s az ő ablakán néz be a magyar lélek kertjébe az egyetemes szellemi élet legnagyobbjainak sugárzó arca. Az evangéliumban van egy kép Keresztelő Jánosról, az örök tanítványról, aki ott áll a lakodalomban szerényen, boldogan s a Vőlegényre mutatva így szól : «Neki növekednie kell, nekem pedig alászállanom».¹ Szász Károly sírjára felvethetjük és szívünkbe beírhatjuk az ő epitaphiumát : a Vőlegény barátja.

RAVASZ LÁSZLÓ.

¹ Ján. ev. 3., 29., 30.

ILLÉSHÁZY ISTVÁN ÉS A TITKOSRENDŐRSÉG.

Az Illésházy-család utolsó férfi tagja: gróf Illésházy István a múlt század első felében hazánk legnépszerűbb embere volt. Nemcsak itthon, de még külföldön is ismerték és magasztalták őt. A Bécsben német nyelven megjelenő évkönyvek is több magasztaló cikket adtak róla. Báró Hormayr 1827. évi évkönyve is immár másodízben íratott róla alapos és elismerő cikket. Mielőtt azonban ez megjelenhetett volna, báró Stürmer értesítette a rendőrminisztert «merényletről». Miként lehetséges. — írta — hogy az udvarnak e nyílt ellenségéről valaki azt merje írni, hogy «bár utolsó e néven, de az Illésházy név még sokáig fog élni, mert minden hazafias lelkű magyar hálás emlékekkel idézi vissza azt az Illésházy családot, mely háborúban és békében oly sok kitűnő férfit adott hazájának!»¹

Ezt a cikket — írja báró Stürmer — ki kell hagyni az évkönyvből. Sedlnitzky rendőrminiszter el is rendelte az Illésházyról szóló cikk törlését. S Hormayr 1827. évi évkönyvében csak Illésházy István arcképe jelent meg minden megjegyzés nélkül.²

Bármennyire gyűlölte a bécsi kormány Illésházyt, titkosrendőrei és kémjei mégis oly dolgokat is jelentettek róla a

¹ Hammer an Hormayr, Döbling, 18. Juli 1826. («dass der letzte dieses Namens noch lange einen Namen aufrecht erhalten möge, der jedem vaterländisch gesinnten Ungarn so viele grosse Tage, so viele in Krieg und Frieden hochhervorragenden Männer in dankbares Andenken zurückruft.»)

² Freyherr von Stürmer Sedlnitzky miniszterhez juli 26. «die Familie Illésházy betreffenden Aufsatz noch vor der Zensurerledigung mit einem anderen auszuwechseln» etc.

rendőrminiszternek s ez a császárnak, hogy emberi nagyságát, páratlanul nemes szívét és igaz hazafiságát még az ellenséges jelentésekben is ragyogni látjuk.

Bevett szokás volt, hogy egy-egy országgyűlés megnyitásakor a titkosrendőrség a kémek és a megbízottak segítségével az alsó- és a felsőház valamennyi tagjáról élet- és jellemrajzot nyújtott be a rendőrminiszternek. Ezek a rajzok többnyire elég tárgyvilagosak voltak. Az 1830. évi országgyűléskor a titkosrendőrség gróf Illésházy Istvánról imígyen írt volt :

Körülbelül hatvanéves, nagy ismeretű, nagy szónoki tehetsége s nagy vagyona van. Az egész országban, de főleg az ő két megyéjében (Liptóban és Trencsénben) híhetetlenül népszerű. A megyei tisztviselőket csak atyafiainak nevezi s mindenkinek, sokszor kérés nélkül is, szívesen nyújt segítséget.¹ Emiatt mód nélkül szeretik és becsülik őt. Az 1825—1827. évi országgyűlésen az ellenzéknek annál inkább veszedelmes feje volt, mert a rendeknek teljes bizalmát bírta ; mert szerették őt s ragaszkodtak hozzá. Minden, ami az ellenzékhez tartozott, az ő kezébe futott. Nemák és Borsiczky követeknek heves támadásai a kormány ellen az ő műve volt. A mostani (1830-i) országgyűlésen is nagy hatással van a rendekre, főleg az ellenzékiekre, akik valósággal hódolnak neki.² Az 1826. év március havában a császár megdorgálta őt, e miatt a hazafias párt nagy fájdalomra ott hagyta az országgyűlést.

Az országgyűlési titkosrendőrségnek sok, igen sok illetén jelentése szól Illésházyról. S bár e jelentések írója azon volt, hogy a hazafias ellenzékkel tartó Illésházyt lehetőleg gyűlöletes színben tüntesse fel a rendőrminiszter előtt, kénytelen volt mégis igen is kimagasló jellemvonásokat írni róla. Megírja például, hogy Illésházy, ha a haza javáról esik szó,

¹ «Ungemein Populär, ungewungen und nicht selten ohne angesprochen zu sein, hilfreichen Benehmen wegen allgemein geliebt und geachtet» etc. (Tabula Procerum 120 oldalas rendőri kimutatás.)

² «Hatte auf die Stände, und vorzüglich die Opposition, die ihm öffentlich huldigte, und allen seinen Ansichten beipflichtete, einen sehr grossen Einfluss.»

semmi áldozattól vissza nem riad.¹ Páratlan emberszeretetét, a jobbágyok és a szegények határt nem ismerő támogatását nem egyszer hangoztatja. Megírja azt is, hogy a trencsényi hévizek mellett a szegény betegek részére épületet emeltetett s a gyógyforrást használó szegényeket ingyenes ellátásban részesíti.

A rendőrség bűnül rója fel Illésháznak, hogy a fiatal Széchenyi Istvánt politikai oktatásban részesíti. A kortársak azonban ezt nagy érdemnek tekintették. Az 1825—1827. évi országgyűlés alatt — írja a rendőrség — Széchenyi István folyton Illésházy körül forgott s mint Illésházy ünnepelt növendéke szerepelt.² Egy másik jelentésében írta volt a rendőrség: Graf Stephan Széchenyi war somit der Brennpunkt für alle übrigen exaltirten jungen Magnaten, während er selbst der Zögling des Grafen Stephan Illésházys.³

Tudjuk, hogy gróf Esterházy Mihály is egyik kiemelkedő alakja volt a hazafias pártnak. Az országgyűlési rendőrség őt a legexaltáltabb fiatal mágnásnak, az ellenzék legonoszabb tagjának írta, aki a főrendi táblán magyar beszédekert mond. Ez is — írja a rendőrség — gróf Illésházy oskolájából került ki.⁴

A múlt század első felének országgyűlésein Borsiczky István neve számtalanszor szerepelt. A legnépszerűbb ellenzéki követek egyike volt, akiről még a titkosrendőség is megírta, hogy nagytehetségű férfiú, de tehetségét a korona

¹ Er kein Opfer für das Vaterland scheue» etc.

² Graf Stephan Széchenyi auf dem Landtag Illésházys gefeierter Zögling . . . ausdauernd, mit unendlichen Fleis fing er an die Constitution seines Vaterlandes zu studieren, etc.

³ 1827 április havi jelentés Pozsonyból, továbbá: «Präsidialvortrag mit charakteristisch-meritorischen Notizen über die Individuen der Magnaten und Stände-Tafel.» Sednitzky miniszter ő felségéhez 1827. nov. 17. Bécs.

⁴ Pressburg, 1827. April. «Er ist aus der Schule des Grafen Illésházy, eines der Hauptmitglieder der Graf Széchenyischen Reunion und einer der unverbesslichsten jungen Männer der Opposition.»

ellen pazarolja.¹ Ez is Illésházy kreatúrája — jelenti a rendőrség — s tőle kapja az irányítást.²

Nemák Ferencről, a heves ellenzéki követről és szónokról ugyanezt írta a rendőrség,³ valamint gróf Fekete Ferencről is.

Amint e jelentések is mutatják, a titkosrendőrség magyar szempontból még akkor is dícséretes dolgot írt Illésházyról, amikor igazában korholni igyekezett őt.

Bár keserű hangon, de többször kénytelen azt is elismerni, hogy Illésházy páratlan népszerűségnek örvend az országgyűléseken. Az 1825. évben például azt jelentette Bécsbe, hogy Illésházynek a hazafias pártban oly nagy tekintélye van, hogy nádorválasztás esetében nádornak választanák őt!⁴

Mikor a jeles Dessewffy Sámuel 1827-ben elhagyta az országgyűlést, a titkosrendőrség azt jelentette róla: «Er war ein grosser Verehrer des Grafen Illésházy.» Hogy gróf Dessewffy József is lelkes híve volt Illésházynek, azt a rendőrségén kívül maga gróf Dessewffy is megírta.

Ha a gyűlölt titkosrendőrség imígyen írt volt Illésházyről, gondolhatjuk, minő mérhetetlen becsüléssel s szeretettel szólottak róla magyar kortársai. Gróf Dessewffy József, Illésházynek hű barátja, írta volt róla: «szívében, tetteiben a legemberszeretőbb halandó volt.»

Az öreg Vay írta volt róla: «annyi esze van e nagy úrnak, amennyi még egy kis úrnak is elég volna». Kortársai írták volt, hogy a vendégfogadásban páratlan volt. «Több szívességgel és méltósággal vendéget fogadni, mint ő, lehetetlen volt.»

¹ «Ein Mann von sehr vielen Talenten, die er aber nur zum Nachtheile der Krone verwendet.»

² «Es ist bekannt, dass er ganz Werkzeug und Kreatur des Grafen Illésházy ist; von diesen den Impuls und die Richtung seines Benehmens erhielt.»

³ «Ist auch Nemák das Werkzeug und Organ des Grafen Illésházy.»

⁴ «Bei den Ultrapatrioten in so grossen Ansehen steht, dass er nach Meinung vieler, im Falle einer Palatinswahl in die Candidation gebracht, dazu erwählt würde.»

Kortársai jegyezték fel róla, hogy valláskülönbséget nem ismert, felebarátja volt minden ember a legutolsó koldusig! Minden érzése között hazaszeretete és magyarsága volt a legerősebb. Kortársa és barátja, gróf Dessewffy írta róla: «Jó hazafi, jó polgár s valódi magyar, tehát jó ember is volt. kiben a nagylelkűség jószívűséggel, a férfias szilárdság elmésséggel s kellemmel, a méltóság enyelgő nyájassággal volt párosulva.»

Az országgyűlési rendőrség Illésházy leveleit is igyekezett megszerezni. Ő azonban nem postán, hanem Péter (Szentiványi) nevű emberével hozatta és küldötte leveleit. A rendőrség ezt az embert is megvásárolta s így Illésházyhoz intézett több levelet megszerzett. Az egyik ily levelet a gömörmegyeiek írták neki ilyen megszólítással: «Az utolsó örökös főispánnak, az utolsó igaz magyar mágnásnak, az ország és a jobbagyság atyjának, az alkotmány megmentőjének: gróf Illésházy Istvánnak!»¹

Akik a levelet írták, nagyon jól tudták, hogy Illésházy a legutolsó jobbaggyal is szóbaállt, segített mindenkin; s a szenvedőknek nagyobb jótévője nála nem akadt. E mellett minden tettében és beszédében a legtisztább hazafiság nyilatkozott meg.

Dessewffy József emlékbeszédéből tudjuk, hogy Illésházy már serdülőkorában sok komolyságot, sok tehetséget árult el.² Az iskolákba már magával vitte a magyar nyelv iránt érzett szeretetét és hazafias érzését s az akkori iskolák diákos rendszere sem tudott rajta e tekintetben változtatni. A budai egyetemen a bölcsészettől, az egri akadémián pedig a törvénytudományból szerzett oklevelet, ismereteit s tehetségét aztán a gyakorlati életben ragyogtatta. Kitűnő szónok-

¹ «Der letzte Erbobergespänn von zwei Komitaten, der letzte echt ungarische Magnat des Landes, des Bauers Vater und Retter der Constitution tituliert.»

² Atyja Illésházy János szeptemvir, anyja Batthyány Szidónia. Magyarország egyik legkitűnőbb úrhölgye volt. Az 1786. évben nőül vette Barkóczy Teréz grófnőt. Három leánygyermeke született tőle. Illésházy Istvánnak egyik nagybátyja Batthyány József esztergomi érsek és primás, a másik meg Esterházy Károly egri püspök volt.

nak s csodált dialektikusnak bizonyult s kortársainak nemcsak szeretetét, hanem bámulatát is korán magára vonta. Az 1790. évben mint Trencsén megye követe szerepelt az országgyűlésen. Bár ő maga két vármegyének volt örökös főispánja, e méltóság eltörlése mellett szólalt fel. Szabadelvűségét s önzetlenségét hirdeti ez a felszólalása is. Pedig a szabadelvűség ez időben még nem valami hálás feladat volt.

Mivel a bécsi udvarnak nagyon érdekében állott Illésházyt, mint Magyarországnak herceg Esterházy után leg-hatalmasabb birtokosát megnyernie, elhalmozta őt mindenféle kitüntetéssel. Már 1792-ben kamarásnak nevezte ki, 1808-ban aranygyapjas vitézzé, majd meg titkos tanácsossá, végül királyi főasztalnokká tette. Mindez semmit sem változtatott Illésházyn. Megmaradt igazi hazafinak, az ellenzék vezérének s Metternich törvénytelen rendeletei ostorozójának. Az 1790. évtől 1830-ig valamennyi országgyűlésen talpraesett, okos beszédeivel a magyar érdekek mellett küzdött.¹

A napoleoni időkben mint a liptómegyei felkelő sereg ezredese tüntette ki magát.

Illésházynak országos tekintélye lévén, a nádorispán nem egyszer kért tőle tanácsot. József főherceg nádor és Illésházy elég gyakran váltottak levelet egymással. A nádor 1806 augusztus hó 9-én is levélben kérte Illésházy tanácsát hadi, politikai és pénzügyi kérdésekben. Illésházy szept. 9-én Dubnicáról válaszolt a nádor minden kérdésére. Ez a válasz egy rendkívül érdekes, becses és hazafias tanulmány Magyarország helyzetéről.² Ez a tanulmány teljesen feltárja előttünk Illésházy lelki világát és hazafias gondolkozását. A 14 ívalakú oldalra terjedő tanulmány bőven kifejti, minő áldo-

¹ Ezért nevezik őt a rendőri jelentések hálátlan és szentelen embernek!

² Aesserung des Grafen Stephan Illésházy an den Palatin, Dubnica den 9. Sept. 1806. über den Vorschlag eines abzuhaltenden Landtages und der an die Stände zustellenden Petita. (Replica excellentissimi domini supremi comitis Stephani Illésházy serenissimo archiduci palatino.) (Ez irat a volt titkos rendőrség levéltárában őriztetett, de a legutóbbi bécsi forradalomban elégett.)

zatokat hozott Magyarország az uralkodóháznak s mily kevés méltánylással találkozott részéről. «Fáj és fájni fog a magyar nemzetnek, hogy megkérdése nélkül szerencsétlen háborúkba keverték s e háborúk minden terhét egyedül neki kell viselnie!»

Illésházy e bevezetés után kifejti a maga nézetét a szerencsétlen hadakozásról, a rossz hadvezetőségről és a rossz békekötésről, mint az ország mai romlásának okairól. Kívánja, hogy a békekötéseknél a magyar tanácsosok is jelen legyenek s hadi ügyekben is meghallgassák a magyarokat. A magyar nemzet joggal követelheti, hogy a miniszterek és a titkos tanácsosok között az ő fiai is szerepeljenek.

Illésházy ezután hosszasan fejtegeti, mint lehet a bankó-cédulák értékét szilárddá tenni. E célra azt ajánlja, hogy a bankó számát kisebbíteni, a hypothekát pedig növelni kell.

A kormány követelte állandó insurrectióra Illésházy megjegyzi, hogy e követelés ellenkezik a magyar alkotmánnyal. A portális felkelés pedig csak rendkívüli veszedelem esetén vehető igénybe. Ennélfogva az insurrectiót s annak rendezését csakis az egyes országgyűlések határozhatják el. A toborzást csakis az országgyűlésen meghatározott mértékben szabad elrendelni. Az insurrectió katonasága egyes-egyedül a nádornak, mint országos főkapitánynak a kardja alá tartozik s a rendes hadsereghez nem csatolható s idegenek vezetése alá nem adható.

Illésházy ezután az állandó katonaság, majd meg az adózás ügyét tárgyalja.

Az én véleményem szerint — írja Illésházy — mindezen ügyek tárgyalására a jövő tavaszra kellene az országgyűlést összehívni. Ez sokkal helyesebb volna, mint ha most hirdetnék ki az országgyűlést; mert most minden dolog hihetetlenül drága. Az országgyűlés tehát nagy teher lenne a szegénységre; mert hisz nekik kell fizetniök a diurnumokat.

A nádor meghallgatta Illésházy tanácsát és az országgyűlést csakugyan a következő évre hirdette ki.

Mint Illésházynak majd minden írásában, e felterjesztésében is jó szíve szólalt meg, midőn a szegénység érdekében még az országgyűlés elhalasztását is indítványozta.

E jó szív szólalt meg akkor is, mikor az orosz segély-csapatok átvonulása után a kenyér nélkül maradt jobbágyoknak minden magtárát megnyitotta s ingyen osztatta szét a kenyérmagvat.¹

E század elején tartott országgyűléseken Illésházy még jó lábon állt a nádorispánnal. Sokszor adott néki jó tanácsot. Pozsonyban gyakran látták a nádorispánt a sétatéren Illésházyval, Dessewffyvel és Pálffy generálissal beszélgetve föl és alá sétálni.²

Az 1811—1812-i nevezetes országgyűlésen Illésházy már nagy szerepet játszott. A felsőházban rendszeren ő védelmezte a rendi tábla izeneteit. Az 1812. év január havában például a főrendi tábla ülésén a rendek izenetét tárgyalták, a megajánlandó subsidium ügyében. A főrendek közül egyedül Illésházy és Végh szálltak síkra a rendi tábla izenete mellett.³

Az 1812. év május 20-án jelentette az országgyűlési rendőrség, hogy gróf Illésházy az ügynevezett finans-pátens és a váltópénz ügyében beszédet mondott, melyet e szókkal fejezett be: «imperatam legem non recipio», azaz ránk erőszakolt törvényt nem fogadok el. E beszédnek oly hatása volt, hogy a rendőri jelentés szerint még a személynök is könnyezett.

A magán correlatiók rendezése ügyében a két tábla deputációt és al-deputációt választott. A 15 tagból álló al-deputáció elnöke Illésházy István lett. Mint ilyen szorgalmasan vezette a tárgyalásokat s maga is többször felszólalt. Az üléseket többnyire Illésházy lakásán tartották.

Mikor a 121. vegyes ülésen felolvasták a királyi végzést a rendeknek szept. 30-án felterjesztett iratára, a követeket

¹ Erről írja a titkosrendőrség: «Seinen Bauern seine Granarien eröffnet habe . . . dies sei auf ewig in den Büchern der hohen Stelle und dem Herzen des Palatin gegraben.»

² 1811 november 11-én is ezt jelenti a rendőrség és hozzáteszi: «das Gespräch schien sehr lebhaft, da Dessewffy immer mit den Händen arbeitete.»

³ «Allein Herr Graf Stephan von Illésházy und Stephan von Végh Excellenz sprachen sehr lebhaft zum besten der Stände.» (Pressburg den 25. Jänner 1812.)

nagy keserőség fogta el ; mert a királyi resolutio a devalváció. a papírpénz s a királyi jogok ügyében abszolút jogot vindikált magának. El is határozták, hogy a resolutióra válaszfeliratot boesátanak a királyhoz, mégpedig azonnal. Ezt a határozatot a főrendi táblán Illésházy és Erdődy Károly grófok védelmezték. («Die mit den Schreibern — írja a rendőrség — in ein Horn blasen».)

Az 1812. évi országgyűlés bezárása után hamar megkezdődött az abszolutisztikus kormányzás. A törvénytelen adó- és ujoncszedés ellen Illésházy hevesen tiltakozott. Még főispáni méltóságáról is lemondott. Ettől kezdve már mint az udvar ellensége szerepelt. A nádor megemlékezve a régi barátságáról, 1825-ben két levélben kérte Illésházyt, jöjjön el az országgyűlésre. Illésházy ugyan eleget tett e felszólításnak, de már nem mint a nádor bizalmas barátja jelent meg. Szívvel-lélekkal az ellenzékhez csatlakozott, s mint annak feje, ő irányította a hazafias ellenzékét mind az alsó, mind a felső táblán. Maga az országgyűlési titkosrendőrség is több ízben jelentette Bécsbe, hogy Illésházy igen szorgalmasan látogatja a rendi tábla üléseit is s figyelemmel hallgatja a vitát.¹

Az ellenzéknek minden törekvése odairányult, hogy a veszélyben forgó alkotmányt megvédje és biztosítsa a bécsi abszolutisztikus kormánnyal szemben. Ezt a törekvést nemcsak Bécsben, hanem itthon is sokan gyanús szemmel nézték. Az udvarnak emberei meghotránkozva hallották, hogy a követek a magyar földre lépő katonaság megesketését követelik a magyar alkotmányra. Követelik, hogy idegen katonaság ne jöhessen az országba. Követelik, hogy a király minden három évben országgyűlést tartson s ha ezt elmulasztja, megszűnik az adózás. E forradalmi eszmék — írják — az országgyűlési ifjúság jelenlétében hangzanak el s az ifjúság lelkesen fogadja ez eszméket. Egyik káptalani követ meghotránkozva írja, hogy a szakadás a király és a rendek közt

¹ «Graf Illésházy, der neue Baro Regni hörte denen Debatten im Ständesaale sorgfältig zu» etc. (Pressburg, 23. Sept. 1825. Interimsbericht.) Egy másik jelentésben írták : «Illésházy sprach mit patriotischer Hitze.»

be fog következni, ha az ellenzék kiabáló követeit el nem némitják. Gróf Illésházyn kívül, — írja e káptalani követ — akinek elég bátorsága van az udvarral nyíltan szembeszállni, egész csomó mágnás van, akik az uralkodóval szemben az odaadás maszkját hordozzák, de kézalatt a rendeket izgatják. A nádor ezeket felelősségre vonhatná.¹

Tudott dolog, hogy a nemzet már harmincöt éven át hiába sürgette a sérelmek orvoslását. Az 1825. évben majd minden követ utasításul kapta a sérelmek orvoslását. A kormány mégis azt követelte, hogy a királyi előterjesztéseket tárgyalják előbb. S hogy ezt elérje, az országgyűlés feloszlásával is fenyegetőzött.

A titkosrendőrség jelentése szerint Illésházy ekkor imígyen szólt párthíveihez: Ha a király zavarba (Perplexität) akar minket hozni, nem kell mást tennie, mint a mostani követeket hazaküldenie, kifejtvén, hogy ezek utasításuknak nem feleltek meg. Szerencsére a mákvirág-tanácsosok aligha jönnek erre a ránknézve veszedelmes ideára!²

A rendek felterjesztést intéztek őfelségéhez s kérték az alkotmányon ejtett sérelmek orvoslását. Erre a kérelemre — amint akkor írták — «irtóztató válasz» érkezett. A nádor könnyek közt kérte a királyt, ne adná ki e resolútiót. De nov. hó 12-én mégis felolvastatott az a nemzet legmélyebb fájdalmára. A magyarok — írta volt Domahidy — a fájdalom könnyeiben úsztak. Még a nádor is szomorúan hajtá le fejét.³ A rendek a nagy levertség miatt több napon át nem tudtak mit csinálni.

Lassan-lassan azonban a rendek levertsége megszűnt s éles hangon bírálgatták a királyi leiratot. Illésházzyval együtt kimondották, hogy addig nem foglalkoznak az új törvényekkel, míg az alkotmányt nem biztosítják.

A nádornál e közben tanácskozás volt, melyen azt a

¹ 1825. okt. 2. Auszug eines Schreibens von einem Domherrn und Adegaten aus Pressburg (aus dem lateinischen übersetzt).

² Pressburg, 22. Nov. 1825. Bericht über die Gesinnungen etc.

³ «Die Ungarn schwammen in Thränen der Wehmuth, selbst der Erzherzog stützte traurig den Kopf auf seinen Arm.» (Domahidy Pál levele atyjához, magyarból fordítva, 1825 nov. 27.)

kérdést kellett eldönteni, vajjon az 1791. évi 22. cikk csak az adóról, avagy a subsidiumról is szól-e? A vitában résztvett Illésházy is, s mint mindig, ezúttal is a rendek álláspontja mellett szólalt fel. Vita közben a primás így kiáltott fel: huncut az, aki a törvényt másképpen értelmezi!¹

Illésházynak a hazafias ellenzékkel való tartása nemcsak az udvarnak, de a bécsi kormánynak is nagyon rosszul esett. Jól tudta ezt az országgyűlési titkosrendőrség s az udvar ínye szerint igyekezett Illésházyról írni. Az 1825. szept. 27-én írta például a miniszternek: «Gróf Illésházy főispánt ő felsége aranygyapjas vitézzé, majd meg zászlósúrrá tette s ez az ember az ellenzékkel tart s a legkeserűbb kifakadásokat engedi meg magának a kormány ellen. Ez a háladatlan ember most a kiabáló követeknek ideálja, akit mindenütt éljen-ordítással fogadnak. A királyi nagy ebéden őt köszöntötték fel először s véget nem érő vivát zúgott a teremben. Az országbíró és a tárnokmester, akiket elsősorban illetett volna ez a megtiszteltetés, szinte kővé válva hallgatták Illésházy éltetését. Ki volt az a vakmerő ember, aki a mi jó királyunkat rá merte venni, hogy az udvar legnagyobb antagonistáját, Illésházyt új méltósággal tüntesse ki? Ez csakugyan megfoghatatlan tapintatlanság!»

Az országgyűlési titkosrendőrség jelentette, hogy gróf Illésházynak befolyása a kerületi ülésekre kétségtelen. Nemák táblabíró és Borsiczky a leghevesebb beszédeket mondják, de beszédeik kétségtelenné teszik, hogy eszméik másnak fejében születtek. Hiába! Minden jel arra mutat, hogy Illésházyé a vezető szellem! («Augenscheinlich leitet er die Opposition. Auf seine Autorität stützt sie sich.» 1825. nov. 18.)

Illésházy azon kevés főúr közé tartozott, akik a bécsi lakást és a bécsi életet mindig kerülték. Pozsonyban és a Pozsony mellett fekvő nagyszarvai birtokán azonban alig telt el nap vendégség nélkül. Az országgyűlés tagjai seregesen keres-

¹ «Dies sprach der gute Primas, jedoch in der Conferenz, denn in der öffentlichen Sitzung ist er stum und versteht kein Wort zu sprechen, so wie fast alle Bischöfe, den siebenbürger und den alten Wurum ausgenommen.» (Auszug eines geheimen Schreibens von einem Magnaten aus Pressburg. 19. Dec. 1825.)

ték őt fel. Széchenyi István huszárkapitány, gróf Dessewffy József, Wesselényi Miklós sokszor megfordultak nála s legjobb barátai közé számlálta őket. Több követ, így Borsiczky és Nemák is nála laktak s asztalán éltek. Az 1825 december 20-án Wesselényi Miklós távozván Pozsonyból, Illésházy nagy búcsúünnepet rendezett tiszteletére. Az ellenzéki követeken kívül huszonnyolc mágnás is résztvett Illésházy ebédjén. Délután hatkor meleg ünnepelés között búcsúztak el Wesselényi Miklóstól. Egy másik ilyen népes összejövetelen Illésházy Ferenc császár korát I. Lipót gyászos idejéhez hasonlítja. A magyarok iránt — mondá — semmi jóindulat nincsen s még polgári szabadságuktól is megfosztják őket. Az országgyűléshez bocsátott királyi resolútiót Illésházy az abszolutizmus kétségtelen jelének mondotta. Az erre készült válaszról jelentette a titkosrendőrség, hogy abban mindenki Illésházy-nak tollát, kifejezéseit és eszmemenetét ismerte föl.¹

Illésházy volt a sérelmek összegyűjtésével megbízott regnicoláris deputáció elnöke. Mikor a deputáció ülést tartott, a rendőrség jelentése szerint a hórvát bán belépésekor senki föl nem állt és senki nem vette le kalpagját. Ellenben mikor Illésházy belépett, mindenki felugrott helyéről s kalaplevéve éljenezték őt.²

József nádornak s még inkább Ferenc császárnak szemében igen kellemetlen száлка volt Illésházy szereplése. A nádor tehát a császár tudtával 1826. év elején, mikor a bevett szokás szerint az országgyűlés küldöttséggel üdvözölte ő felségét születésnapján, csupa ellenzéki (patrióta) követet és főurat nevezett ki a küldöttség tagjainak. Köztük volt természetesen gróf Illésházy és Széchenyi is. Az országgyűlési rendőrség jelentése szerint a császár ridegen fogadta a küldöttséget s alig állt szóba az egyesekkel. Gróf Illésházyhoz ellenben így szólt: «Sie sind ein Komplottirer und Verführer!» Illésházy maga is elmondá otthonn ő felsége e «nyájas meg-

¹ Pressburg, den 20-ten Dec. 1825 és egy keletnélküli rendőri jelentés.

² 21. Febr. 1826. «Als aber Illésházy eintrat, stand alles auf und schrie wüthend ein lautes vivat.»

szólítását», s tudván, hogy ezt a nádornak köszönheti, még hozzátette : «Der platte Österreicher (t. i. Ferenc császár) ist damit herausgeplatzt, was ihm der feine Florentiner eingeblüht hat.»¹

Borsiczky követtől azt kérdé ő felsége, hogy a principálisa (Illésházy) izgatja-e annyira, avagy önmagából ered ellenzékeskedése? Borsiczky erre azt felelé, hogy hazafias szívéből ered az ő országgyűlési szereplése.²

— Az udvarnál régi szokás volt már, hogy az ilyen alkalommal az országgyűlési küldöttséget a király ebédre is meghívja. Az illetén ebéden aztán maga az uralkodó is megjelent s a rendek fel is köszöntötték őt.

Az ebédre a küldöttséget most is meghívták. S hogy a rendek itt is érezzék Ferenc császár haragját, az uralkodó egy egyszerű őrnaggyal helyettesítette magát. («Die ungarischen Deputierten fanden sich beleidigt, dass sie, als die Repräsentanten des Landtages, als sie bei Hof speisten, nur durch den Major Fürstenberg empfangen wurden.»)

Ismertté válván Illésházy és Borsiczky megdorgálása, itthon mindkettőnek népszerűsége a legmagasabb fokra emelkedett. Mint a ragyogó napot. — írja a rendőrség — úgy ünnepelték őket. A legkeményebb megyék is tisztelegnek náluk s minden alkalmat megragadnak, hogy Illésházyt ünnepelhessék. És a gróf — írják Pozsonyból január 30-án — a megyék küldöttségeit fogadta. Ezek a haza nevében köszöntötték őt a nemzet jogainak védelmezése körül kifejtett mun-

¹ «Mit einer Gattung Stolz erzählte der Graf Illésházy den Verweis, den er von seiner Majestät erhalten habe, desgleichen auch Borsiczky.»

Fejérváry József írta Bárczay Pálnak Pestre 1826 febr. 8-án Pozsonyból: «Ich habe erfahren, dass die Stände unseres Comitats es sehr übel aufnehmen, dass wir ihnen nicht berichteten, dass Illésházy Complote schmiede!»

² «Von seiner Majestät gefragt worden zu sein, ob er von seinem Principale wäre so aufgewiegelt worden, oder ob seine Widerspenstigkeit aus ihm selbst entspringe? worauf er unumwunden erklärt habe, dass sie aus seinem eigenen patriotischen Herzen entsprang.» (Pressburg den 12. Mai. 1826.)

kásságáért. És elnevezték őt második (Csák) Máténak, a nagy trencsényi grófnak!¹

A bécsi fogadtatásnak a következménye, — írja egy másik titkos jelentés — hogy gróf Illésházynek ő felsége részéről való megdorgáltatása után sokkal több híve és tisztelője lett, mint azelőtt volt. S mikoron híre ment, miként fogadta őt Ferenc császár, a megyék testületileg tisztelegtek nála. Nagyon feltűnő, hogy minden alkalmat úgyszólván hajánál fogva rántanak elő, hogy Illésházyt ünnepelhesék, kitüntethessék s hogy imígyen a szenvedett sérelmet ártalmatlanná tegyék. Az ellenzék rosszakarata lépten-nyomon feltűnik. Ő felségének a császárnak betegségét ez emberek teljes közömbösséggel fogadják.² Persze a durvaság ezeknek a tulajdonsága s az ember ezt könnyen összeeserélheti a gonoszsággal!

Egy másik jelentésben írja a titkosrendőrség, hogy mindaz, ami az ellenzékhez tartozik, úgy forog Illésházy és Borsiczky körül, mintha ez a két ember lenne a napjuk. Illésházy általános csodálkozásra a kemény ellenállás iránt érdeklődik s az alkotmányos patrióta szerepét játssza. Most sokkal több a párthíve, mint azelőtt.³

Úgy látszik, hogy a nádorispán megbánta eljárását s Illésházyt kérlelni igyekezett. Illésházy ugyanis párthívei között maga beszélte, hogy a nádor sajátkezüleg írt levélben kérte őt, hogy maradjon Pozsonyban, mert az alkotmány regenerációjáról van szó. (1825 augusztus 30-i titkos jelentés.) Illésházy azonban mégis távozott Pozsonyból.

A nádor és Illésházy között volt régi barátság tehát ellenségeskedéssé vált. Ugyanezt mondhatni az ellenzéki követekről is. Egyik, április 13-án kelt titkos jelentés mondja: Az egész ellenzék gróf Illésházytól függ. Tehát mindazon kellemtelenség, ami Illésházyt éri, hű párthíveit is érinti, keseríti

¹ «In ihren Anreden heissen sie ihn den zweiten Matheum comitem magnum Trenchiniensem.»

² «Eine solche Gleichgültigkeit manifestiert, die auf ihr verschlossenes böses Innere schliessen liess.» (Pressburg 22. März. 1826.)

³ Pressburg, 12. Mai. 1826.

és izgatja.¹ Hogy Illésházyt a bécsi rendreutasítás bántja, az köztudomású dolog. Pártja ezért megfogadta néki, hogy minden ürügyet, minden alkalmat megragadnak, hogy az Illésházy, az ő fejükön ejtett sérelmet a nádornak sokszorosán visszafizethessék. Hadd érezze, hadd tudja meg, — mondá Borsiczky — hogy mi nem becsüljük őt s hogy tőle nem is félünk. («Graf Illésházy war mit diesem Entschlusse sehr zufrieden.») Az ellenzék a kerületi ülésen ki is fejtette, hogy egyedül a nádor az oka az uralkodó és a rendek között támadt diszharmóniának. Hiszen a nádor minden oly tárgyban, melynek jóváhagyása az uralkodótól függ, a rendekkel ellenkezett s megakadályozta azokat. Ellenben mikor kibékülésre volt remény az uralkodó és a rendek között, a nádor az egyenlenség tüzét nemhogy oltotta volna, hanem inkább élesztette.²

A nádor természetesen tőle telhetőleg viszonzta az ellenzék részéről történt támadásokat. Mikor Illésházy szót kért, hogy a tárgyalás alatt levő javaslatához újabb argumentumokkal szolgálhasson, a nádor megvonta tőle a szót. Gróf Széchenyi Istvánnak ugyanő egyenest megtiltotta, hogy hosszabban beszéljen. Ön még fiatal, — mondá neki a nádor — ne beszéljen sokat; mert ön tanulni jött ide.³

Az ellenzék a nádor ellen akkor akarta a leghevesebb támadást intézni, mikor a Ludovika Akadémia ügye kerül

¹ «Alles Unangenehme, was daher dem Grafen Illésházy begebenet: berührt, kränkt und reizt zugleich seinen ihm treu ergebenen Anhang: die Oppositionspartei, das heisst, den Klub der Schreier.» (Geheime Erleuterungen über die zwischen seiner k. k. Hoheit den Palatins und den Ständen entstandene und noch fort dauernden Dissharmonien, 1826. ápr. 13.)

² «Dagegen aber, wo es sich um eine mögliche Aussehnung zwischen den Ständen und seiner Majestät handle, das Feuer der Uneinigkeit eher anfache, als zu löschen versuche.»

³ «Dieser k. k. ausgetretenen Rittmeister hat der Erzherzog Palatinus, wegen einer in ungarischer Sprache gehaltenen zügellosen, mit der unverschämtesten Ausfellen und Anspielungen angefüllten Rede sehr ernstlich zur Ordnung in öffentlicher Sitzung verwiesen, und ihm seine ungeziemenden Ausdrücke verboten.» (Schreiben aus Pressburg vom 19. April, 1826.)

szóba. A nádor ugyanis az alapítványokból a saját olyan kreatúráinak adott kölcsönt, akik fizetni nem tudtak. Így aztán a Ludovika Akadémia nagy összegeket veszített el. Az ellenzék ezért olyan végzést kívánt az országgyűlésen hozni, hogy a nádor már nem érdemli meg a karok és a rendek bizalmát.¹

Érdeemes megemlítenünk, hogy még a rendőrminiszternek küldött jelentések is helytelenítik a nádor eljárását. Előbb kellett volna — írják — szigorúan fellépni a rendekkel szemben, nem pedig most, de a nádor hat hónapon át a büszke és uralkodni vágyó nemességnek mindenben engedett. Most ez a nemesség a nádornak szokatlan hangját már nem bírja el. Különben a nádor nagyon is messze megy, mikor vétőjával olyan jogot gyakorol, amely csak az uralkodót illeti meg.²

Ezenközben Illésházy, akiről azt jelentették Bécsbe, hogy engesztelhetetlen s bosszú után sóvárog,³ hazament megyéjébe. Amint ezt a megye urai megtudták, hatalmas küldöttséget menesztettek Dubnicára, hogy Illésházyt üdvözljék. A küldöttség szónoka Czigler nevű kanonok volt, aki Illésházyt magasztalásokkal halmozta el. Az egész megye nevében a legnagyobb örömének adott kifejezést, hogy őt ismét körükben láthatják. Ezután Illésházy hazafiságát magasztalta, majd meg azt fejtegette, hogy nagy öröm ugyan rájuk nézve Illésházynek a megyéjében való tartózkodása, de a megye népének mégis nagyon fáj, hogy a legfontosabb ügyek tárgyalásánál nincs az országgyűlésen. Kérve kéri őt, amennyiben egészsége megengedi, térjen vissza Pozsonyba a közjó előmozdítására.

Illésházy hazafias hangon, hosszan válaszolt a küldött-

¹ «Archiducem palatinum fiduciam statuum et ordinum plena in mensura huc adusque habitum, amplius non mereri.»

² «Jetzt verträgt dieser Adel eine solche Sprache nicht mehr, und zum Theil gehet der Erzherzog auch zu weit, denn er masst sich jetzt ein förmliches Veto an, was nur dem Könige zusteht.»

³ «Unversöhnlich ist besonders Graf Illésházy, der mit seinem ganzen Anhang nur Rache athmet.»

ségnek. Beszéde végén pedig kijelentette, hogy mindazt, amit eddig tett s amit tenni akart, a jövő igazolni fogja.¹

Az országgyűlési ellenzék sajnosan nélkülözte vezérét. Illésházyt. Méltán írhatta gróf Dessewffy: «Illésházy elhallgatása országos csapás volt.»

Az országgyűlési titkosrendőrség 1827 április havában a következő jelentést küldé fel Bécsbe Illésházyról: «Az országgyűlés elején jobbérzésűnek (besser gesinnt) mutatta magát, mint később. Vay Ábrahámmal együtt ő volt az ellenzék feje s annyiban veszedelmesebb volt ő, amennyiben a rendeknek szeretetét, ragaszkodását s teljes bizalmát bírta. Bár ismeretekkel és szónoki tehetséggel volt felfegyverkezve, túlzott alkotmányos küzdelmeiben mégsem nyilvános beszédeivel, hanem befolyásával s az ellenzékiek bátorításával ártott leginkább. Minden az ő kezébe futott össze, ami az ellenzékhez tartozott; ő volt a lelke a Széchenyi István-féle reüniónak, bár ő maga ritkán jelent meg ott (t. i. a pozsonyi kaszinóban). Ő volt az egyedüli oka annak, hogy Borsiczky és Nemák trencsényi követek oly hevesen és kíméletlenül támadták a koronát és a kormányt. Páratlanul népszerű és fesztelen viselkedése a nemesekkel szemben, kiket atyafiainak nevez s úgy is bánik velük, mint atyafiával; továbbá vendégszeretete, mások bajai iránt való részvéte, gyakori segítsége minden kérés nélkül s más efféle figyelmességek, valamennyi szeretetét megszerezték néki. Magánszerződéseiben is fölötte pontos és nagylelkű. Az ő jövedelme igen nagy, de kiadásai is igen nagyok. Szeretkezései és törvénytelen gyermekei sok pénzbe kerülnek. Az 1826. év május havában az ellenzék nagy fájdalomra elhagyta Pozsonyt azzal a kijelentéssel, hogy addig nem tér vissza, míg az országgyűlés véget nem ér. Azért haragudott meg, mert ő felsége rendretasította őt hálátlan és bűnös viselkedése miatt.»

Ez a hálátlanság és bűnös viselkedés természetesen az országgyűlési szereplésére vonatkozik.

Még távozása előtt történt, hogy József nádor a két leg-

¹ Mindezt Szentiványi Péter oszlányi plébános, a rendőrség fizetett kémje jelentette 1826 május 25-én.

hevesebb ellenzéki követnek: Borsiczkynek és Nemáknak. Illésházy e hű embereinek eltávolítását is követelte. Ezek ugyanis követi jelentésükben azt írták megyéjüknek, hogy a nádor nem akarta összehívni a vegyes-ülést. Ezt a nádor ürügyül használván fel, valótlan állításnak mondá s követelé a két követ eltávolítását. Illésházy maga ment a nádorhoz s jobb belátásra igyekezett őt bírni, de hasztalan. Erre 1826 május 2-án harminc követ jelent meg a nádornál és gróf Schmeidegg hosszabb beszédben kérte a nádort, állana el követelésétől. De a nádor nem tágitott. Erre Borsiczky és Nemák szabadságot kértek s önként távoztak Pozsonyból. Előbb azonban Illésházy nagy ebédet adott tiszteletükre, ahol az egész ellenzék megjelent, közte Desseffy József, Csáky Sándor, Batthyány József grófok stb. Az országgyűlési titkosrendőrség szerint Illésházy kijelenté, hogy Borsiczky becsületét mindenestre helyre kell állítania s ez Trencsén megye gyűlésén meg is fog történni!

A nádor természetesen örült Illésházy, Borsiczky és Nemák távozásának. Az utóbbi kettőről írta volt az országgyűlési titkosrendőrség: «Beide heftige Vesuve in der Benennung des Patriotismus.» Ugyanez a rendőrség jelentette Bécsbe, hogy gróf Illésházy nemsokára visszatér Pozsonyba, mert az egész ellenzék könyörögve kéri őt, hogy e kritikus időben a szorongatott hazától ne vonja el segítségét. Illésházy azonban egyelőre birtokán maradt. Az 1826. év szeptember 12-én jelentette a rendőrség, hogy Illésházy a trencsényi fürdőben időzik. Ott egy porosz herceggel igen bizalmas viszonyban van. Ez a herceg a többi közt azt kérdé Illésházytól, miért tartják a magyar ezredeket állandóan külföldön? Miért tűrik ezt a magyarok? Illésházy — jelenti a rendőrség — a porosz herceget meg fogja látogatni, mivel lekötelező szíveséggel hívta meg őt hazájába.

Ősszel Illésházy nagyszarvai birtokán tartózkodott. E csallóközi birtoka Pozsony közelében feküdt s így az országgyűlés tagjai kényelmesen kirándulhattak oda, ahol lekötelező szíveség s «jól megvetett asztal» várta őket. Megfordult itt úgyszólván az egész ellenzék Széchenyi Istvánnal egyetemben. Október hó 30-án jelentette a titkosrendőrség,

hogy igen sokan vannak Szarván Illésháznál s a legújabb királyi resolútióról beszélnek, mégpedig oly szemtelen, vakmerő és törvénybeütköző hangon, hogy az ember azt kimondani is irtózik.¹

Illésházy az 1826 július 17-én a trencsénmegyei gyűlést vezette s ott csakis magyar beszédekkel beszélt. E gyűlésen az ő ajánlatára a megye kimondotta, hogy a jegyzőkönyveket ezentúl magyarul vezetik. («Alles muss da in 2—3 Jahren ungarisch gehen» — írja a rendőrség.)

Ugyanez történt a következő évben Liptó megyében is. Illésházy lelkes magyar beszéddel nyitotta meg a gyűlést s a többi nemes urak is magyarul szónokoltak. Luby főjegyzőt, aki latinul kezdett beszélni, nem hallgatták meg. Illésházy — jelenti a titkosrendőrség — az ő inkarnátus szlovákjait rögtön magyarrá akarja tenni.²

Az 1827. év március 27-én jelentette a rendőrség, hogy Illésházyt nyolc napra Pozsonyba várják. Sokan azt állítják, hogy az országbírói méltóságot fogja megszerezni.³

A titkosrendőrség jelentése szerint Illésházy 1828 február havában a hamzabégi (érdi) gyönyörű uradalmát 550 ezer forintot eladta Sinának. Ebből a görögökből — írja a rendőrség — rövid idő alatt második Esterházy herceg leszen; mert egymásután vásárolja a magyar nagybirtokokat.⁴

Ez év december havában volt Trencsén megyében a

¹ «Solche freche, impertinente und gesetzwidrige Bemerkungen werden über die letzte, allerhöchste Resolution vorgebracht und man scheut sich garnicht mehr es mit deutlichen Worten auszusprechen, dass die Stände Mitregenten seien und daher auch mitregieren wollen» etc.

² 1827 okt. 18. Liptó megye gyűlése okt. 8-án volt, amelyen Illésházy «wieder den dort eingeführten Gebrauch an die slavisch-lateinische Ständeversammlung eine ungarische Anrede hielt, sie wurde mit grossen Applaus aufgenommen.» Kubinyi alispán, Okolicsányi Iván, Plathy Gáspár és Szentiványi is magyarul beszéltek. «Illésházy will demnach seine inkarnisten Slovaken plötzlich ungarisieren.»

³ «Mehrere behaupten, er werde es durchsetzen, dass ihm die Iudex Curiae Würde ertheilt wird.»

⁴ 1828 febr. 16-i jelentés.

restauráció, melyet maga Illésházy vezetett. Ez alkalommal mindenáron meg akarták buktatni Illésházy hűséges emberét, Borsiczky alispánt. Az ellenfél nagy zavargást és verekedést kezdett, de semmire sem ment. Ismét Borsiczky lett az alispán.

Ugyanez év december 24-én jelentette Ferstl tanácsos a rendőrminiszternek, hogy Trencsén megye tizenkét pontból álló panasziratot terjesztett fel Illésházy főispán ellen ő felségéhez s az idősebb Eötvös bárót kérte vizsgáló-biztosnak. Báró Eötvös már meg is kapta a panasziratot.

Amint e jelentések is hirdetik, a bécsi kormány Illésházy megyéjében is kísérletet tett, nem lehetne-e őt népszerűségétől s esetleg állásától is megfosztani. Hiábavaló fáradság volt ez. Sokkal népszerűbb és kedveltebb ember volt ő, mintsem hogy holmi alantas intrikák árthattak volna neki. Világosan kitűnik ez az 1830. évi országgyűlési választásokból is. Bár a kormány minden követ megmozdított Trencsén megyében az ellenzéki jelöltek ellen, mégis Illésházy hű embezeit választották meg követeknek. Tehát a nádor legnagyobb ellensége: Borsiczky István, mint Trencsén megye követe, újra megjelent az országgyűlésen. Vele jött a szintén ellenzéki Marczibányi. E két férfiú azelőtt hadilábon állott egymással, de Illésházy kibékítette őket.¹ Alig képzelhető, — írja a titkosrendőrség — hogy Borsiczkynál és Marczibányinál hevesebb ellenzéki jelenhetnék meg az országgyűlésen. S e két veszedelmes emberrel együtt Illésházy is Pozsonyba jó! Borsiczkyt a nádor a mult gyűlésről eltávolíttatta, Marczibányit pedig vakmerő ellenmondásáért rendreutasította. Így állván a dolog, a trencsényi választás következménye és célja egészen világos.

Illésházy az 1830. évi országgyűlésen több, feltűnést keltett beszédet mondott, természetesen ellenzéki szellemben. Az országgyűlési rendőri jelentések szerint Illésházy

¹ Abschrift, 27. Aug. 1830. «In trencsiner Komitat hat der Obergespann Graf Stephan Illésházy die zwei ärgsten Feinde und Schwätzer Stephan Borsiczky und Anton Marczibányi ausgesöhnt, und dadurch bewirkt, dass beide zu Landtagsdeputirten gewählt wurden.»

ezen országgyűlésen is az ellenzék feje volt. Az ellenzékre oly hatással volt, hogy az egész opposíció nyíltan hódolt neki.¹ Az újonckérdésből alig lett volna valami, ha Illésházy a nuncium tárgyalásakor nem távozott volna. Borsiczky és Marczibányi ez országgyűlésen is a leghevesebb ellenzékiek voltak.

Ezen (1830) évben Illésházyt az Akadémia igazgatótanácsába is meghívták. Süketsége miatt azonban mindig ritkábban és ritkábban szerepelt nyilvánosan.

Több ízben tartózkodott Szarván, ahol az ellenzéki követek gyakran fölkeresték. Az itteni tanácskozásokon — írja Ferstl rendőrtanácsos — elhatározták, hogy Wesselényi javára minden lehetőt megtesznek.

Ferstl nemhiába ígerte meg Sedlnitzky rendőrminiszternek, hogy a szarvai tanácskozások minden tárgyát kikutatja, ígését meg is tartotta. Jó csomó jelentést küldött Bécsbe Barkóczynak, Borsiczkynak, gróf Vaynak stb. Illésházyval folytatott tanácskozásairól. Jelentette azt is, hogy Illésházy titokban tartja szarvai tartózkodását s csak a legbizalmasabb embereit fogadja ott. Hiába! — írja Ferstl — Illésházy gyorsan öregszik; a politika iránt már egyáltalán nem érdeklődik. Már csak a női nem iránt való érdeklődése még a régi.²

Ferstl szarvai jelentéseit Sedlnitzky miniszter 1833. évi október 15-én terjesztette az uralkodó elé, aki viszont Metternich herceghez küldeté az Illésházy szarvai tartózkodásáról szóló jelentéseket.

A rendőrtanácsosnak az a jelentése, hogy Illésházy a politika iránt már egyáltalán nem érdeklődik, nem bizonyult valónak. Hiszen az ellenzék tagjai 1835-ben is Illésházynál

¹ «Hatte aber auf die Stände und vorzüglich auf die Opposition, die ihm öffentlich huldigte und allen seinen Ansichten beipflichtete, einen sehr grossen Einfluss.»

² «Nur in Bezug auf das weibliche Geschlecht, wenn schon in etwas lächerlichen Style, die alte Verehrung beibehalten habe.» (Pressburg, 1. Mai, 1833.) A titkosrendőrség több jelentést írt Illésházy udvarlásairól és törvénytelen gyermekeiről. Egyik alkalommal például azt írta volt a rendőrminiszternek, hogy csupán Trencsén megyében harmincnál több törvénytelen gyermeke van.

tanácskoztak Wesselényi Miklós és a szólásszabadság ügyében.¹ Illésházynek a keze volt abban is, hogy Nemák volt követ és Illésházy jószágigazgatója Trencsén megye generális gyűlésén nagy beszédet mondott a szólásszabadság mellett. A megyegyűlés aztán elhatározta, hogy ő felségéhez felírnak Wesselényi és Balogh János ügyében s kéri a perek törlését.²

Nemák ez alkalommal élesen kikelt a kémek és a titkosrendőrök ellen. Ő — úgymond — nem azokat tartja feladóknak, avagy spiónoknak, akiket mindenki ismer, tudniillik a királyi fiskusokat és királyi tisztviselőket, hanem inkább a püspöki fiskálisokat. E láthatatlan emberek ugyanis a spiónok osztályához tartoznak. (Die unsichtbaren, nämlich die bishöflichen Fiskale, die zur nämlichen Klasse gehören. Trencsényi jelentés. 1835 július 27.)

Az ülés után a megyei urak még sokáig beszélgettek. A rendőri jelentés szerint Eördögh vice-fiskális a többi közt a kormány érthetetlen eljárását bírálhatta. Ez a kormány jelentéktelen kicsinységekben és szavakban látja a felségsértést. Fél a forradalmi szellemtől. Pedig Magyarország a leggyöngébb ország, nincs egyetlen ágyúja, nincs egy fontnyi puskapora. A szólásszabadságot meg kell védenünk, más-különbén a király sohse tudná meg, mikor követnek el az állam első szolgálai valami ostobaságot. A szólásszabadság jótétemény a király számára és újjmutatás a kormányzási hibákra.

Mindezt — jelenti a rendőrség embere — Marczibányi bizalmas körében beszéltek, ahonnet minden királyi tisztviselő ki van zárva; mert minden ily emberben árulót látnak.

Széchenyi István a főrendi táblán Wesselényi ügyében akarván felszólalni, a főherceg nádor így szólott hozzá:

«Ismerjük az ön irodalmi talentumát, gróf. Tudjuk, hogy ön szép és hosszú beszédeket szokott mondani; de mivel azt is tudjuk, hogy most miről akar beszélni, figyelmeztetem, hogy röviden szóljon s ne lopja időnket.» (So mache ich sie

¹ «Conferenz einiger Oppositions-Glieder bei Graf Stephan Illésházy» 1835.

² 1835 július 27. A követek is ilyenértelmű utasítást kaptak.

aufmerksam sich kurz zu fassen und uns nicht die Zeit zu stehlen.)

Erre Széchenyi így felelt a nádornak: «Lothringeni József a nádor, int engem, hogy röviden szóljak; ezért csak nagyon röviden jelentem ki, hogy Wesselényit nem engedem elbuktatni. én néki vagyonommal, lelkem és testem minden erejével segítségére leszek. A követek táblájával kezefogva egyesülök, a főrendek véleményének mindig ellene leszek és ellene mondok. E piszkos ügynek következményeiért pedig Lothringeni József nádor a felelős.»

Ez eset után — jelentik — egyik konferencia a másik után folyik Széchenyi, Illésházy és Károlyi grófok között.¹ Mi lett a tanácskozások eredménye, nem tudjuk. A titkosrendőrség jelentése szerint ugyanis Illésházy az ellenzék nagy csodálkozására Pozsonyt elhagyta és Bécsen keresztül Grácba ment, onnét pedig Máriacellbe fog utazni.² A jóérzésű (gutgesinnte) politikusok Illésházy távozását az országgyűlési tárgyalásokra nagyon is kedvezőnek tartják. Bár minél tovább távolmaradna; mert itt az itteni excentrikus fejeknek Illésházy puszta neve is elegendő arra, hogy őt a főrendi táblán az ellenzék vezérének tekintsék.

Illésházy Bécsben ezúttal lemondott a lipthói főispánságról. (1835 július 15.)

A titkosrendőrség a trencsényi fürdőt még Illésházy elutazása után is folyton figyelte. Augusztus hó 17-én jelenti például, hogy Borsiczky itt egy Szulkovszky nevű lengyellel bizalmasan beszélget. A fürdőben lévő nemesek Wesselényinek *Balítéletek* című munkáját olvassák. Folyton erről beszélnek. Kézről-kézre jár a könyv. S azt hirdetik nyilván, hogy Wesselényit nagy tehetsége miatt üldözik. Ő ugyanis messze felülmúlja a bécsi minisztereket tehetség és művelt-

¹ «Und auch jene in den wiener Logen sich unterhaltende Magnaten wurden herabzitiert um an den Berathungen Theil zu nehmen.»

² «Graf Stephan Illésházy hat gegen alles Erwarten der Opposition, die in ihm einen Vereinigungspunkt einer sich auch bei der hohen Magnatentafel zu bildenden Oppositions-Parthei zu erlangen hoffte, Pressburg verlassen» etc.

ség dolgában. A trencsényi fürdőben tartózkodó nagyszámú nemesség kivétel nélkül Wesselényi mellett van s az ellene és Balogh János ellen indított pert igazságtalannak tartják. Törvényeket idéznek, hogy a széksértés nem felségsértés stb.

Illésházy lemondván a trencsényi főispánságról is, 1836 január 24-én 45 emberből álló küldöttség jött Pozsonyba, hogy a megye nevében Illésházytól elbúcsúzzék. A küldöttségben résztvett Wurum nyitrai püspök, gróf Berényi Antal vágújhelyi prépost, Borsiczky és Akay trencsényi alispánok, báró Mednyánszky Alajos, Mednyánszky József, a Pongrácz-, a Sándor-, a Kubinyi-, a Noszlopi-, Marsovszky-, Bossányi-stb. családok tagjai, továbbá a megye szolgabírái és tábla-bírái.

A küldöttség féltizenkettőkor jelent meg Illésházy házában. Az ünnepi szónok: gróf Berényi szép magyar beszédben vázolta az Illésházy-család nagy érdemeit s erényeit. Kiemelte Illésházy István született szívjóságát és bőkezűségét. Végül kifejezte a rendek mély fájdalmát Illésházy távozása miatt. Arra kérte őt, boldogítaná meggyéjét ezentúl is jó tanáccsal. (Erre háromszoros éljen zúgott fel.)

Illésházy mélyen meghatva, könnyek közt köszönte meg a megtiszteltetést. Aztán örömeinek adott kifejezést, hogy megyéje irányában most is a régi érzéssel és hajlandósággal viseltetik. Kérve-kérte őket, hogy a haza és a magyarság iránt való szeretetet ezentúl is híven őrizzék szívükben!

Háromszoros éljen követte e beszédet. A titkosrendőrség azonban megírta, hogy Illésházy a királynak a nevét meg sem említette.¹

Wurum püspök latinul köszöntötte Illésházyt. Hálával emlékezett meg arról a sok jóról, amiben Illésházy részesítette, s kérte őt, tartsa meg ezentúl is jóemlékében. Illésházy pár nyájas szóval felelt a püspök beszédére.

Erre előlépett báró Mednyánszky, Trencsén megye új adminisztrátora. Őt is gróf Berényi üdvözölte. De az üdvözlőbeszéd Illésházynek dicsőítése volt. Gróf Berényi annak a reményének adott kifejezést, hogy Illésházy helyét oly

¹ «Ohne jedoch des Königs zu erwähnen.»

ember foglalja el, aki a hazához és a királyhoz való hűségét a vallásossággal köti egybe.

Báró Mednyánszky magyar válaszában szintén Illésházy nagy érdemeit sorolta fel. Illésházy — úgymond — a bölcseségnek és a hazához való hűségnek példaképe lehet. Ő is igyekezni fog, hogy a rendek óhajának megfelelhessen.

Három órakor Illésházy az egész küldöttséget vendégül látta. A küldöttségen kívül gróf Cziráky, Zichy Ferenc, gróf Pálffy Fidél és Wurum püspök is jelen volt. Az ebéd — írja a titkos rendőrség — királyi volt s öt órakor fényes kivilágítással végződött. Gróf Illésházy az első fogás után ékes beszéddel köszöntötte a trencsényi küldöttséget. A sok tószta közül — írja a rendőrség — feltűntek azok, melyekben gróf Illésházyt szertelen magasztalásokkal halmozták el. E téren gróf Cziráky, Borsiczky, Marczibányi és Vietorisz különösen kitűntették magukat.¹

Ez volt az utolsó politikai ebéd és egyúttal tüntetés Illésházynál. Miután minden méltóságáról lemondott, többé a titkosrendőrség sem foglalkozott vele. S a népszerű főúr szarvai birtokára vonult vissza. Siketsége miatt mindig ritkábban és ritkábban mutatta magát. Hosszú és kínos betegség után 1838 július 30-án halt meg. Hű barátja: gróf Dessewffy József az Akadémia 1840. évi ünnepi közgyűlésén mondott róla fenkölt beszédet.

Az országgyűlési ellenzék még halála után is sokszor emlegette Illésházyt. A főrendi táblán ugyanis nagyon érezték e nagylelkű ember hiányát. Az 1839. évi országgyűlésen a követek sajnálattal beszéltek, hogy bár a pesti sérelmet 48 vármegye a magáévá tette, hetvenkét mágnás között egy sem akadt, aki azt sérelemnek vette volna. Ezek a mágnások — mondák a követek — nem meggyőződésüknek, hanem a felsőbb utasításoknak engedelmeskednek. Azelőtt volt néhány mágnás, mint Illésházy István és herceg Batthyány, akik függetlenek voltak s szabadon nyilatkoztak, most nincs egyetlenegy sem a dignitáriusok között, aki nyíltan szólni

¹ Pressburg am 25. Jänner 1836. Ferstl rendőrtanácsos jelentése a miniszterhez.

merne! A nemzet módnélkül csalatkozott a mágnásokban, ők a kormány eszközeivé lettek.¹

*

Illésházy korának egyik legműveltebb főura volt. Beszélt és írt a magyaron kívül latinul, németül, franciául és olaszul. Az irodalomnak nagy barátja volt s minden jobb munkát megszerzett. Könyvtárát és kéziratgyűjteményét a Nemzeti Múzeumnak hagyta.

Csak három leánya maradt, tehát benne férfiágon kihalt az Illésházy-család. Mint nagynevű családjának utolsó tagja, olyan volt, mint a tűz, mely kialvása előtt még egyszer nagyot lobban.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ Pressburg, den 25. Juli, 1839. Interimsbericht.

AZ EGYETEMI TANSZÉKEK BETÖLTÉSÉNEK MÓDJA.

Eötvös Lóránd rektori székfoglalójában azt mondotta : «Az egyetemi kérdés személyi kérdés.» Az egyetem befolyása az ország kultúrájára, hírnevére, jelentősége itthon és külföldön azon múlik, milyen tanárai vannak. Nagy felelősség nehezedik azok vállaira, kik hivatvák, hogy a tanszék betöltésénél közreműködjenek. E felelősség ez idő szerint az egész világon megoszlik az egyetemi kar tanártestülete és a kormány között. Így van ez nálunk is, ahol a tanszék betöltésére a tanártestület tehet javaslatot, melyet az egyetem tanácsa terjeszt fel a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszterhez, ki az államfőnek előterjesztést tesz.

A XVI. században az egyetemek maguk választották a tanárokat. Ezen kizárólagos jogot ugyan elvesztették, de ez mitsem változtat felelősségükön, mert kétségtelen, hogy a tanszékek betöltésére a legilletékesebb s legszakértőbb tényező az egyetem illető facultása. Ezt Kant következőkép fejezte, ki : «Über die Befähigung von Gelehrten können eigentlich nur Gelehrte bestimmen.» Tehát, bár a parlamentáris felelős miniszterek sehol sem hajlandók lemondani a kiválasztás jogáról s Poroszországban 1817—1900-ig 478 professzort neveztek ki az orvosi facultás javaslatára s 134-et annak ellenére vagy meghallgatása nélkül, kik között Johannes Müller, Purkinje, Graefe, Helmholtz, Ererichs s Volkmann voltak, mégis nem lehet vitás, hogy a facultás legjobban tudja a legalkalmasabbat kiválasztani. Ez ellen nem szól az sem, hogy a facultás néha téved. Ez emberi vonás.

Most már csak az a kérdés, milyen módon járjon el a facultás, hogy a leginkább arravaló embert kiválaszthassa. Németországban az a szokás, hogy a tanszék megürülésekor

a facultás indokolva hármás jelölést terjeszt elő, melynek alapján vagy mellőzésével a miniszter az államfőnek a kinevezésre előterjesztést tesz. Nálunk két eljárás lehetséges: vagy meghívás, vagy pályázat kiírása. Mint ismeretes, egyetemünk szervezeti szabályzata a tanszékek betöltésére vonatkozó intézkedést nem tartalmaz, a kolozsvári, a pozsonyi és debreceni egyetemek törvényeiben már van intézkedés, sőt az utóbbi két egyetem szervezeti szabályzata részletes intézkedéseket nyújt. Ezek megalkotásában budapesti egyetemi tanárok működtek közre, kik éppen egyetemünk szokás-jogát igyekeztek codifikálni. A szabályzat szerkesztő-bizottságának előadója Magyary Géza, egyetemünk felejthetetlen emlékű tanára volt s a bizottság többi tagja Székely István, Fröhlich Izidor s én voltam. E szabályzat 26—28. §§-ai intézkednek a meghívásról s pályázatról. Ezek szerint:

«26. §. A nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli tanári állások pályázat, vagy pedig meghívás útján töltenek be.»

A pályázati hirdetményt a vallás- és közoktatásügyi Miniszter bocsátja ki. A pályázat feltételeire nézve azonban a Kart is meghallgatja.

A pályázat folytán a Kar a jelölés előkészítése céljából 3—5 tagú bizottságot küld ki, amely a Karnak indokolt kijelölő javaslatot tesz.

A bizottság jelentésében minden pályázó tudományos és irodalmi működéséről kimerítő véleményt köteles mondani.

Köteles minden más körülményre is kiterjeszkedni, amelyek a pályázonak a közalkalmazására, különösen egyetemi tanszékre való kinevezésére befolyással lehetnek.

27. §. A Kar a jelölések tárgyában a bizottsági jelentés alapján titkos szavazás útján, általános szavazattöbbséggel határoz.

Ha több a pályázó, a Kar az első, második, illetve harmadik helyre is jelöl. Ha azonban a Kar a pályázat eredménye alapján szükségesnek tartja, csak az első és második helyre, vagy éppen csak az első helyre jelöl.

Ha a bizottság egynél több helyre tett kijelölő javaslatot, a Kari ülésben mindegyik helyre külön-külön szavazás útján kell jelölni. Ugyanarra a helyre egynél több pályázóra senki sem szavazhat, hogy így ugyanazon a helyen több pályázó egyenlően jelöltessék. Több pályázó csak akkor tekinthető ugyanazon helyen jelöltnek, ha a szavazatok köztük egyenlően oszlanak meg.

E jelölés figyelembevételével a vallás- és közoktatásügyi Miniszter tesz előterjesztést ő felségének a kinevezés iránt.

28. §. A Kar akkor is küld ki 3—5-tagú bizottságot, ha azt határozza el, hogy az állás pályázat mellőzésével, meghívás útján töltsék be. A bizottság a 26. § harmadik, negyedik és ötödik bekezdése értelmében tesz a Karnak javaslatot, melynek alapján a Kar a 27. § első bekezdése szerint határoz.

Ha a Kar olyan tanárt kíván meghívni, aki a Karnak korábban már tagja volt, a meghívás tárgyában bizottság kiküldése nélkül határoz.

Ha pedig pályázat esetében a bizottság azt találja, hogy a pályázat nem eredményes a meghívás céljából, saját kezdeményezéséből is tehet a karnak javaslatot. Ekkor is azonban jelentésében nem csak a meghívandóról, hanem a pályázókról is érdemlegesen nyilatkozni köteles.

A vallás- és közoktatásügyi Miniszter a meghívott kinevezése iránt belátása szerint tesz előterjesztést ő felségének.

A 9. § utolsó bekezdése esetében a vallás- és közoktatásügyi Miniszter pályázat, vagy meghívás nélkül is tehet előterjesztést a kinevezés iránt. A Kart azonban akkor is meghallgatja.»

A két mód azelőtt s azóta is állandó vita és ellentét tárgya volt. A kormány igyekezett a facultás meghívási jogát korlátozni, az egyetem pedig féltékenyen őrködött ezen privilégiumán. 1905-ben Jendrassik Ernő igen meggyőzően fejtegette az egyetem álláspontjának helyességét. Eszmemenete a következő :

«A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter Úr 1904-ben az egyetem tanácsához intézett leiratában kijelenti, hogy olyan esetben, midőn valamely üresedésben lévő tanszék betöltésénél a kar pályázat kiírását határozza el és ezen határozata az egyetemi tanács és a miniszter által elfogadtván, a pályázat kiíratik : azon tanszékre — hácsak a pályázat az említett három fórum által eredménytelennek nem jelentetik ki — meghívás nem történhetik.

Ez a miniszteri leirat ellentétben áll az eddigi joggyakorlattal és az egyetem tudományos fejlődése szempontjából sem látszik hasznosnak.

Ellentétben áll a szabályzati rendelkezések azon szakaszával, amely szerint «a tanártestület oly férfiakat is hozhat javaslatba, kik nem folyamodtak». Az új rendelkezés szerint

a tanártestület ezen jogától elesnék, pedig kétségtelen. hogy ez a jog csak hasznára lehet a tanszék betöltésének, a joggól való megfosztás egyes, könnyen előfordulható esetekben megakadályozhatná a tanári kart abban, hogy a legjobb szakembert hozza javaslatba. Tekintetbe kell venni, hogy a személyi minősültség megítélése sokszor igen nagy nehézségekkel van összekötve, hogy még a legcompetensebb fórumban is legtöbbször csak rokonszakmák vannak képviselve s csakis alapos tanulmányozás után lehet kiismerni a jelöltek képességeit, s hogy végre nem is függ az a kartól, hogy ki pályázik. A tanári állás egyébként is annyira bizalmi állás, hogy annak betöltése körül minden korlátozás kerülendő, mert egyes előfordulható esetekben, főleg a mi sajátos hazai viszonyainkban, ahol egész tudományágak csak 1—3 tanszékkal bírnak az egész országban, az ilyen korlátozás sok időre bénítólag hatna. Elvégre az, hogy valaki a pályázás következményeinek magát ki akarja-e tenni vagy sem : nem áll semmiféle vonatkozásban az illető képességeivel, az egyetemnek pedig mindenképpen iparkodnia kell, hogy a legjobbat nyerje meg.

Az is elképzelhető, s erre elég sok példa van, hogy a tanári testületek egy kérdéssel behatóbb és hosszasabb foglalkozás után más határozatot hoznak, mint az első tárgyalás alkalmával, s rendszerint az ilyen utólagos határozat, mert gondosabban van előkészítve, szélesebb alapon kifejtve, jobb, hasznosabb, mint az első volt.

Az említett leiratban a tanács mint olyan fórum van felemlítve, amely a pályázat meddő voltának elismerésében szerepel. Ha ez csak formai szempontból értendő, akkor nem eshetnék kifogás alá, de ha a tanács esetleg pályázott, de a tanári testület ítéletével nem megfelelőnek kijelentett pályázók személyi minősültségét új elbírálás alá venné : úgy ezt a tanács részéről épp olyan meg nem engedhető beavatkozásnak kellene tekinteniünk, mint ha a tanács a kar javasolta egyének sorrendjét akarná megváltoztatni, vagy másokat helyökbe tenni. Ezáltal korlátozza a karokat a megüresedett tanszék lehető legjobb betöltésében, s míg a jelenlegi gyakorlat semmiféle sérelemre nem adhat alkalmat, hisz végső

szava a kinevezésben úgyis a miniszternek van, aki ezen módon az ellenőrzést a legteljesebb mértékben gyakorolhatja.»

Újból felmerült a meghívási jog korlátozásának kérdése, amennyiben a minisztérium a tanszékek betöltésekor a hármas jelölést kívánta. Utóbb a miniszter kijelentette, hogy nem óhajtja kizárni annak lehetőségét, hogy tanszék meghívás útján töltsék be, csupán ennek rendszerré válását nem engedi meg. Ugyanis az egyetem az utóbbi évek alatt a tanszékek betöltésénél a lehető két mód közül csaknem kizárólag a meghívást alkalmazta, a pályázat útján való betöltést pedig csaknem rendszeresen mellőzte. Miután pedig a meghívás a minisztérium felfogása szerint a meghívandóra nézve különleges megtiszteltetést és megkülönböztetést jelent, az eddig kifejlődött gyakorlat szerint csak különösen indokolt esetekben akkor alkalmazható, ha az egyetemnek speciális tudományos érdeke az illető tudós személyének az egyetem részére leendő megnyerése, mert ez részben magának a meghívás tényének értékét szállítja le, másrészt pedig bizonyos mértékig a miniszter kinevezési jogát is érinti.

A kar ez alkalommal is leghatározottabban állást foglalt a mellett, hogy a meghívási jogot mennél korlátlanabbul gyakorolhassa, de természetesen kétségtelen, hogy a kormány a meghívást visszautasíthatja, csakhogy meghívás esetén a miniszter nem terjeszthet elő mást kinevezésre, mint akit a Kar javasolt, s ha a miniszter a Kar javaslatát nem fogadná el, vagy vissza kell küldenie a meghívást, vagy pályázatot kell kiírnia, hogy a karnak módjában legyen a kérdéssel újból foglalkozni.

A meghívás módja jobban felel meg az egyetem tekintélyének, jobban kíméli a szakemberek önértékét, jobban biztosítja, hogy minden szóhajóhető szakember kvalitását figyelembe vehesse s így a legjobb erő megszerzésére több biztosíték. Vannak olyan szakemberek, kik nem is pályáznának, ez értelemben nyilatkozott Riehl is, ki azt mondotta: «Ich habe mich in meinem ganzen Leben um nichts beworben, ausgenommen die Hand meiner Frau.»

Az előadónak, a bizottságnak, a facultás minden tag-

jának módjában van az összes szóbaajöhető szakembereket méltatni és figyelembe venni, hiszen a reátermettség legfontosabb bizonyítékai a tudományos teljesítmények. Ezeknek a tudományos világ ítélőszékének bírálatán is át kell esniök, hogy számot tegyenek.

Egyetemünkön mindkét betöltési módot alkalmaztuk. Voltak meghívások, melyeket a miniszter elfogadott, máskor a pályázat kiírását maga a Kar javasolta, ismét más alkalommal a miniszter a meghívást nem hagyta helyben s a pályázat kiírását kívánta. sőt arra is volt példa, hogy a pályázat kiírása után s annak eredményes volta mellett is a Kar meghívásra tett javaslatot, melyet a miniszter elfogadott. Az egyetemi autonómia egyik legfontosabb területe a tanerők kiválasztása. Ez a habilitáláskor korlátlan, míg a tanszékek betöltésekor az ajánlattevésre szorítkozik. De ehhez aztán szívósan ragaszkodnunk kell. Mindezeknél fogva minden egyes esetben arra kell törekednünk, hogy a tanszéket meghívás útján töltsük be. A legalkalmasabb erő kiválasztása így is lehetséges, sőt így jobban lehetséges, s e mellett a testvéregyetemek tanszékeinek képviselőit nem állítjuk dilemma elé s nem tesszük ki őket mellőzésnek, mi nemcsak jogos önérzetüket sérti, hanem saját egyetemükön való pozíciójukat is érintheti, sőt tudományos munkásságukra is bénítólag hathat.

A meghívást nem szabad különös kitüntetésnek tekinteni s a pályázat kiírásához csak akkor kell folyamodni, ha megvolna a lehetősége annak, hogy ismeretlen szakemberek is jelentkezhetnek. Erre a mi országunkban gondolni sem lehet.

GRÓSZ EMIL.

LESSING, A MAI EMBER SZEMÉBEN.

Nem volna méltó Lessinghez, ha emlékét ünnepelve a hódolat mellett meg nem szólalna a bíráló is. Hisz a centenáriumoknak, évfordulókhöz kötött ünnepléseknek csak úgy van igazi értelmük és termékeny értékük, ha komoly revízió alá vesszük kapcsolatunkat az ünneppel; ha megállapítjuk, mi eleven és ránk sugárzó hatóerő él még belőle, s ha ezt különválasztjuk azoktól az elemektől, amelyek ma már a múltéi, a művelődés fejlődésének történetéi.

Nem kegyeletsértés ez egyetlen igazán nagy emberrel szemben sem. Nem az Lessinggel szemben sem. Sőt egyenesen kötelesség. Az ő igazságkeresése, szigorú önkritikája követeli meg; a saját szavai hívnak fel erre: «Nem ismerek kellemesebb foglalkozást. — úgy mond — mint azt, amely mustrálás alá fogja a híres emberek neveit, megvizsgálja az örökkévalóságra való jussukat, képükről letörli a meg nem érdemelt foltokat, viszont feloldja gyöngeségeik hamis ragasztó-mázát; egy szó, mint száz: amely morális értelemben mindazt megteszi, amit valamely képtár őre a reá bízott festményeken koronkint fizikai módon végez el.»

Nem feladatunk Lessing német nemzeti jelentőségének feltüntetése. De nem vállalkozom alakjának és működésének az általános kultúrtörténet, a teológia, irodalom és esztétika történetébe való tudományos beállítására sem. Ezt elvégezte egy nagy irodalom, amelyből a nagyközönség élvezete számára kimagaslanak Erich Schmidt, Hermann Hettner, Karl Dilthey, Heinrich Gusztáv, napjainkban pedig Stefan Zweig, Thomas Mann, Petersen és mások írásai.

Lessing élete nem valami gazdag külső eseményekben és mozgalmasságban. érdekes sorsfordulatokban, ámbár egy-

általában nem volt szürke szobatudós, por, doh, pókháló légkörébe zárkózott könyvmoly, hanem az élet, a társaság, a társalgás embere volt, aki szerette a színészek és színésznők, a katonák, a tett és bohémélet embereinek körét, a lovaglást és táncot, a vidám és komoly szócsatákat, a játékos mérközést ellenfelével, a sakkpartnerrel, vagy ellenfelével, Fortuna istenasszonnyal, a kártyától a kislutriig. De talán szerelmi élete? Arany szavait ferdítve mondhatjuk róla: egyetlen asszonnyal volt tartós barátsága: Eva Königgel, későbbi, késői hitvesével; de ez a barátság, ez a szerelem is mennyire a «józan szerelmesek» benyomását adja! Acélkemény férfi volt ő, minden feminin elem, szentimentalizmus és erotikus külkalandozás nélkül. Lessingről tehát bajos volna afféle «Histoire amoureuse»-t vagy «fantasque»-ot írni, aminőket most a híres szerelmesekről (Goethe, George Sand, Musset, Chopin, lord Byron stb.) a kiadók úgy szeretnek sorozatokban a kulissza- és alkív-titkokra mohón vágyakozó részletfizetők elé árasztani.

Másrészt életrajza kevésbé dokumentálja alkotásait, s bár élete kétségkívül befolyásolta műveit, ezeket meg lehet érteni élete behatóbb ismerete nélkül is. Mégis kiemelünk néhány jellemző adatot, amelyet jó lesz emlékezetünkben felfrissíteni.

1729 január 22-én született a szászországi Kamenzben, luteránus és szinte örökletes papi családból. A sors dialektikája folytán azonban — e részben önként kínálkozik a Nietzsche párhuzama — korántsem követi az eleve eléje simított pályát, sőt egyenesen lesiklik róla; «kiüt» a családból. Már a meissenai Sankt-Afrán, a kolostorszerű ősi iskolában, a vallástárgyakkal párhuzamosan — sőt bizonyára ezek rovására — foglalkozik a matematikával, a római komédiával, sok-sok egyéb extravagáns ismeretszerzéssel. Tanárai megállapítják: «Olyan paripa ő, amelynek dupla furázsit kell adni». De megállapítják azt is, hogy «er ist moquant und naseweis». — már is megismerszik a nyelvén a későbbi kritikus. Egyszerű és szegény, nagy gyermekáldással küzködő szüleinek rémségére nem kenyerre sem itt, sem Lipszében, sem Wittenbergában a rendszeres tanulás, a pá-

lyára való céltudatos készülés. A fausti lelkű teológus átcsúszik a medicinára és filozófiára, filológiára és ircdalomra. Felviszi magisterig, de férfikora delelőpontjáig sem áll az úgynevezett «rendes emberek» kenyérkereső igájába.

Jelentős esemény 1749-ben Berlinbe történt költözése, ahol utóbb, II. Frigyes franciáskodó udvarában, közelebbi viszonyba jut Voltaire-rel, az író-fejedelemmel. Lefordítja számára a pörratokat, amelyekkel Voltaire — holmi, nem éppen illatos spekulációkból kifolyólag — ügynökét, Abraham Hirschelt megtámadta. A szegény német ifjút megszedíti az előkelő, gazdag, világfi francia káprázatos szelleme és dicsősége; benne, mint eleven példában, látja a toll hatalmát, amely «az idegen királyokat is lekötelezte és a szellemeket világszerte leigázta». Ezentúl az ő koszorújára fog törekedni.

Egyelőre elég szerényen kezd hozzá, mint újságíró: 1751-től öt éven át a maig fennálló berlini *Vossische Zeitung* irodalmi és tudományos kritikusa. Barátokat szerez a racionalista Nicolai könyvkereskedőben és a dessauai Mendel fiában. Moses Mendelssohnban, a szelídlelkű zsidófiúban, aki egy festékes cég könyvelőjéből a lélek halhatatlanságáról elmélkedő filozófussá emelkedett, de Lessing szellemének merész röptétől utóbb visszariadt.

Lessing mint költő, több ifjúkori vackor után, 1755-ben, 26 éves korában tűnt fel *Miss Sarah Sampson* tragédiájával, amely az irodalomtörténeti kartotéka nyilvántartólapja szerint a «német polgári dráma úttörője». De teljes 12 év kell, a hétéves háború mozgalmi, a Tauenzien katonai kormányzó boroszlói szállásán szerzett benyomások kellene hozzá, hogy megalkossa második jelentős drámai művét, a *Minna von Barnhelmet*, amely — ismét a nyilvántartó lap szerint — «az első német nemzeti vígjáték». Közben kibontakozik előtte egy nemzeti játékszín terve, holott ez — mint a hamburgi színháznál folytatott dramaturgi és kritikai működése közben mihamar belátja — egyelőre «jámbor szándék». — ő «gutherziger Einfall»-nak mondja; mert ugyan hol van a német nemzet, sőt hol a német társadalom, a művelt nagyközönség, az ilyen intézet csírafakasztó talaja? Mindegy! Ennek a jámbor ötletnek köszönhetjük a *Hamburgische*

Dramaturgie élelméjü fejtegetéseit; ennek az ösztönzésnek örök adója a német kultúra.¹ A színház magas kulturális és erkölcsi hivatását az ő komolysága és eltökéltsége tűzte ki célul. jóval az ő szellemében működő Goethe és Schiller előtt. Nem az ő hibája, ha a színház erről a magas piedesztálról akkor is, utóbb is — különösen a kapitalizmus jegyében — nem egyszer lesiklott. Ma is csak kivételes, nagy áldozatokkal járó küzdelem az eszményibb hivatás szolgálata, amely közcél s mint ilyen a morális közületek segítségével (állam, főváros stb.) kell megvalósítani.

Lessing már 41 éves, már híres ember és mégis csak úgyszólván máról-holnapra tengődő, sőt a holnap kenyerét kénytelenségből ma megevő «elender Scribent», állandó kereset nélkül. Ily kenyeret — bár szüköset, bár sok keserűséggel fűszerezett — ad neki végre a fejedelmi kegy, amely akkor-tájt a vadászat, kedvestartás, katonásdi mellett nemesebb sportként űzte a maecenásságot. Lessing a braunschweigi herceg wolfenbütteli könyvtárnoka lesz, s az marad haláláig. Ez a könyvtár az arzenálja és crődje, ahonnan hitvitáit, tüzes kritikáit kilöveli, egy visszavonásig engedélyezett «Zensur-freiheit» védelme alatt, amelyet, amikor a Goeze-vel, a hamburgi főpásztorral való vitája kényelmetlenné válik, a fejedelem vissza is von.

1772-ben megírja legklasszikusabb drámáját, az *Emilia Galottit*, amelyet az ifjúság a zsarnokellenes drámák előfutárjaként üdvözöl.

1776 őszétől következik, alig egyévi határidővel, házas boldogsága. Elveszi régi barátnőjét, barátja özvegyét, Eva Königet, de ez a rövid «intermezzo sinfonico» mihamar sebző falsett-be vásik: szinte egyszerre veszi el újszülött fiát és feleségét. «Én is szerettem volna egyszer olyan jó sorsot, amilyen másoknak van: nem lehetett.» De fájdalmát magábafojtja, miként utóbb Goethe: «Über Graeber vorwaerts!»

¹ Hugo von Hoffmannsthal szavai szerint: «Ohne Lessing kein Nationaltheater, ohne diesen gutherzigen Einfall kein Wiener Burgtheater, kein Weimarer Theater».

Költői hattyúdala 1779-ben a *Nathan, der Weise*, a humanizmus himnusza, amelynek prózai párja az *Erziehung des Menschengeschlechtes* (1780).

1781 február 15-én hal meg, 53. évében, szegényen, mint a templom egere, a Voltaire prestige-e, földbirtokai, jobbagyai, kastélya nélkül. Jó szerencse, hogy az előlegül felszedett egy-kétszáz tallért nem követeli vissza a braunschweigi kincstár Lessing rokonaitól.

Mivelhogy nem volt szektavezér, sem használható pártember, kávéházi pajtás sem: élete delétől magánosság — bár «splendid isolation» — a sorsa. Közönny, elidegenedés sivatagában, gyűlölet, intrika, rágalmozás fene-viperáitól körülszigelve hal meg. Népi pletyka szerint őt is az ördög úr vitte el személyesen, mint doktor Faustust és Sieur de Voltaire-t.

Ám a «hálás utókor» most már, hogy a veszedelmes ajak elhallgatott, nem fukarkodott tartozása kiegyenlítésével. Nemzeti reprezentáns, a klasszikusok úttörője, az iskola tananyaga lett. Utcákat, tereket, színházakat, ispotályokat, iskolákat, alapítványokat neveztek el róla. Emlékeket kapott. Életében «Fridericus rex» nem akart róla tudni, mert nagy volt az ő bűne: Voltaire egyik művének (*Le siècle de Louis XIV.*) még ki nem bocsátott primeur-példányát túlságos lelkesedésében tovább adta egy barátjának, úgyhogy méltán lehetett indiszkréciótól, sőt a szerzőt súlyosan károsító kalózkodástól tartani. Voltaire erre azonnal megvonta pártfogását Lessingtől. II. Frigyes, akinek az esetet tüstént befűjták, — jóllehet Voltaire-rel, mint emberrel, csak afféle kutya-macskabarátságban állott — szintén felháborodott a túlbuzgó fiatalember ellen. Elég okot talált arra, hogy évek mulva, amidőn a berlini könyvtár vezetői állása megüresedett, megtagadja Lessingtől ezt a tudományos sinecurát. Mit is nyomhatott előtte a latban a német irodalom körül szerzett érdem; ő előtte, aki, elkáprázva a francia szellemtől, a német irodalom előtt még akkor is szemet húnyt (*De la littérature allemande*, 1780), midőn az már a Klopstock, Lessing, Wieland, Herder és Goethe révén renaissance-át élte. Ő a félbarbár német nyelvet teljesen képtelennek ítélte az irodalomra, s legfeljebb

távoli jövőjében reménykedett. a fejedelmi maecenasok pártfogásának eredményeként.¹ Csoda-e, hogy Lessing pályázatakor mindössze csak az jutott eszébe, hogy indiszkrét zurnaliszta-csinyt követett el valamikor. S íme, utóbb, a nemzeti lelkesedés mégis rátette Lessing alakját II. Frigyesnek, Poroszország kemény kovácsának Rauch-alkotta lovasemlékére.²

De hát a hírnév, a magasztalás? E felől megvult Lessingnek a maga véleménye :

Wer wird nicht einen Klopstock loben?
Doch wird ihn jeder lesen? Nein. —
Wir wollen weniger erhoben
Und fleissiger gelesen sein.

Vajjon teljesült-e ez a kívánsága?

Elismerjük, hogy az iskola — nálunk is — kellőképpen foglalkozik vele. Elég ok arra, hogy, az iskolából kikerülve, mennél kevesebbet forgassuk. Pedig megérdemli, mert az iskola — természetszerűleg és helyesen — kénytelen hallgatni egy nagy tömeg jelentős írásáról, amely egészen érett embereket feltételez és csak kellő kritikával fogadva nem zavarja meg a lelkeket.

A mostani ünnepélyek alkalmából a németek unostalan kérdezték, vajjon költő volt-e Lessing? Ezt kérdezték már a Sturm- und Drang-ban, a romantikában; miért ne kérdeznék ma, a neoromanticizmus, szimbolizmus, impresszionizmus, expresszionizmus, futurizmus, dadaizmus, aktivizmus, szürrealizmus és egyéb-izmusok összekorcsosult «jazz-band»-jében. Valóban, sok minden elem hiányzik belőle,

¹ «Que nous ayons des Médicis et nous verrons éclore des génies. Des Augustes feront des Virgiles.» — Erre büszkén megfeleltek Schiller versben, Leisewitz és Justus Möser prózában.

² Igaz, hogy nem túlélőkelő helyre; a berlini néptréfa szerint: «gleich unter dem Rossschweif». — De hát ez a szobor elsősorban a katonáknak szól, aminthogy Frigyes ellenfelének, Mária Terézia királyunknak bécsi emlékéen is Daun, Traun, Khevenhüller és Laudon generálisok a kolosszális főalakok, büszke méneken; míg a kornak kultúrtörténetileg hasonlíthatatlanul maradandóbb képviselői közül csak Van Swieten kapott jobb helyet, míg Sonnenfels, Gluck és Haydn, a gyermek Mozarttal, kénytelenek a háttérben statisztálni.

amit a közfelfogás — és még inkább a mesterségüket misztikum kódéba szívesen burkoló céhbeliék — a «költő» fogalmával össze szoktak kapcsolni. Szinte hiányzik belőle a mámor, a rajongás, a tudatalatti sejtés. Nála nem szólal meg a homályban és tömjéngőzben, az abszint és kokain hatása alatt, ismeretlen hatalmak kényszerétől rebegő, dadogó jóshang vagy primitív, állati őshang. Hiányzik belőle az érzés misztikuma, az irrationális szenvedély s az a muzsika, amely nélkülözhetőnek veszi a szavakat, mint a gondolatot az értelemben átvezető hidakat. De épp oly kevés benne a természet és élet naivitása és a spontán teremtetőerő. Ő nem mondhatta: «Ich singe, wie der Vogel singt . . .» Túlokos fej, túlélés szem, túlhűvös szív. Világosságot áraszt, de ez északi világítás, amely oly éles, hogy szinte belefájdul a szemünk; merevekké teszi a körvonalakat és elmossa a színek kellemes valeurjeit, árnyalatait. Elismerik, hogy rendkívül logikus és következetes, de ez a matematikus dolga, nem a költőé. *Emilia Galotti*-ról szólván Goethe is azt tartotta: «Ich finde alles darin nur gedacht»; és Friedrich Schlegel szerint ez a darab «a drámai algebra nagy exempluma».

Csakugyan a rend és elrendezés szeretete, a mérték, a határkövek tisztelete, a szabatosság; a tartalom és forma, a gondolat és az adæquat kifejezés szükségszerű egységének megtartása; az érzélgősség útálata, sőt az érzelmességen való kemény úrrá-levés, a földi talajon megmaradás választja el mereven a féktelen démonoktól, a saját szellemük megszállottságától fúladozó titánoktól. A *Goetz von Berlichingen* ál-shakespeare-i rakoncátlanságától, de különösen a szentimentális *Werther*-től szinte kileli a hideg. Szerinte görög vagy római ifjú nem cselekedett volna így: a görög vagy római ifjú egészen más módon szabadult szerelmi epedése kínjaitól!

Különben önkritikája, amely — ki tudja? — nem égette-e, mint «örök kétely», mint Nessos-ing titkon úgy a lelkét, mint Arany Jánosét, aki ezt a szép képet magára alkalmazta. — önkritikája maga volt az, amelyből könnyű volt az ő költőisége ellen tőkét kovácsolni. Egyszer azt mondja: nem érezte magában azt az eleven forrást, amely saját erejéből buzog és szökik fel oly gazdagon, oly üdén, oly kristálytiszta suga-

rakban. Neki nyomókutak és csővezetékek segítségével kell belsejéből mindent felprézselnie.¹

Másszor meg így szól: Sohasem tartotta magát költőnek. Mindössze a tökéletesség és szépség titkainak állandó fürkészése vezette arra, hogy alkalmilag teremtsen valamit, ami megközelíti a zsenit.²

S mégis azt mondjuk: költő volt. Ha nem is naiv költő, hanem «poeta doctus», aki elkerülte — ha nem is oly győztesen, mint Arany Jánosunk. — a művészi tudatosság nagy mértékének vészthozó szirtjét.

Drámái közül a *Minna*, *Emília* és *Náthán* élnek, de nem annyira, mint könyvdrámák. — bár eszmei tartalmukkal így is — hanem inkább becsúgyó nagy művészek igyekezete következtében. A színpad a dráma próbaköve, de a nagy művészek igyekezete is hiábavaló költőietlen drámákkal. Lessing alakjai elevenen élnek, ágálnak emléünkben, vagy ma is szemeink előtt, mint megragadó vagy mulatságos egyének vagy típusok. Újházi, Sonnenthal, Charlotte Wolter, Levinsky, Baumeister, Agnes Sorma, Lucie Höflich, Kainz, Moissi, Schildkraut, Bassermann nemcsak jó szerepeket alakítottak belőlük, hanem érvényre juttatták Lessing lélektanát, a cselekmény épületét, a küzdők kiegyensúlyozását. De Lessing költői mivoltát az a képessége is kitünteti, hogy alakjai iránt belső rokonérzést vagy ellenkezést támaszt bennünk; örömet, részvétet, igazságérzetünk kielégülését sorsfordulataikkal vagy katasztrófáikkal szemben. Ilyen lelki mozgalmat csak költő gerjeszthet a lelkekben.

A többi költői műfajok közül, kritikus vénájától hajtva, sikerrel művelte a satírárt, epigrammát és az aëtopusi mesét. Ezek közül sok még ma is hat, különösen a csintalankodók — akkoriban gáláns verseknek hívták — s a társadalomkritikaiak. Ez utóbbiaknál a meseforma csak maszk, amely alá szabad ítéletét kénytelen volt rejteni. Mert kora ugyan

¹ Theodor Fontane ezt tette hozzá: «legföljebb ha csöpög belőle»; berlini szóval: «Es drippt nur so.»

² A genialitást váltig elhárította magától, sokszor egészen drasztikusan: «Wer mich ein Genie nennt, dem hau' ich ein paar Ohrfeigen herunter, dass er denkt es sind vier!»

nagyra volt II. Frigyes sajtószabadságával, az úgynevezett «*Berlinische Freiheit*»-tal, azonban erről Lessing — persze magánlevélben — kemény szavakban mondja meg a véleményét : «Ez egyedül és kizárólag arra a szabadságra redukálódik, hogy tetszésszerinti mennyiségű sottise-okat hozhatunk piacra a vallás ellen. Az igaz embernek mihamar röstelnie kell, hogy ezzel a szabadsággal éljen. Ám próbálja csak meg valaki Berlinben, hogy egyéb dolgokról is oly szabadon írjon, amint megtette Sonnenfels Bécsben ; próbálja meg az igazságot az előkelő udvari csócseléknek úgy megmondani, amint ez megmondta ; lépjen csak fel valaki, aki Berlinben az alattvalók jogaiért, kiszívásuk és zsarnoki igájuk ellen úgy emelje fel szavát, ahogyan ez most még Franciaországban és Dániában is megtörténik : ez mihamar tapasztalhatja, hogy mindmáig melyik ország Európa legszolgáibb országa.»¹

Vajjon tudós volt-e Lessing? Céhbeli értelemben egyáltalában nem volt az. Ennek útjában állott intellectuális érdeklődésének határtalansága és folyton új feladatok iránt való izgékonytsága. Sohasem tudta magát egy határozott tudományra, vagy éppen egy speciális tudományra korlátozni, abba magát beleásni. Megint maga mondja : «Nem vagyok tudós, soha eszem ágában sem volt, hogy tudóssá legyek ; még álmomban sem szeretnék tudós lenni! Mindössze arra törekedtem egy kicsit, hogy szükség esetén tudjak valamely tudós könyvet használni.» Ezt a szerény nyilatkozatát megint csak kellő igazítással szabad elfogadni. Hitvitái, a tóurs-i Berengar, vagy Reimarus töredékeinek kiadása stb. mutatják, hogy pl. teológiában, bibliakritikában mélyebbre is tudott volna szántani. A *Laokoon* mai ismereteink mellett sok műtörténeti fogyatékoságot² és egyoldalúságot árul el. — kissé megkopott, akárcsak Goethe műtörténeti szem-

¹ A *Bölcs Nánán* is tapasztalhatta ezt a cenzúraszabadságot. Megjelenésekor Frankfurt a. M. város nemes tanácsa elrendelte a Messe-n elkobzását, mert «oly skandalózus kirohanásokat tartalmaz a hit ellen». A lipcei egyetem teológiai kara a birodalmi gyűlésre akarta vinni a «botrányos mű» ügyét.

² Lessingnek egyszer alkalma nyílt volna szemlélet útján is bőségesen gazdagítani képzőművészeti ismereteit: 1775-i itáliai

pontjai. — de a korabeli esztétikában igen jelentős, sőt a művészetek és költészet tárgyai és technikai eszközei különféleségének elemzésével ma is hasznos tárgya a tanulmány-nak. A *Hamburgische Dramaturgie* szabályait is megmosolyogja a mai, szabályokat el nem ismerő írónemzedék, pedig abban még az is, aki nem vaskalapos, lépten-nyomon talál igen finom vizsgálatokat a dráma lélektanáról, a jellem és cselekmény szerves összefüggéséről, a drámának nem iskolás reguláiról, hanem természetének és hatáskeresőjeinek immansens voltáról. Irodalmi kritikái is igen széleskörű tudást árulnak el és sok kérdést tisztáznak. Alkotó kritikák, akárcsak Gyulai Páléi.

Legkevesebb ellenvetést kelthet azonban, ha Lessingről azt mondjuk, hogy a legkitűnőbb újságírók közé tartozik. Ezzel korántsem fokozzuk le őt, ellenben felfokozzuk hozzá, az ő eszményi és méltóságos magaslatára, az újságíró és első osztályát: a publicistát. Hisz már Luther Márton megmondta: «Schreiber regieren die Welt». Hisz a publicisztikai működés Lessing mintaképe, Voltaire dicsőségének is kimagasló alkotó eleme. Lessing egész lelki természete a jó újságíróé. Tökéletes érzékeny lemez, amely kora történésére és szükségleteire a legfinomabban rezonál. Mindig a távolbhatást, a nagyközönséghez való hozzáférést keresi. De egyszerűen a mélyrehatást is. Magas törekvéseivel a nemzet, sőt a nemzetek tanítójává, nevelőjévé lesz. Azt mondják: az újságíró a nap embere, mint a színész is, tehát tiszta virág-életű. Meghal a korrallal. De ha van benne törekvés, hogy legalább is megpróbálja a távolba a jövőbe is meghosszabbítani a mai jelenségek irányvonalait, ha alaposan leszámol a nagy kérdésekkel: lesz maradandó, sőt halhatatlan része is. Így vagyunk Lessing újságíróságával is. Fölfogása, lelkes szabadságérzése, igazságkeresése párosul a

útján. Ámde ennek több külső és belső körülmény vágta el az útját. Egy fiatal herceg kíséretében utazott s nem volt teljesen ura az idejének. Másrészt hiányzott lelki harmóniája: elfoglalta az Eva König ügye. Útjáról csak antikváriusi lajstromokat őriz meg és igen száraz, kritikai benyomásokat. És semmit, de semmit Itália tájaitól, színeiből, levegőjéből!

kifejezés szellemességével, művésziességével, a stílus hatalmával. Elsősorban világosságra, szabatosságra, közérthetőségre törekszik. Irígyelt szomszédjai mondták: «Ami nem világos, az nem francia». Ezt ő erre fordítja: «Was nicht deutlich ist, ist nicht deutsch.» A kora előtt, sőt korábban is divatos dagály, terjengős vizenyősség áradatában valóságos sziget. Stílusában az érdes férfiasság, a mérkőző penge esengése kellemmel váltakozik. Amidőn Goeze főpásztor szeméretét, hogy csak frázisaival kápráztat, ezt feleli: «Nem ismerem káprázatos stílust, amely többé-kevésbé ne az igazságtól kölesönözne fényességét. Csak az igazság ad igazi fényt és még a gúnynál és tréfálkozásnál is alapul, legalább is föliául, jelen kell lennie. Ez a stílus az anyaggal annál pajkosabban játszik, mennél jobban törekedtem arra, hogy hideg gondolkodással úrrá legyek ezen az anyagon». Ismételjük, ezt a stílust csakugyan a meggyőződés és jellemerősség hevíti át.¹ (Önkéntelenül eszünkbe jut ismét Gyulai Pál). Heine — őreá jellemzőleg — furcsának találta, hogy egy ilyen elmés fej annyira szeretheti az igazságot. «Lessing mindent megtudott tenni az igazságért, csak hazudni nem tudott érte.» Bármily szkeptikus és dialektikus, sohasem vált a saját szellemességétől elcsábított nihilistává, destruktív cinikussá. Ebben is, mint egyébben, nyilvánul a már Friedrich Schlegeltől észrevett «nagy tendencia», amely fenségével leküzdí a merő hatásvadászatot, a csőcselék-törekvéseket, a tömegek kedvezésének csalafinta keresését. Tárgyai ma már holtak és mellékeseek, de mindmáig él élvezetes és felemelő érzülete és stílusa, amely ebben a roppant sokféleségben² kibontakozik.

Ezzel rátértünk már élete és írásai igazi nyereségének vázolására. Életének és írásainak uralkodó vonása, geniusa és démona: az igazság keresése. Figyeljünk jól: nem maga

¹ Megvan benne a filozófiai stílusnak saját maga követele minden kelléke: «A kifejezés melege és verőfénye, az igazság hő szeretete, a hűség a saját meggyőződéséhez, a bátorság kimondani, mit gondolunk és hogyan gondoljuk azt; megvan a csöndes testvéresülés rokonszenvező szellemekkel; van benne lelkeség, sőt, ha kell, rajongás is.»

² Herder szava: «ungeheures Mancherlei».

az igazság. Ember volt, botlott és tévedett ő is, valamíg élt. Ennek tudatában volt ő maga is, de ez a megismerése nem keserítette el, nem némította el, sőt egyre újabb keresésre ösztökélte. Híres nyilatkozatai vannak erről. Íme az egyik: «A híras nyugodttá, lomhává, gőgössé tesz. Az ember értékét nem az az igazság teszi, amelynek birtokában valójában — vagy talán csak az ő hite szerint — van, hanem az az őszinte fáradozás, amelyet arra fordított, hogy rájöjjön az igazságra. Mert nem a birtok által, hanem az igazság fürkészése által izmosodnak, terjednek szét erői, s csak ebben a keresésben áll az ő folyton öregbedő tökéletesedése.» Másik nyilatkozata: «Ha az Úristen jobbkezeiben rejtve tartaná az egész igazságot, balkezeiben pedig az igazságra hajló, egyre eleven ösztönt. — ámbár azzal a hozzátétellel, hogy mindig és örökké tévedni fogok — és így szólna hozzám: «Válassz!» — akkor alázattal ragadnám meg balját, mondván: «Atyám, add ide! Hisz a színtiszta igazság csakis téged illet.»

A nagy emberek, s Lessing is, nagy keresők, férfias küzdők, akik győztesek, még ha porba buknak is. Miként a bibliában Jákob, birkóznak az Úr angyalával; «kiiszamodik», kifiamodik a csípőcsontjuk, de így szólnak: «Nem bocsájtalak el előbb, mielőtt meg nem áldottál.» Maradt egy érdekes töredéke Faustról, amelyben ez — első ízben a néphagyománnyal szemben — nem kárhozik el. Viaskodván az ördögök egész hadával így kiált fel: «Nem győztetek az emberiségen és tudományon! Az istenség nem azért oltotta az emberbe a legnemesebb ösztönöket, — az igazság és tudás szomjúhozását — hogy örökre boldogtalanná tegye.»

Lessing igazságkeresése igen régi keletű és kora előítéleteivel, minden kor előítéleteivel szemben veszedelmes terekre viszi, izgága ember hírébe keveri. Amidőn az emberi józan ész, a ráció balga istenítésének gőgje fuvalkodni kezdett, hogy utóbb — oly keserű tapasztalatok után — színes szappanbuborékként pukkanjon szét: ő a *Freigeist* című ifjúkori komédiájában védelmezi a jámbor hitük szférájában megmaradt teológusokat a türelmetlenebb és önhitt «szabadgondolkozókkal» szemben, akik máglyára hurcolnák a más-ként gondolkozókat. Korán próbálja megérteni a zsidókat,

Magyarázni kétségtelen hibáikat, helyzetükkel, elnyomottságukkal, viszont elismerni szintén tagadhatatlan erőnyeiket. 29 éves korában *Die Juden* című — különben gyenge — színjátékában egyelőre még csak kompromisszumot kötött a küzdő felekkel: «Ó mily tiszteletre méltók volnának a zsidók, ha mind önhöz hasonlítanának!» — mondja a keresztyén úr, mire ellenfele visszaadja a bókot: «Ó mily kedvesek volnának a keresztyének, ha mind olyan tulajdonságaik volnának, mint önnek.» — Sokáig tart, míg felfejlődik a *Náthán*hoz és a sárgafoltosok reprezentánsa szájába adja a legszebb igéket, s inkább igazságtalanul bánik a keresztyén patriarchával.¹

Igazságkeresése nagyon ifjan megíratja vele a *Rettungen* című vitairatait. Ezekben revízió alá vesz «halottakat, akik nem lehetnek többé hálásak iránta, elevenek ellen, akiktől ezért kikaphat és ki is kap». Az ó-korból kiragadja kedvenc Horatiusát és védi a kéjenc tányérnyalás, gyávaóság és egyéb jellemgyöngeség vádjával szemben. Tisztázni igyekszik a renaissance-kori tudós Lemniust és a híres matematikus Cardanust; utóbb, az általa felfedezett kézirat alapján, a toursi Berengart, mint Luther egyik tanának elődjét. Mindezek a mentőkísérletek ma már minket tárgyilag kevésbé érdekelnek és sokkal hathatósabbaknak, gyakorlatiabbaknak tekintjük a Voltaire új büntetőjogért küzdő mentéseit a Calas, Sirven stb. eseteiben. Mindamellett Lessing fejlődésében mindenesetre jelentős momentumok.

Lessing sok időt és erőt vesztegetett teológiai vitákra. Heves hadjáratai Goeze és egyéb protestáns teológusok ellen ma már hidegen hagynak bennünket. Igen sok félreértésre is adtak alkalmat. Az ő kora a vallásos hitek és meggyőződések, a teológiai apológiák és támadások nagy chaoszát tárja elénk. A hithű katolikus és protestáns dogmatistákkal, a hivatalos egyházakkal szemben felvonulnak szélső szárnyként a materialisták, akiknek nemcsak a keresztyénség, hanem minden spirituális vallás népcsalás, akiknek az egyház és a pap esküdt ellenségük. Másik, már óvatosabban tagadó

¹ Úgyhogy először Goethe is az egész darabot «Malice gegen die Pfaffen»-nek véli s csak utóbb ismeri fel igazi magas irányzatát.

csoport : a deistáké, akik elismerik a személyes Isten létét és a lélek halhatatlanságát, de ezenfelül egyéb dogmát nem. A hivatalos egyháznak ugyancsak ellenségei. Harmadik, igen számos csoport a protestáns teológusokból filozófusokká vedletteké, akik részben teológiájukból, részben az emberi természettől és józan észből származtatják le a természeti vagy észszerű vallást, szemben a kinyilatkoztatott és évszázados hagyományokkal átszármaztatott vallással. Ismét egy más csoport az, amely szembeszáll a hivatalos egyháznak azzal a tételével, hogy a pozitív vallás és a gyakorlati erkölcs szétválaszthatatlan, amint akkoriban Andreas Cramer, híres kopenhágai udvari prédikátor kifejezte : «E nélkül senki sem lehet becsületes ember».

Mindezek a támadások éppúgy merítettek az új angol filozófiából, mint Bayle és az enciklopedisták, különösen Diderot, Voltaire, valamint La Mettrie, Helvetius és Holbach műveiből.

Hogy Lessing ebben a zűrzavarban milyen álláspontot foglalt el, hogy nézetei milyen fejlődésen mentek át, ezzel most nem foglalkozhatunk. Fölötte frivol vállalkozás is volna, ilyen súlyos, belső, lelkiismereti kérdésekben pár szónyi vázlatot adni. Annyi bizonyos. — Lessing nyíltan megvallotta — hogy nem halt meg egyetlen bevett vallás dogmatikus hitében sem. Ezzel őszintébb volt, mint a reá mindvégig nagy hatást gyakorlott Voltaire, ide-oda kacérkodó viselkedésével. Nem volt materialista, s azt sem tartotta, hogy az egyházakat csak a hiszékenység élteti, hogy a «vallásra csak a tömegnek és asszony népnek van szüksége : amannak fék, ennek dísz». Elismerte, hogy a keresztyénség mint nagy erkölcsi erő él ; és akik hatása alatt élnek, benne a béke és erény forrását találják meg. Mindig nagy tisztelettel szól Krisztusról és vallásáról, emberszeretete, nyájassága, türelme, őszintesége és a cselekedetekben nyilvánuló charitása örök mutató példairól. És ha a Krisztus vallása és az egyházak keresztyénsége közt határmesgyét vont is, a dogmatikusokat becsületes — mert nyílt — ellenfeleinek tekintette, akik még türelmességben is felülmúlják az újmódi rationalista hittudósokat és az úgynevezett pietistákat. Mert ezek

álarcban, a filozófia vagy a túlradó érzelem álarcában küzdenek : «die Theologen viel zu wenig und Philosophen lange nicht genug sind».

Lelki küzdelmeinek sommája a következő gondolatmenet : Nem az a keresztyénség az igazi, amely meddő vitakozásokban merül ki, hanem, amely a szíveket megtisztítja a keserűségtől, a civakodás dühétől és e helyett terjeszti a keresztyénség lényegét : a szeretetet. Nem a nézetekben való egyezés, hanem az erényes cselekedetekben való egyezés ad a világnak nyugalmat és boldogságot.

Krisztus és tanításának főparancsát legkedvesebb tanítványa, Szent János evangelista, a sas, származtatta át reánk legszabatosabban : «Filioli diligite alterutrum!... Fiacskáim szeressétek egymást, de ne szeressétek csupán beszéddel és nyelvvel, hanem cselekedettel és valósággal.» Kettős parancs ez : a szeretet érzése és tettekben nyilvánítása. Ha rendkívül magas és nehéz követelmény az első, még magasabb és nehezebb, örök vezérelv a második. Lessing szerint sokat hinni és ájtatosságban rajongani sokkal könnyebb, mint jól, szeretettel teljesen cselekedni felebarátaink, sőt ellenségeink iránt.

Az *Erziehung des Menschengeschlechtes* című elmélkedésében azzal foglalkozik, mint nevelődik az emberiség ezekre a nagy feladatokra. Szerinte a nevelés az egyes emberre átvitt kinyilatkoztatás, s a kinyilatkoztatás az a nevelés, amelyben az emberiség részesült és még továbbra is részesül.

Az isteni kinyilatkoztatás megerősítése földi, szent emberi tanuságtételekkel történik ; ez biztosítja a vallás fennállását, ez ösztökéli bennünk, nagy példakkal, a lelki tökéletesedésre vezető becsvágyat. A kinyilatkoztatás végighúzódik az emberiség egész haladásában. Mindig igazodik a felvevők mindenkori szellemi és műveltségi fokához, értelmi és érzelmi képességeihez, hogy belülről fejlessze ki az igazságokat, hogy meggyőződéssé izmosítsa, amelyek tetteinkben vezérelnek.

Minden nagy vallásnak van értéke. De ennek a megismerése nem szkepticizmusra és közömbösségre vezet, hanem a kölcsönös meggyőződések megbecsülésére ; vagy — ha

ez túlnehéz, — legalább tűrésre. A felebarát és ellenség tisztelétének és szeretetének paradicsomi magasságába a gyűlölködés és öldöklés poklából a lelkek kölcsönös fermentációjának, egymás békességes tűrésének tisztító-tüze vezet. A tökéletesedés útja egyre meredekebb, de egyre tisztább és fényesebb régiókba visz. Az érzéki büntetések és jutalmak motívuma helyett egyre spirituálisabbak lépnek előtérbe, valamíg megtanuljuk, hogy a jót magáért a jóért cselekedjük s az Istent önmagáért szeressük.

A különböző hitek meggyőződéses hívóit nem öldöklő harcra, nem zsarnokságra, hanem nemes versenyre hívja fel. Ezt jelképezi a palotáról írt parabolája. Ennek a palotának számos alaprajza forog közkézen, de veszedelemben egyetlen a kivezető útja.

És ezt jelképezi a három gyűrűről szóló parabola és ezek a nemes. — nem felekezeten kívüli, hanem felekezetek fölött lebegő — igék:

Wohlan! . . .

Es eifre jeder seiner unbestochnen,
 Von Vorurteilen freien Liebe nach!
 Es strebe von Euch jeder um die Wette,
 Die Kraft des Steins in seinem Ring an Tag
 Zu legen! Komme dieser Kraft mit Sanftmuth,
 Mit herzlicher Vertraeglichkeit, mit Wohltun,
 Mit innigster Ergebenheit in Gott
 Zu Hilf! . . . —

hogy a kövek ereje nemzedékről nemzedékre folyton tökéletesebben nyilvánuljon.

Kérdezzük-e még, vajjon költő-e Lessing, filozófus-e Lessing, él-e még Lessing?

WILDNER ÖDÖN.

BLACKWELL ANDRÁS JÓZSEF ANGOL ÜGYNÖK MAGYARORSZÁGI KÜLDETÉSEI.

1843—1848.

— Első közlemény. —

A Magyar Tudományos Akadémia kéziratára Blackwell András József irataiban a magyar történelemnek egyik legmozgalmasabb korszakára vonatkozólag igen fontos adalékokkal rendelkezik.¹ Ez adalékok részint a magyar országgyűlések életét világítják meg 1843 és 1848 között abból a szempontból, amint azt egy idegen hivatalos személyiség látta, ki, mint Blackwell tette, kormányának a legjobb igyekezet szerint mindenről hű képet akart nyújtani. Annál értékesebbek e jelentések, megfigyelések és beállítások, mert abban az időben Anglián kívül egyéb hatalmak nem tartották fontosnak és szükségesnek, hogy Magyarország ügyeivel foglalkozzanak, még kevésbé azt, hogy ezek megfigyelése végett Magyarországon külön ügynökséget tartsanak fenn.

I. Blackwell András József (1798—1886) 1798-ban, skót szülőktől származott. Atyja, Blackwell János, valószínűleg

¹ A Magyar Tudományos Akadémia kéziratárának Blackwell-hagyatéka a következő részekből áll: A hagyaték régebbi részeit négy csoport alkotja, és pedig I. *Copies and Extracts from Letters and Despatches addressed to Official Personages by J. A. Blackwell during, as well as subsequent to, and chiefly in consequence of his Hungarian Missions, 1843—1851.* Bőrkötéses folio kötet összesen 516 oldallal. *The Bee* című kézírásos pamfletjének 27. oldalán azt írja, hogy hivatalos leveleinek másolatai egy 800 oldalas kötetet tettek ki, amiből vagy az első másolat elvesztére, vagy pedig Blackwell tévedésére kell következtetnünk. II. *Hungarian Characteristics* (Stettin, 1865). Bőrkötéses folio kötet összesen 348 oldallal. III. *The Bee pamflett* (1868), összesen 35 (40) oldal. IV. *Copy of a Private Communication to Lord Palmerston.* London, July 11th 1850 (Memorial). Egy három példányban leírt igazoló irat, melynek helyes dátuma

kereskedő volt, mert hagyatékában található egy köszöntő-verse, melyet 1825-ben a Blackwell és Bellon cég megalakulására írt.

Egyetemi éveit Cambridge-ben töltötte, honnan egy másik költeménye szerint (*Biography of an old Fellow*, 1861) a gráci technikai főiskolára távozott; annak elvégzése után a Semmering-vasút építésénél mint segédmérnök nyert alkalmazást.

Angliába visszakerülve is fenntartotta osztrák összeköttetéseit és valószínűleg ezen az úton ismerkedett meg Mayer Fidélisszel, herceg Esterházy Pál londoni osztrák nagykövet magántitkárával, ennek révén pedig magával a herceggel, ki azután feltehetőleg hosszú ideig Blackwell mentora maradt.

1822-ben Franciaországban találjuk őt, honnan atyjához intézett levelei és terjedelmes útleírásai megvannak iratai között. 1824-ben, 1825-ben és 1826-ban Olaszországban tartózkodott, hol több verse és irata kelt Palermóban, Pistoia-ban és Flórenceben. 1826 karácsony napján már Bécsben kelt első szonettje Warmuth Ágneshez, kit 1827-ben nőül is vett.

Egy évtizeden át ismét kimaradnak a reávonatkozó iratok, de hogy ebben az időben dunamenti kérdésekkel foglalkozott, annak bizonyosságát két értekezése szolgáltatja. 1836-ban önálló kiadványaként jelent meg egy röpirata,

1850 július 14. Az I—IV. alatt felsorolt régebbi hagyatékot ismerte Péterfy Jenő is, ki azokat egy ízben ismertette. P[éterfy] J[enő]: *Egy angol Magyarországról. Budapesti Szemle* LXXXI. kötet. Budapest, 1895. 204—236. l. A hagyaték újabb részei: V. *Extracts from Letters written by J. A. Blackwell to various Persons*. Folio, összesen 364 ívrét oldal. Ez utóbbi fasciculusra Szily Kálmán főtítkárral íróval a következőket jegyezte fel: «Magyar dolgokra vonatkoznak. (Blackwell J. A. angol konzul és fia Blackwell Róbert osztrák mérnök irataiban.) Blackwell J. A. neje volt: Agnes Wermuth. Ennek fítestvérétől, Sebestyéntől született Elise Wermuth, aki előbb Fernkorn bécsi híres szobrász, azután dr. Gustav Novy radegundi fürdőtulajdonos neje volt. Ennek leányától, Irene Novy, dr. Ruprich Gusztávnétól kapta ez iratokat 1918 augusztus 10-dikén a M. T. Akadémia számára Szily Kálmán.» Blackwell irataiban nejének családi neve mindenütt Warmuth.

melyben Anglia külpolitikáját ismertette, 1837-ben pedig az *Athenaeum* londoni folyóiratban három folytatásban tette közzé összefoglaló ismertetését az 1832—36-i magyar országgyűlés munkájáról és eredményeiről.

Az első munkát,¹ legnagyobb sajnálatunkra nem ismerjük. legalább Magyarországon egyetlen egy példány sem található belőle, pedig, amint a későbbi utalásokból látható, a munka jelentékeny része éppen Magyarországgal foglalkozik.

Blackwell nemcsak osztrák rokonsága és összeköttetései, hanem saját jövője szempontjából is érdemesnek tartotta, hogy a dunamenti birodalom ügyeivel foglalkozzék. Magyarországot viszont azért jelölte ki különös érdeklődése tárgyául, mert egyrészt az még Ausztriánál is jóval ismeretlenebb volt az angol közvélemény előtt, melyre a közvetlen tapasztalat alapján tett megfigyelések és leírások a felfedezés érdekességével hatottak, másrészt pedig, mert Blackwell úgy látta, és ennek a nézetének többször kifejezést adott, hogy a német és olasz területek esetleges lekapcsolása után a birodalom két része közül Magyarország lesz az erősebb és életképesebb alakulat.

Szerencsésebb helyzetben vagyunk a második értekezéssel, mely az *Athenaeum* folyóirat 1837-i évfolyamában megjelent és könyvtárainkban is megtalálható.²

A terjedelmes tanulmány a magyar állam politikai leírását, jóformán egész államjogát adja, és ebből a szempontból nem lesz érdektelen, ha vele kissé bővebben foglalkozunk.

Blackwell szerint a honfoglaló magyarság azzal, hogy Álmost fejedelemmé választotta, magának pedig az elfoglalt

¹ *A few Remarks on our Foreign Policy*. London, 1836. A munkát a British Museum katalógusa nem ismeri.

² A tanulmány névtelenül, a következő cím alatt jelent meg: *Acts of the Hungarian Diet of 1832—36. The Athenaeum*. London, 1837. 523., 524. és 525. sz., 1837 nov. 4, 11. és 18, 809—811., 830—832. és 845—846. lap. Blackwell kijelentése szerint ez a tanulmány vontatáshoz képest Sir Robert Gordon bécsi angol nagykövet figyelmét, ki azután 1843-ban a pozsonyi országgyűlésre küldötte őt.

ország területéből birtokot igényelt. «két hatalmas arisztokratikus elemet» vitt bele a magyar alkotmányba, minden ellensúly nélkül, mert a királysággal és a birtokos nemes-séggel szemben a többi, nagyrészt nem-magyar lakosság szolga maradt. Ezt kétségtelenül azért emelte ki, mert a magyar országgyűlések 1825 óta egyre többet foglalkoztak a jobbágy-kérdés rendezésével.

Érdekes az a — talán szintén a reform-országgyűlések alapján tett — megállapítása is, hogy bár Anglia és Magyarország alkotmánya a XIII. században igen nagy hasonlóságot mutatott, a magyar alkotmány az angollal szemben a későbbi századok folyamán nem fejlődött és hogy az aranybulla csak a legújabb időkben kezdett átalakulni «egy kiváltságos osztály szűkkeblű codexéből egy független nép valódi és tényleges alkotmánylevelévé». Ez a megjegyzés szintén a korabeli reformmozgalomra vonatkozó célzásnak tekinthető.

Szerinte a magyar alkotmány alapjai: 1. az 1222-i aranybulla, 2. az 1606-i bécsi és az 1645-i linzi békeszerződések, melyek a protestánsok vallásszabadságát biztosították, 3. az 1687-i és 1723-i törvények, melyek a királyi trón betöltésének kérdését rendezték, 4. a király koronázó esküje és diplomája, melynek értelmében az alkotmányt sértetlenül fenntartja. Szent István koronáját az országból el nem viszi, az egykor Magyarországhoz tartozó országokat birtokbavétel esetén az országgal ismét egyesíti.

Ha tehát az esetleges politikai változások Európában a török birodalom felosztását vagy feloszlását eredményeznék, akkor az európai diplomáciának elég dolga lesz ez utóbbi kérdéssel foglalkozni, mert a Balkán-félsziget északi részei egykor Magyarországhoz tartoztak. «Ez a tény méltó arra, hogy államférfiaink figyelmét magára vonja, amint minden fontos, ami az Alsó-Duna széles medencéjét alkotó államokra vonatkozik, mert azoknak nagy fontosságát sem politikai, sem kereskedelmi szempontból nem értékelik.»

Azután a király és a nemesség előjogait, a szabad királyi városok és a kiváltságos területek jogi helyzetét ismerteti. Érdekes az a megállapítása, hogy a jobbágy-ság voltaképpen

csupán a helyhatósági kormányzathoz volt kizárva, míg az országos hivatalokban és a hadseregben előmenetelre számíthatott, az egyházban pedig a legnagyobb méltóságokat is elnyerhette.

Részletesen ismerteti a kormányzatot és a bíróságot, az egyházat és az iskolázást, a vármegyei életet, amely utóbbi, úgy látszik, az Ausztriával határos vármegyékben, hol hereceg Esterházy Pál birtokai voltak, ismerte meg közelebről. Szerinte a magyar vármegyék sokkal közelebb állanak Svájc kantonjaihoz és az északamerikai Unió államaihoz, mint az angol grófságokhoz és a francia département-okhoz, mert a magyar vármegyék országos ügyekkel is foglalkoznak és követküldési jogukkal ők irányítják az országgyűlést. «Így ezek az igazi nemzetgyűlések (t. i. a vármegyei gyűlések) Magyarország igazi palládiumát, szabadságának és függetlenségének legjobb védbástyáját alkotják, a leghatalmasabb gépezetet nyújtják arra, hogy Magyarország teljes újjáalakulását haladó és alkotmányos irányban eszközöljék.»

Ezután részletesen ismerteti az országgyűlés szerkezetét, annak előnyeit és hiányait, befejezésül pedig az utolsó fél-század történetét adja és a következőkben foglalja össze a sérelmekben kifejezett nemzeti óhajokat és követelményeket: «Már említettük az országgyűlésnek azt a jogát, hogy a nemzet sérelmeit (gravamina) az uralkodó elé terjesztheti. 1812-ben 32 ilyen gravamen hosszú listáját mutatták be, de mivel az ausztriai kormány azokat nem sok figyelemre méltatta, az 1825—27-i országgyűlés a preferenciális sérelmek (gravamina praeferentialia) listáját terjesztette fel, mit az 1830-i országgyűlésen is megismételtek. Ezen preferenciális sérelmek, számszerint 13, kérvények alakjában vannak szerkesztve. Az első kérés az, hogy Dalmáciát és az adriai szigeteket Magyarországra kebelezzék; a második, hogy Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd vármegyéket, valamint Kővár kerületét Erdélytől lekapcsolják; a harmadik, hogy Magyarország és Erdély között szorosabb unió létesüljön; a negyedik, hogy Galicia és Lodoméria egyesíttessenek a királysággal; a kilencedik, hogy a magyar kincstár a bécsi császári kincstártól független legyen; a tizenegyedik, hogy

a magyar nyelv művelése és terjesztése mindennemű támogatást és bátorítást élvezzen; a tizenkettedik, hogy ő felsége a koronajavak eladományozásában ne a legmagasabb igénylőt, hanem a személyes érdemet vegye tekintetbe; és a tizenharmadik, amely megállapítja, hogy az 1791-iki és 1805-i törvények nem nyújtanak elég biztosítékot a névtelen informátorok (azaz osztrák kémek) ellen, azt kéri tehát, hogy e baj elhárítása végett további intézkedések tétessenek. A magyar nyelv terjesztése végett megalkotott országgyűlési törvények elég világosan mutatják, hogy az osztrák kormány a tizenegyedik kéréssel számolni volt kénytelen. Ez volt az eset a másodikkal is, mert a kérdéses vármegyéket és kerületeket az utolsó országgyűlés egyik törvénye bekebelezte. A tizenkettedik kérésre a császár- király azt válaszolta, hogy ő az illetékes annak elbírálására, kik kapjanak koronajavakat, és hogy az igénylők érdeme mindig első sorban volt és ezután is az lesz első sorban figyelembe véve. A többi kéréseket a szokásos módon azzal intézte el, hogy azok megfontolását ígérte meg. Ezek a preferenciális sérelmek eléggé mutatják azt a szellemet, amely a magyar honfiakat lelkesíti, és megmagyaráz nekünk egy körülményt, mely gyakran adott okot téves megállapításokra a francia és angol hírlapokban. Ahányszor az országgyűlésen a kormány által tett javaslat fölött viharos vita keletkezett, e hírlapok az ellenállást változatlanul az osztrák támadás ellen való nemes védekezésnek tulajdonították. Gyakran ez volt az eset, az ellenzék azonban gyakran teljesen eltérő indokokból indult ki, mert az osztrák kormány több tekintetben nagyobb előmozdítója volt a reformnak, mint magok a magyar hazafiak; csupán az volt a különbség, hogy az általa megalkotni óhajtott reformok az ország gazdasági fellendülését célozták, míg a hazafiakéi főleg annak függetlenségét akarták előmozdítani. Ezért látjuk törekedni őket az egykor a magyar koronához tartozó tartományok bekebelezésére, a sajtó szabadságára, az országgyűlés vitáinak közzétételére, a magyar nyelv terjesztésére, és más intézkedésekre, melyek vagy közvetlenül vagy közvetve azt célozzák, hogy Magyarországot, ha nem is teljesen, de legalább adminisztratív tekintet-

ben, Ausztriától függetlenné tegyék. A bécsi kormány ezen katasztrófa elhárítása végett kénytelen, akár akarja, akár nem, maga is reformerré lenni és az országgyűlést az igazságszolgáltatás megjavítását, a parasztság felszabadítását, az egyenlő adózást, utak, csatornák építését és egyéb javításokat célzó tervek megvitatásával foglalkoztatni; mivel pedig ezek a tervek szükségképpen a nemesség kiváltságaiba ütköznek, az ellenzék gyakrabban indul ki önzésből, mint hazafiságból.»

«Mindabból, amit elmondottunk, világosan kitűnik, hogy Magyarországon reformszellem és erős hazafias érzés van, s ezek legjobb biztosítékai jövő virágzásának és függetlenségének. A reformok, amelyek rövidesen kétségkívül megvalósulnak, azokkal együtt, amelyek már megtörténtek, a magyarok országát valószínűleg magvává fogják tenni egy birodalomnak, mely esetleg északon a Kárpátoktól, délen a Balkánig, Csehország és Bajorország határától, valamint az adriai partoktól a nyugaton, keleten Besszarábiáig és a Fekete Tengerig fog terjedni. Ezek az Alduna széles medencéjének határai, mely két tengertől és két magas hegylánctól határolva, a hatalmas folyammal, mely rajta nyugatról kelet felé átfolyik, már a természettől egy hatalmas birodalom területéül van szánva; bárhogyan lesz is a dolog, Magyarország még jelenlegi határai között is elég fontossággal bír arra, hogy az államférfiak figyelmét megérdemelje. Hogyha a Habsburgok császári házának tagjai okosan cselekednek, századokig viselhetik még első keresztyén királyának diadémját, de ha nem tévedünk, mint igazi magyar királyok és nem mint ausztriai császárok fogják azt viselni.»

Blackwell tehát jelen esetben arra gondolt, és azért idéztük tanulmánya befejezését ily hosszadalmasan, mert fenti állítására többször is visszatért és arra lord Palmerston külügyminisztert is figyelmeztette, hogy, amit egyébként Palmerston maga is előre látott és a bécsi kormánnyal sejteni engedett, a német és olasz területek lekapcsolása esetén az osztrák örökös tartományok a Habsburg-birodalom egész terhére viselni nem lesznek képesek. Eggyel több szempont

és meggyőződés figyelmeztette tehát a bécsi kormányt arra, hogy a birodalom súlypontját Budára helyezze át.

II. Úgy látszik, hogy Blackwell hazájába visszatérve gyakorlati úton is értékesíteni törekedett azokat a tapasztalatokat és ismereteket, melyeket a dunamenti országokban szerzett, mert a nyersterményekben gazdag Magyarország kincseinek kiaknázása végett egy londoni magyar kereskedelmi ügynökség felállításának tervével kezdett foglalkozni. Annál inkább, mert, amint 1850 július 14-én lord Palmerston külügyi államtitkárhoz intézett igazoló emlékiratában elmondotta, vagyonát elveszítve családjával együtt nehéz helyzetbe került.¹

Más helyen és alkalommal részletesen kifejtettem azokat a politikai körülményeket, melyek ez elhatározásában megerősítették.² Ezek a körülmények abban a versenyben voltak összefoglalhatók, mely Anglia és Németország, a brit ipar és a rohamosan terjeszkedő német Zollverein között a Dunamenti — még teljesen kiaknázatlan és gazdátlan — piac megszerzéseért megindult. A kérdés, magyar gazdaságpolitikai vonatkozásai és nagy fontossága ellenére is, mindeddig igen kevés figyelemben részesült, pedig az kimutathatólag Magyarország politikai életét 1840 és 1848 között, de az 1848/49-i szabadságküzdelmet is jelentékenyen befolyásolta.

A küzdelem arányai sokkal nagyobbak voltak, mint azt első pillanatban gondolnók, mert a kérdés London és Bécs kormányainak egymáshoz való viszonyára is kihatott. Metternich herceg kancellár a német Zollverein és az angol Board of Trade ostromainak egyformán ellenállott. Ugyanakkor azonban a magyar politikai közvélemény a *Pesti Hírlap* megindítása óta, Kossuth vezetése alatt, List Frigyes német közgazdász tanait fogadta el és ezzel szem melláthatólag a Zollverein mellett foglalt állást.

¹ «I was in the enjoyment of a competent fortune which I had lost — not through my own fault but owing, to a great measure, to family affairs over which I had no control.»

² Horváth Jenő: *Blackwell János angol-magyar kereskedelmi akciója és előzményei, 1840—1842. Közgazdasági Szemle XLIX. évfolyam, 1925. 615—624. 1.*

Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy a brit kormány ezt nyílt színvallásnak tekintette és hogy talán ezért érdekelték őt a magyar országgyűlés tárgyalásai, a cél, amely felé a magyar politikai közvélemény tört, és az az eredmény, melyet a magyar ellenzék a tartózkodó bécsi politikával szemben el tudott érni.

Ha tovább akarnánk menni és anticipálnók azt a következtetést, amit később maga Blackwell is levonni látszott, akkor azt sem volna nehéz megállapítanunk, hogy amidőn Kossuth 1848 tavaszán a politika intézését magához ragadta és Németországnak szövetséget kínált, ami által — angol felfogás szerint — nemcsak Magyarország, de siker esetén Ausztria is a német Zollverein érdekkörébe került volna, lord Ponsonby bécsi angol nagykövet már 1848 márciusban azt az óhaját fejezte ki, amivel kormánya utasítását nemcsak túllépte, hanem azzal szembe is helyezkedett, hogy a magyar kérdés gordiuszi csomóját, melyet a bécsi kormány megoldani képtelen, orosz katonai beavatkozás vágja ketté.

Mindez távol vezet ugyan bennünket attól a kísérlettől, mellyel Blackwell 1840-ben Londonban magyar kereskedelmi ügynökséget akart alapítani, de az is kétségtelen, hogy a Magyarországgal esetleg kialakult gazdasági kapcsolat és a magyarországi angol gazdasági érdekelttség megerősödése az orosz beavatkozáshoz vezető osztrák politikát esetleg más irányba terelte volna.

Blackwell szeme előtt azonban akkor még pusztán gazdasági célok és szempontok lebegtek. Amint 1842 július 25-én kelt és az ügynökség részvényeseihez intézett körlevelében, melynek kőnyomatos példányát a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában találtam meg, elmondja, 1840 június 28-án a Pesti Kaszinó tagjainak aláírási felhívást küldött. Annak hatásaként a kaszinó tagjai magok is fontosnak tartották egy londoni kereskedelmi ügynökség felállítását, annak költségeit azonban aláírásokkal akarták előteremteni. Blackwell 1841 március 31-én az időközben hozzáintézett levélre, melynek szövegét nem ismerjük, válaszolva, elvállalta az aláíróktól tervezett ügynökség felállítását, május 1-én kelt második levelében pedig programját is kifejtette. Újabb

levelére azonban már nem kapott választ. Mikor november 1-én az aláírók névjegyzékét kézhez vette, az angol nagytőkéhez fordult, a tárgyalások sikere érdekében pedig az aláírókat arra kérte, hogy a hivatal mielőbb megszerveztessék. A várt válasz ezúttal is elmaradt, és nagy meglepetéssel látta később azt a több mint 50 magyar nemestől írt nyilatkozatot, melyet a londoni *Morning Post* napilap 1842 május 25-iki számában közölt, és amelyben azok az Anglia és Magyarország közötti kereskedelmi kapcsolatok szükségességét hangoztatták. Blackwell szerint ez mindaddig nem volt lehetséges, amíg a magyar termékek a tengerhez nem juthatnak, mert az angol kereskedők csupán a tengeri szállítás iránt érdeklődnek. Azért javaslatai szerint, melyeket 1842 július 25-i körlevelében írásba foglalt, arra kellene törekedni, hogy a magyar áruk egyrészt akadálytalanul Fiuméba juthassanak, másrészt pedig, hogy Pesten és Londonban ez áruknak átvétele és elszállítása végett kereskedelmi ügynökségek állíttassanak.

Mivel a tervről nem hallunk többé, bátran feltehetjük, hogy a londoni magyar ügynökség felállításának terve nem sikerült. Azonban Blackwell ettől kezdve meleg pártolója lett a fiumei vasút gondolatának, a londoni kereskedelmi ügynökség helyett pedig a pesti angol konzulátus felállításának és megszerzésének tervével kezdett foglalkozni.

III. Még 1842-ben történt, hogy Sir Robert Gordon bécsi angol nagykövet az *Athenaeum* 1837-i évfolyamában megjelent cikket olvasva, levélben fordult Blackwellhez, kinek — megvallása szerint — sikerült Sir Robertet meggyőznie abban a meggyőződésében, hogy Angliára nézve mily fontos volna Magyarországgal közvetlen kereskedelmi kapcsolatba lépni, és hogy a pesti angol konzulátus felállítása és elnyerése reményében maga is kész volna tapasztalatait és jó szolgálatait a kormánynak rendelkezésére bocsátani.

Sir Robert Gordon az angol diplomaták között nagy tekintéllyel rendelkezett, mert a hatalmon levő konzervatív kormány külügyi államtitkárának, lord Aberdeennek testvére-öccse volt. A skót születésű Gordon előzőleg Rióban és Konstantinápolyban szolgált, 1831-ben a magánéletbe vonult

vissza és bátyja közbenjárása folytán, 1841-ben lett bécsi nagykövetté, hol azután a Peel-kormány bukásáig, 1846-ig megmaradt.

Blackwellhez írt levelében biztosította őt, hogy a róla nyert értesülések alapján senkit sem tartana ez állásra Blackwellnél alkalmasabbnak, «feltéve, ha ő felségének kormánya e konzulátus felállítását tervbe venné. Magam részéről nyomatékosan figyelmébe ajánlottam ezt ő felsége kormánynak, Aberdeen lorddal folytatott magánlevelezésemben pedig megemlítettem, hogy annak betöltésére ön alkalmasnak mutatkoznék».¹

Gordon még ennél is többet tett, és mielőtt a magyar országgyűlés, melynek megfigyelésére a nagykövet Blackwellt, egyelőre magánjellegű kiküldetésben, Pozsonyba irányította, összeült, «Metternich herceg és az osztrák miniszterek nagy meglepetésére» maga is Pozsonyba utazott, hol a legnagyobb szállást — a nagykövet gróf Zichy Ferenc házában szállott meg — magának foglalta le és kijelentette, hogy az országgyűlés ideje alatt többször oda fog látogatni. Ugyanakkor — 1843 tavaszán — levélben kereste meg Blackwellt és Bécsbe hívta őt, kilátásba helyezvén neki, hogy, ha kedve tartja, elfogadhatja a pozsonyi küldetést, melynek költségeit egyelőre a bécsi nagykövetség vállalta el.

Ezzel kezdetét vették Blackwell magyarországi küldetési, melyek rövid megszakításokkal 1843 júniustól 1848 május végéig tartottak.

A kiküldetés 1843 júniustól szeptemberig magánjellegű, attól kezdve pedig az 1843/44. országgyűlés befejezéséig az 1847/48. országgyűlés alatt hivatalos jellegű volt.

E kiküldetések eredményeként összesen 100, majdnem egészében kiadatlan — mert az 1850-i angol kék könyv-

¹ Báró Neumann osztrák ügyvivő 1843 augusztus 18-i jelentése szerint Sir Robert Peel miniszterelnök Gordon jelentése alapján tényleg kifejezte azt az óhaját, hogy Pesten brit konzulátus állítsák, báró Neumann azonban Pest helyett Fiumét ajánlotta lord Aberdeen külügyi államtitkárnak. (Eredetije a bécsi államlevéltárban, a londoni nagykövetség jelentései között.)

ben csupán kivonatok jelentek meg — és ismeretlen okirat maradt reánk, melyeket az alábbiakban óhajtunk megismertetni. A magyar országgyűlések történetének ismert részleteit mellőzve szigorúan a forrásanyaghoz igazodunk, hogy annak új adatait bemutathassuk.

IV. Blackwell 1843 június 12-i első jelentésében elárulja, hogy Magyarországra jöttékor minden figyelmét az őt érdeklő gazdasági kérdések kötötték le, mindenekelőtt pedig az, ami az angol kormányt is a legjobban érdekelni látszott, hogy t. i. a kontinens államai egy Angliát kizáró vámunióban egyesülnek-e, vagy pedig a szabad kereskedelem, tehát végeredményben a Zollverein, vagy Anglia mellett foglalnak-e állást. Blackwell tehát minden igyekezetét arra fordította, hogy Magyarországot Angliával hozza kereskedelmi összeköttetésbe.

Az első, kit Magyarországra érkezése után felkeresett, Széchenyi volt. Megtalálni nem tudván, azt az iránytűt, mely őt Pozsonyba hozta, elveszíteni látszott. Csak most emlékezett arra, hogy a nagykövetség szállása gróf Zichy Ferenc házában lévén, ő voltaképpen a Zichyek vendége volt. Házigazdája rossznéven vette tőle, hogy Blackwellt illetőleg Gordontól semmiféle értesítést sem kapott, a gondnok azonban átadta neki a lakosztály kulcsát és Blackwell most a gróf megbékítésére sietett. Valószínűleg így került gróf Zichy Emmánuel, Miss Charlotte Strachan férje kezébe, ki angolunkat közeli birtokára vitte ki. Szerfölött meglepte őt az, hogy a gróf és baráti köre a szabadkereskedelem útjában álló akadályokat oly könnyen veszik, és nem jutott eszébe, hogy azok sok más dologgal is foglalkoznak. Pozsonyból visszatérve sikerült Széchenyivel találkoznia. A gróf Pestről jött és Bécsbe utazott tovább. Amilyen reménykeltő volt azonban mások véleménye, annál lehangolóbb volt Széchenyié. Blackwell biztosra vette, hogy a gróf Bécsben a követtel is találkozni fog és annak a reményének adott kifejezést, hogy valahogyan majd csak sikerül megtalálniuk a középutat.

Szükségtelen hozzátennünk hogy Széchenyi akkor már nem volt vezére a közvéleménynek és hogy lelkivilága már

inkább a *Kelet népe* írójának lelkivilága volt, ki a liberálisokat maga ellen sorakoztatta.

Blackwell azzal végzi jelentését hogy az országgyűlés a kereskedelmi kérdések megvitatása végett bizottságot alakított; mivel azonban Gordont egy-két nap alatt Pozsonyba várta, szükségtelennek tartotta, hogy erről nyilatkozzék.

Mivel azonban a követ nem jött, június 14-én kelt második jelentésében beszámolt arról, hogy a bizottság az alsóház küldötte ki. Sikerült a követek között régi jó ismerősét, Szemere Bertalant felfedeznie, kivel ettől kezdve az 50-es évekig állandó levelezésben maradt. Szemere megígérte, hogy bemutatja őt gróf Pejachevich Jánosnak. El is határozta, hogy akkor «igyekezni fog kifejteni előtte az egyetlen praktikus utat, melyen Magyarországot idegen államokkal kereskedelmi kapcsolatba lehet hozni».

Blackwell figyelmét tehát egészen az angol-magyar kereskedelmi kapcsolat gondolata foglalta le, legalább erre vall az a megjegyzése is, hogy az országgyűlés utolsó vitái egyházi ügyek és a magyar nyelv kérdései körül forogtak és általános érdekű dolgot nem tartalmaztak.

Június 15-én levelet kapott Gordon nagykövettől, melyben az Heilbronnak az angol-magyar kereskedelmi kapcsolatra vonatkozó tervezetét küldötte meg neki és arra utasította őt, ami úgy látszik, Blackwell buzgalmát ismerve, nem is volt egészen szükségtelen, hogy a dologba lehetőleg ne avatkozzék be közvetlenül. Úgy látszik, Heilbronn tervezete nem volt ismeretlen Blackwell előtt, mert június 16-i harmadik jelentésében arról értesítette a nagykövetet, hogy báró Neumann londoni osztrák nagykövet Heilbronnt igen hűvösen fogadta, helyettese, báró Koller pedig arra figyelmeztette a Board of Trade titkárát, Mac Gregor Jánost, hogy Heilbronn kalandor lehet. Blackwell szerint ezzel Széchenyi és több magyar főúr már eddig is tisztában voltak.

Heilbronn akként képzelte el az angol-magyar kereskedelmi összeköttetés megszervezését, hogy az a bécsi kormány hathatós pártfogása mellett induljon meg, ami magában véve is elképzelhetetlen volt, sőt a tervet mindazok előtt, kik a helyzetet közelebbről ismerték, komolyságától

fosztotta meg. Blackwell megígérte, hogy a tervezetet figyelemmel fogja kísérni: ha van benne valami jó, az Angliára és Magyarországra lesz jó, ha nem, akkor «a nagy terv» éppen úgy össze fog omlani, mint az hasonló elődeivel történt.

Ezután beszámolt arról, hogy vasárnap este végre alkalma nyílt hosszasan beszélnie Széchenyivel. Több mint egy órán keresztül Széchenyi maga beszélt, érvei azonban nem voltak meggyőzőek. Kövekről panaszkodott és a hasonló fájdalmak ingerlékennyé, melancholikussá teszik az embert; benyomása szerint a gróf sötét nézetei ezzel a betegséggel voltak kapcsolatban.

Úgy vette észre, hogy Széchenyinek mindig van valami kedvenc gondolata és azon kívül semmi mással nem szokott foglalkozni. A vesszőparipa ebben az időben az adózás kérdése volt. Igaz, hogy Blackwell viszont elfeledni látszott, hogy neki meg a szabadkereskedelem volt a vesszőparipája, és hogy így beszélgetésük párhuzamos vágányokon futó vonatokhoz hasonlított. A távolságot Blackwell végül is azzal igyekezett áthidalni, hogy a közteherviselés kényes kérdése körül folyó vitát minden nehézség nélkül mellőzni lehetne, ha Magyarország az abból remélt jövedelemtöbbletet a vámtételekből biztosítaná. Csodálkozott azon, hogy ezt Széchenyi nem látta be. Szerinte a vonatkozó törvényjavaslatot a kormány talán nem szentesítené, ez azonban csak halasztást jelentene, mert a következő országgyűlés foglalkoznék vele. Arra kérte Széchenyit, hogy *Jelenkor* című lapjában az adózás helyett ennek a gondolatnak legyen szóvivőjévé. Mint gyakorlati gondolkozású ember, nem helyeselte, hogy a gróf állandóan a követi utasítások miatt panaszkodik, melyekkel a vármegyék delegátusainak kezét meg szokták kötni; szerinte a helyzettel számolni kell és a kéznélfekvő anyaggal kell dolgozni, egyébként is véleménye szerint az alsóház nem dolgozik lassan és rövid idő alatt aránylag elég sokat végzett.

Véleménye szerint kereskedelmi dolgokban lehetetlen felfogások uralkodnak, de Szemere biztosította őt, hogy a vármegyék többsége a szabadkereskedelemért lelkesedik és hogy csak néhány cikkre (vászon, üveg, agyagáru, papír)

akarnak magas vámot vetni, hogy a hazai gyáripárt támogassák. Blackwell szerint tehát addig kell Magyarországgal kereskedelmi szerződésre lépni, míg az «iparmánia» el nem harapózik és úrrá nem lesz az ország fölött.

Június 22-én és 23-án Széchenyi titkárától, Tasner Antaltól két ajánló levelet szerzett Komáromy Györgyhez és Pázmándy Déneshez, a kereskedelmi bizottság tagjaihoz, 23-án pedig Szemerével gróf Pejachevich Jánosnak mutattatta be magát és vele a bizottság programjáról folytatott beható megbeszélést. A grótot és a társalgásban résztvett, ki- és besétáló. politikusokat List Frigyes tanaitól eltelve találta, kik valamennyien a nemzeti iparért és a magas behozatali vámokért lelkesedtek (június 23-i jelentés). Aggódással látta, mily nagy kárt okozott List az ő elméletével Angliának, de hozzátette, hogyha viszont Anglia gyarmataival együtt zárt vámterületté alakulna át, akkor a brit vámunió az egész világot magában foglalná (England might become the world in itself, in sich.) Gróf Pejachevich és az összes politikusok megegyeztek abban, hogy Magyarországnak önálló vámterületre van szüksége és hogy a vámtarifát az országgyűlésnek kellene megállapítania. Bizalmasan közölte vele, hogy a bizottság is ezt fogja javasolni, és hogy az alsóház ezt nagy többséggel meg fogja ugyan szavazni, a felsőház azonban bizonyára el fogja vetni. «Ebben azonban» folytatta tovább a gróf felállva és hevesen mutatva Magyarországnak az asztalra terített térképe felé, «háromévi agitációt kezdünk a vármegyei gyűléseken. Önök jó példát adtak nekünk abban, hogy mit lehet elérni agitációval. Önök a Reform Billt és minden nagy vívmányukat agitációval vitték keresztül. Mi ugyanezeket az eszközöket fogjuk alkalmazni, és javaslatunknak a legközelebbi országgyűlésen keresztül kell mennie.» Azt mondotta, legjobban fél Ausztriától, mely majd kis engedményekkel fogja megkísérelni az elaltatást.

A képviselők közbeszólásaiból Blackwell azt vette ki, hogy szívesen látnák egy eszék-fiumei vasút kiépítését, és hogy mind ellene vannak a Zollvereinhez való csatlakozásnak, csupán önálló vámterületet és magas behozatali vá-

mokat akarnak, hogy önálló ipart alapíthassanak. Ez Angliára nézve is előnyös, mert szerinte félszázad is eltelnék, amíg Magyarországnak erős gyáripára lenne.

Gordon figyelmeztette őt, hogy kötelező beszélgetésekbe ne bocsátkozzék, amit Blackwell meg is ígért (június 25-i jelentés) és elmondotta, hogy itt az agitáció szó, Angliától eltérőleg, pusztán vitatkozást jelent.

Június 24-én alkalma volt a felsőház ülését a karzatról megtekinteni. Megfigyelése szerint az, aki hátul volt, semmit sem látott, azt viszont, aki elől volt, hátulról majdnem összenyomták. A hőség a rosszul szellőztetett teremben oly elviselhetetlen volt, hogy ő, ha magyar lett volna, csak abban az esetben lett volna hajlandó résztvenni az országgyűlésen, ha az ülésterem ablakait nyitva tartják. Midőn júliusban az alsóház aratási szünetet kapott, irónikusan megjegyezte, hogy azért adták azt, hogy a jelenlételeire ítélt követeket a rosszul szellőztetett teremben való megfulladástól megmentésük (július 8-i jelentés).

V. Blackwellt 1843 június 26-án Kossuthnak mutatták be, ki valami kereskedelmi vállalkozás — talán Heilbronn terve — érdekében jött Pozsonyba (június 27-i jelentés). Június 29-én Szalaynál újabb követekkel ismerkedett meg és azt a benyomást nyerte, hogy a magyarok szeretnék ugyan Angliával kereskedelmi kapcsolatba lépni, List elméletével azonban valamennyien el vannak telve (június 29-i jelentése).

Kossuth, mint Blackwell július 1-én jelentette, a *Pesti Hirlap*ban közzétett cikkei szerint a Zollvereinhez való csatlakozást Magyarországra nézve jónak és előnyösnek tartaná, de a magyar nemzetiséget és a magyar ipart félti tőle. List után indulva ő is nevetségessé teszi Smith Ádám rendszerét és azt tartja, hogy egy mezőgazdasági ország egy iparos országtól mindig csak függő viszonyban lehet, már pedig Magyarországnak a Zollvereinhez való csatlakozása után mindig mezőgazdasági országnak kell maradnia. Ezenkívül a Zollvereinhez való csatlakozás egyben az Angliától való elszakadást is jelentené. Egy külön, az osztrák ház alatt álló területeket magában foglaló Zollverein Magyarországra

nézve talán előnyösebb lehetne, azonban ennél is többet érne az önálló vámtarifa. Mindebben — mondja Blackwell — Angliára nézve csupán az a vigasztaló, hogy amíg az ipar-álmok megvalósulnak, addig is igen jövedelmező kereskedelem alakulhat.

Azért ismertette ily részletesen Kossuth nézeteit, mert bármit mondanak ez ember mellett vagy ellen, az iránt semmi kétség sincsen, hogy a jelen pillanatban a közvéleményre nála hatalmasabb befolyást senki sem gyakorol. A liberális *Pesti Hírlap*nak 5,000 előfizetője van, Széchenyi *Jelenkorá*-nak, valamint a konzervatív *Világ*nak csak 2—2,000. A pártok arányait viszont teljesen megbontotta Kossuthnak az a taktikája, hogy a liberálisokkal együtt a kormány javaslatai, a közteherviselés és a szabad királyi városok szavazati joga mellett foglalt állást. Széchenyi elmulasztotta ezt és midőn végül ő is magáévá tette, már késő volt.

A nagy terv, mely Kossuthot Pozsonyba hozta, nem Heilbronn, hanem Kappel pesti amerikai konzul terve és vállalkozása volt.

Ez az «amerikai konzul» elnevezés egyszerre életre keltette Blackwellben a budapesti angol konzulátus gondolatát és Gordonnak ettől kezdve többször volt alkalma ezzel Blackwell jelentéseiben találkoznia.

Blackwell mindeddig — megvallása szerint — senkinek sem szólt az angol konzulátus tervéről és így «kellemesen lepte meg» az, hogy június 30-án Bezerédj, kinek bemutatták, a kereskedelmi viszonyokról beszélgetve váratlanul azzal a kérdéssel fordult hozzá, hogy «miért nem alapít az önök kormánya Pesten konzulátust? Mi nagyon csodálkozunk azon, hogy már régóta nincsen, mert az amerikaiaknak volt egy ideig konzuluk Kappel kereskedő személyében». Nyomban megkérdezte, hogy kapott-e Kappel az osztrák kormánytól exequaturt, mire Bezerédj azzal válaszolt, hogy «nem, az amerikaiak erre nem sokat adnak». «Az lehet», felelte Blackwell, «de amíg exequaturja nincsen, addig konzulnak sem hívhatják, és ha egyszer a brit kormány arra gondolna, hogy Pesten konzulátust állít, addig nem nevezhetne ki konzult, amíg meg nem győződnek arról, hogy az osztrák

kormány neki az exequaturt megadná.» Bezerédj nyugodtan azt válaszolta, hogy a brit kormánynak csak akarnia kell és néhány szóval egy féltucat exequaturt szerezhetne.

Augusztus 5-i jelentésében ismét visszatért a tárgyra, mert valakitől arról értesült, hogy Kappelnek, aki tekintélyes pesti kereskedő, megbízólevele van, csak exequaturja nincsen. Már egy év óta várja ezt és addig is, amíg az megérkezik, beszerzett egy nagy konzuli pecsétet és egy hatalmas amerikai zászlót, melyet az exequatur megérkezésekor üzlete fölé fog kitűzni.

Ez alkalommal ismerkedett meg Horhy fiumei képviselővel is, kinek felesége annak a Scott nevű angolnak volt a leánya, ki Byron lorddal a velencei kanálisban versenyt úszott (július 1-i jelentés).

VI. Kossuth e szerint nem Heilbronn, hanem Kappel tervének támogatása végett ment Pozsonyba, amely tervnek megvalósítását Szabó Pál gazdag fiumei kereskedővel együtt határozta el.

Blackwell tehát sietett Szabóval megismerkedni, kit ügyes és értelmes fiatalembernek talált, elméletileg és gyakorlatilag. Szabó Fiumén keresztül magyar nyerstermények kivitelét és gyarmatáruk behozatalát tervezte (iparcikkre nem gondolt), és ennek eszközlésére kereskedelmi társaságot akart alakítani, melynek alapszabályait magával hozta és azok megvizsgálása végett az alsóház július 3-án bizottságot is létesített. A tervezet szerint a társaság félmillió forint alap-tőkével alakulna meg (százezret maga Szabó jegyezne), megalakulása után pedig nyomban érintkezést keresne Londonnal, hol Szabó ügynöke, Clark, a részvényeket a Cityben helyezné el. Szerinte Trieszt kereskedelme hanyatlóban van és Fiume pár év alatt túl fogja szárnyalni. Megmutatta braziliai vevőinek leveleit, melyekből kitűnt, hogy lisztet és zsákot exportált, és hogy Fiumében a gabona őrlését amerikai rendszerű malom végezte.

Hogy a parlamenti bizottság nézetét megismerje, Blackwell július 4-én reggel gróf Pejachevichhez sietett, kit keresztbetett lábakkal dívánján ülve, csibukozva talált. Nem tudta, vajjon a törökdohány illata, vagy Szabó tervei,

vagy a *Pesti Hírlap* számára készített cikke volt-e az oka, de a gróf teljesen «kossuthizálva» volt ; valamitől «iparmániát kapott» és egy órán keresztül beszélt Blackwellnek Magyarország jövőjéről és arról, hogy a magyar ipart védő egyesület fog alakulni. Ha már Magyarországon is ilyen iparmánia kap lábra, hol valamirevaló ipar sincsen, mi lesz akkor Németországban, melynek ipara semleges piacokon Anglia iparával versenyez?

A multkor Széchenyi megkérdezte őt, hogy mit gondol a magyar képviselőkről, mire Blackwell azt felelte, hogy azok általában igen udvariasak, értelmesek és jól értesültek, de át vannak itatva List Frigyes eszméitől. «Mert azok újak, mert az a legújabb divat», felelte Széchenyi, ami politikusainkra sokat mondó önvallomásnak volt tekinthető.

Blackwell szerint Pejachevichnek talán túlzott eszméi voltak, Kossuth azonban a kereskedelmet illetőleg sokkal tisztább és praktikusabb nézetekkel rendelkezett, mint a politikát illetőleg, aminek némi alapja mindenesetre volt, bár ebbeli nézetét később Blackwell maga is megváltoztatta.

Szabó később naponként felkereste őt (július 9.) és kiderült, hogy a nagy terv kovácsa nem Kappel, hanem Szabó volt, és hogy a terveknek Kossuth a támogatója. Csak az a baj, hogy a követek nagy része pap és jogász, kevés gyakorlati ember van köztük, kereskedő pedig egy sines. Pejachevich például azért lett a kereskedelmi bizottság tagja, mert a *Pesti Hírlap*ba írt egy cikket. A magyarok nagy-szerűen ismerik a politikai gazdálkodás elméleteit, de mit tennének, ha egy napig a Cityben kellene lenniök? Látván azt, hogy az angol free-traderek eszméin mosolyogtak, Blackwell maga is elővette List művét és kijegyezte gyöngé oldalait, hogy saját fegyvereikkel verje meg őket. Úgy vélte, sikerült is többeket meggyőznie arról, hogy az Angliával való kereskedelmi összeköttetés Magyarországra nézve hasznos volna. Szabót valamennyien praktikus embernek tartják, de Blackwell úgy vélte, hogy a Nemzeti Kereskedelmi Társaság jövő igazgatójának szintén nem ártana pár hetet a Cityben töltenie.

Egyébként a jelentés reggelén, vasárnap délelőtt 10 óra-

kor a társaság a követek termében alakuló ülést tartott. Szabó meghívta őt, Blackwell azonban attól félvén, hogy Kossuth vagy más valaki állításának erősítése végett reá hivatkozhatnék, mert statisztikai adatokkal Blackwell látta el őket, és részvétele az ő terveikben való részvételt jelentett volna, távol maradt. Hogy azonban meg ne sértse őket, később mégis megjelent. Vay Ábrahám elnöki megnyitó beszéde után érkezett, mikor Széchenyi éppen eltávozott, mert 11 órakor a felsőháznak volt ülése; a valóságban azonban — Blackwell szerint — Kossuth érdekköréből akart szabadulni. A helyszínen 130.000 forintot írtak alá. Vay 10, gróf Batthyány Lajos 20 ezer forintot jegyzett. Szabó, a társaság jövő igazgatója, 50 ezret és még 50 ezret ígért, ha Batthyány megígéri, hogy a 20 ezer forintot megkettőzi. Ez a készség Szabó részéről Blackwell előtt igen gyanúsnak iátszott, és megjegyezte, hogy «nem lepné meg, ha a Nemzeti Kereskedelmi Társaság még ha Kossuth, a magyar O'Connellit támogatja is, füstté válnék».

Az országgyűlés egyébként ebben az időben a vegyes házasságok kérdésével foglalkozott (július 12-i jelentés).

Blackwell az aratási szünet idején Pestre látogatott. Körülményesen tájékoztatta magát az árak felől, melyeknek kimerítő jegyzékét Gordonnak is beterjesztette. Nagyon érdekes Pestről augusztus 5-én kelt jelentésének az a megjegyzése, hogy meggyőződése szerint «a magyarok sohasem lesznek képesek magukhoz méltó nagy dolgot véghezvinni, mert nincsen közöttük összetartás és gyakorlati ismereteik is hiányoznak». Ennek iskolapéldája Szabó egyesülete, mely egyébként bizonyosságot tehet a Board of Trade-nak arról, mennyire gyökeret vert a kontinensen List elmélete. Érdekes, hogy — mint Szabó mondotta — Pozsonyban nem kapták meg az engedélyt a statutumok kinyomására, mire Vay Bécsbe utazott, hogy e miatt a kancellária előtt tiltakozzék. A cikk fordítását, melyben Kossuth a társaság tervét a *Pesti Hírlapban* közölte, Blackwell Gordon nagykövetnek is megküldötte.

Blackwell szerint a Széchenyitől tervezett lánchíd és az ó-budai kikötő, melyeknek terveit neki a kormány meg-

bízásából kiküldött mérnök megmutatta, időszerűtlen alkotások, mert azoknak nem megelőzniök, hanem befejezniök kellett a szükségesebb és hasznosabb munkálatokat, az utak, vasutak és csatornák építését. Széchenyi tervezete különben reá a frazeológiának elrettentő példajaként hatott.

Az alsóház kereskedelmi bizottsága véleményt kért az «Ipari Egyesülettől» az iránt, hogy Magyarországon melyek az ipar és kereskedelem fejlődésének legfőbb akadályai, mire az egyesület bizottságot küldött ki, melynek Kossuth és Szabó is tagjai voltak. A jelentést Szabó készíti, aki tollal igen fáradhatatlan ember. Most egy eszék- vagy vukovár-fiumei vasút tervén dolgozik. Kossuth és pártja magokévá tették e vasúttervet, hogy Fiumét — *coute que coute* — természetesen kikötővé tehessék. Ők biztosra vették, Blackwell azonban kételkedett benne, hogy a szükséges tőke összegyűl. Szabónak Pozsonyban és Pesten is említette, hogy a magyarok angol tőke nélkül mitsem tehetnek és hogy az angol tőke megnyerése érdekében iparfejlesztési terveiket félretéve más országok példájára bona fide kereskedelmi társaságokat kell alapítaniok. Terveiknek halomra dőlése meg fogja győzni a magyarokat, hogy idegen segítség nélkül mitsem tehetnek.

Augusztus közepén az alsóház kötetre való börtönügyi javaslatot, a felsőház pedig a magyar nyelv törvényjavaslatát vette elő. Ott a halálbüntetés eltörlése, itt a magyar nyelv fokozott érvényesülése mellett foglaltak állást. Türellemmel meghallgatták ugyan a horvátok latin beszédeit, a gyorsírók azonban karjaikat keresztbe fonták és bajuszaikat pedergették (augusztus 24-i jelentés). Szerinte különben a horvát kérdés pusztán egyházi kérdés volt, mert a vallásügyi törvényjavaslat Horvátországban is vallásszabadságot, tehát ezzel együtt a protestáns egyház jogainak elismerését helyezte kilátásba.

A kereskedelmi társaság ügye tervezőinek nézete szerint igen jól, a jelek szerint azonban igen rosszul halad előre. Jövő vasárnap ismét gyűléseznek, amikor Beöthy Ödön fog a kormány ellentétes állásfoglalása ellen mennydörögni.

A kereskedelmi bizottság egy kötetre való jelentésen

dolgozik és a magyar iparcikkeknek az előállító nevével való jelzését akarja kötelezővé tenni.

Báró Kübeck végre kidolgozta tarifatervezetét, a behozatali vámokat azonban annyira leszállította, hogy a cseh ipar közbelépett és a császári ház tett kifogást annak elfogadása ellen. A javaslatból tehát aligha lesz valami. Ugyanattól az informálótól hallotta, hogy List Frigyes Ischlben Metternich herceggel találkozott és hogy néhány hét múlva Pozsonyba is el fog jönni. Báró Kübeck egyébként az Ausztria és Magyarország közt fennálló közbenső vámvonalat meg akarja szüntetni, amit Pozsonyban sokan helyeselnek. A kereskedelmi bizottság egyik befolyásos tagja, Trefort is helyesli, és nem lehetetlen, hogy List Frigyes útja is ezzel kapcsolatos.

Blackwell 1843 augusztus végén a pesti vásárra ment, honnan az árak kimerítő jegyzékét hozta magával, mit a követségnek is beterjesztett (szeptember 13-i jelentése). Szemmel láthatólag többet várt, mert csalódottan jegyezte meg, hogy a pesti vásárt a német és francia vásárokkal nem lehet összehasonlítani.

Széchenyi földadó útján akar nagyszabású terveire pénz t szerezni (augusztus 26-i jelentés). Azt reméli, hogy holdankint 6 krajcár adót véve alapul, a befolyó 6·24 millió forintból 5 milliót egy kölcsön törlesztéses kamatául tekintve, 100 millió forint kölcsönt kaphat, amiből utakat, vasutakat és csatornákat szeretne építeni (szeptember 13-i jelentés).

A kereskedelmi bizottság november előtt nem fog elkészülni jelentésével és ennél fogva kereskedelmi téren karácsony előtt misem történhetik. List útja is elmaradt, de gróf Pejachevich, ki a multkor Augsburgban találkozott vele, biztosra veszi, hogy mégis eljön.

Kopácsy primás az ir kérdés iránt érdeklődött, mire Blackwell alkalmat vett magának, hogy O'Connell mozgalmát az Angliától való elszakadás törekvéseként állítsa be. Szerinte Anglia ezen elszakadási törekvés miatt ellenzi az ir mozgalmat. «Tegyük fel», — mondotta — «hogy Magyarország-nak is akadna egy O'Connellje, és önök között van már valaki, aki O'Connell készül lenni, tettem hozzá, Kossuthra

célozva, ki Ausztriától el akarna szakadni, pártolná-e őt a katolikus papság?» «Kétségtelenül nem,» — felelte a primás, — «mert akkor Magyarország Oroszország zsákmányává lenne.» Ugyanígy lenne zsákmánya Irország Franciaországnak, folytatta Blackwell, ki távozáskor meglegéddel hallotta, hogy a primás is melegen óhajtaná egy pesti angol konzulátus felállítását (szeptember 13-i jelentés).

A primás a királyné születése napján adott ebédre is meghívta Blackwellt, ki ekkor látott először magyar díszebédet, melyet magyar főrendek adtak. A tokaji valóban vinum ecclesiasticum, annyira ízlett neki, hogy elhatározta, ha még egyszer Magyarországra jön, akkor a papok barátságát jobban fogja keresni. Előző jelentését is csak másnap tudta útnak indítani (szeptember 20-i jelentése).¹

VII. Ezzel Blackwell első kiküldetése véget is ért.

1843 októberben visszatért Angliába, magával vivén Sir Robert Gordon nagykövetnek bátyjához, lord Aberdeenhez intézett levelét, melyben az a pesti angol konzulátus ügyét ismételten az államtitkár figyelmébe ajánlotta, és arra kérte őt, hogy annak bevezetéseként maga küldje ki Blackwellt a pozsonyi országgyűlésre. A dolog, úgy látszik, nem ment egészen símán, mert 1850 július 14-én lord Palmerstonhoz intézett előterjesztésében azt mondta, hogy lord Aberdeen csak Mac Gregor és lord Canning közbelépésének engedett. Mivel Mac Gregor a Board of Trade nevében a pesti angol konzulátus felállítását maga is ajánlotta, Sir Robert pedig biztosította bátyját, hogy elég befolyása lesz Metternich herceget az exequatur megadására megnyernie, Blackwell

¹ A reá vonatkozó egész időszak alatt egyetlen rendőrijelentés szerint Blackwell a Zöld Paraszt vendégfogadó 41. és 42. szobájában lakott és az ellenzék vezetőembereivel, a legtöbbet Sze-mere Bertalannal érintkezett. Osiechi (A. v. O.) rendőrgyűnök annyira nem tudott Blackwellről helyes értesüléseket szerezni, hogy 1843 szeptember 21-i 423. számú rendőri jelentése szerint (eredetije az osztrák igazságügyminisztérium levéltárában) Blackwell a *Times* tudósítója volt, ki már évek óta Magyarországon lakott, magyar nőt vett feleségül és tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának. A jelentés szerint már ekkor megfordult Pesten is, erre vonatkozólag azonban nincsenek további adataink.

most már családjával együtt Bécsbe indult. Nejét és leányát Grácban hagyta, hogy azok ott várják be a magyar fővárosban való megtelepedetés idejét, maga pedig Pozsonyba utazott.

Megelőzőleg Londonból Szemere Bertalant és Horhy Mihályt kereste fel leveleivel (december 20 és 21); előbbinek a horvát kérdésben való engedékenységet ajánlotta, utóbbinak pedig azt írta, hogy angol tőkét csak Fiumén keresztül lebonyolítandó kereskedelem útján lehet szerezni.

VIII. Blackwell hivatalos működése a nádornak való bemutatással vette kezdetét, melyet 1844 március 28-i jelentésében és 1850 július 14-i előterjesztésében említ meg. E szerint a bemutatás Sir Robert Gordon nagykövet kérésére és az ő nevében, gróf Zichy István volt berlini követ útján, hivatalos formák között ment végbe és Blackwellt mint Ő Brit Felsege Kormányának ügynökét mutatták be. Blackwell szerint ez a bemutatás az 1847-i bemutatás precedensévé lett, véleménye szerint tehát az osztrák kormány ezzel hallgatagon hozzájárult ahhoz, hogy a brit kormány a magyar országgyűléshez ügynököt delegált. Véleményünk szerint a dolog nemzetközi jogi és politikai szempontból nem volt egészen tiszta. Elsősorban azért, mert igaz, hogy a bécsi kormány Blackwell küldetése miatt a brit kormánynál nem tiltakozott, de hogyha nem akart hallani egy angol kereskedelmi képviselőnek a magyar fővárosban való felállításáról, akkor ha Blackwellnek, mint politikai ügynöknek Magyarországra küldetéséről tudomást szerzett, az ellen mindenesetre óvást emelt volna. Blackwell működése és hatásköre csupán jelentéstételre és ez is csupán a bécsi nagykövetségnek való jelentéstételre szorítkozott. Más kérdés az, mennyi bevált e kiküldetés, a bécsi kormányt nem tekintve, a magyar királyság nemzetközi elismerésének tekinthető. Nemzetközi jogi szempontból erre a kérdésre csupán az a válasz adható, hogy mivel az ügynök nem a magyar állam szuverén fejéhez küldetett, nem is volt önálló diplomáciai misszióknak tekinthető. A bécsi kormány feltehetőleg sohasem fogadta volna el ily beállítás megtételét és annak helytelenségéről nem lett volna nehéz az európai

kancelláriákat meggyőznie. A küldetésből csupán abban az egy esetben lehetett volna hasonló következtetéseket vonni, ha az ügynököt kiküldő brit kormány később erre a precedensre építve Magyarország független államiságát elismerte és ezzel a nemzetközi politikai actust nemzetközi jogi actussá emelte volna.

Egyébként a kihallgatás egy óránál tovább tartott; a társalgás az országgyűlés folyóügyeire szorítkozott. József nádor teljesen tisztában látszott lenni a szabadkereskedelem előnyeivel és azzal, hogy Magyarországon, akkori állapotában, nem lehet nagyipart alapítani. Annak a reményének adott kifejezést, hogy a közlekedés terén javulások lesznek, bár a víziutakat szemmel láthatólag többre becsülte a vasutaknál (1844 március 28-i jelentés).

Blackwellnek most már levelezése is hivatalos levelezéssé változott át. Sir Robert Gordon kérésére kettős levelezést folytatott. Az országgyűlésről írt hivatalos jelentéseket (report) a nagykövethez, az osztrák kormány magyarországi politikáját sokszor igen élesen bíráló jelentéseit (despatch) pedig a nagykövet személyéhez címezte. A követ természetesen csupán az előbbit továbbította Londonba.

Sir Robert Gordont a bécsi kormány politikai rendőrsége tette ily óvatossá, amire most már, hivatalos minőségében, Blackwellnek is figyelemmel kellett lennie. Talán nem lesz érdektelen megemlítenünk, hogy Blackwell leveleit eddig sem bízta postára, hanem magánszemélyek útján juttatta el a nagykövethez. Egy ízben Gordon levelét Zichy Emmánuel kézbesítette neki (1843 június 25-i jelentése), máskor Blackwell jelentését gróf Zichy István vitte Bécsbe (1844 március 28-i jelentés); egyik jelentését Pyrker egri érsekkel akarta Gordonhoz juttatni (1844 július 29-i jelentés), mikor pedig 1844 június 11-i jelentését a rendes postára tette, tanácsosnak találta kivenni belőle a Mac Gregorhoz írt levelet, ami azt mutatja, hogy a diplomáciai posta sem kerülte el azt a gondos megfigyelést, melyet különben az angol kormány hivatalos ügynökének a magyar országgyűlés követei között való forgolódása meg is magyarázott (1844 június 15-i jelentés).

Sir Robert Gordon többször figyelmeztette Blackwellt arra, hogy a bécsi kormány érdeklődésére való tekintettel a képviselőkkel való érintkezésében óvatos legyen, és Blackwell mindig megnyugtatta őt, hogy az utasítást megszívleli. Amint 1843 július 9-i jelentésében olvassuk, különösen került a «Promenade» látogatását, hol könnyen megtörténhetnék az, hogy pár perc alatt egész sereg képviselő venné körül. Ugyanezen jelentését azzal kezdte, hogy a követ elnézését kérte a miatt, hogy az előző jelentést postán küldötte meg és hogy ennyire megbízott az osztrákokban, érthető tehát, hogy Blackwell az ellenzékkel való érintkezést szemmel láthatólag elkerülni törekedett.

A nádornak történt hivatalos bemutatást követő napon, 1844 március 29-én, a «konzervatív vagy osztrák párt» mágnáskaszinójába vezették be, míg az ellenzéki mágnásokkal rendszerint gróf Zichy Emmánuel házában találkozott. Most azonban az ellenzéki követek klubjába is meghívást kapott, mire Sir Robert Gordon véleményét kérte ki. A követ egyelőre lebeszélte őt, mert ha Metternich herceg az ügynök viselkedése miatt panaszkodnék, ez visszahívását vonhatná maga után. Két héttel azután, április 15-én azonban Gordon azt írta neki, hogy előbbi szavait ne vegye vétónak, és hogyha esetleges megjelenése nem vonná maga után azt a szükségét, hogy a klub tagjai közé lépjen, úgy időnkinti látogatásának misem áll útjában. Ezek után Blackwell a meghívást elfogadta ugyan, de a konzervatívok klubját rendszeresen, a liberálisokét pedig csak egyes alkalmakkor kereste fel. Szerinte — amint 1850 július 14-i előterjesztésében lord Palmerstonnak elmondotta — Gordon igen jól tudta, hogy Blackwell a legjobb viszonyban az ellenzék két vezérével, Szemerével és báró Eötvössel van, valamint azt is, hogy a szélső radikális Perczelt személyesen ismeri, de azt is tudta, hogy a konzervatívok élén álló primással is érintkezik és hogy a nádor őt rendszerint «unser guter englischer Freund» névvel illeti. Hogy Gordon mennyire megbízott benne, arra nézve azt jegyzi meg, hogy amidőn lord Palmerston 1844-ben Bécsbe készült látogatni, a követ őt szemelte ki arra, hogy magyarországi tartózkodása idején kalauzolja. Blackwell

magára nézve katasztrofálisnak tartotta ez út elmaradását, annál inkább, mert Gordon is azt mondta neki, hogy akkor bizonyára pesti konzullá lett volna, vagy legalább hasonló helyen nyert volna elhelyezést.

Hivatalos jellegében már többet foglalkozott Széchenyivel. A követ azt mondta, utazzék együtt vele Bécestől Pozsonyig a Pestre induló gőzhajón, Blackwell azonban nem találta őt és ezért március 28-i jelentésében hosszasan mentegette magát a feltevés ellen, hogy Széchenyivel nem foglalkozik eleget. A követ azt hitte, hogy előítélettel van Széchenyi iránt vagy pedig kevésre becsüli tehetségét, mert eddig, magyar ügyekről írva és beszélve, divat volt Széchenyivel elismerőleg foglalkozni. Ezzel a divattal, megvallása szerint, ő is számolt, és írásaiba eddig is bevette a szükséges quantumot Széchenyiről (saját szavai); bár ellene is igen sokat hallott nyilatkozni, mindig tartózkodott attól, hogy a gróf köz- vagy magánéletéről véleményt mondjon. Széchenynek tehát semmi oka sincsen arra, hogy őreá panaszkodjék.

Mivel az ő kötelessége a tényekről való beszámolás, ezért már az elmúlt nyár folyamán megállapította, hogy Széchenynek pártjával együtt kevés befolyása van a felsőházban, és hogy ez a befolyás az alsóházban majdnem a semmivel egyenlő. Ellenkezőleg, Széchenyi azok tréfáinak tárgya és róluk ő is elítélően nyilatkozik. Kénytelen azonban beismerni, hogy azóta ebben a kérdésben gyökeres változás állott elő, ami kétségtelenül Széchenyi okosságának éshelyzet ismeretének bizonyítéka.

Látván azt, hogy a hat krajcáros adót csupán az alsóházon keresztül lehet megvalósítani, Kossuthot kezdte dícsérni és azt mondta róla, hogy ennél a tehetséges embernél csupán a tapasztalás hiányzik, hogy utaznia kellene stb. Azután sorban felkereste az egyes követeket, és ő is megjelent a pozsonyi «promenade»-on, hol a képviselők sétálni szoktak, hol Széchenyit azelőtt sohasem látták, és hol a gróf karöltve sétált a liberálisokkal. Kossuthnak hízelgett a dícséret és a földadó mellett nyilatkozott, mire az alsóház üzenetben kérte a mágnásokat, hogy a kérdésben regnicoláris bizottság küldessék ki. Széchenyi az alsóházban a karzaton

ült, a felsőházban folyton hátranézett, felállt és hátrament, a végén azonban elérte azt, amit akart, mert a képviselők azt mondják, hogy javaslata keresztül fog menni.

Az ellenzéki mágnások, köztük báró Eötvös József, kit Blackwell az egész parlamentben a legokosabb embernek tartott, nem voltak ilyen optimisták és inkább a közvetett adó hívei voltak; a konzervatívok és a főpapok is elleneztek, gróf Zichy István a fejét rázta. Károlyi Lajos pedig haraggal fordult ellene. A primás maga nem ellenezte, ha igazságosan oszlik meg az adó; mivel félt, hogy abban az esetben, ha ezt a vármegyei nemesség állapítaná meg, súlyos igazságtalanságok történének. Széchenyi maga is országos bizottság kiküldését javasolta.

Ugyanakkor megjegyezte, hogy a nádor a vallásügyben készítenő királyi leiratnak hozzá leküldött fogalmazványát Zsedényivel való értekezés után visszaküldötte, mert nem találta elég türelmesnek. Zsedényi a felsőházban a kormánypárt legjobb szónoka, bár tehetsége erősebb elveinél. Vallási kérdésekben azonban, mint protestáns, az ellenzékkel szavaz (március 28-i jelentés). A mérsékelt hangú királyi leiratot március 28-án olvasták fel az alsóházban. Aznap Blackwell Pyrker egri érsek vendége volt, ki, bár angolul nem beszél, eredetiben olvassa Milton, Pope és lord Byron munkáit (április 2-i jelentés). Blackwell az aratási szünet idején ottmaradt főrendektől érdekes híreket hallott az olasz forradalomról, melyeket gróf Zichy Pál hozott magával. Széchenyi hallván azt, hogy Blackwell az építészethez is ért, egy Pesten építendő országház építése iránt kért tőle terveket, melyeket ő gondosan elkészített és át is adott. Széchenyivel egyébként állandóan találkozott és legtöbbször erről beszélgettek, mert a gróf azt remélte, hogy annak felépítése után nem lesz nehéz az országgyűlést is Pestre telepíteni. Blackwell az általa elkészített tervet egy pozsonyi rajzolóval megrajzoltatva bemutatta, röviddel azután, augusztus 5-én pedig az illetékes parlamenti bizottságnak is megküldötte. A kísérő levélben erős kritikát gyakorolt a pesti építkezés fölött. Ekkor küldött részletes jelentést Gordonnak a felsőház összeállításáról is (1844 április 5); szabad idejében a kormánypárti ka-

szinót látogatta, míg az ellenzéki követekkel Zichy Emmánuel ebédein találkozott (ápr. 6-i jelentés).

Április végén a politikai élet váratlanul megélné, mert kitört a harc a földadó körül.

Bár a követek nagy része pártolta azt, utasításaikhoz kellett ragaszkodniok. A mágnások nagy része a javaslat ellen nyilatkozott. Midőn a döntő mérkőzés előestéjén, május 10-én Széchenyit felkereste, asztala tele volt papirosokkal és tervezetekkel: a sopron-bécsi vasút, a pesti színház, a pesti városliget kiépítése stb. A gróf szenvedélyesen védte földadó-tervezetét (május 13-i jelentés). Az, hogy a nemesek adót fizessenek, a bizottságban 24 : 17 szavazattal keresztül is ment és a bizottság mágnástagjai kisebbségben maradtak. 52 vármegye közül 47 hajlandó volt adót fizetni a közlekedésügy költségeire az államkincstárba, de csak azon feltétel alatt, ha ez utóbbinak élére felelős miniszter vagy parlamenti bizottság áll, a vármegyei adót azonban csak 19 vármegye volt hajlandó megfizetni.

Amíg Széchenyi a közlekedésügy céljaira szükséges pénz előteremtésén fáradozott, addig a kereskedelmi bizottság is elkészült javaslatával, melyet Blackwell két részletben küldött meg a bécsi követségnek (május 24-i és június 11-i jelentések). Sietett a nagykövet figyelmét a jelentésnek azon részére felhívni, melyben a bizottság az önálló magyar vámterület mellett foglalt állást, és arra kérte Gordont, hogy erre a határozatra nyomatékosan hívja fel a brit kormány figyelmét is. Ez az, ami miatt Bécsben annyira nem tetszik a dolog, de ami Angliára nézve fontossá teszi, hogy ezzel az alkalmalmmal éljen. Éppen ezért nyomban levelet írt a Board of Trade titkárának, Mac Gregornak is, kinek a délmagyarországi (fiumei) vasút tervét figyelmébe ajánlotta (június 15-i és 27-i jelentések). Ez bírta rá, hogy a fiumei kormányzóval is kereste a találkozást (augusztus 9-i jelentés), mert a délvidéki vasúttal a fiumei kereskedelem ügye is homloktérbe került. Egyébként a fiumei kereskedők június 19-én magok kérvényezték az országgyűléstől a vasútnak Fiuméig való meghosszabbítását, és ugyanakkor azt is hozzátették, hogy a vasútanyagot Angliából szerezzék be. Black-

well erről nyomban jelentést tett kormányának ; annál inkább, mert azt hitte, hogy ezek a kínálkozó alkalmak a brit kormányt Metternich herceggel szemben is erélyes fellépésre fogják bírni. A fiumei kormányzó megnyugtatta őt, hogy a kikötő nagy hajóktól is használható és hogy az utolsó nyolc év alatt, mióta ő hivatalban volt, egy hajó sem pusztult el a Quarneróban (augusztus 9-i jelentés).

IX. Széchenyi földadó-javaslatát a parlamenti bizottság megváltoztatta és négy éven át évi négy millió forint subsidium megszavazását javasolta (szeptember 12-i jelentés).

Ennek ellenére az általa elért eredmény mégis tekintélyes volt, de annak volt tekinthető Kossuth sikere is, ki a *Pesti Hirlap* szerkesztésétől való visszavonulása óta minden idejét egy iparvédő egyesület megalkotásának szentelte. A terv az alsóházban is tetszéssel találkozott és így az egyesület annak termében alakult meg. Széchenyi maga is ott volt, de nem beszélt, és miután az egyesület létrejöttét megakadályozni nem tudta, Kossuth tervének védelme alatt teljes erővel előrenyomultak az ultra-liberálisok, kik az egész alakulásnak pártszínezetet adtak. Elnökké gróf Batthyány Lajos, alelnökké gróf Teleki László, igazgatóvá Kossuth Lajos lettek. Határozatba ment, hogy vidéki fiókokat alakítsanak, melyeket a Kossuth igazgatása alatt álló központ fog irányítani ; tehát az egész alakulás országos szervezetként indult meg, melynek élére Kossuth került. A belépő tag írásban és becsületszóval arra kötelezte magát, hogy 1850 október 1-ig nem vesz, nem hord és nem használ sem maga, sem családja és szolgálai semmiféle olyan külföldi árut, mely azon a vidéken, hol az illető lakik, előállítható. Kossuth mint igazgató az egyesülettől 120 angol font évi fizetést kapott, míg a taggyűjtők százalékban részesültek.

Blackwell jelentéseiben érdekes párhuzamot von a két ember, Széchenyi és Kossuth, valamint a két ember sikerének eltérő természete között.

Szerinte a Védegyelet az osztrák ipar ellen irányult, de úgy vélte, hogy azért az egész alakulásnak mélyebb okai voltak. «Kossuth protestáns létére is nagy csodálója volt

O'Connellnek, nagyravágyó és vagyontalan, ki Magyarországon kétségtelenül vállalná az ir agitátor szerepét. Midőn a *Pesti Hirlap* szerkesztéséről lemondott, a kormánytól új lap megindítására kért engedélyt, amit megtagadtak tőle. Több kormánypárti mágnástól hallottam, hogy jobb lett volna megadni ezt, mert Kossuth mint szerkesztő, ki a cenzurának alá van vetve, kevesebb bajt csinált volna ; olyan embernek, akinek jövedelme alig van, megélhetése érdekében politikai agitátorra kell lennie. Bármint álljon is a dolog, Kossuth ma egy oly egyesületnek igazgatója vagy intézője, mely rövid időn belül éppen úgy meg lesz szervezve, mint az ir szabadságegyesületek. Azon cím alatt, hogy minden idejét a közügynek szenteli, Kossuth száz fontról ezer fontra emelheti fel jövedelmét és a királyság minden részében jól fizetett ügynökökkel fog rendelkezni. Batthyány Kázmért Kossuth eszközének tartom, kire a politikai agitátornak szüksége van, hogy azután félretolhassa őt. Teleki más természetű ember, könnyűvérű, de tehetséges, minden osztrákot gyűlöl, és nem fog habozni magáévá tenni azt, amitől Magyarországnak az osztrák tartományoktól való elszakadását reméli. Kossuth, ha valóban olyan indokok vezetik őt, amilyeneket én tulajdonítottam neki, agitációját a törvény betűinek szigorú megtartásával fogja irányítani, mivel pedig ily izgatásnak alkotmányos eszközökkel való elfojtása majdnem lehetetlen, mert a liberálisok az alsóházban, honnan minden törvényjavaslatnak kiindulnia kell, többségben vannak, az osztrák kormány abban az esetben, ha ez egyesület politikai jelleget ölt, oly nehézségekbe bonyolódik, melyekből majd esetleg nem tud kibonyolódni» (Szeptember 12-iki jelentés).

A pénzügyi bizottság javaslata októberben került a kerületi elé, hol 35 : 12szavazattal határozatba ment, hogy a fiumei vasút megépítésére 1·8 millió angol fontnak 5 %-os kamatját garantálják és erre regnicoláris bizottság kiküldését kérik (október 22-i jelentés). Széchenyinek 600 ezer angol fontos földadóját a bizottság 300 ezer fontos subsidiummá változtatta át, a követek pedig az összeget 258 ezer fontra szállították le. A főrendek a fiumei vasút javaslatát magokévá tették, a subsidiumot azonban négy

éven át évi 300 ezer fontra redukálták (október 24-i és november 1-i jelentések).

November 13-án az országgyűlést feloszlatták. József nádor Károly főherceggel lépett a terembe, mire halálos csend lett. Midőn Károly főherceg helyét elfoglalta, a kormánypart éljenezni kezdett, ez azonban csakhamar eltűnt abban a dörgő éljenzésben, melyben a túlnyomó többség «éljen a nádor» felkiáltásban József nádor személyének hódolt (november 14-i jelentés).

Blackwell az 1843/44-i országgyűlés működésére visszatekintve azt a magyar nemzeti törekvések, a «magyarizmus» diadalának tartotta (november 15-i jelentés).

Midőn húsz évvel azelőtt gróf Széchenyi István a magyarság érdekében zászlót bontott, még könnyű lett volna e mozgalmat elfojtani. A bécsi kormány azonban gyengeségével olajat öntött a tűzre és ma már Magyarországon egyedül a magyar nyelv ismerete képesít közszolgálatra. «Hogyan képzelheti az osztrák kormány azt, hogy az a félénk, szűk látókörű, habozó politika, mely néhai Ferenc császár uralkodása idején uralkodott, Magyarországra még mindig alkalmazható! Minden lépés, mely a jelen agitáció elfojtására történnék, — kivéve ha fizikai erőt nem alkalmaznak, ami fölötté nehéz olyan államban, mely az egész birodalomnak felét alkotja — csak olaj lenne a tűzre. Jó időben adagolt engedményekre, melyek a magyarokat néhány év előtt még kielégítették volna, ma már nem hallgatnak, és ha nem tévedek, az osztrák miniszterek előbb-utóbb rájönnek majd, hogy a magyarokat vagy saját anarchiájuknak kell átengedni, vagy pedig el kell fogadniok azokat a feltételeket, melyek egy valóban alkotmányos kormányra nézve kötelezők.»

Néhány nappal azután Zichyék birtokán gróf Batthyány Lajossal találkozott, ki a legnagyobb meglegedés hangján beszélt a Védegyelet működéséről, mert Kossuthnak eddig már százezernél több tagot sikerült szereznie (november 22-i jelentés). Ebben Blackwell erősen kételkedett. Gondolatban közelebb állott hozzá báró Eötvös József, kinek véleményére Blackwell igen sokat adott, és aki valamennyi politikai párttal elégedetlen volt. Blackwellnek az volt a benyomása,

hogy ha Bécs kormányai észretérve alkotmányos politikát folytatnának, akkor annak Eötvös lenne a legodaadóbb támogatója (november 28-i jelentés).

Meggyőződése szerint Ausztria végzetes hibát követett el azzal, hogy a magyar nemzetiség felébredését és kifejlődését nem akadályozta meg, mert most már egy életerős nemzetiség eleven fala áll előtte, mely más irányzatot követel. Magyarország magára hagyatva kétségtelenül anarchiába süllyedne, az osztrák politikai elnyomás alatt viszont hatalmas feszítő erővé lesz. Ausztriát csupán az menti meg, hogyha a következő parlamentben a reformok élére áll (december 4-i jelentés).

Ezzel zárul az a jelentéssorozat, melyet Blackwell az 1843/44-i magyar országgyűlésről kormányának küldött, és melyben Magyarország politikai állapotát sine ira et studio megrajzolni törekedett. Nem volna teljes azonban ez összefoglalás, amint nem volna teljes Blackwell működésének képe sem, ha nem emlékeznénk meg ezen a helyen arról a nagy csalódásról, hogy a maga személyes érdekeit, melyektől családjának megélhetése is függött, nem tudta érvényre juttatni. Blackwell munkáját a brit kormány tényleg igénybevette, mivel azonban kifejezetten az országgyűlés idejére vette igénybe, annak feloszlata után semmi kötelezettséget sem érzett aziránt, hogy őt elhelyezze.

Amidőn ezeket 1850 július 14-i előterjesztésében lord Palmerstonnak elpanaszolta, érdeméül oly dolgokat mondott el a külügyi államtitkárnak, melyeknek megtörténtét kétségbevonunk semmi okunk sincs ugyan, de történetkritikai szempontból kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy azokat hat évvel azelőtt és az elmondottak idején, amidőn Sir Robert Gordon útján, ki hozzá őszinte jóindulattal volt, előlépését várta és remélte, nem említette. Az előterjesztés vonatkozó része a következőképpen hangzik: «Látható jelentéseimből, hogy az osztrák kormánynak el kellett ismernie (1844-ben), miszerint a magyar országgyűlésnek megvolt hozzá a joga, hogy a magyar királyság vámtarifáját szabályozza és elfogadjon bármilyen tarifát, amilyent a magyar érdekekre

a leghasznosabbaknak tart, tekintet nélkül Ausztria érdekeire. Ez nagy lépés volt abban az irányban, hogy Angliával közvetlen kereskedelmi kapcsolat létesüljön. Egy másik hasonló irányú rendelkezés volt az Aldunától Fiume felé kiépítendő vasút törvényjavaslata. A javaslatnak egyik cikkelye értelmében 5 % volt biztosítva bármely magyar vagy külföldi társaságnak, mely a tervezett vasútvonal gyors megépítése iránt kellő biztosítékot tudott volna nyújtani, és semmi kétség sem volt az iránt, hogy abban az időben — a vasút-mánia idején — a szükséges tőkét Angliában könnyen össze lehetett volna gyűjteni. Sir Robert teljes tudatában volt e törvényjavaslat fontosságának, de azzal is tisztában volt, hogy meg kell várni a sorsát minden olyan törvényjavaslatnak, mely Magyarország javát célozza, — vajjon a követek által történt elfogadás után nem szavazzák-e le a felsőházban. Bécsi látogatásom idején azt mondtam neki, hogyha fehér lapot (*carte blanche*) adna nekem, akkor a törvényjavaslat a felsőházban még azon hatalmas befolyás ellenében is keresztülmegy, amelyet Metternich herceg tud vele szemben gyakorolni. Ő azt válaszolta, hogy mivel egy vasútvonal megépítésének a politikához semmi köze sincsen, és mivel nemcsak Anglia, hanem Ausztria érdekeinek is kedvező, tegyek úgy, amint jónak látom, azzal a feltétellel, hogy ő tetteimért nem vállalhat felelősséget, hogy ez az ügy, amelybe beavatkozni készülök, egy az én helyzetemben álló személyre nézve fölötte kényes ügy, és hogy én súlyos ellentétbe keverhetem őt Metternich herceggel. Megnyervén azonban Sir Robert hallgatólagos hozzájárulását, én valóban beavatkoztam, és azt hiszem, hogy Metternich herceg a mai napig sem gyanítja, legkevésbé sem, azokat, amikhez folyamodtam. Legyen elég annyit mondanom, hogy amidőn a törvényjavaslat a felsőházba került, a jó öreg primás az összes jelenlevők nagy meglepetésére mellette szavazott, és mivel a legtöbb püspök tartózkodott a szavazástól, a javaslat kevés többséggel keresztülment, és bizonyos, hogy, ha a püspökök szokásos eljárásukat követik, az megbukott volna.

Röviddel a vita előtt Metternich herceg természetesnek

tartotta, hogy a főrendek elvetik a javaslatot és azt felelte Sir Robert Gordonnak, hogyha mindkét házon keresztülmegy, akkor ő felsége nem fogja megtagadni tőle a szentesítést. Egy magasállású magyar polgári tisztviselő (Kiss, fumei kormányzó) bizalma folytán lehetséges volt Sir Robertet meggyőzőnöm arról, hogy ugyanabban az időben, mikor Metternich herceg őt erről biztosította, a nádor azt az értesítést vette a magyar kancelláriától, hogy ez a törvényjavaslat semmiképpen sem nyerhet szentesítést. Azután, hogy a törvényjavaslat visszautasítása következtében támadt izgalmat lecsillapíthassák, kénytelenek voltak arra kérni a nádort, írja meg a fumei kormányzónak, hogy a törvényjavaslat a következő országgyűlésen szentesítést fog nyerni; azt engedték akkor sejteni, hogy ez az országgyűlés már 1845-ben összeül, ezt az ígéretet azonban, talán fölösleges is megjegyezni, nem azért mondták, hogy megtartsák, hanem azért, hogy időt nyerjenek.»

Maga Gordon is azt hitte, hogy a következő országgyűlést már 1845-ben összehívják és ezért arra figyelmeztette Blackwellt (nov. 11), hogy tervezett pesti útjában óvatos legyen, rövidítse azt meg és radikális politikusokkal való barátkozással ne tegye lehetetlenné a következő országgyűlésre való kiküldetését. Blackwell hallgatott a jóakaró figyelmeztetésre és alig egy hetet töltött Pesten. Úgy látszik, szeretne volna, ha Robert a megbízatás meghosszabbítását kérte volna bátyjától, a bécsi politikai körök azonban annyira megdöbbentek az országgyűlés berekesztését követő izgalomtól, hogy a nagykövet véleménye szerint az ügyre nézve nem lett volna kedvező ily körülmények között tünetőleg meghosszabbítani egy angol kormányügynök magyarországi tartózkodását. Hogy minden félreértésnek elejét vegye, azt tanácsolta Blackwellnek, hogy utazzék vissza Angliába (december 2).

Blackwell engedelmeskedett és legszebb reményeitől megfosztva kelt útra London felé, hol új csalódásként hatott reá az a hír, hogy 1845-ben Magyarországon nem lesz országgyűlés.

X. 1850 július 14-i előterjesztésében Blackwell beszámol arról, hogy 1845 februárban, közvetlenül Angliába indulása előtt, Metternich herceggel hosszan volt alkalma beszélnie. A kancellár annak a reményének adott kifejezést, hogy Angliába visszatérve lord Aberdeent híven fogja tájékoztatni a magyarországi viszonyokról. Blackwell a kívánságnak megfelelően őszintén elmondotta, hogy ha a bécsi kormány Magyarországgal szemben más utat nem fog követni és ez az út az alkotmányos jogoknak nem lesz megfelelő, a magyarok az első európai bonyodalom idején élni fognak az alkalommal és lerázzák az osztrák jármot, hogy Magyarországot de facto és de jure függetlenné tehessék.

Blackwell Angliába visszatérve is fenntartotta magyarországi összeköttetéseit.

1845 tavaszáról két levele maradt reánk, melyeket Gordonhoz intézett, mivel pedig a várva-várt országgyűlés elmaradt, szeptemberben a maga gazdasági ügyeiben látogatta meg Magyarországot. Londoni pénzügyi körök ugyanis azt mondták neki, hogy szívesen támogatnák egy csatlakozó vasúti vonal megépítését Budapeستől a bécs-trieszti vonalig, ha mindkét pártbeli mágnások arra köteleznék magokat, hogy a vonatkozó építési engedélyt a bécsi kormánytól kieszközlik, és ha ezt a kötelezvényt írásban, pecsétjeikkel ellátva kiállítják. Sir Robert Gordon, ki éppen akkor Londonban időzött, azzal a feltétellel adta meg hozzájárulását, ha mind Aberdeen lordot, mind pedig Metternich herceget biztosítani fogja arról, hogy utazásának célja ez lesz. Így került Blackwell ismét Magyarországra és így jött létre az a töredék irat is, mely a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában, Blackwell iratai között Erklärung B. jelzéssel található. Feltehetőleg az A. jelzésű okirat a vasútépítésre vonatkozott, míg a B. jelzésű iratban herceg Esterházy Pál, gróf Károlyi György, gróf Zichy Edmund, gróf Batthyány Lajos és gróf Széchenyi István magokat az építési engedély kieszközlésére kötelezték. Amint maga elmondja, télvíz idején a vasútvonal helyét is bejárta, hogy arról Londonban felvilágosítást adhasson. Karácsony után Tenczer

Károlytól kapott ajánlólevelet (Rimély Mihály püspökhöz?), melyben az engedelmet kért, hogy a Grác felé utazni készülő Blackwell a tihanyi apátságot meglekintesse.¹

Az 1846. év két súlyos csapást hozott reá. Az egyik az angol kormány bukása és lord Aberdeennek a külügyi hivatal éléről való eltávozása, másik Sir Robert Gordonnak Bécsből való eltávozása volt. Így Bécsben és Londonban egyszerre idegenek léptek hivatalba. Ugyanakkor elült a vasútépítési mánia is és Blackwell képtelen volt a kilátásba helyezett társaságot összehozni. Annál szomorúbban hatottak reá e fordulatok, mert Sir Robert Gordon Bécsbe utazásának előestéjén a londoni Clarendon-hotelben Blackwellel vacsorázott és közölte vele, hogy lord Aberdeen felhatalmazta őt arra, hogy a pesti angol konzulátus szervezésére tegyen meg mindent, amit jónak gondol; hozzátette, hogy azon esetre, ha sikerülnie fog az osztrák kormányt az exequatur megadására rábírnia, úgy Blackwell nevezetné ki, fizetésének megállapítására pedig Gordon kapna megbízást. Értesülése szerint Gordon herceg Esterházy és Széchenyi útján tervezte a kérdésnek a kancellár elé terjesztését. Júniusban arról értesítette őt, hogy Széchenyit, kinek már egy ízben szólt, még egyszer elő fogja venni, július 18-i levelében azonban sajnálattal értesítette, hogy Metternich herceg a kérelmet kereken elutasította. Ez elutasítást az új angol kormány hivatalba lépésével indokolta meg, Gordon azonban úgy vette észre, hogy az elutasítás inkább azért történt, mert a kancellár nem akarta megengedni, hogy Anglia Budapesten képvisellet tartson. Azzal vigasztalta Blackwellt, hogy a hivatalából távozó fivére bizonyára hagyott hátra valami memorandumot, melyben őt az elhelyezendőök listájára felvette, és hogy a következő évben tartandó magyar országgyűlésre ismét kiküldessék.

Blackwell augusztus 21-én terjedelmes emlékirattal for-

¹ Légrády József pesti rendőrügynök 1846 január 18-i jelentése szerint (eredetije az osztrák igazságügyminisztérium levéltárában) Blackwell három héten át az «Énekes»-hez címzett vendégfogadóban (Gasthof zum Singer) lakott, csak «ultramagyarokkal» érintkezett és pesti konzulsága ügyét szorgalmazta.

dult az új államtitkár felé, melyben részletes jelentést állított össze a közép-dunai kérdéstről, elsősorban pedig a nemzetiségi kérdéstről, melytől Ausztria sorsa elsősorban függött. Jelentésében egyenkint ismertette a szláv népeket és azoknak nemzetiségi törekvéseit; azután az osztrák kormányzat hibáit bírálta, végül pedig azt a következtetést állította fel, hogy a bécsi kormány rendelkezése alatt álló valamennyi országnak alkotmányt kell adni, s ha Magyarország megkapja ezt, akkor Anglia nyomban lépjen vele közvetlen kereskedelmi kapcsolatba. Lord Palmerston azonban nem érezte kötve magát azoktól az ígéretektől, melyek távozó elődének asztalán maradtak, sőt Gordon is eltávozott és november 12-ikén Triesztből írt levelében sajnálattal említi Blackwellnek, hogy még mindig nem sikerült elhelyezkednie. Szomorú sorsát misem jellemezte jobban, mint hogy családja Grácban élt. Gordon szeretettel említi meg, hogy Grácon átutazva felkereste őket és kis fiát egészségesen, szép fejlődésben találta. Mielőtt Bécsset elhagyta, utódjának, lord Ponsonbynak figyelmébe ajánlotta Blackwellt és abban a reményben utazott tovább Róma felé, hogy mire levele Londonba ér, addig a Foreign Office vagy a Board of Trade már bizonyára szóltak neki és gondoskodtak elhelyezéséről.

Hosszú idő elmúltával még mindig Londonban találjuk őt és onnan írt 1847 augusztus 20-án lord Ponsonbynak is, ki előtt az osztrák kormány politikáját bírálgatta, mit aligha tett okosan, mert lord Ponsonby, elődével ellentétben, Metternich herceggel és az udvari párttal szorosán jó viszonyt tartott fenn.

XI. Blackwell harmadik magyarországi küldetése idejéből, 1847 december 22 és 1848 május 13 között 50 darab okirat ismeretes, melyekből az utolsó rendi országgyűlésnek és az 1848 márciusi forradalomnak nem egy részlete új megvilágításban áll előttünk.

Mindenekelőtt észrevehető a nagy különbség, mely az 1843/44. és 1847/48. küldetések között fennállott és amelyet egyrészt a két korszaknak, másrészt a két nagykövetnek természete magyarázott meg. Ha az első korszakot mozgalmasnak, akkor a másodikat izgalmasnak nevezhetjük, és ha

Sir Robert Gordont az élénk és nyílt jellemű skótnak rajzoljuk meg, akkor lord Ponsonbyt aulikus és makacs diplomatának kell festenünk, kinek háttérébe oda kell képzelnünk Lady Ponsonbyt, ki divatból kiment ruháiban antik műdarabnak látszott. Pedig Lady Ponsonby londoni körökben igen jó összeköttetésekkel rendelkezett, és ha lord Palmerston külügyi államtitkár, kit a konzervatívok Európa gyujtogatójának neveztek, a kor eszméitől annyira távolálló követet akkor is meghagyta hivatalában, mikor az kormányának felfogásával ellentétes politikát űzött, ez nagy mértékben Lady Ponsonby érdeme volt, kinek bátyja lord Jersey, valamint nővérének férje, lord Grey elég befolyással rendelkeztek, hogy lord Ponsonbyt állásában megtarthassák.

Nagyon érdekes annak megállapítása, hogy amíg lord Palmerston az olasz kérdésben Ausztriának szegezte fegyvereit, addig az osztrák kérdésben szelíd báránnyá lett, mert lord Ponsonby osztrák udvari körökből származó információkkal látta el. Magyarország tragédiája, de jórészt Blackwell mellőzése is ennek a körülménynek volt tulajdonítható.

Blackwellnek kétségtelenül megvoltak a maga nagy hibái, melyeket lord Ponsonby talán élesebben ítélt meg, az udvari befolyás hatása alatt pedig egyenesen kárhoztatott és őt a szintértől távortartani törekedett. Blackwell például igen sokszor a politikai találgatások és elképzelések mezőire tévedt, lord Ponsonby viszont a jelentések fölött kritikát gyakorolva nemcsak ezeket a részleteket hagyta el, hanem az udvari körökre nem kellemes megállapításokat is mellőzte, és amennyiben a Foreign Office azokat a kivonatokat kapta kézhez, melyek az 1850-i kék könyvben napvilágot láttak, akkor lord Palmerston abszolúte nem nyert hű képet az ausztriai és magyarországi helyzetekről.

HORVÁTH JENŐ.

ÚJABB SZEPARATISTA HORVÁT ÉS MONTENEGRÓI IRODALOM.

Az 1928 jún. 20-i merénylettel Jugoszlávia teljes válságba jutott. Sem a parlamenti próbálkozások, sem az 1929 jan. 5-iki abszolutista kísérlet nem találták meg a kibontakozás útját. A világpolitikában soha nem volt még akkora érdeklődés a délszláv kérdés iránt, mint napjainkban. Barát és ellenség egyaránt érzi, hogy a délszláv probléma végső kifejlés felé közeledik.

Természetes, hogy a délszláv kérdéssel elsősorban maguk a délszlávok foglalkoznak a legtöbbet. A szerbek aránylag kevesebbet, a horvátok többet. A szerbek csodálatos megalomániával egész az abszolutizmusig nem vették észre a válság horderejét. Néhány komolyabb hírlapi cikken kívül nem találunk számbevehető tanulmányt a délszláv kérdéstről. Más a helyzet a horvátoknál. Amíg az abszolutizmus lehetetlenné nem tett minden kritikát, lapjaik és folyóirataik a cenzúra bilincsei között is hemzsegtek a kérdést a legkülönbözőbb szempontokból megvilágító cikkektől.

Az a lázas forradalmi hangulat, amelyben ma a horvát nemzet él, nem alkalmas nagyobb munkák írására. Ez az oka, hogy amilyen bőséges a horvát kérdés hírlapi tárgyalása, olyan szegényes a röpirat-irodalom. A válság kitörése óta az abszolutizmusig tudtommal összesen három röpirat jelent meg. Időrendben és értékben az első közöttük Šufflay Milán kis könyve, melyről már volt szó e folyóirat hasábjain.¹ Šufflay röpiratát hamarosan követte egy fiatal horvát újságírónak, a federalista *Hrvat* munkatársának, Cihlar Slavko-

¹ L. *Budapesti Szemle*, 211. k., 314—317. l.

nak kis röpirata, mely immár harmadik kiadásban forog közkezen.¹

Ismeretes, hogy a szerb király 1928 júl. 7-én az akkor kormányon volt négyes koalíció nevében Pribičević útján felajánlotta Radićnak az ú. n. amputációt, azaz azt, hogy a horvát és szlovén lakosságú területek egy része rekesztessék ki Jugoszláviából és alakítson e területen Radić önálló államot. Ezen ajánlat óta a horvát amputáció gondolata nem akar lekerülni a napirendről és mind horvát, mind szerb oldalról vannak buzgó propagátorai. Cihlar röpiratának főcélja bemutatni azt, hogy az amputáció gondolata egyáltalán nem új és hogy az önálló Horvátország eszméje, mely az amputációval ma szoros összefüggésben áll, a világháború kitörése óta gyalorta foglalkoztatta a közvéleményt. Cihlar nyolc amputációs térképet közöl rövid történeti megjegyzések kíséretében. Kár, hogy térképeihez nem ad statisztikai adatokat. Ezt a hiányt itt próbáljuk pótolni.

A röpirat címlapja hozza azt a térképet, amely minden szeparatista horvát — ma a lakosság 99 %-a — szívében él: Nagy-Horvátországét. A horvátok Horvát-Szlavonországból, a Muraközből, Bosznia és Hercegovinából és Dalmáciából állítják össze ezt az országot. Az 1921 jan. 31-i délszláv népszámlálás adatai szerint ez a terület kerekén 108,000 km² 5.250,000 lakossal. A lakoságból horvát 3.300,000 (ebből muzulmán 590,000), szerb 1.580,000, német 140,000, magyar 75,000, olasz 12,000, a többi más szláv (szlovén, tót, cseh, rutén, lengyel).

Ezzel a horvát követeléssel szemben lényegesen kisebbek a szerb ajánlatok. Cihlar öt ilyen tervezetről tud. Egyről azonban maga megállapítja, hogy nem hiteles (a Protić-Lorković-féle), kettő pedig tulajdonképpen azonos.

Cihlar állítása szerint a londoni szerződés (1915) aláírása idején a szerbek olyan Horvátországot terveztek, mely az akkori Horvát-Szlavonországból állott volna Szerém megye nélkül, de a Muraközzel: 37,000 km² terület 2.350,000 erősen horvát többségű lakossággal.

¹ *Hrvatsko pitanje i amputacija*, Zagreb, 1928, 16 l. 4°.

A Monarchia összeomlásakor már korlátozták a szabad horvát állam területét. 1918 november elején a Monarchia délszláv részeire benyomuló szerb csapatok számára Belgrád demarkációs vonalat jelölt ki. Ezt a demarkációt a zágrábi Nemzeti Tanács helyiségében egy térképre felrajzolták Simović és Antonijević szerb ezredesek. E térkép szerint a horvátoknak az öt horvát megye és a Muraköz maradt volna, továbbá Boszniából a bihaći beszögelés, Dalmáciából a knin-sebenicói vonaltól északra eső terület. Összesen 34,000 km² terület 2.000,000 túlnyomólag horvát lakossal.

1928 júl. 7-én tulajdonképpen újra ezt a területet ajánlották fel a horvátoknak azzal a különbséggel, hogy megkaphatták volna Szlovéniát (Krajna. Dél-Stájerország) is, amelynek hovatartozása 1918 november elején még nagyon kétséges volt. Az 1928 júl. 7-i ajánlat térképét a horvát és szerb újságírók a belgrádi Skupština miniszteri tanács-termében találták meg. Az amputálandó terület 50,000 km² 3.000,000 lakossal, melyből horvát volna 1.500,000, szlovén 1.000,000. szerb 400.000.

A legkedvezőtlenebb tervezet a Pašićé. Csak tervezet, mert felajánlására sohasem került sor. Ez a mai zágrábi oblastból és a Muraközből állott volna 9000 km² területtel és 950.000 horvát lakossal.

E szerb terveknél sokkal kedvezőbbek azok az angolok, melyeket Cihlar ismertet. Birkhill egy Középeurópai Egyesült-Államokat tervezett (1922), melynek Horvátország önálló tagja volna, míg Szerbiát és Romániát az angol szerző Radić tanácsára zárta ki ez államszövetségből. E terv teljes mértékben honorálja a horvát igényeket, csak a tuzlai kerületet juttatja Szerbiának. Kevésbé bőkezű Rothermere. A régi Horvát-Szlavon- és Dalmátországokat egészen a horvátoknak szánja, de a Muraközt nem, míg Boszniát és Hercegovinát a Vrbas és a Narenta mellett elvonuló határral megosztja Horvátország és Szerbia között.

Mindezeknek a terveknek nem akarunk túlzott jelentőséget tulajdonítani. De azon már túl vagyunk, hogy pusztán akadémikus érdekűek legyenek. A horvát és a szerb közvéleményben az elválás gondolata lassankint megéri. Abban,

hogy szétmenjenek, már-már megegyeztek. Csupán a határok kérdése vitás. De amely percben már csak ez lesz kétséges, az elválás feltartóztatlanul bekövetkezik.

Sokkal csekélyebb publicitású a harmadik röpirat. Nem is valami értékes munka, de nem nélkülöz bizonyos pikantériát. Szerzője dr. Drinković Mátvás, a jelenlegi kormány szociálpolitikai minisztere.¹ Hajdan a dalmát sabor tagja. A háború alatt az osztrák hatóságok internálják. Jelentékeny szerepet játszik a zágrábi Nemzeti Tanácsban. Az új államban hamarosan miniszter és elnöke a délszláv constituante Nemzeti Klubjának, annak a horvát pártnak, mely Radićsal ellentétben résztvett a constituantén, de az alkotmány meghozatala előtt egy az alkotmányt a horvát nemzetre nézve érvénytelennek kijelentő nyilatkozat felolvasása után a constituantéból kivonult. Drinković és hívei ezután a parasztpárttal megalakították a Horvát Blokkot. Egy év múlva Drinković kiválik a Blokkból, mert Radić azt követelte, hogy helyezkedjék az egész Blokk köztársasági alapra. Ettől fogva Zágrábban gyanús szemmel nézik Drinkovićot, és mióta tagja volt a Radićot lecsukató Pašić-kormánynak (1924), árulónak tartják. Rövid minisztersége után teljes elvonultságban élt addig, míg nem lépett be a jelenlegi abszolutista Živković-kormányba.

Drinković azért írta meg röpiratát, hogy védekezzék az árulás vádja ellen és kifejtse nézeteit a kibontakozás módjáról. Könyvének iránya egyáltalán nem szeparatiztikus, de könyvének tartalma minden horvátot megerősít szeparatizmusában. A könyvnek nagy hibája, hogy Drinković túlságosan magát helyezi az események központjába, de sem politikai szerepe, sem egyéniségének súlya nem kötik le az olvasót. Az emlékiratnak, a lapos hírlapi fejtegetéseknek és az ügyvédi perbeszédnek sajátságos vegyülete a munka, mely egyrészt tele van túlzott loyaltással a király személye iránt, másrészt a szerb vadságnak vérlázító documentumait jegyzi fel.

Könyve szerint Drinković mindig úgy képzelte el a dél-

¹ Drinković : *Hrvatska i državna politika*, Zagreb, 1928, 125 l. 8°.

szláv egységet, hogy az két államnak, Szerbiának és Horvátországnak legyen föederatiója (8., 9. l.). A királyhoz 1923 okt. 29-én benyújtott memoranduma szerint Jugoszlávia nem kör, melynek egy központja van, hanem ellipszis két központtal, Belgráddal és Zágrábbal (60. l.). Hangsúlyozza, hogy a horvátok akarata nélkül sohasem lett volna Jugoszlávia (107. l., ugyan mikor és hol akarták a horvátok Jugoszláviát?) tehát nem jogosult az a szerb felfogás, hogy egyedül ők az urai az államnak (109. l.). A ténylegesen kialakult helyzetet katasztrofálisnak tartja és megjósolja, hogy háború esetén szétesik a délszláv királyság (57. l.).

Feljegyzi, miket kellett tapasztalnia Belgrádban. A szerbek már 1920-ban és 1921-ben vért követeltek és a horvátok legvilkolásával fenyegetőztek (14, 18, 38, 91. l.). Drašković Milorad belügyminiszter mondta el neki, hogy egy főszolgabírája ajánlott levélben mérgezett cigarettákat kért tőle ellenfelei elpusztítására (82. l.). Soha a szerbek nem gondoltak a horvát érdekek tiszteletben tartására. A horvátok Radić meghódolása után is csak türettek Belgrádban (104. l.). Nekik a külföld miatt fontos, hogy a horvátok a parlamentben legyenek, de egy pillanatig sem gondolnak becsületes megegyezésre (105. l.). A legkiválóbb szerb államférfiak szemérmetlen módon szedték rá a horvátokat (106., 107. l.).

A szerbek eljárásával szembeállítja a saját loyaltását. Elmondja, hogy 1922-ben hogyan utasította vissza a macedón Aleksandrov Tódor és egy vajdasági magyar katolikus lelkész (kicsoda?) ajánlatát, akik forradalmi mozgalmat akartak kezdeményezni (21. l.). Eldicsékszik, hogyan utasította vissza egy idegen állam (melyik?) kiküldöttét, aki a forradalom céljaira neki fegyvert és embereket akart rendelkezésre bocsátani (22. l.). De nem volt olyan lázadó Radić sem, mint amilyenek kikiáltották. Íme már 1922 dec. 9-én elhatározta a Belgrádba menetelt. E tervnek a szerb Pribičević vetett gáncsot. (34. l.)

Hogy mi a kibontakozás? Az amputációról hallani sem akar. De elmondja, hogy már 1921 januárjában beszéltek erről a szerbek, sőt Pribičević már 1918-ban is ajánlgatott három megyét a horvátoknak (38., 59., 110. l., ezt más forrá-

sokból is tudjuk). Nem tartja megoldásnak az ú. n. szabadválasztás kiírását, melyet a paraszt-demokrata koalíció követelt. Miért? Mert szabadválasztás esetén Szerbia az állam többi részei által majorizáltatnék, amit a szerbek nem tűrnének el (47., 48., 106. l.). Alkotmányrevíziót a parlament útján nem is lehet végrehajtani, mert ehhez $\frac{3}{5}$ többség kellene, de a tényleges helyzet következtében ott mindig a szerbeké lesz a többség (111., 112., 113. l.). Mi tehát a teendő? A királynak kell kezdeményezni a revíziót, amire az alkotmány módot ad. Egy enquete-et kell összehívnia a vezető szerb és horvát államférfiakból és ezek egyezzenek meg a revízióban. Azután ez egyezmény alapján rendeljék el a választásokat. Ha a megegyezés nem jönne létre, akkor a királynak egyedül kell cselekednie (113., 114., 115. l.).

Drinkovićnak ez a legutóbbi ajánlata a könyv megírása óta valóra vált. Így bizonyos jogosultsága van annak, hogy a királyi programot megvalósítani kívánó kormány tagjává Drinković is kineveztetett. E sorok írója kétségbeesett vállalkozásnak tartja a Živković-kormány próbálkozását, de ez itt mellékes. Fontos az, hogy Drinković könyvéből egész sor olyan részletet idézhetünk, melyekkel eleve bizalmatlanságot kelt bennünk politikai éleslátása iránt. Elmondja, hogyan tette le meggyőződése ellenére a hűségesküt a constituantéban s hogy első minisztersége idején semmiképpen sem akart eltávozni a bársonyszékből, amíg 1920 december 23-án lemondása nélkül, királyi ukázzal mozdították el állásából (44., 45., 46. l.). Állítása szerint másodszor azért vállalt miniszterséget, hogy megakadályozza Pribičević pokoli terveit Horvátország ellen és bizonyos előnyöket eszközöljön ki Dalmácia javára. Elismeri, hogy ami Dalmáciát illeti, teljesen kijátszották, de vitatja, hogy ő rontotta el Pribičević néhány horvátországi tervét (92—94., 96—99. l.). Más források szerint az öreg Pašić akadályozta meg, hogy Pribičević minden eszméje kivitelre kerüljön. De mindegy: Drinković saját vallomása szerint is elég siralmas szerepet játszott. Azt írja, hogy a horvátságnak a Monarchiától lecsatolt területek politikusai között két halálos ellensége van: Pribičević és Korošec.

Azért nem vezethet sikerre a jelenlegi horvát küzdelem sem, mert Pribičevićsel szövetekezett Radić (87., 117., 118. l.). Teljesen osztva Drinković bizalmatlanságát Pribičević iránt, tisztelettel figyelmeztetem rá a szerzőt, hogy a szerb Pribičević nem lett tagja annak a kormánynak, mely csak a vidovdáni alkotmány eltörlését hozta a horvát nemzetnek, Drinković ellenben minisztere a nyílt abszolutizmust proklamáló kormánynak, melynek élén a nagyszerb titkos katonai szervezet, a Fehér Kéz elnöke áll. A horvátság másik halálos ellensége, Korošec pedig tagja ugyanennek a kormánynak. Avagy Drinković most Korošec ellenőrzése céljából lett miniszter, mint hajdan, mikor Pribičević hatalmát akarta ellensúlyozni? Ha így van, tartunk tőle, ugyanannyi sikere lesz, mint akkor.

Drinković egyaránt gyenge jellemnek és politikusnak, logikája éppoly fogyatékos, mint írói készsége. Munkájának azonban van egy érdeme. Érdekes documentuma annak, hogy a horvát nemzetnek azok az utolsó mohikánjai, akik a délszláv egység hóbortja mellett napjainkig kitartottak, lényegileg ugyanúgy látják a horvátság és szerbség viszonyát, mint a nemzeti mozgalom hívei. Azok a tények, melyeket feljegyez, igazolják a szélső szeparatisták felfogását. Így tett Drinković akarata ellenére szolgálatot a horvát szeparatizmusnak.

*

A horvát és a montenegrói szeparatizmus között lényeges különbség van. A négy milliós horvát nemzet az ötmilliós szerb nemzettel szemben igen erős tényező, mely szabadságát előbb-utóbb saját erejével is ki fogja vívni. A kétszáz ezer montenegrói erre nem képes. Belgrád rendszeres munkával törekszik a montenegrói nemzet teljes megsemmisítésére. Nem beszélve a gyilkosságok végtelen sorozatáról, éhenhalásra, kivándorlásra, eltelepedésre kényszeríti Montenegro szerencsétlen lakosságát. Montenegro nagy királyának halála óta a dinasztia sem képviseli többé kellő eréllyel az állameszmét és az emigráns tevékenység is hanyatlásban van. Olaszország elejtette a montenegrói kérdést, melyre —

mióta Albániában megvetette a lábát — többé nincs szükségére.

Montenegro ellenséges megszállás alatt áll. Otthon nincs mód arra, hogy valaki irodalmilag képviselhesse a montenegrói állami gondolatot. Az a néhány föderalista politikus, aki bár megalkuvások árán, de mégis időnkint szóba hozza Montenegro helyzetét, a horvát sajtóban élvez vendégbarátságot. Külföldön szabad a szó. A hősies kis ország tragédiája szokatlanul nagy érdeklődést keltett világszerte. Sok olasz városban és az Egyesült-Államok több centrumában ma is működnek különböző montenegrói szervezetek, melyekben többnyire több a Montenegróért lelkesedő idegen, mint a született montenegrói. A szerb lapok ezt annak igazolására használják fel, hogy a szervezetek nem montenegrói érdekeket szolgálnak, hanem idegeneket. Pedig a dolog nem így áll. Az igazságért lelkesülő, megengedem, sokszor naív idegenek önként állanak a montenegrói ügy szolgálatába.

1928-ban Jugoszlávia súlyos belső bajai teljes erővel kiütözköztek. Ez a tény Montenegro barátaiban új reményeket élesztett. Hátha eljön a nagy chaosz, melyből újjászületve kerülhet ki a kis Montenegro is? Ez magyarázza meg azt az elég élénk sajtótevékenységet, melyet az év folyamán különösen az amerikai montenegrói lapokban és egyes olasz folyóiratokban az emigránsok és barátaik kifejtettek.

1928-ban tudtommal három önálló munka jelent meg a montenegrói kérdésről. Időrendben az első közöttük e sorok írójának egy olasznyelvű füzete, mely pár hónapon belül két kiadást ért meg.¹ A füzet tulajdonképpen fordítása annak a tanulmánynak, mely magyarul e folyóiratban látott napvilágot.² A röpiratot hét nyelven elismerő bírálatok fogadták. Ezekkel nem foglalkozom, de meg kell emlékezniem két olyan bírálatról, mely kifogásokat emel tanulmányom ellen.

Az egyik egy kétlapos kis röpirat, melybe bele van fog-

¹ Bajza Giuseppe de: *La questione montenegrina*, Budapest, 1928, 50 l., 8°.

² L. *Budapesti Szemle*, 207. k.

lalva egy hozzám intézett nyílt levél is.¹ Ebben egy Kanadában élő montenegrói emigráns igazítja helyre Vujović Milo amerikai szerepléséről írt soraimat. Megállapítom, hogy Vujović ottani működését valóban túlbecsültem.

A másik a cetinjei *Zapisi* című tudományos és szépirodalmi folyóirat bírálata.² Sokkal jobban ismerem a jelenlegi állapotokat Montenegroban, semhogy egy percig is arra gondoltam volna, hogy ott füzetemről valaki elismeréssel emlékezhetnék meg. Sem az agyonhallgatást, sem a szigorú bírálatot nem vettem volna rossz néven. De azt elvártam volna, hogy ne kételkedjenek szándékaim tisztaságában és ne hamisítsák meg röpiratom tartalmát. A *Zapisi* bírálója mindkét dolgot megcselekedte.

Követte az én röpiratomat egy montenegrói emigráns, Čubranović János francianyelvű füzete.³ A füzet tulajdonképpen egy Brüsszelben tartott előadását tartalmazza. Miután oly közönségnek beszélt, mely tájékozatlan a montenegrói kérdésben, el kellett mondania rég ismeretes dolgokat is. Mégis forrásértékű a füzet annyiban, hogy hozza a Népszövetséghez benyújtott újabb montenegrói memorandumok szövegét (21—24. l.). Az előadás, mint ügyes összefoglalás, figyelmet érdemel. Megemlítendőnek tartom, hogy a szerzőnek a *Revue de Hongrie* 1927 decemberi számában ugyanezen címen megjelent tanulmánya nem azonos ezzel, ha egyben-másban a két cikk egyezik is.

A harmadik röpiratot egy amerikai olasz írta angolul, Criscuolo Luigi.⁴ A szerző régi barátja Montenegrónak. Jelen munkája immár az ötödik, melyet e kérdésnek szentelt. Ő volt Montenegro utolsó követe az Egyesült-Államokban és buzgalmaért Miklós király az Antivári hercege címmel tüntette ki. Könyvét Kellogg ismeretes háborúellenes egyezménye kapcsán írta. A füzet előszava felhívja Kellogg figyel-

¹ Petanovich—Naiad Nicholas: *What caused my plight?* h. n. é. n.

² *Zapisi*, III. k., 123. l.

³ Čubranovitch Jean: *Le plus grand crime de l'histoire*. Suisse (h. n.), 1928, 24 l., 8°.

⁴ Criscuolo Luigi: *Montenegro's right to live*, New-York, 1928, 48 l., 8°.

mét arra, hogy Wilson és más amerikai államférfiak kötelezettséget vállaltak Montenegro helyreállítására. A könyv összefoglalja mindazt, amit a montenegrói kérdéstről az amerikai politikusoknak tudniok kellene. Ez foglalja el a füzet kétharmadát. Az utolsó harmad egy kis okmánytár, mely tartalmazza a montenegrói kérdéstről tett legfontosabb amerikai hivatalos nyilatkozatokat. Ezeknek egy része most lát először napvilágot, de az eddig ismeretesek összegyűjtése sem volt felesleges, mert így egy helyen megtalálhatjuk őket, s ily módon meggyőzően szolgálják a könyv megírásának célját. Criscuolo bizonyára tisztában van vele, hogy jelenleg nem érhet célt. Az Egyesült-Államok nem fogják felvetni a montenegrói kérdést. De Criscuolo munkája igen alkalmas arra, hogy némelyik amerikai polgárban felkeltse azt az érzést, hogy a hatalmas köztársaságnak erkölcsi kötelezettségei vannak a kis Montenegro iránt. Hiszen Miklós király Wilson kérésére rendelte el az 1918 karácsonyi felkelés leszereését, ami lehetővé tette a szerb okkupáció befejezését.

Ez a három munka és a körülöttük kialakult sok száz cikkre menő hírlapi irodalom nem fogja helyreállítani Montenegrot. De e munkák megjelenése tanuságot tesz arról, hogy hiába tiporta sárba Szerbia a hősie kis királyságot, hiába hallgatja agyon a montenegrói kérdést a diplomácia, régi barátok és régi ellenségek egyaránt, sőt hiába kompromittálták a montenegrói ügyet egyes emigránsok is, a montenegrói kérdés még mindig létezik és nem tudni, mely pillanatban kerülhet megoldása napirendre.

BAJZA JÓZSEF.

A LÁP.

I.

A láp ott húzódott el a tanya alatt, s fent, ahova a szem már nem látott el, beleveszett valahol a Tisza kiöntéseibe.

A leány, Zsófi, hason feküdt a fűvön, nézte a nádast, meg a messzeséget. A libát őrizte most is, de hogy a szunyókálást elűnta s a nap se tűzött olyan keményen, hallgatta a távoli hangokat s eltűnődött a dolgokon, amelyeket nem értett. Annyit látott csak, hogy urak jártak a tanyán, s valami olyasfélét hallott, hogy fel akarják fogni a vizeket földnek. Reggel óta tapogatott magában, szeretne volna kitudni, hogy fél-e, vagy csak úgy, magamagától nyugtalankodik a szíve. Figyelte hát a sást, hogy mit zizeg, leste a vízimadarakat, hogy rikoltanak-e, amikor felröppennek, s nézte a szelet, hogy merre hajlítja a parti fűzest. De mert nem ember volt, hanem csak kis cseléd, alig tizennégy éves, annak is szöske és sovány, alig ütköző mellel, akiben még nem talált egymásra az érzés és az értelem, hiába várt most is feleletre. A csönd hallgatott, a fény reszketett s az ismeretlen nem fedte fel kebelét előtte.

Száraz szálat tépett ki a földből, a szájába fogta s halkán cirpelni kezdett. A balkezére hajtotta a fejét, egyik lábát térdből felemelte s úgy zizegett. Most már a gúnárt nézte, mert az hirtelen trottyolt és kinyujtotta a nyakát.

— Ugyan! — mondta Zsófi s maga is körülnézett.

Megrebbent, mert kint az úton az árok partjáról egy gyerek bámult a tanya felé. Zsófi látta, hogy az imént még őt nézte, hát azt akarta, hogy megint erre irányítsa a tekintetét.

— Pista te! — kiáltott a gúnárra. — Ne nézkéjj, mer üres marad a bögyöd.

A gyerek a libákra sandított, aztán pillanatra összenéz-

tek. De csak egy villanásnyira, mert Zsófi most már elkapta a fejét. Újabb szarát szakított, elkezdte vele bökdösni a haját. A gyerek látta, hogy nem akar szólni, hát leheveredett a partra s várta, hogy mi lesz.

— Kucc! Kucc! — próbálta ingerelni a leányt.

Az rántott a vállán s csakúgy hasmánt elfordult tőle.

A gyerek mosolygott.

— Kucc! Azér is kucc!

Háromszor vagy négyszer megismételte, aztán oda kiáltott :

— Te vagy te, vagy az árva kuka?

Zsófi megrázta a fejét, felugrott, felkapta az eperfa ostor-nyelet, aminek a végére rongydarab volt kötve, a libákhoz futott s elzavarta a lóp fele őket.

— Majd adok!... — kiáltott utánuk, aztán hirtelen megfordult, csípőre tette a kezét és rápirított a gyerekekre :

— Kukának mög kuka vagy te, mög az, aki idehívott.

A gyerek kacagott. Zsófi néhány lépést tett, aztán megállott :

— Éngöm nevetsz-é?

A gyerek szeretett volna meghemperedni a földön örömeiben :

— Nem.

— Hát?

— Hát csak nevetők.

A lány nem tudott mit mondani, várt, felnyúlt az orrához és piszkálni kezdte. Amaz valamit hallhatott, mert hirtelen megcsendesedett. Zsófi egy darabig várt, akkor megszólalt :

— Osztt jobb, ha mégy, mer nyugtalankodik a liba.

— Nem törődik az az ilyesmivel. Nem állat.

— Mégis möhecc.

A gyerek látta, hogy a szája piros, a szeme kék, a termete meg olyan, mint a hajladozó ág, hát most már más-képpen szólt vissza :

— Ha küdesz, hát möhetők.

Amazt megzavarta a hang és tétovázott :

— Nem küdelek, csak möhecc.

— Mondd mégéccör.

— Montam keccor.
 — Neköm háromszor köll.
 A lány elpattintotta a fogát :

— Ezt!
 — Akkor gyere ide.
 — Hogyisne!
 — Gyere.
 — Mondd megeccor.
 — Százszor mondom, gyere ide.

Zsófi fölnevetett :

— Akkor se mék, mer nem tudom, hogy kifele vagy.
 — Ha idegyusz, mogmondom.
 — Neköm ugyan ne mond.

De azért megindult, ringatta magát s három lépésnyire a gyerektől megállott és leült vele szembe.

Egy fehér felhő eltakarta a napot, az árnyék széles csíkot húzott a láp fölött s hallatszott, hogy a kútágas valahol csikorog.

Talán egy óra is eltelt, amikor Zsófi felijedt :

— A libák mög itthagytak . . .
 — Dehogy hagytak. Ott legelnek.

A lány a földet vizsgálta, a porhanyós göröngyöket, s merthogy a gyerek közben megmondta, hogy árva, túl a Tiszán nevelkedett, de otthagytta a gazdáját orokre s most a betyárokat keresi, mert bujdosni szeretne, még egyszer megkérdezte :

— Oszt apád?

A gyerek a fuvet tépdeste :

— Nem usmertem.

— Anyádat se?

— Azt se.

— Egyiket se?

— Egyiket se.

— Akkor valóságos árva vagy, akarcsak én.

Elhallgattak. A lány vette észre, hogy esteledik :

— Neszol a láp. Gyun a nagy éccaka.

A gyerek eltekintett a láthatár felé.

— Gyun. Mán éri a földet a csizmaja.

Zsófi felállott :

— Neköm mög mönni köll.

A gyerek nem felelt.

A lány megindult s már messzejárt, amikor megfordult és visszanézett. A libanyáj tipegve tartott a tanya felé, mentek maguktól, hát meggondolta magát és visszazaladt.

— Azt mög nem is montad, hogy minek hínak?

— Mihálynak.

— Miféle Mihálynak?

— Vasadi Mihálynak.

— Aztán, ha betyár löszöl, erre ne gyere . . .

II.

Ezen az éjtszakán álmodt látott Zsófi, még pedig azt, hogy királyfi jött érte, hogy a városba vigye. Arra riadt fel, hogy a királyfi fogja a kezét s amint az arcába tekintett, akkor látta, hogy Mihály áll előtte. Még vert a szíve, amikor kihajtotta a libát, s meghökkent, amikor Mihályt megpillantotta.

— Hát te még itt vagy?

— Itt.

— Nem möntél el?

— Nem.

— Oszd önni?

— Nem öttem.

Zsófi kenyeret majszolt, jókora volt még a karajból, odanyujtotta neki.

— Nesze.

Amannak édesre futott a nyál a szájában.

— Ödd mög te.

— Nem öszöm.

Délfele már mind a ketten nevettek. Akkor a lány beszőkött a tanyába s egész cipóval meg szalonnával tért vissza. A liba legelt, a nap sütött, a szél elszállt s megint este lett. Aztán másnap, közben, esett s egy alkonyatkor Zsófi odahajolt a Mihály füléhez :

— Ha pedig csakugyan maracc, hát vackot törtem a boglyába.

Amikor a tanya elcsendesedett, a sötétben ki is lopakodott hozzá s együtt nézték a csillagokat.

A lép ezen az éjen hallgatott, csak itt-ott lobbant el néha a nádas fölött valami különös, kékes fény, de ők ezt nem vették észre, belemerültek a csöndbe és engedték, hogy ringassa őket. Mihály most közeledett a tizenötödik esztendejéhez, emlékezett, hogy egy nyári éjtszakán hallotta az egyik marokverő lány kacagását a kazal mögött, s arra is vélt, hogy Imre, a nagyobbik béres, megállott néha az istálló faránál s elnézte, amint a gazda lánya vizet mert — s most egyszerre ismeretlen hasogatás járta át a szívét. Az arcát kezek simogatták, tambura szólt halkán a bensejében s hallotta, hogy a csillagok a magasságban beszélgetnek. Zsófi is messze járt, fent lebegett a levegőégben, s hogy ne ébredjen fel ebből a ringatásból, a Mihály vállának hajtotta a fejét.

*

Másnap reggel a gazda, János, odaszólt az asszonynak, Rozálnak :

— Az éjjel mögen jádzott a lép. Látomás fekütte mög a mellyemet.

Az asszony, aki sovány és beteges volt, munkában és zsörtölődésben elnyűtt, nem szólt, csak pillantást vetett az emberre, akinek hatalmas, egészséges teste kikívánczozott a dohos szagú, nyomorult szobából a napsütésbe. Szerette volna valamivel megpocskolni, de most nem tudta, hogy kössön bele, s ennyit mondott csak :

— Az a baja kennek . . .

Lenyelte a többit, gondolta, az úgyis tudja, hogy mit akart mondani s kifordult a pitvarba.

János már kint állt az eresz alatt s onnan nézte a lápot, amely fölött párák imbolyogtak. A határt mércsikélte magában, meg a közeli földeket. leginkább persze most is csak azt a részt, ami majd a tanyához esik, ha a vizeket elvezetik. Mert ha igaz, árkot húznak most már a Tiszáig, s úgy lehet, hogy jövőre már ő szaggatja ekével a zombékos földet. Minthogy éppen kedd volt, eltekintett a város felé is, hogy

nem jönnek-e az urak, akik mára mondták, hogy utoljára még fölmérik a helyet.

János meghányta-vetette magában a dolgokat s megállapította, hogy neki csakugyan úgy volna a legjobb, ha a tanya alatt látnának neki a munkának, mert akkor itt szabadulna föl a föld legelőbb. Aztán ha itt húzódná meg az a sok mérnök- meg pallér-forma, akik a többieknek parancsolnak, hát nem kellene a tejfelt meg a tojást se bevinni a piacra, itt is gazdája akadna.

Elindult hát, hogy leballagjon a láphoz, hogy megnézzze, mit csinál a víz, mert úgy vélt rá, hogy a vadmadarakat neszelni hallotta a napokban. A madár ugyan nem olyan okos, mint a jószág, a bajt azonban az is megérzi, kivált ha már a fészke közelében mozgatja a nádat.

A kazal mellett haladt el s ahogy megkerülte, Zsófiba ütközött. A gyerek csaknem sikoltott, látszott rajta, hogy megrettent.

— Na fene?! — állott meg János. — Hát tégöd mi lelt?

A lány nem tudott szólni, csak rámeresztette a szemét. Már kétszer is színt váltott s most piros volt, mint a pipacs. János nem nézte, csak éppen rászólt, hogy az ok nélkül megrettent, annyit azonban látott, hogy az szaporán lélezkzik s két kis melle rémulten feszül neki a színehagyott réklinek. Leemelte hát róla a tekintetét s ment tovább. De alig tett néhány lépést, Rozál hangját hallotta a tanyából:

— Hajja-é kend? — kiáltotta az asszony — gyűjjék, mer alighanem az urak tartanak erre.

János visszafordult s mire beért, a kocsik is befordultak a tanyába. Csakugyan az ármentesítőtől jöttek, két mérnök. akiket már régebről ismert, a polgárnagy, meg négy idegen bőrbajuszos.

— Aggyon Isten! — köszönt a polgármester.

— Aggyon! — felelt János.

Megbökte a kalapja szélét, aztán hozzájuk járult. Az urak kezeltek vele.

— Hát lecsapoljuk a vizet — mondta az egyik idegen. János ránézett.

— Le?

— Le.

Több szó nem esett, az urak elmentek s csak délfelé kerültek vissza. Rozál az eperfa alatt terített nekik s a csirke-paprikás már ott is párolgott az asztalon.

— Hátha mög nem vetnék a tekintetös úrék... — mutatott az ételre.

A polgármester mosolygott:

— Ejnye. Nem kellett volna. Hiszen már megyünk is befele.

Rozál a székeket sorakoztatta:

— Egy kis gyöngé csirke csak, mög csusza. Elkel, hiszen röggel úta mögéhözhetnek.

Az urak ettek, közölték Jánossal, hogy megkezdődik a munka, aztán cihelődtek.

Este megérkeztek a kubikusok; másnap pedig a fuvaros kocsik. A hét végéig szakadatlan hordták a sok szerszámot, meg anyagot, s amikor végeztek, a karaván felhúzódott a fűzeshez.

Ment minden a maga rendjén, egyedül Zsófi figyelte félős és nyugtalan aggodalommal a dolgokat. Nappal etette Mihályt, este pedig kiszökött hozzá s elmondta neki, hogy mit látott napközben. De leginkább csak gondolatban beszélgettek, mert a gyerek, aki hajnalban kióvakodott a boglyából és sötétig odakódorgott, félálmában fogta a Zsófi kezét, s az a furcsa, soha nem érzett melegség, amely a másiktól kiáramlott, elbágyasztotta. A lány pedig csak suttogott, egyre mélyebbről véve a lélekzetet, s csak akkor csendesedett meg, amikor elfogta a szédület s érezte, hogy az az ismeretlen ár, amely a szívéből indult meg, elragadja és viszi mind a kettőjüket. Néha kar nyúlt alájuk, felragadta őt is, Mihályt is s futott velük. Leginkább a felhők között lebegtek, máskor pedig leereszkedtek egy nagy kertbe, egy halastó partjára. Zsófi képen már látta egyszer ezt a tájat, s arra is emlékezett, hogy lányok fürödtek a vízben.

Képzeteiben minden este bejárta ezt az operenciás földet s ebből a reszkető szédületből csak akkor ijedt fel, amikor Mihály ránézett. Gondolatban ott úszkált ugyanis ő is a halastóban s forróság lepte meg, amikor rádöbrent, hogy

Mihály észreveszi, hogy úgy lubickol ő is, nincs rajta ruha, ami eltakarja.

Megrázkódott most is s összébb húzta magán a réklit :

— Mék... — mondta tétován — Mék, mer nagyon idemutat mán a Göncöl rúdja.

Mihály is az eget vizsgálta :

— Hónap beállok — mondta halkán.

— Be?

— Be.

Zsófi megreszketett.

— Jaj istenöm, ha észrevösznek.

— Ha láttyák, hogy győzöm, nem bántanak.

Zsófi felemelkedett :

— De jó vóna...

Már mint ha engednék, hogy Mihály is hordja a földet, mert ha nem bánnák, akkor csakugyan maradhatna. Nem tudta ugyan, hogy miért, mi is a szándéka tulajdonképpen, de ezzel most nem is foglalkozott, annyit tudott csak, hogy Mihály ott ült mellette, s nem kellene tovább bujkálniok, ha beállhatna s tolná ő is a talicskát a többivel együtt a partra.

Ezen az éjen csak hányta magát a vackon, nem aludt el, csak hajnal felé. Mihály is az elkövetkező napot igazgatta magában, kifeküdt a boglya elé és kémlelte a sötétséget. A lép fölött szél járt, suhogtatta a nádat s messze, nagyon messze tüzek lobbantak el a víz felett. Hanyattfeküdt s fél-álmában megint Julist, a marokverő lányt látta maga előtt. Az éppen nevetett, hangosan, a derekát hátrahajlítva, mert az egyik fiatal részes nem győzte köpködni a szájából a pelyvát, amit beletömött. Ő, Mihály, már többször látta, hogy a részes, Tandari, este, amikor a gép elhallgatott s a többiek leheveredtek, a kazal mögé csalta a lányt s azon volt, hogy elkapja, — s ez a lobogó, vad játék száraz, fojtó tüzet szított föl benne. A szíve alatt most is lobbant valami, de rögtön ki is húnyt s jóleső fájás maradt utána.

Oldalt fordult és felnyitotta a szemét. A holdvilágtalan, koromsötét éjtszakában most már nem mozdult semmi, mély és borzongató csönd gubbasztott a lép felett.

Lassan meglepte az álom s pitymallott, amikor fel-

érezte. Felkelt és fellopózkodott a füzésekhez. Az emberek még heverték. A legelső talicskát telehányta földdel, föl-
vitte a partra és ott kiborította

Az egyik mérnök éppen jött.

— Mit csinálsz te gyerek?

Mihályon hideg futott át:

— Hordom a földet.

— Kinek?

— Hordom. Tötésnek.

A mérnök odament hozzá:

— Nem azt kérdeztem, hanem azt, hogy kinek segítesz?

Mihály érezte, hogy vége, süllyed alatta a part:

— Sönkinek! — mondta rekedten.

— Hát akkor hogy kerülsz ide?

— Csakúgy. Séhogy. Ide gyüttem.

A mérnök vállat vont. Nem értette s amikor a munka megindult, az egyik pallért magához intette:

— Maga fogadta fel ezt a gyereket?

A pallér csodálkozott:

— Miféle gyereket?

— Azt ni, amelyik ott dolgozik a parton.

A pallér megfordult:

— Hallod-é te! Hé, gyere csak ide!

Mihály leeresztette az ásót és fölnézett. Láta, hogy a pallér neki integet s csöndes, kimért léptekkel megindult feléje. Reggel óta kubikolt s a nehéz munka komor és zengő üteme most már szilárdan vert benne.

— Neköm szólt az úr? — kérdezte, ahogy odaért.

— Neked. Ki állított téged munkába?

Mihály vállat volt:

— Sönki. Amonnan gyüttem, túl a Tiszárul. Aszonták, itt köll az embör.

A mérnök nevetett:

— Ja! . . .

Talicskát, ásót, lapátot adtak neki s kubikolt együtt a többivel. Szombaton, amikor a mérnök megjött a városból a pénzzel s kifizették őket, Mihály közel húsz pengőt kapott.

A mérnök fel is mustrálta:

— Hány éves vagy te?

— Most taposom a tizenhatodikat.

— Hm. Hát csak becsüld meg magad. Ha úgy igyekszel, mint amilyen erős, szép szál legény vagy, jövőre kordét meg lovat vehetsz.

Mihály érezte, hogy szédül s hogy mindjárt kicsordul a könnye. Lám, a mérnök is észrevette, hogy bár még nem ember, alig maradt el a többi mellett.

János nem messze állt tőlük, nézte őket. A karokat, meg a lábakat, ahogy dolgoztak, mert sehogysem ment a fejébe, hogy a tanya felé szorítják a vizet. Lopva a mérnököt figyelte, látta, hogy halkán utasításokat ad a pallérnak s ez a sugdolódzás megdöbbsentette. Nyilvánvalónak tetszett, hogy ellene beszélnek s az a szándékuk, hogy árkot húzassanak a lép mellett is.

Ott állt, egy helyben, nem mozdult, csak szíтта keményen a pipát s amikor végképp megbizonyosodott a dolgokról, megindult befele. Egvelőre csak szorongást érzett, nyugtalan-ság szaladgált benne, hogy lám ki akarják játszani s alattomban ellene törnek. Tudta ugyan, hogy az efféle nem megy szó nélkül, mert a föld az övé s hasonló alkalmakkor előbb föl szokták kérdeni, hogy mennyire tartaná az ártérnek szánt területet, de hát most hallgattak. Nem szóltak, nyilván azért, mert a mérnök nem volt törvényes ember s mást akart, mint a multkor az urak. Erre vallott az is, hogy hacsak tehette, németül beszélt, takarta a szót előtte.

Lépkedett hát s hogy a tanya felől jajveszékelést hallott, szaporábban fogta.

— Na? — döbbsent hátra, amikor beért s látta, hogy Rozálnak megint Zsófi-val gyűlt meg a baja.

Az asszonyban tajtékozott a gyűlölet :

— Te cudar te! — püfölte. — Hát te akarod kúdúsbokra juttatni az embört!

Zsófi szóotalan sírással szepegett, csak a karját tartotta védekezésül az arca elé. Legjobban azt szerette volna, ha az asszony egy csapással agyonüti, mert égette a szégyen a baj miatt. A gúnár csavargott ugyanis el s mire rátalált, az belekeverködzött az iszalagba s valahogy ott fulladt.

— Elég na! — mondta János — Nem köll mingyá a vérit vönni.

Az asszony fölnézett, arcán kigyulladtak a szeplők:

— Micsoda?

— Engedd dógára. Eleget kapott.

— Hej, hogy mögszállta kendöt éccörre a szentlélök!

Visszakézből tarkón vágta a lányt, aztán odalökte Jánoshoz:

— Hát akkor ott van! — fenyegetett. — Ölbe vöheti kend, ha olyan nagyon rázza érte a hideg!

Azzal otthagya őket.

Zsófi felnézett az emberre és összerezzent. János nagy szelidséggel nézte, a tekintete mélyén azonban valami reszketett. Maga is érezte ezt, de azért nem tudta, hogy mi szálolta meg, csak a karjait hasogatta az erő s a mellét emelte meg a beszívott levegő, ennyit mondott csak a gyerekek:

— Kejj föl, oszt eriggy!

A lány arcát bársonyos melegre mosta a könny, a teste párázott a sírás forróságától s árva mozdulattal emelkedett fel. Nem gondolkozott rajta, de tudta, hogy szólhatna, megpocskolhatná az asszonyt, az ember nem bánтанá érte, mégis jobbnak látta, ha hallgat. Az egészbe kihúzta hát csak magát, megigazította a réklijét, elsimította a szoknyáját s mindezt úgy tette, hogy János lássa, hogy nem fél, nem is kapott ki, ő az erősebb, anyányi, s ha az eszükre hallgatnának, libapásztorkodás helyett már réges-régen munkára foghatták volna. A karján még ott sajgott az ütés nyoma, felgyűrte a rékli újját, rálehel a kemény húson kiserkedt piros csíkra, aztán dúdolva megindult a lép felé.

János egész nap hánytorgott. Szerette volna megbeszélni az asszonnal a fenyegető veszedelmet, de mert az egész nap dohogott, magára maradt kínzó gondolataival. Nem nyugodott meg később sem, s amikor lefeküdt, álmatlanul gyötrődött a vackon. Mert hogy a tanya felé terelik a vizet s a laposból is ki akarnak szakítani egy jókorát ároknak, az most már több volt, mint bizonyos. Ha pedig erre vezetik el a kanálist, akkor őt elszakítják az amoda eső földektől, s ha akarna, vagy ha rá is ígérne Mucsira, a szomszédjára, akkor

se menne semmire, mert nyilvánvaló, hogy a történetek után nincsenek jószándékkal irányában.

Sóhajtott és felült a vackon. A láp susogott s olyan közletről hallatszott a hangja, mintha kiszabadult volna a legeelőre. János figyelte a sötétben elvesző hangokat s tisztán kivette, hogy azok a mérnök beszédjét utánozzák.

Fölkelt s úgy lépett ki az eresz alól, mintha a hínáros a sötétség leple alatt csakugyan előntötte volna máris az udvart. De alig tett néhány lépést, váratlanul nyugalom szállotta meg s elmosolyodott. Az oszladozó éjszakában idehalványlott a víz partja s látta, hogy a láp alszik s mozdulatlanul pihen helyén a sötétben.

Most hirtelen a lány, Zsófi alakja tetszett fel előtte. Képzletben ott látta a semlyék szélén, piros szoknyáját lábaihoz feszítette a szél s hátraszegett derékkal nézett feléje. A látomás olyan hirtelen bontakozott ki a szürkületből, hogy János megtorpant s érezte, hogy a mellében felszökik a vér. A lány dalolt, himbálta magát, karjait kitárta, megfordult néhányszor maga körül, aztán hirtelen felkacagott s ruháját alul összekapva lekucorodott a földre.

János karjában kidagadtak az inak s előrelépett. Az istálló felé került s amikor odaért, a nyitott ajtó előtt megállott. Nem hallatszott belülről semmi, csak a két ló csendes abrakolása. De a friss alom, amit az este vetett, már átnedvesedett az állati testek gőzétől s most nehéz szagot párázott. Látta, hogy a két ló áll, a tehén nyugszik, Zsófi pedig hanyattfekve lélezkzik a vackon. A lány mélyen alhatott, mért az egyik keze lelógott a szalmába, álmában letúrta magáról a takarót s félig födetlen melle alélta illatozott.

János gyöngyvirágszagot érzett s érett gyümölcsíz csordult el a szájában és a szívében.

Megfordult, visszabotorkált az eresz alá és lefeküdt. Valahol a lápon egy madár visitott fel s egy csillag lefutott az égen. János riadt, kínzó döbbenettel meredt ki a szürkületbe. Most már tudta, hogy a láp alól izzik s ez az emésztő tűz vájta be magát a szívébe.

S reggel, amikor Rozál azzal verte fel a tanyát, hogy a

kisbornyú az éjszaka elszabadult s ott veszett az iszapban, tornyos, ölö háborgás zordult föl benne s megindult, hogy szembe nézzen a közeledő vésszel.

III.

A vizet csakugyan a tanya felé szorították. Nem azért persze, hogy elszakítsanak a János földjéből, hanem azért, mert az ármentesítő takarékoskodni akart. A partos területnek ugyanis ez volt a legmagasabb pontja, s a mérnök úgy számított, hogyha ide duzzasztják a mocsarat, a lezúduló víz maga-magának vág árkot a Tisza felé. Jánosnak természetesen nem szóltak, eszükbe sem jutott s az most már elborult lélekkel figyelte minden mozdulatukat. Éjjente hallotta, hogy a lép szortyog és forr, s látta, hogy a víz felett bujdosó fények lobbannak el.

Leginkább Zsófit figyelte, mert a lány naphosszat ott állt a parton s nézte az embereket.

Most már nem félt, valami eddig ismeretlen nagy nyugalom szállotta meg s napközben is oda-odaszólt Mihálynak. A gyerek ilyenkor leeresztette egy pillanatra az ásót, mosolygott, letörülte homlokáról a verítéket, aztán nekidült a talicskának s tolta vidáman fölfele. Az élet szökött szárba benne s ennek az egészséges, diadalmas burjánzásnak a kicsattanó, teli öröme egész bensejét átszegte.

S este, amikor elcsendesedett a tanya, már a boglya mögött várta Zsófit. Az jött s hallgatták a csendet. Szívükben már meghasadtak a bimbók, de értelmük még nem fogta fel a dolgokat. Csak az eget látták eddig maguk fölött, a földet a lábuk alatt, a jószágot, a vetést, — a természetet, amely felnevelte őket, s ebben a zavartalan, örök rendben bűn nélkül való volt az érzés, amely lelkükben kibomlott s amely észrevétlenül, a nélkül, hogy tudták volna, hogy mit cselekszenek, belevesztette őket a végtelenbe. Félelem és szégyen nélkül merültek el ebben az ölelésben, amelyben virágillat és angyali mosoly csilingelt. A föld örök törvénye teljesedett be velük, s a vágy, amely ott lélekzett a rögökben, ott reszketett a csillagokban, ott tündöklött a

harmatcseppekben, ott dalolt a füvek és fák ébredésében, megtermékenyítette bennük is a mindenható életet.

Mihályt csak János zavarta meg néha, s hogy a bornyú után az egyik koca, azután az öreg kan következett, a lép felvert lidércei mind gyakrabban nyujtották ki kezüket a tanya felé. — borzongós nyugtalansággal leste az elnémult és elsötétült embert.

A kóré elvirágzott, elült a szél, az élet lassan megért. János egyedül kaszált, mögötte Zsófi verte a markot. A lány, noha erős, hajlékony és rugalmas volt, mint az orgonaág, s a vér dacolva hullámozott az ereiben, néha minden különösebb ok nélkül elbágyadt s elmaradt János mögött. Ilyenkor az ember is megállt, leeresztette a kaszát s rátekintett. A lány dús illattal és ízzel teljes volt, mint a gyümölcs, és étellel teli, mint a gabona. Keble és csípője átvert a rongyokon s a duzzadó test szétszórta roppant örömét a nyári napsütésben. János, mint annyiszor, most is zsibbadásfélét érzett, aztán hirtelen megkönnyült és érezte, hogy a két karja erejévé össze tudná roppantani az egész mindenséget. Torka kiszikkadt s a szíve zakatolva vert a mellében.

— Te! . . . — mondta, de nem folytatta, mert érezte, hogy a hangja remeg.

Zsófi ránézett s hirtelen láng perzselte meg.

— Szólt kigyelmed?

János kezéből kihullott a kasza s előrelépett. A lány látta, hogy közeledik. kiáltani akart, de a rémület egész testét megdermesztette.

— Embör! . . . — hallatszott ebben a pillanatban a tanya felől.

Rozál szaladt, bukdácsolva és fuldokolva, s hogy felbukkant a búza mögött s megpillantotta őket, megtorpant. De csak egy pillanatra, annyi időre, amíg végigkutatott rajtuk a tekintete, aztán visongva nekirontott Zsófinak :

— Pusztújj! Gonosz! Ez az átkozott ül itt a mellyekön!

János elkapta és maga elé rántotta :

— Beszéjj! — ordított.

— Engegyön! . . . — rikoltott az asszony.

Jánosban elbődült a halálos indulat :

— Beszéjj, te! He! . . . — Két kézre kapta, hogy egyetlen szorítással összeroppantsa.

Rozál lerogyott :

— A gyerök . . . A Mucsi-gyerök! . . .

János horkantott.

Eleresztette s most már futottak be mind a hárman. A gyereket, aki bent pákázott a nádasban s közben nagyon elmerészkedett a parttól s a pocsolya majdnem elnyelte, éppen akkor húzták ki a vízből, amikor odaértek. A kölök kortyolt a szennyes léből és fuldokolva köhögött.

János állította talpra :

— Te! Te! — verte gyengéden néhányszor hátba. — Sömmi, na! Engedd, hadd gyűjjön ki belüled!

A gyerek tikácsolt, s lassacskán megnyugodott.

— Jaj! . . . — eredtek meg a könnyei, amikor ráeszmélt, hogy nem halt meg.

IV.

Ettől kezdve néma reszketésben éltek valamennyien. Mire a gabonát betakarították, felszorították a vizet a tanya alá s a roppant mocsártömeg feketén feszült neki a gáttá emelt partnak.

Az asszony csak a szeptembert várta s ekkor kijelentette, hogy megy, tovább nem marad.

— Nyughass! — mondta néki János. de érezte, hogy a Gonosz benne is háborog.

— Mék! De tudom istenöm . . .

Azt akarta mondani, hogy megy. itthagya a tanyát, de előbb végez Zsófi-val. mert az zúdított rájuk minden veszedelmet. nem a lép. De jobbnak látta. ha magába fojtja a szót, hogy jobban égesse és bujtogassa a gyilkos méreg.

János már hetek óta alig aludt valamit. átvirrasztotta az éjtszakákat Mihály is. Az ember, meg a legény egyformán sötét fenyegetéssel nézték a közös ellenséget, a lápot, amely a gát alatt egyre emelkedett. Most már tudták, hogy a megháborgatott mocsár végezni akar velük s az első adandó alkalommal rájuk tör.

Egyszerre lobogott fel a tekintetük. amikor a mérnök

egy napon kijelentette, hogy elkészültek, most már le fogják ereszteni a vizet. Ezen az estén elborult a határ s szél rohant át a pusztán. Előbb a messzi út porát kavarta fel, aztán megsuhogtatta a parti fűzest s onnan rávetette magát a lápra. Nyomában megdőrdült az ég, villám hasította át az eget s az orkán bömbölve kezdte verni a gátat. A tajtékos ár csapkodva hullámozott s visszaharsogott a mennydörgésnek.

A két ember, János és Mihály, reszkető orrcimpákkal figyelt bele a dühöngő éjtszakába. Nézték a lápot, amely kacagott és üvöltött s odasúgta nekik, hogy végre leszámol velük, át fogja törni a gátat s elveszi tőlük a tanyát, a földet, az éleket, mindent, amit el akartak orozni tőle.

Dőrdült az ég, villám csapott a gátba s a föld visszamordult az égre.

Egyszerre léptek ki a viharba s egyszerre döbbsentek egymásra a gát alatt.

— Te vagy?

— Én.

— Hát kigyelmed?

— Én vagyok.

Négykézláb kapaszkodtak fel az oldalon s amikor felértek, egy pillanatra megállottak. Alattuk tenger örvénylett s az ég összedörgött a földdel.

A két csákány egyszerre vágott bele a földbe. Negyedóra mulva szakadt róluk a veríték s hörögve verték a földet. Oldalt kezdték s jó két óra mulva, amikor összeértek, meghúzták keresztben az árkot, hogy a víz utat találva átszakíthassa a gátat. A csizmájuk szutyogott a sárban s a hullámok végigsöpörtek az árkon, amikor a munkát abbahagyták. A gátat emberi számítás szerint átvágták, a többi most már a víz dolga.

Zsibbadt testtel, holtracsigázva tapogatództak vissza a tanyába. A vihar valahol megrekedt, mert a szél sivítani kezdett, majd elszabadulva irtózatossal zúgással belekapott a lápba. Érzett, hogy a föld megmozdult s a felkavart víztömeg mindent elsöpör haraggal áttöri a felárkolt gátat s bömbölve tör utat magának a Tisza felé.

Villám cikázott és megvilágította őket.

— Kergeti már a jó Lélok! — mondta János.

Már mint a Gonoszt, amely ímhol fut s nem rémíszti a történetek után többet őket.

De azért átvirrasztották az éjszakát, s reggel, amikor a mérnök nem győzte áldani a vihart, hogy a kezükre játszott s a lezúduló víz maga ásott magának árkot, — nem szóltak, hallgattak mind a ketten.

S némán, megilletődve, szelíd elborulással állottak meg egy óra mulva a Zsófi ágya előtt is, aki keblén az újszülöttel, könnyes szemmel tekintett fel rájuk. János és Mihály tekintete találkozott. A gyerek, a megszentelt anyai fájdalom, az új élet küldte hát az istenítéletet s ez az új lélek váltotta meg őket.

A mérnök törte meg a csendet :

— Hát aztán hogy esett?

János intett s kitolta őket a szobából.

— A lép hagyta itt . . . — mondta mély, zengő hangon. — A' hagyta itt engesztelésnek, mög békességnek.

V.

Délben megjöttek az urak, fölnézték a munkát, aztán a polgármester maga elé hívatta Mihályt.

— Hej, te! — csóválta a fejét. — Aztán hány éves vagy?

Mihály levett kalapját szorongatta :

— Most taposom a tizenhatodikát.

— Hát a lány?

János felelt :

— Éppen a nyáron fordult a tizenötödikbe.

— Nahát akkor tönni köll valamit. — mondta a polgármester — mert ez így nem jól van.

Darabig még maradtak, aztán a kocsí elzörgött velük. Egy hét mulva azonban megint ugatott a kutya. A polgármester jött két másik úrformával.

— Na! — állított be. — Hun vannak azok a nagy bűnösök?

Mihály meg Zsófi már ott is állottak előtte, kéz kézbe-fogva.

Az anyakönyvvezető kiterítette az írásokat, meg a vas-tag könyvet, a pap magára öltötte a palástot s mire elkészültek, ott szorongott áhítatos, ünnepélyes várakozással a hátuk mögött az egész tanya.

Rozál még sírt is, s amikor a pap megáldotta a két gyereket, a polgármester odalépett Mihályhoz :

— Aztán rakoggyatok föl a kocsira, oszt gyüttök velem. Befoglak városcelednek.

Mihály megingott, Zsófi hajolt le helyette kezéhez, hogy így is megköszönje a jóságát.

*

Egy óra múlva, amikor elindult velük a kocsi s utoljára visszaintettek, János meg Rozál az újonnan sarjadó vetés szélirül küldték utánuk búcsúzó tekintetüket.

S amikor eltűnt szemük elől a kocsi s beballagva leültek az eperfa alatt, János csendes hangon mondta :

— Hát most mán embörök.

— Azok . . . — bölintott Rozál.

S eltekintett a láp felé, amelynek meghasadozott, szikadó iszapját már kezdte felverni a termő föld buja gaza.

BIBÓ LAJOS.

KÖD.

— Részlet egy verses regényből. —

Delet ütött. — A betegek tanyája
Lázongva zsongó emberrajt bocsáta
A körbefutó kórházfolyosóra.
Vad ösztönök forgó szele sodorta
E test-, lélekben egyként meghibázott,
Vásznakba pólyált kórságos világot,
E darázsrajt, mely odvakban tenyészett,
S most légbe rajzik, orrontván a mézet,
A kasok és a köpük veszedelmét.
Tört csont, hegedt seb, létőrlő betegség,
Száz kínja volt, — nincs, — s míg ez agg odú,
E máskor fojtott, halkszavú
Nyomortanya lázongva zsongott,
A járókelők áztatván a gondot,
S a falak vészjós szavát meg nem értve,
Támolygva mentek végzetük elébe,
Hús s kettedikén szeles márciusnak.
Bent folyt a dulás s mind nagyobbra duzzadt
A forradalmas indulat.
«Törjétek be a kapukat,
Ki az utcára! — Le az orvosokkal!
Éljen a nép!» — S amint most egy rohammal
Az ápolókat útból elseperve
E Demosz alj ön kórfészkrét bevette,
Alázúdulva rontott a kapukra,
De itt letorpant.

Rendőr állt az útba.

Mint élő sövény, nem várt akadály.
A kijárást elállta már,

S a nyűtt inakban bennszorult az ugrás.
 Egy pillanatnyi csend, ezt tompa zúgás,
 Majd tajtékos felröffenés követte,
 S a sisera-had nyálát odaköpte
 Az élő gátra. — «Kopók, véredek!
 Rendőr-kutyák!» — zihálta a tömeg
 S tolult előre. — «Halál az urakra,
 S az úrkutyákra! . . . Hurkot a nyakukba.
 A kertek alatt jár a sintér!»
 A kordon előtt megszűkült a szintér,
 S már úgy rémlett, mely kettős rendben áll ott.
 A tömeg elsöpri a gátot,
 Mikor egy szóra, mint kit főbe vertek,
 Enged a fölmeredt csöveknek
 És visszatántorg . . .

Széles tért nyitott,

S míg szédelegve ingadozna ott,
 A rendőrtiszt az él elé kilépett.
 Az ijedtségben elült pulykaméreg
 E pillanatban a nagy szót kereste :
 «Ihol a Zákány, a kopó, a beste!»
 «A mágnás rendőr! . . . a ringyó király!»
 «Urak kutyája! . . . Díszbetyár!»
 S akár rocskából öntenék :
 «Fölhajtó! — népnyzó! — pribék!»
 Ömlött nyakába a csatornahumor,
 De ez nem zökkent ki a hangulatból,
 Mosolygva állta, s közben tetszelgve,
 A lakkcsizmája szárát veregette .
 Húrból fonott lovaglóvesszejével. \
 Népadomány e sok terhes kitétel :
 Ékes előnév, cifra predikátum,
 Mely annak jár ki a dúvad tanyákon,
 Ki félelmes, gyűlölt, de népszerű.
 Valami mókás, cicázó derű,
 Mintha kötődnek pajkos egerekkel,
 Játszott az ajkán. — Pedig itt ez ember,

Ki széles mellel áll e helybe gátul,
E mái kóros szennykiáradásbul
Megsejti már az idők veszedelmét.

A népharag most, hogy helyhez kötötték,
Miként a szélnek zúgó orgonája,
Szavát sikoltva váltja, variálja.
És szóhoz jutnak a vékony sipok :
«Kellünk-e, úrfi?» — visítva sikong
A szebbik nem, — mint orkán zúg a tetszés,
Amint pár elszánt, alsóbbrendű testrészt,
Fordulva célt ad : «Ide löjtek!»

A humor jó tűzoltó, — s a tömeg
Röhejbe tör ki. — Rihahaj!
Kacajba ful a szóvihar,
A rendőrtiszt meg kapva rajta,
Belé rikolt a röhögő zshivajba :
«Csitt. báránycáim!»

Süvített a szó.

«Most én beszélek, — én, a számadó,
Hát ne bőgjetek! — Számoljunk! . . . ez egy :
Nem lesz itt ostrom, mert az vérbe megy.
Hogy mi lesz?» — kezén megsuhant a vessző,
«Hát ez la! — Már most így szól ami kettő :
Nem lép e kapun át emberfia,
Ki pakszust nem hoz, amint illika,
A főorvostól, — végül ami három :
Az föl van írva e vörös plakáton,
Hát ovassátok!»

Ezzel végezett.

Az indulat, mit hasmánt fektetett
A kitörő röhej, bár megzilálva,
Már talpon állt és minden egy szavára
Reá puskázott. — Pattogott a szó,
Perelt a visszhang : «Hóhér! népnyuzó!
El az utunkból! — Le kell húzni!
Szögre akasztunk még ma, úrfi!»
S a népharag, mint ölyü a viharba,

Felröppent nagyokat rikoltva,
 De aztán csuklott, — elállt a szava.
 Mély csend. — Kiült a lelkek zavara
 A tömeg-szemben. — Nem hisz önmagának,
 Csak nézi, s nem hisz a plakátnak,
 Amíg makogva, dühében ijedten,
 Ki nem betűzi azt, mi hihetetlen,
 A tömegajk. —

És komoran tagolván
 Egyetlen szót hánytorgat itt az orkán
 A tar fejek felett: «Statárium!»
 Vagy száz halálos kemény tilalom
 Van odaírva a vörös plakáton.
 Nagy kár esett a zsöngé bűnpalántban,
 A bűnözők reménye elfagyott.

— — — — —
 Egy pillanatig bénán dadogott
 A százak ajka, — majd vészben dühödten,
 Mint hajtásban, ha konda összeröffen
 Úgy ordított föl: «Megesalták a népet!»
 S tolult előre. —

A tiszt félre lépett,
 És vesszejét szó nélkül légbe kapva,
 Úgy állt ott, mint az élő tilalomfa
 A halál útján. — Tíz lépés odáig
 És tárt kaput a vigyorgó halál nyit,
 Ha itt a felmeredt vessző lecsap.
 Bósz ordítás. — a tömeg elakad,
 És megalázott dühe, tigris éhe
 Kitor egyetlen bósz felhördülésbe:
 «Gyujtsátok fel a házat!»

Vad öröm

Csikázott át a tömegen
 A lángvető szót ahogy megtalálta.
 «Tüzet alá!» — bömbölte toroka tátva,
 S örjöngve rontott befelé, hogy gyujtva. —
 Mi lesz? — Az idők forgószele fujja

A szemetet, — s ez üszöklelkű vázak
 Biz Isten felgyujtják a házat.
 Töpreng a tiszt és mintha tétovázna
 Mikor a dörgő szó belécikáza :
 «Gyujtsátok meg a szalmazsákokat!»
 «Mi lesz?» ismétli, s szeme ott tapad
 A rémes képen. — Majd gyorsan határoz ;
 Ma mind a négy sarkán kigyúl a város,
 Ha itt a gyujtószikra fölesapott.
 «Őrség, előre!» — megsuhant a bot,
 S indult, — de aztán hirtelen megáll.
 «Az arkangyalát! — hát ezt mi találta»,
 Dörmögte halkán ; kár volt megijedni. —
 Nem hisz szemének . . . Mi az, mi megejtí
 A vihedert, hogy romboló dühébe'
 Így elakadjon? — Vajjon mely s miféle
 Hatalom az, ha nem varázslat,
 Mely a komor, vérszomjas bestiának
 Szilaj keservét föl se véve,
 Kiáll elébe?

Ki ez, miféle Toldi?

Ég küldte-é vagy föld alul toppant ki?
 Ki ott e fickó?

Fent, hol összefut

S az emeleti nyílt tornácba jut
 A kettős lépcső, mint nagy tilalomfa.
 Mered fel hadonázva, tiltva
 Egy szálfember. —

«Vissza! térdre!»

Egy rikkantás, — csodákhoz ért-e?
 Mint homlokán talált bika,
 Inába rogy az emberbestia,
 S feléje bömböl : «Éljen Tóbiás!»
 A kórhad, mint akit röpít a láz,
 Az emeletnek neki futamodván,
 Mint ágaskodó szennyes szürke hullám
 Elöntve tért, közöt, garádicsot,
 A nyílt tornácra beljebb nem jutott,

Ott elakadt tajtékozó dagálya.
A fölszáguldó vész útját elállja
Egvetlen ember . . .

«Vissza! — ne tovább!»

Az őrség szótlán nézte e csodát
A tiszt elöl, egy akácfának dülve
Tünődött: — «Melyik vurstliból került be
Ide a fűzfán füttyölő,
Vászonba pólyált kígyóhűvölő.
E csepűrágó?» —

Hogarthi a látvány,
Előadást tart, — ott áll mint a bálvány,
Jár keze, lába, ágál. rázza öklit,
Valamit mond, — a nép felé röhejlik;
Kócot nyel, — «Éljen Tóbiás!»
Lángot fú . . . falat renget a hatás,
S majd felfordul a klinika,
Mikor egy hosszú vörös pántlika.
Kígyózva csavarog ki száján.
És most szaval, magát felpántlikázván:
«Eltársak, halljunk szót.

Vivát a nép!»

Fent hánytorgva indul a beszéd.
S támolgyva, mint ki beszszelve részeg,
Jöttek a tördelt mondatrészek
Nagy térközökben ért ide a szó.
«Nem tudtok hozzá, — csitt, — tanulj tinó! . . .»
Okorszak, Marinov, ez volt ám a lecke! . . .
«Minden a népé! szőre, bőre. tetve,
Kijártam én a muszka iskolát!»
A tömeg tomboló visszhangot ad:
«Minden a népé! — Hurrá. népszabadság!
Csurukk te göthös! a gyujtás számárság,
Mely bolond vetne csóvát, üszköt
Önfedelére?»

Aztán szerte züllött

Az értelem szemekre, mint a lánc.
«Okorszak, . . . Marinov, . . . Az volt ám a tánc!

A rendőrséget elviszi az ördög! . . .
 Rakodjatok, — az íge testet öltött,
 Minden a népé!»

Március szele

Belesüvít, s ha tőle tellene,
 Tetőket bontna e kioktatásra. —
 «Ne bögjetek!» a szó jön egyre-másra,
 S bontogatja a fedelet :
 «Visz ki-ki annyit, amennyit vihet,
 De egymás nyakát senki el ne messe!
 Mikor? . . . Buták! . . . Hát még ma este,
 Hogyan? — ki háton, ki batyukba,
 A muszka munka tiszta munka,
 Minden a népé!»

Most egy dörrenés.

Mi történt? . . . Semmi, — vaklövés,
 Riasztó kókler praktika,
 S újjé! . . . röpül a vörös pántlika,
 Huzza ki orrán, fülén, száján
 S egy bakugrással öblét is kitárván,
 Fart vetve bókol s hirtelen lelép.
 Ki ez? . . . Kiletét sem nevét
 Nem tudni bár, de senki sem tagadja.
 Bólint a rendőr, — egyvig helybe hagyja,
 Hogy Tóbiás jó munkát végezett.
 Az izzó parázs megszenesedett,
 Enyhült a hév, a hangulat,
 Nyugasztaló az öntudat,
 S a rókatűz pislákol a szemekbe.
 Elég ha tudva van a tapsi fekete,
 Nincs miért sietni, — meglesz a nyulacska.

Közben oszoltak, lassan kuncsorogva.
 Mint színjáték után elégedetten.
 S a vászonkitlis rajtól ellepetten,
 Fölvette, melyből az imént kikelt még,
 Kilugzott halvány, beteg képét

Ez agg odu : ház, udvar, folyosó.
 A düh elült, medrébe tért a szó,
 Csak itt-ott ráznak felmordulva öklöt :
 «A mágnásrendőrt elviszi az ördög.»
 S kiköp felé nem egy, — de messziről.

— — — — —
 «Ide Vicám!» — Az asszony nép felül,
 Mely ott lebzelt a közel folyosóba,
 Fejét egy lány ütötte föl a szóra,
 És jött. — Szikár volt, szép sudárba nőtt,
 Durcásan állt a rendőrtiszt előtt,
 «Mi tetszik, úrfi?» — s szeme odavillan. —
 «Te, — szép Vicám, — ha tetszésed szerint van,
 De mondanád meg enyves ujjú szentem,
 Ki ott ez ember, — ott a szegeletben?
 És fölmutat : — A körszakállu, sápadt.»
 A lány fölnéz, — s hogy szemmel rátalál ott,
 Fitymán felelte : — «Az a jótét lélek,
 Kivel a Tóbiás beszélget?
 Az Kristóf, aki jóformán bolond.»
 «Kristóf» — hánykódik a rendőri gond,
 «Ez nincs rováson, nyilván új erő,
 Vágásra finom, úri betörő,
 És nem a pesti szemétdomb virága».
 Az ápoló se tud mást : holtra válva
 Egy ingbe hozták be és esze fogytán
 A forradalom éjszakáján
 S mert váltig Nagy Kristófot hívogatta,
 Hát Nagy Kristófnak lett beírva,
 S szakvéleményt ad : súlyos agyi tífusz. —
 A számadásban ez se plusz, se mínusz,
 És kicsi gond már, mert e pillanatba'
 Felhúz a nagy ; a tömegrém, a hidra,
 S át utcán, téren, mind beljebb hatol . . .

Úgy közeleg, mint ár ha beomol,
 Zúg, búc, szakít és gátakat alámos,
 Lázong az utca, delirál a város.

Tömegsétában megmozdult a kül.
 Lassan kígyózik, — szaporodva gyül,
 Fejétől farka fél mérföld, de untig,
 Gyűrűzve szűkül, csavarodva nyúlik,
 Fölvál az aszfalt, az út teste nyög,
 Hol csuszva, mászva végig hömpölyög.
 A tömeghüllő, a nagy esörgőkígyó . . .

Megrendül ami ingatlan, mi ingó
 Rejtőzni készül. — Ez már nem parádé,
 Ez már a harc, internacionálé.
 «A végső!» — zúgják vissza a falak.
 S kinn égre bődül százezer ajak :
 «Minden a népé!»

«Minden a mienk!»

Hurrá! — a kórhad felzúg idebent,
 S elkapja a dalt : «Ez a harc a végső!» . . .
 De már szavában nem sisterg a kénkő,
 Mint beteg hulló, helyben egy halom,
 Tekergődzik az éltető napon.
 S pilledten várja : jönne már az alkony.
 Egy rész erőt gyűjt, — elfeküdt az almon,
 Más ki- s bejár, le-föl támolygva lézeng,
 Morajlanak, mint messziről ha ég zeng,
 És bizakodnak : meglesz a nyulacska. —

A rendőrség, mint házörző a sutba.
 Félszemmél alva — ilyen volt a látszat —
 A kapualjban bóbiskolni látszott.
 Míg Zákány, a tiszt, csitulván a láz.
 Bent távbeszél, a központtal vitáz :
 «Vonuljak be? — halló! — miért? — nem értem»
 «Halló! — hogyan? — a népkormány nevében?»
 «Vagy úgy . . . igen, ha itt a vörös őrség!»
 Most már megérti . . . Terjengő vörösség.
 Rőt fátyol, milyet vak, förtelmes éjbe
 Égő faluknak lángja vet az égre.
 Borul szemére . . .

De csak pillanatra.
Egy kiszólással gyorsan szétzavarta,
S egy padra zökkent . . .

«Felül kerekedtek!

Verné meg a sok ószirózsás szentet
A Jehova!» . . . És ahogy ezt letudta,
Egy csattanóval lendült át duhajba
A szittyia dac : «Országra szól a moeskuk.
De Istenemre, hogy fehérre mossuk,
Ha mindjárt egy nagy kórház lesz az ország.»

Elnézi, — ezek itt körülmorogják,
S úgy vicsorítanak rá fogat,
Mint prédán guggoló farkasesapat.
És világos, hogy ma vérszagra kapva,
Majd holnap hajt csak igazán a falka.
A vérben dühödt éh-tömeg csikasz . . .
Majd eltűnődött : — «Csak tudnám, ki az.
S ha nincs-e része mindezekbe.»
S tekintetével át meg át szegezte
A férfit ott a folyosói sarkon.
«No». — gondolá — majd figyelemmel tartom.
Mert úgy lehet uszító, kontató,
Bolondnak álcázott csaló,
Kristófnak hívják. — így mondta Vica.»

— — — — —
Halk rábeszélés, szelíd szóvita
Folyt ezalatt a napos szegeletben.
«Nem» — szólt a körszakállas ernyedetten,
«Nem mozdulok.» — Aztán elhallgatott,
S fázósan nézte a hajló napot,
Mely vörösödve míg alámerül,
Tüzet dobott be s a falon belül
Vörösre mázolt minden szürke sárgát.
— «Pedig megyünk, mert felmondják a szállást»
Erősködik a kókler. — «Iha haj!
Nem marad ott meg vánkos, derekalj,

Se takaródzó, hol a nép beszél.
 Pusztul a kórház, minden lábra kél.
 Még jó, ha köve, kapesa bírja, állja. —
 Már ennek a muszka regulája.
 Szakasztott így volt Marinovba, Minszkbe.» —

Respektus-e vagy szánó tiszteletje
 A halálból csak imént menekültnek,
 Amit e kókler óriás kitüntet.
 Mert szava, tette, módja azt mutatja.
 Hogy ez más, mint a többi pruttya fajta,
 És nagy Kristófnak tisztelet dukál.

Hol félfektében méléz. szundikál,
 A napos zugot szigorún vigyázza
 S orrontja bár e népalj fia, lánya
 A szimatra nem közülök valót.
 Odébb áll onnét. elnyelvén a szót,
 Hol Tóbiás dajkálja eszelősét. —
 De most hiába minden szóvesződség
 E kórmakacsal.

Ennek semmi ok,

Hogy megszöktek a doktorok,
 Ki erre, arra, titkon áluton,
 Hogy humbug a statárium. —
 (Sak rázza fejét, közbe hallgatag
 Szemmel kísér egy sötét madarat
 És számítgatja : ha leszáll-e ott,
 Megül-e békén, ahogyan szokott,
 A csonka kémény füstös peremén? —
 De résen állt a kókler s hevenyén
 Még röptében elkapja gondolatját :
 Az ám, — a varjak, tetvek és a bolhák,
 De emberfia itt már ki nem állja,
 S mire leszáll az est. e kórtanyába
 Matyi, a kórház varja lesz az úr.

Most megrendül a ház, s egy tompa durr
 Zudult be . . . Mi ez! — durr, durr . . . «Itt az őrség!
 Itt a szabadság! durr, durr, csak hadd üssék!»

Künn puskatussal verik a kaput.
 A rendőr tudja : neki fel is út,
 És sort áll, míg a kapu tárva dördül.
 «Hurrá!» — s fogadva kitörő örömtül,
 Tíz csukaszürke hős betántorog.
 «Újjé a jasszok!» — tágul a torok.
 Rázó röhejt, pukkasztót szül a látvány.
 Tíz a vitéz, — de egy sem áll a lábán :
 Dülöng a sor, támolgy a zászló.
 «Újjé!» és tetőt ráz a halló.
 A zászlós és a zászló elfeküdt. —

Kihasználván e pokoli derüt,
 A rendőr elhúz, szinte észrevétlen
 S már künn tart, mikor lopva oda setten
 A Vica lány, s rászól a tisztre : «Úrfi»
 No lám, a rossz pénz, hogy el tud pirulni
 Gondolja ez, — s mert lányos zavarába'
 Félénknek s egyben szépnek is találta.
 Enyelgve kérdi : «Mi baj mákvirágom?»
 Dac rezdül a lány tompított szavában :
 «Csak annyi, úrfi : megfordult a bot,
 S ha megüznék e piszkosok amott.
 Gondoljon akkor rám, — Vigan Vicára!»
 Meglobbant szemmel ahogy ezt kivágta.
 A jó szándékon egyet fordít :
 «No, Isten verje meg az úrfit!
 Vagy áldja, — nekem mindegy» s elsuhan.

Zákány kíséri szemmel, fut, rohan,
 Miként ha tetten érve üznék ;
 Most feltaszít egy részeg csukaszürkét
 És elnyeli a kavargó tömeg ;
 Majd kivillanva, karesún ott lebeg
 Az emelet felső garádicsán
 Együtt a kókler, Kristóf és a lány.
 Tünődik a tiszt, és ahogy kilép,
 Már belerögzött lelkébe a kép,
 Borúja, titka ránehezedett.

Ki ez a lány ott? Kristóf kérdezett,
 S a lépcsők alján guggoló Vicára
 Űgy mutat rá, mint gyerek a madárra,
 Halk szóval, nehogy bokrán megriassza.
 Fátylas szeme fölélte egy pillanatra
 És türelmetlen várt a feleletre.
 De Tóbiás lassan, tempózva kezdte :
 «Helyre egy leány ez, hozzá bogi fajta,
 Művésztestvérem volt az anyja, apja,
 Két légi tornász, két artista csillag,
 Kik egy szép estén odafent megingtak
 S a nő estében ellobbant.

Az ember,

Árván maradván egy kis lánygyerekekkel,
 Roncs nyomorékul mi mást tehetett,
 Metszegeté a zsebeket,
 S már serdült a lány, mikor egy napon
 A zsebhalászt elverték oly nagyon,
 Hogy nem állt lábra többet . . .

Ettől fogva

A kidólt apát lánya vette gondba ;
 Mint a madár a fiát, úgy etette,
 És lopott rá, míg csak el nem temette,
 Híven, jó szívvel, hosszú évekig,
 S mert artista vér duzzasztja erit,
 A tolvajságba művészetet vitt be.
 Jó lány ez, — s itt a kókler rálegyinte, —
 De kár, hogy kissé bántja a kehe.
 Hozzám szegődött, jól jártam vele,
 Hasznát vehetjük még Vigan Vicának.»

Ereszkedik a lengő légi látszat,
 Az esti fátyol ; fény, árny összefut,
 Lealkonyul, — becsukják a kaput,
 Mert közeleg nyugatról erre tartva,
 A nyirkos est, a csúzok, lázak anyja,
 Ki egész dandárt tart kezes cselédül
 S már itt a gyorsfutár, a napnak éjtül

Szült kurta korecsa : az estszürkület.
 Parancsoló az éji üzenet :
 Dologra, esti árnyban éledők!
 Ti beteget elfektetők :
 Csúz, szaggatás. didergés, lankadás,
 Hamu alá veled, élet-parázs!
 Szúrj, nyilalás, görcs húzz, kehe te rázz,
 Ágyba velük, emelkedjék a láz!
 Vackára minden kórbeteggel.
 Jaj annak, akit fekvé nem lel
 Úrnónk, a hűs, párás tavaszi éj.

Olyan parancs ez, melyhez szó se fér.
 Úgy ám még tegnap, de ma észvesztetten
 Lázong a kórtest a kórságok ellen,
 S a nyilalás itt hasztalan nyilaz,
 Csúz, kehe, köszvény kínja. — semmi az,
 S bár húzza görcs, a kehe rázza,
 Didergve, vagy pilledve lázba.
 Ma el nem fekszik egyetlen beteg.
 Erőre kaptak, szinte lengenek.
 Sürögnek, gyűlnek, kelve, járva,
 Derengnek, mint a nyálkás fénybogárka.
 Titokzatosan világítanak.
 Valami rőttes, bágvadtt, ingatag
 Visszfény tör át a tágult pupillákon,
 Félelmes, mint a lidércfény a lápon,
 Mely ide-oda leng az esti szélben.

«Ihol egy öltözet, komplett egészen.»
 És Vica gonddal teregette széjjel.
 Megrázva, végig símogatta kézzel
 A csukaszürkét. — A lány szinte éledt
 — «Leloptam róla s még csak föl sem ébredt
 A részeg jasszfi . . . Szót sem érdemel.»
 Jó szívvel tette, — szól s durcást mimel ;
 Nem ma lopott ő legelőször másnak.
 És ezzel odalökte Tóbiásnak
 A zsákmányt.

S míg e zughan elfogódva
 Két férfi hánytorog töprengve gondba,
 Vicát emelte a tolvajsiker.
 A Tóbiásé egy a semmivel.
 Hiába kér, hiába koldul.
 E kórmakacs azért se mozdul.
 S mert szűk a szabadulás utja
 És Tóbiás ezt tudva-tudja,
 Elszánja : jöjjön hát a szó.
 Az egyetlen, a lelket zaklató,
 Mely mint vadászbagoly a lomha sast,
 Vagy fölriasztja ezt a kórmakaest.
 Vagy úgy éri, hogy kitör rajt a hóbort.
 S most, mint ki titkon súlyos dolgokat mond.
 Füléhez hajlik : «Százados uram!»
 Egyet köhint, a nagy szó útba van.
 «Megyünk haza, mint darvak a viharba,
 Megyünk, mert Zsoltkát nem hagyjuk bitangba,
 Megyünk, mert apját hívja a fiú.»
 Kimondta. — Úgy tett, mint tüzet ha fú
 És visszanyelné. — ijedtébe nyilván.
 Lomha borút így hasít át a villám.
 Kristóf felugrott, becsapott a szó.
 Egy pillantás és hátborzongató
 Rohammal ült ki a düllelt szemekben
 A fölvert hóbort.

«Hurrá sarki szentem!

— Üvölti, — Hurrá, oszlopállóm!
 Te hozod itt a Fiút vissza vállon
 Vén tengerlépóm! . . . Gyí, gyí-gyí fakó!
 A gyerek tapsol! . . . súlyed a hajó!
 Majd felbúg, mint a tülok messzi kérdve :
 «Ki ott ez asszony, ki leszáll a mélybe?!» . . .
 Rá összeroskad s eláll a szava.

A kórrohamnak futó zavara
 Csak annyit volt, hogy sok szem ide fordul,
 Pár szó esik : «A nagy Kristóf bolondul.

S azontul senki még oda se néz.
 De Tóbiás, most, hogy elült a vész.
 Mind jóra véli, amit rajta észlel :
 Kristóf a vállát tapogatja kézzel,
 Majd kezét nézi. Nincsen rajt bilincs,
 Se sarki szent, se hajó, — semmi sincs.
 Nincs máglya a Gizellán, vérben alkony,
 Nincs tenger, — nincsen, elsüllyedt az asszony.
 Csak egy az, ami van, egyetlen egy :
 A fia, kihez még ma visszamegy.
 A Zsoltka, kiről megfeledkezett.
 A támolgyó ész irányt kap, vezet.
 Két gyermekszem, mosolygva tünde szépen,
 Világol át a tisztuló setéten,
 S e csillagpár lebírta a chaost.
 Kristóf bólint és helyben hagyja most
 A Tóbiás szavát : «Megyünk haza! . . .»
 A köpü zsong. — A rakodás zaja
 Úgy veri fel körül a sűrű éjet,
 Mint zuhogása a malomkeréknek.
 Mely habot habra vetekedve paskol :
 Mennydörgő ritmus kél a forgatagból.
 S ez agg odú tompán nyögött belé.
 A dulás hevenyláza rengeté
 A vén kórfészket. — Lazult zára. kapesa,
 S a nyavalyák e viharvert javasa.
 Önkívületbe' föl-fölordított.
 Egy sötét dandár : gyötrelmek, kinok.
 És forradalmas lázálmok, mik ölnek.
 Hegyébe esve ajtót, döntögetnek.
 Falat, tetőket bont a riadal,
 Halálos rajta ez a diadal,
 Gondolja Kristóf . . .

«Nem nagy az eset, .

Marinov, Minszkbe éppen így esett.»

Szólt Tóbiás, ki gondolatban olvas.

«Ha tüzet fog e vén barak, ez odvas.

Reggelre porig ég a város,
 Csekélyke úgy a pokróc, párna, vánkos,
 De nagy, ha egész Budapest lobog :
 Hadd vigyék hát, — rendén megy a dolog,
 Békén folyik a rakodás.»

Kristóf bólintott, s mintha a dúlás
 Ébresztón hatna az eszméletébe,
 Ül hallgatag, levéznult termetére
 A Vica csukaszürkéje simul . . .
 A lépcső szélén guggol szótlánul
 A tolvaj-sphinx, a lány, előre dőlve,
 Rugalmas pózban térdein könyökle,
 Két tenyerébe pihentetve állát.
 «Ha piktor volnék, lekapnám e lánykát,»
 Szól Tóbiás félhalkan s rámutat,
 Majd csettint — s mire Vica felriad
 S megvillant szemmel kérdőn rátekingt.
 Elég, ha csettint a vadász, ha int,
 Szökkenve kél a nemesvérű vizsla.
 Kristóf képzelme lassan átal izzva,
 Lobbanva nézi a lányt, aki indul.

Így lebben fel alvó virágszirombul
 Az éji lepke, lengve, karikázva.
 Szemed az árnyban könnyen elhibázza,
 Alá csapongós útja van.
 Kiséred, mint az árny suhan,
 Oly nesztelenül, mint a fuvalom
 Húz át a csendes kórház-udvaron,
 És belibben a sötét kapualjba.
 Enyhe az éjnek tolvaj hangulatja,
 Vica kaput nyit, készül a kirajzás,
 De ehhez éj kell, homály, hogy kicsit láss.
 Lebben a lány, mint árny az árnyba.
 Körül kialszik valamennyi lámpa,
 Csupán egy gömb a tűzfalon
 Önt széles sávot el az udvaron,

S mint víztükör vet csillogó határt itt.
 A fal tövében pedig rávilágít
 Egy vitézre, ki zászlót őriz alva.
 Teljes az éjnek tolvaj hangulatja.
 Vica leopta rúdjáról a zászlót . . .

«Üsd a tizet!» A perc futtában rászólt
 S a kórház-óra ércesen ütött,
 S ím pontban tízkor majd csütörtököt
 Mondott a híres kókler-praktika.
 Mi ez? . . . Mit bög a kórtanyák fia!
 Mit riadoz a zsákmányon marakvó?
 Dördülve tárul valamennyi ajtó.
 S mint Acheron partján a kárhozottak.
 Tiporják egymást a bent megrakottak.
 Vad tumultusban törve kifelé.
 Mely neszes ördög bújhatott belé.
 Hogy elfelejti, mi a lépcső.
 Hogy elkárhozni sose késő,
 És itt, hol Vica minden fényt kioltott.
 Két fal között szorongva, mint a bomlott,
 Töri magát e nép vakon, dühödten.
 Ez a dagály, az örök észszerületlen.
 Mely zúgva dől, ha perce jött, apályba,
 Nincs hatalom, mely féket vetne rája,
 Kijátszaná a vizek ösztönét.
 De most kifog rajt mégis a sötét,
 E praktikával kieszelt csitító.
 «Világosságot!» — Átok és szitokszó
 Kavarg az éjben . . . Az ár összetorlik,
 Sikong az asszony, lány, a férfi ordit ;
 Ez döf, az ökkel, mint dühödttulok.
 «Jaj, kezem! . . . lábam! . . . megfulok!
 Gaz árulás! . . . Kijátszották a népet!
 Elvágtnak drótot, vezetéket,
 Emberhalál ez! . . . Álljunk, emberek!»

Az ár letorpant, a szó bennrekedt,
 S amint szükül a gége, fojt a félsz,
 Meggyújtja gyér szövétnekét az ész,
 Nehogy kobakját fal s kövön bezúzza.
 Ezzel a kókler-praktika megúsza,
 S most Kristóf, akit rejt a zug, a páholy,
 Elhézi, rejtve a homálytól
 Megnőtetve az izzó képzeletbe,
 Csodásan, naggyá, zordonná nevelve
 A teljesedést . . .

Hűlt az indulat,
 Ösvényt immár a pislá ész mutat.
 A láb nem lép, csak tapogatva dobban,
 S mint csempészek a hegyből, megrakottan
 Ereszkednek le lassan, tíz-huszával.

Mozog a kép . . . Vigyázat! . . . Száz halált hal,
 Ki felrakodva itten félrelép,
 Szirt szakadékot mázol a sötét
 A garádicsra, — az udvarra erdőt,
 Zúgatják kora tavaszéji szellők
 A száraz fákat . . .

Drága selymeket,
 Arany, ezüstöt sejt a képzelet
 A görnyedt vállakon cipelt batyukba'.
 Egy ország kincsét lopja bandukolva,
 Fekete erdön, éjfékete nép;
 A csillogó fénysáv amott a vég.
 Futó víz, tükre az országhatár.
 Sietnek . . . és gázolnak benne már.
 Fény hull a csempészek sötét hadára,
 Törött a fény, — s úgy sápadoz sugára,
 Mint áramszegény, beteg villanygömbé.
 És nőnek benn az árnyak ölesekké,
 Görnyedten emelik a terhet,
 Tikkadnak, mint az elepedtek,
 Léptük se csobban, nincs se hang, se nesz,
 A teljesedés pillanatja ez :
 Vak, vészes éjben átkok foganása.

Jönnek, tolongnak, tűnnek egyre-másra
 S ha egy, akit az ár sodor, taszít,
 A fényhatáron batyut igazít,
 Ezüst, arany csillan meg e motyóba.
 Elsápad bele a kis fényfolyóka,
 Anyját rabolja meg e szörnyü nép!
 Kiélt a vászon... szakadoz a kép.
 Most villan egyet... s tűn a látvány...
 «Rablás!... erőszak!... Ellopták a táskám!»
 Rikolt egy zsargon... Szétszakadt a film.
 «Bravó, Vicácska!» — sikerült a csíny.
 Ujjong a kókler a leány fogásán.
 «Kont Marceléktől megugrott a zsákmány,
 De már most menjünk, százados uram!»

Elindultak. — A kórház kapuban,
 Mint száz felől ha száz komondor
 Vakkanna föl, mert tolvajt orrol,
 Rájuk mordult az éj... Ez úgy értendő,
 Gyanús csak éppen ez a kettő:
 Ártándy Zsolt s a kókler Tóbiás.

BÁRD MIKLÓS.

SZEMLE.

Szász Károly.

Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság február 10-én tartott közülésén, mely Szász Károly emlékét ünnepelte.

Ha kezünkbe vesszük a csillagos ég térképét, csillagképeket látunk rajta, amint az emberi képzelet, a csillagok különböző csoportjait megszemélyesítve, külön-külön névvel ruházta fel. De az egyszerű falusi ember is, ha föltekint az örök tüzekkel tündöklő mennyboltozatra, megkülönbözteti s néven nevezi a feltűnőbb csillagcsoportok alakzatait.

Költészetünk egén szintén vannak ily csillagképek, melyeket egy-két esodatündöklésű csillaggal az átlagosnál nagyobb fényességű tehetségek alkotnak. Ilyen volt az Arany—Petőfi—Tomba-triász, ilyen volt, közvetlenül csatlakozva ehhez s egyetlen csillagképet alkotva vele, a Lévy József, Gyulai Pál és Szász Károly triásza. Korra az elsőt az utolsótól tizenkét év választja el, s ma már az utolsóinak, Szász Károlynak üljük centenáriumát.

Petőfi élete, mint egy fénybarázdát húzó meteor, gyorsan ki-lobbant, a többi ötnek azonban megengedte a Gondviselés, hogy évtizedeket töltsenek, bár folyton fogyó számmal, szoros barátságban egymás mellett. Tomba Mihályt, ki Petőfi után legkorábban ment el, a patriárkák korát is meghaladó Lévy József éppen félszázaddal élte túl.

Nemesebb barátságot képzelni sem lehet, mint az volt, mely Arany János körének egyes tagjait egymáshoz fűzte. Közös irodalmi törekvésök, irodalmi eszményeik azonossága sirig tartó barátságot teremtett köztük. Magasan fölötte állt ez a baráti frigy a kisszerű pajtáskodásnak, a legnemesebb férfilekek komoly szövetsége volt. Nem dicsérették egymást kölcsönösen, hanem, amint Arany oly szépen mondja :

«Baráti szem művészi gonddal
Függött a lantos újjain.»

Örültek egymás sikerének, de bíralták is egymást, szigorúan, részrehajlás nélkül, azt a magas mértéket alkalmazva, melyet a

világirodalom legelső remekeinek tanulmányozásából leszűrt esztétikai meggyőződésük követelt. Ezt a magas mértéket használta Arany János is, midőn 1861-ben Szász Károly két kötet lírai költeményét részletesen megbírálta. Érdekes, ahogy Szász Károly költői tehetségét jellemzi: «Könnyűsége, mint a génie-é, de a lángelme biztossága, mélysége nélkül». Ebben a meghatározásban is megnyilatkozik Arany ítéletének szinte csalhatatlan biztossága. Alig lehetne jobban jellemezni Szász Károly költészetét, bár nem szabad felednünk, hogy Szász Károly költészete csak 1861 után virágzott ki teljes pompájában, költeményeinek másfél évtizedre terjedő ez az első gyűjteménye nem a kiforrott művészt, hanem a gyermekifjú szárnypróbálgatásait s a fiatal szív gyors fellobbanását mutatja. Hosszú költői pályáján sokat haladt, nagyot emelkedett, de Arany megállapítása mindvégig megáll.

Nálam hivatottabb kezek fogják a közel órában megrajzolni Szász Károly irodalmi arcképét. Nekem, ki hozzá családi összekötetésemnél fogva oly közel állottam, talán nem is illenék behatóbban méltatnom őt. Könnyen érhetne az elfogultság vádja, bár abban is követni kívánom őtet, hogy azokkal szemben sem akarok részrehajló lenni, akik szívemhez közel állnak. De ezúttal feladatom parancsolja, hogy megpróbáljam, legalább halvány körvonalakban, fölidézni ünnepeltünk szellemalakját.

Ma már mind kevesebben vannak, akik szentől-szemben látták őt, még kevesebben, akik meleg szívének gazdagságát is ösmerték. Sőt kortársai részéről sem nyerte el osztatlanul azt a megbecsülést, melyet oly méltán megérdemelt. Nem volt meg benne a diplomata óvatos simasága; gondolatait nem rejtegette, ami a szívében, az volt az ajkán, s gyorsan fellobbanó természetének szenvedélyes kitörései gyakran feledtették segíteni, áldozni mindig kész s hamar könnyekre lágyluló jóságát. De annál inkább tisztelte, becsülte, szerette őt a szűkebb baráti kör, s annál melegebb, áldásosabb szeretet lobogott házi tűzhelyénél. Az életben alig, inkább csak a költészet napfényes országában találunk oly mély, oly forró, szinte imádatos szerelmet, minővel hitvesét még hajlott korában is körülrajongta. Él-t halt gyermekeiért, testvérnek, rokonnak egész szívét adta, özvegy édesanyját, a szép öregasszonyt pedig, ki több mint félszázadig viselte az özvegyi fátyolt, valósággal bálványozta.

Kettő volt, amiben nem ismert mértéket és határt: a szeretetben és a munkában. Munkássága szinte páratlanul áll. Egyetlen percét sem hagyta hiába elröppenni. Bármily gyors munkás volt, csak így tudjuk megérteni, hogy bokros hivatali teendőinek lelki-

ismeretes teljesítése mellett irodalmilag oly rengeteget mikép dolgozhatott. Átfogó szelleme roppant területeken érezte magát otthonosnak. A betűszámtanon kezdve, a közoktatásügyön, irodalomtörténeten, esztétikán és kritikán, vallásos irodalmon át, föl egészen a költészet legmagasabb csúcsáig, mindenütt megtaláljuk munkásságának nyomait. Nem szólva hirlapi és folyóirati cikkeiről, önálló műveinek, kivált ha prózai fordításait és átdolgozásait is figyelembe vesszük, se szeri se száma. Prózai munkái közt oly maradandó művek is vannak, minő a világirodalom nagy eposzairól írt két hatalmas kötete. Amnyi gyönyörűséget és lelkigyarapodást merítettem én ebből a munkából, hogy hálámat ebben az ünnepélyes órában sem tudom elhallgatni. Az epikai költészet egész világát tárja fel. Nemcsak tudós munka ez. Csupán egy vérbeli költő vezethet úgy a hindu nagy eposzok, a Mahabharata és Ramajána csodás világába. Firduzi iráni eposzának emberi arányokat meghaladó gazdagságába. Jól esik bejárnunk az ő kalauzolása mellett a homéri eposzok gazdag körét, a középkor naiv epikáját, a keresztyén műeposzokat, élükön Dantéval, Milton Elveszett Paradicsomát, hogy végül a magyar epika három nagy alakjánál, Zrínyinél, Vörösmartynál és Aranynál köszünk ki. Virgil nem volt jobb vezetője az Isteni Színjáték költőjének, mint ő nekünk. Az idegen epikai remekeket annál közelebb hozza hozzánk, mert ismertetéseit gazdag műfordítási szemelvényekkel kíséri, beleríngatva az olvasót az egyes eposzok hangulatába.

Szász Károly, minden sokoldalúsága mellett, nem polyhistor, hanem költő volt. De nagy és különböző területeket átfogó szelleme itt is megnyilatkozott. A lírát, epikát, drámát egyaránt nagy szeretettel és lelkesedéssel művelte. Tehetsége a lírában nyilatkozott meg legerőteljesebben. Ez természetes. Érzésekkel annyira teli szív, gyorsan lobbanó kedély, hamar fellángoló képzelet a lírában fejezheti ki magát a legközvetlenebbül. Tárgyköre azonban a lírában gazdagnak nem mondható. A családi érzés és hazaszeretet annyira betöltötte egész lelkét, hogy többnyire ebben a szűkebb körben maradt. Alkalmi költeményei is mi mások, mint hazafiúi örömeinek, bánatának, reményének, kétségeinek megnyilatkozása. Valaha sok gúny érte őt az alkalmi költemények miatt, pedig mennyire lelkéből fakadtak, mennyire méltók voltak az ünnepi alkalmakhoz.

Epikai alkotásai közül különösen kiválik *Salamon* című nagyszabású költői beszélye, melyben az Árpád-királyok legköltőibb mondakörét dolgozta fel, míg drámai költészete *Böles Salamon* című drámájával emelkedett legmagasábbra.

Roppant terjedelmű s nagyon szétágazó irodalmi munkásságá-

nak azonban legfontosabb s legértékesebb részét, a kortársak ítélete szerint is, műfordítói munkássága alkotja. Nincs okunk kétségbevonni e megállapítás helyességét. Kétségkívül műfordításaival gyakorolt legnagyobb hatást korára s ezekkel tett legjobb szolgálatot irodalmunknak. Műfordításai közt találjuk azokat a maradandó értékeket, melyek a haladó idővel sem évülnek el. Könnyen hangolható lírai kedélye, melyet Arany különösen kiemelt, kiválólag alkalmazta, hogy beleringassa magát idegen költők hangulatába, s a költeményeknek ne csak testét, hanem lelkét is visszaadja. Műfordítói munkásságában nagy támogatója volt tüneményes formakészsége is. Akkor még elég kivételes költői erény, mert Petőfi követőinek nagy serege inkább a forma elhanyagolásában látta a genialitást. Szász Károly, ki az alakhű fordításnak volt rendíthetetlen híve, játszi könnyedséggel adta vissza a legváltozatosabb idegen formákat is.

A műfordítást sokan nagyon másodrendű költői munkának tartják. Az ihlet nélkül, napszámban végzett kézművesmunka az is valóban. De az ilyen a műfordítás nevét nem is érdemli meg. A szó nemesebb értelmében vett műfordításnál ugyanaz a lelkifolyamat jön működésbe, mint az eredetnél. A képzelet éppúgy kigyúl s a szívet éppúgy elönti az érzések hullámozása. Vanak viszont, kik a műfordítást fölöslegesnek tartják, abból indulva ki, hogy a művelt emberek úgyis több idegen nyelvet ismernek, jobb, ha a remekműveket eredetiben, nem pedig elhalványodva, csak fordításban olvassák. Mily képtelen kívánság, hogy minden művelt ember négy-öt idegen nyelvet tudjon, s mennyivel szegényebb volna irodalmunk, ha kitűnő műfordítók a világirodalom legkiválóbb alkotásaival nem gazdagították volna. Ez a vértelen hódítás a magyar szellemi kincseket megsokszorozza. Kedvez nekünk az a kivételes szerencse is, hogy nyelvünk, rendkívüli zeneiségével és bánulatos hajlékonyságával, a görög tragédiák és komédiák változatos ritmusain kezdve a legszövevényesebb nyugateurópai formákig, mindent alakhíven tud visszaadni. A leheletszerű daltól a feltornyosuló szenvedélyek kitoréséig mindenre van megfelelő hangja.

Más nemzeteknél nincs is rá példa, hogy legnagyobb költők munkásságában oly nagy szerepet játszanék a műfordítás, mint nálunk. Vörösmarty Shakespeare-, Petőfi Shakespeare- és Béranger-, Arany Aristophanes-, Shakespeare-, Goethe-, Byron- és Burnsfordításai a műfordítói művészetnek oly magaslatán állnak, hogy az eredetivel egyenlőértékű műremekeknek tekinthetők. Méltón csatlakozik ezekhez Szász Károly műfordítói munkássága, külső terjedelemre túlszárnyalva valamennyit.

Szász Károssal szemben korunk nagyon hálátlan és igazság-

talán. Az új átértékelés mélyen valódi becsök alá helyezi műfordításait. Az átértékelés talán sohasem volt annyira divatban, mint mai napság. Természetesen minden kor a saját felfogásának, saját érzéseinek tükrében tekinti a régi műveket. De ez a tükör torzító tükör is lehet. Éppen saját korunk legkevésbé alkalmas az elfogulatlan, igazságos értékelésre. A lelkeknek az az egyensúlyát veszített háborgása, melyet a romboló erők évtizedes munkája készített elő, mely a világháborúban robbant ki s a kommunizmusban ülte és üli orgiáit, objektív ítéletre nem képes. Irodalmi művekben is saját feldúlt arcát keresi, a természetesen, a művészi szépben csak középszerűséget lát.

Hiszem, hogy midőn a felzavart lelkek háborgásának lecsillapodásával egy jobb, egy boldogabb kor virad az emberiségre, s a magyar nemzet is, már hazája régi határai közt, visszanyeri lelki egyensúlyát, a ferde értékeléseknek új, igazságos átértékelés ad helyet. Akkor Szász Károly műfordításait is jobban meg fogják becsülni, s belátják, hogy sok újabb fordítás, melyet a reklám hangos dobverése égig magasztal, meg sem közelíti az ő valódi költői ihlettel átültetett műfordításait.

Természetesen, oly rengeteg fordítás között akadnak gyöngébek is, — hiszen olykor még a költők apja, Homérosz is szunyókál — de vannak elévülhetetlen becsűek is. Hány nemes becsvágy próbálkozott például Poe Edgár *Hollójának* lefordításával, s mily messze maradt valamennyi a legelsőtől, Szász Károly fordításától. Shakespeare, Byron, Victor Hugo s annyi sok más költőnek tolmácsolása mily maradandó kincsét alkotja a magyar irodalomnak, s mennyi erővel szólalt meg nyelvünkön a germán epika remeke, a *Nibelung-ének* is.

Nem akarok Szász Károly műfordításainak ügyvéde lenni. De mikor szólaljon meg az igazság, habár csak fátyolosan, hangfogót téve a húrokra, mint most, midőn a költő születésének százados fordulóját ünnepeljük. Nem a jelent akarom leckéztetni, csak egy felső fórum. a jövő ítélőszéke elé kívánom terjeszteni föllebbezésemet, bízva Petőfi gyönyörű szavainak igazságában :

Az idő igaz,
Ledönti, ami nem az.

Most, midőn a forduló század az Arany fényes csillaga körül csoportosuló csillagkép utolsó tagát is új századba meríti, legyen szabad egy futó pillantást vetnem e költői iskola nyíltan bevallott s híven követett elveire. Legfőbb feladatuknak tekintették költészetünket, a népiesből kiindulva, nemzetivé és művészivé tenni.

A művészi szép volt az az eszmény, mely állandóan szemük előtt lebegett, a tartalom és külalak teljes összhangja. Szerintök szép csak az lehet, ami éppoly kevéssé sérti erkölcsi, mint szépérzékünket. Sem a szemétkés turkálás, sem a hit és erkölcs megtagadása nem lehet szép. A hazafiság megtagadásáról ők még csak nem is álmodtak. azt éppoly lehetetlenségnek tartották, mint azt, hogy a tűz ne melegítsen, ne világítson. Az újat nem hajhászták erőnek erejével. Tudták, hogy nemzeti alapon s az esztétikai szépnek szinte határtalan korlátai közt a költészet fejlődésének végtelen lehetőségei nyílnak. Isten, ki két falevelet sem teremtett tökéletesen egyformának, a költők lelkét is nagy változatosságban formálta. Aki nem közönséges kézműves, hanem valódi költő, kinek lelkébe az Alkotó saját teremtőerejének egy részecskéjét lehelte, a régi mezőkön is új termést arat. Saját lelkének egyéni tartalmát öntve költeményeibe, új hanggal, új szímmel, új érzésekkel gazdagítja a hazai költészetet.

Arany iskolája, mely a múlt század negyvenes éveinek nagy ébredését ifjú lelkesedéssel fogadta szívébe, a szabadságharc bukásának s az abszolút korszaknak pedig minden keservét, sanyarúságát átszenvedte, művészi meggyőződése mellett még egy nagy erényt táplált lelkében: a felelősségérzetet. Megbocsáthatatlan bűnnek tekintette volna, ha leír egyetlen sort, mellyel nemzetének árthat. Midőn Arany iskolája utolsó tagjának, Szász Károlynak centenáriumát ünnepeljük, mely magunkbaszállással meg kell fontolnunk, nincs-e erre az erényre ma éppoly nagy, vagy még nagyobb szükségünk? Az irodalom nem divatruha, melyet ha mással cserélünk, nyoma sem marad izléstelenségének vagy torzvoltának. Az irodalom, ha jó, ha nemes: lelki táplálék, mely éltet és erősít: de ha torz, ha erkölestelen: lelki méreg, mely sorvaszt, emészt, s megtámadja azokat az erőket, melyek nélkül a társadalom megromlik, meghasonlik önmagával s a magyar reménysegeket örökre elhervasztja.

Bocsánatot kérek, hogy ily komoly húrokat pengetek. Az élet véghatáráról tekintek hátra és előre, szavam nem lehet gondtalan, vidám. De, hogy is lehetne éppen ma, midőn ünnepeltünkről emlékezve, szívünkbe sajdul a bérces kis haza, Erdély, szomorú sorsa. Szász Károly Erdély hűséges fia volt, az ő szíve is, mint nemes barátjáié, Gyulai Pálé, folyvást «visszafajt az erdős honi táj» felé. Hogy' fájna most, ha látná forrón szeretett szűkebb hazáját rabbilincsen. Előttük és utánuk mennyi jelest adott a kis Erdély a magyar irodalomnak. Fog-e adni még soká, soká ezután is? Ha ők, mint Banquo szelleme, tükröt tartának a jövő elé, hogy megmutassák szellemi utódaik hosszú sorát, elmondhatnók-e, mint

Macbeth, hogy «világvégéig tart a sor!» Nem apad-e el lassankint az Erdély szülte jelesek fényes sora? Hisz azon a drága magyar emlékek által megszentelt földön a magyarságnak valóságos irtása folyik. Ha őserdőket is letarolhat a fejsze, nem tarolja-e le a magyar tehetségek magas sudárba szökkenő erdejét az idegen zsarnokság durva erőszaka? Szomorú kérdés, de el kell űznünk magunktól. Nekünk hitre, erős hitre, hegyeket mozgató hitre van szükségünk. A fizikai ember, ha kiszabott órái lejárnak, kénytelen elmenni a minden élők útján; de egy nemzet, ha nem akar meghalni, nem is hal meg. A magyar nemzet úgy a csonka hazában, mint a régi Nagy-Magyarország határai közt élni akar, tehát élni is fog. Ezzel a hittel és imádságos óhajtással megnyitom a Kisfaludy-Társaság nyolevan-kettedik ünnepélyes közülését.

Vargha Gyula.

IRODALOM.

Tóth Árpád utolsó kötete.

Tóth Árpád: *Lélektől lélekig*. Versek (1923—1927). 8-r. 124 l. Budapest, Athenaeum, é. n. (1928).

Az a megindulás, melyet olvasóinak lelkében e kötet kelt, már csak egy nemrég hantolt sirra ejtheti virágait. E versek halkszavú énekese az élet robotjának s egy hosszan emésztő betegségnek áldozataként negyvenkét éves korában eltávozott az élet küzdőteréről, amelyen egyébként életében is idegenül érezte magát. Eltávozott úgy, ahogy élt: panasz, keserűség és zúgolódás nélkül, csak egy szomorú mosollyal s egy halk sóhajjal vértelen ajkán. Ezt a mosolyt s ezt a sóhajt örökíti ránk posthumus kötete.

A rejtelmes útra készülő s az élettől búcsúzkodó lélek hangulatait, merengéseit és tünődéseit foglalja három ciklusba a kötet. Az elsőnek (*Jelenések*) tartalma az élet benyomásaira visszhangzó hangulatok; a másodiké (*Május éjén a régi bor*) sóhajok az idő előtt elmúlt szerelem után, visszafájó merengések a döbbenetes gyorsasággal elröppent ifjúságba s a beteg embernek kételybe hamvadó utolsó szerelmi fellobbanásai; a harmadiké (*Szomorúság Anteusa*) rezignált számvetések az étellel s a magasba készülő lélek visszahanyatlásai a szomorúságba. Szinte naplószerű feltárlása az egész könyv egy gyöngéd szív elhalkulásának s egy melengető életvágý ellobbanásának, a természet őszi hervadására emlékeztetően. Az elmúlás gyötrelme helyett minden a természet haldoklásának, a hervadásból, fényből támadó kedves bánatnak azt az elégikus hangulatát kelti itt a lélekben, amely Tompa gyönyörű költeményéből árad szívünkre. «Itt a végharc ösmeretlen: lehet-e meghalni szebben...?!»

Tóth Árpád költészete mélyen bensőséges líra. Költője az étellel szemben teljesen passzív. Ennek a kötetének első hangja is a világtól pénz, egészség és siker nélkül visszahúzódó aszkétikus megadás hangja. Pedig meleg szeretet és forró vágyódás fűzte őt is az élethez. «Élni jó, bár élni rűt», — mondja egyik költeményében; egy másikban azon borong, hogy mire elsóhajthatná a reszkető és forró földi száj, hogy élni, élni jó, akkorra már egy egész elmúlt élet hirdeti, hogy élni, élni fáj. De az életen csüggő vágya visszaretten a küzde-

lemtől, csak kívülről nézi az életharcot, régibb költeményeiben saját-ságos játékos szemlélődéssel, ebben a kötetében rezignált megadással. A vén csend ormára hágott; jó ott megpihenni s övé a szirt gyopárja: a rezignáció, — írja egyik versében.

Szemlélődő élet az övé, melynek leggyakoribb nyilatkozási formája a tünődés, a költőnek önmagával folytatott el-elbeszélgetése. Az életöröm reménytelen vágya lassanként az élet kilátástalanságának tudatává keseredett nála. Egét egyre erősebben beárnyazta a mélabú. Amint maga mondja, lelke ragyogással telten szomjazta a szépséget, de lassan elzordonult. Hajnali derű volt s az élet véres alkonyá formálta. Így lett belőle «beteg, fanyar legény», «egy ifjú ember, aki fáradt» s szíve «tele van setétell». Megszakítottnak tudja minden kapcsolatát a világgal. Mintha föld alatt élne; lelke mintha titokzatos szoba volna, melynek lakói nem járnak ki soha az édes napra. Ennek az elzárkózottságnak kesernyés megnyugvásául esendül ki egyik játszi versében:

De jó most elfeledni, hogy
Az élet rút és vad dolog.

Hogy itt amennyi arc van.
Megannyi csúnya harc van.

Így jut el odáig, hogy rá nézve a tökéletes magány és csend, az irrealitás a legboldogítóbb. «Oh, irreális, édes pillanat!» — árad egyszer ki belőle a megnyugvásnak nála oly ritka vallomása.

Magányában fájó víziókkal nyugtalanítja «boldogtalan fantáziája». A maga élete szomorúságának tükrében látja a világ életét is. A föld fáradt, kedvetlen, örök télre hűlő; átká az ember, ez «a boldogtalan szörnyeteg», kit már vénségében, fáradtan, rosszkedvűen, a jégkorszakban szült a föld. A költőt a természettudománynak minden új vívmánya érdekli, de lelkesedni ezeken se tud, mert az emberiség technikai haladásának szomorú kontrasztját látja az emberiség elaggásában. A természet életéből is az olyan jelenetekhez vonzódik, amelyekből színességük mellett is hiányzik a teljes, vidám ragyogás: a koratavaszhoz, mikor még didereg a természet, s a nyárvéghez, mikor már az ős borúja kísért a tájon.

Nagy magányában gyötrelmesen érzi, mily mérhetetlen távolság választja el a földi szíveket egymástól. A kötet címét adó versében döbbenve eszmél arra, hogy a Szíriusz sincs messzebb földünkől, mint amekkora az út lélektől lélekig. Érzése szerint nemcsak embertársaink közönye szegi szárnyát lelkünk magasbatörésének, hanem még őseink is lefelé húznak. A bús ükapák, a meglunyászzkodó job-

bágy ősök gátló továbbélését panaszolja önmagában, ami tompítja egy szebb, új világ felé törő dacát. Viszont az egyszerű sorsból föl-emelkedő nagyok útját finomabb s gyöngédebb képpel aligha lehetne jellemezni, mint Tóth Árpádnak egyik szép szonettje (*A kora márciusi napsugár*).

Ő maga két világ közt vergődik. Ezer szál köti a mult magyar világához, elszakíthatlanságában alighanem a legtöbb az új magyar líra művelői közül, s egy új világ is vonja maga felé. Költészete újságáról ezt a vallomást teszi :

Ne bánd, ha már nem tudod a régit,
Sírd az újat, óh, az is kielégít.
Nem édes, nem tüzes, nincs benne báj,
De jó, ha fáj!

Bár hangja dadogóbb és fénye ritka,
De — érzed? — mélyebb, s — érzed? — több a titka,
S nemcsak magad fájsz benne, de a tág
Egész világ!

Társtalansága, örök panaszja sötét árnyat borít költészete fölé, de nem sejtet vihart. Nem üt meg szenvedélyesebb hangot, nem csap át lázadó dachba vagy sivár kétségbeesésbe. Az egész kötet szembe-tűnő rokonságot mutat a szintén tüdőbeteg Reviczky Gyula utolsó verseinek az életem csüggő lázas sóvárgásával, magát vád és lázadás nélkül megadó rezignációjával, majd az utolsó percig bizó reménykedésével. Bensőséges hangokat nyer nála is az emberiség nemesítésén munkáló szenvedésnek kultusza, ami oly jellemző Reviczkyre. Kell szomorú embernek is lenni, kiben kihajt s dússá érik az élet szenvedése, — írja egyik költeményében. Egy másikban a szenvedésről azt mondja, hogy Isten oltókésének nyomán fakad, mellyel a szívbe metsz, hogy új szépségek termő gallyát oltsa bele. Megáldja az éles kést, panasz nélkül összeszorítja ajkát s mosolyog az ostobák dühödt jaján és hiú mellverésén. A mindenség bánata s a természet örök szenvedései mellett eltörpülőnek érzi az egyénnek esőppnyi, bús életét, éppúgy, mint Vajda János, lassan elröstellí kicsordult könnyeit s vigaszt talál.

S végül minden szomorúságon győzelmes vigasztalója a költészet. A költő nemes hivatásáról írt gyöngéd vallomásában (*Egy lány a villamosban*) azt mondja, hogy mások hadd rontsák politikával, jelszavakkal és hadakkal a világot, a költőknek nem szabad megfélekedezniök arról, hogy Isten rájuk bízta szívét s nekik, míg ég és föld bús rommá omlanak, vigaszos daccal azt kell énekelniök :

mégis szép az élet. Reá nézve is a költészet az az áldott ajándék, ami által kipanaszolja magát s ebben enyhületet talál mélabúja, vagy, ami mint valami fájdalomoltó kábító szer, édes mámorba bűvöli. Impresszionista frissességgel ad visszhangot a maga egyszerű életének hatásaira, melyek sajtószerű zenét s festői képeket vernek fel lelkében, s ezeknek mennél tökéletesebb érzéttetésére búfelejítő odaadással formálja, csiszolja a verset, hogy a ritmus mennél gazdagabban árássza, a kép mennél teljesebben táplálja a hangulatot. Nem mindennapi érzéke a belső forma iránt a verselés könnyedségével társul. Formai művészete e kötetben kevésbé érvényesül, mint az előbbieken, sőt itt-ott hajlik a formai primitívség felé. A fáradt lélek csüggedt érzései egyszerűbb, sötétebb köntöst öltenek. A régi játékos kedvből is csak annyi maradt, hogy az értelmileg összetartozó részeket gyakran átrántja egyik sorból a másikba, sőt a versszakból is a következő strófába.

Egyéni élete minden szenvedésének, tépelődésének és kétségének megnyugtató végeül egy megindító képet rajzol eléje képzelete: a szelíd, jóságos Isten szánakozva tekint rá s könnyet ejt sorsán. Költészetének értékelésére kétellyel gondol; érzi, hogy szelíd dalát lenézi «a garázdán káromkodó és nyers dalú jelen», mirevaló hát a léleknek eme «balga fényűzése»? De mégis hitt költészetének jövőjében s azzal vigasztalta magát, ha talán egy röpke irónikus mosoly kíséretében is, hogy egy eszményibb lelkű század jobban megbecsüli. Ennek adnak kifejezést s őt magát is jellemzik utolsó sorai:

Majd egyszer... Persze... Máskor... Szébb időkben...

— — — — —
Aludjunk vagy száz évet csöndben át...

Ágyam mellett elkattantam a villanyt.

Versek... bolondság... szép jó éjszakát!

Kékly Lajos.

Egy új regényíró.

Márai Sándor: *Bébi, vagy az első szerelem.* Budapest. Pantheon. év n. (1929). 8-r. 250 l.

Különös, de öröndetes jelenség irodalmi életünkben, hogy annak sodra időnként, elég gyakran, fölvet az ismeretlenségből egy-egy ismeretlen író, aki már első művében kész, kiforrott írói egyéniségként jelenik meg előttünk. Olvasva könyvét az az érzésünk, hogy egy biztató jövő záloga van kezünkben, vagy éppen még annál is több: egy tehetséges író első kísérlete.

Márai Sándor nevét már olvastuk ezelőtt is, de csak egy színes útleírás címlapján. A *Bébi* tudtunkkal első regénye. Hogy nem tucat-munka, afféle nádszálból való faltörő kos a Parnassus szikláin ellen, arról már költői célkitűzése tanuskodik. A főadat egészen újszerű: egy szürke átlagembernek élet-regénye, önmaga szavaival elbeszélve. Kockázatos vállalkozás. A regénynek ez az önéletrajz-formája veszedelmes még akkor is, ha a hős érdekes, nagyszabású egyéniség. Ha meg afféle jelentéktelen ember beszéli el a maga sorsát, mint Márai vidéki középiskolai tanárja, szinte óhatatlan, hogy ne váljék tolla alatt érzélgős pepecseléssé, s ne lesködjék nyomában, ami minden művészi hatást megfojt, az unalom. A *Bébi* nemcsak elkerüli ezt a veszedelmet, hanem éppen ebből a célkitűzésből sarjad legnagyobb érdeme: belső igazsága.

Hőse egyszerű lélek, de nem közönséges. Értelme egy fokkal nehezebben nyílik, mint a többi mindennapi emberé, de szíve melegebb, erkölcsi érzéke biztosabb. Nagy megfigyelő, de az eseményeket tisztábban látja, mint az embereket — ez is mutatja szellemének alsóbbrendűségét. Magát talán legkevésbé ismeri. Ami vele és körülötte történik, azt lejegyzí, mégpedig — s ezen a ponton lesz nyilvánvaló a szerző írói érzéke és művészete — úgy, amint az események az ő szegényes agyvelejében tükröződnek, s amint a mások és maga kedélymozgalmai az ő helytelenül értelmező vagy tévesen kapcsoló pszichognózisa előtt tudatosak lesznek. A kissé korlátolt, hétköznapi embernek fakó élményei így sajátosan éles reflexet kapnak: az a mód, ahogyan ő az élet kicsinyes fordulatait látja és magának magyarázza, érdekesekké varázsolja az önmagukban semmitmondó, a valóságban százszor ismétlődő jelenségeket.

Egy kisvárosi iskola világa, az igazgató és tanári kar élete, a napi munka a tanteremben, az igénytelen tanár társadalmi szerepe, amely az utcára, egy-két családra és a korzóra korlátozódik, s közben egy tragikusan végződő gyermekszerelem: ez a regény anyaga. A regény alcíme szerint a szerző ezt az utóbbit szánta regénye legfontosabb eleméül. Gyermekszerelemnek mondtam, az is. Nemcsak azért, mert szenvedő hőse egy gyermekleány, a hős tanítványa, akit megszeret, hanem mert az öszülő tanár szerelme valóban gyermekszerelem: naiv, esetlen, tartalmatlan. Hogyan erősödik ez a csenevész érzés a tanár lelkében észrevétlenül, de biztosan szenvedéllé, hogyan robban ki, bármennyire szeretné titkolni maga előtt is: ennek a lelkifolyamatnak rajza nagy meggyőző erővel van bemutatva.

Máraiban határozottan van tehetség. — írókészség meg éppen — de művészi érzéke még nem tisztult ki, s ez első regényén súlyos

nyomokat hagyott. Főlöszlegesen epizódokkal, henye alakokkal terheli túl a mesét, s magát a cselekvényt csak a regény derekán indítja meg — ezt még megbocsátjuk, a művészi ökonomia a jövőben nem lesz elérhetetlen cél számára. Nagyobb baj, hogy szeret túlozni. Hőse szerelméről p. o. már mi egészen tájékozottak vagyunk, maga a hős még nem: ez önmagában nem elgondolhatatlan, ismeri ezt a motívumot nemcsak a költészet, hanem az élet is, — de a tanár regényében mi semmi másról nem értesülünk, csak arról, amit ő maga mond el nekünk: mi tehát tőle tudjuk azt, amit ő még nem tud! S már több a túlzásnál, lélektani képtelenség s kockáztatja a regény hatását: ez a mérsékelt hőfokú, egyszerű strukturájú lélek szerelme hatása alatt elveszti józanságát, még erkölcsi érzéke is meglazul s végül megőrül. Arany balladáinak hősei is megroppannak, lelkükben összeomlanak, de emésztő szenvedélyek s olyan izgalmak hatása alatt, amelyeket emberi lélek nem bír el!

Irodalmi életünk másik, de már nem örvendetes vonása, hogy azok a tehetséges írók, akiknek váratlan föltűnéséről cikkem élén szóltam, gyakran újra letűnnek s teljesen nyomuk vész. Reméljük, Márai Sándor nem tartozik közéjük.

r. r-

Egy győri polgár naplója a szabadságharc korából.

Lám Frigyes: *Egy győri polgár a reformkorszakban*. Győr sz. kir. város kiadása. 1928. 8-r., 148 l.

Régi naplók intím följegyzéseiben akkor is van érték, ha azok írója a közügyekkel nem foglalkozik, vagy eseménytelenebb idők fia, mert a mindennapi életbe mintegy hazaviszi az olvasót, művelődéstörténeti tanulságok ezrében megnutatja azt, aki a legjobban érdekel minket, a régi *embert*. Kétszeresen érdekes azonban egy ilyen közletről ismert emberen át látni a közélet nagy eseményeit, forrongásokat és cselekedeteket, akaratot és fejlődést. A történelmi tárgylagosság szempontjából is fontos, hogy ki volt az az ember, akinek közelébe lopakodhatunk, de szemléletének érdekessége dolgában csak egy mozzanat mértékadó: a kultúrája. Tormay Cécile *Régi házá*nak lakói járnak eszemben, a kisvárosi polgárok, akiknek szeme előtt megváltozik a világ s akik maguk, öreg és ifjú nemzedék az események megértésében, átérésében szembekerülnek egymással, mint ahogyan régi és új nemzedék eszmevilágának előbb mindig szemben kell állnia egymással, hogy az új nemzedék megérésekor szintetikus fejlődéssé forrjanak az új eszmék.

A reform-korszaknak, a kisvárosok régi német világából a szabadságharchoz fejlődő évtizedeknek a fia volt Ecker János is, Lám Frigyes könyvének a hőse. Gondolatvilága ott alakult a két nemzedék határvonalán. Mosoni születésű, de II. József korában Győrre vándorolt német kereskedő-család sarja volt, ízig-vérig a régi városi patricius-családok német kultúrájával telítve; kötelességszerű lojalitás, a felsőbbség tisztelete, megértő és józan, de — hogy úgy mondjuk — méltányos és nem lelkes hazaszeretetet volt benne, tökéletes, majdnem gavalléros becsület- és tisztességérzés és ezen belül a műveltségnek, akkor kisvárosi. Bécsből táplálkozó német műveltségnek és művelődésnek szeretete. Erre a kultúrára jellemző, hogy már abban az időben pontos följegyzéseket vezet az időjárásról, minden győri nyomtatványt eltesz és évenként egybeköttet, a színházat Schillerrel erkölcsi intézménynek tartja (eine moralische Anstalt), minden színelőadásra és hangversenyre elmegy; hogy két világ határán áll, azt mutatja, hogy «közéleti tevékenységén» Széchenyi korának fuvalmai érzenek: a közsén használatát népszerűsíti a fával való fűtés helyett, a város kövezéséért, esti világításáért harcol, a vizek szabályozását sürgeti, tűzbiztosítással elsőül foglalkozik, kórház-, árvaház- és a szegényügy szervezésével foglalatoskodik és tudósítója a pesti és bécsi lapoknak. De jellemző kisvárosi és német kultúrájára, hogy az egész országra kiható nagy eseményekhez, a hatalmas fellendüléshez nincs látóköre, a szabadságharcot elhibázottnak tartja és nincs igazi nemzeti érzéke sem: ezért kerül szembe Győr szellemi vezérével, Kovács Pállal, ezért látja a *Bánk bánt* «ein echt ungarisches Schmurrbartstück»-nek, ezért nem érti meg a közönség lelkesedését a gyöngébb, de szép hazafias szövegekkel ható darabok láttára, ezért nem gyönyörködik a népszínművekben. Sohasem hazafiatlan vagy nemzetellenes, városának meg éppen lelkes polgára, hű fia, ha kell, gondos vezetője: de egy megállapodott nagy kultúra világából, viszont nem nagy, nem átfogó látókörrel nézi és látja a magyar világ átalakulását. Éppen ezért jó városi polgár volt, aki szülővárosáért sokat tudott tenni: helyi értelemben nagy ember volt, de nagyobb feladatokra, országos helyzetben nem is vált volna be.

Kultúrájához tartozik, hogy érett korától, 1823-tól fogva haláláig (1788—1852-ig élt) naplót vezetett. Ebben följegyezte a város minden nevezetesebb egyházi és világi ügyét, családi eseményeit, a nevezetesebb halottakról nekrológot és jellemrajzot írt, beszámolt a művészi eseményekről, de a termények áralakulását is belefoglalta s naplója még abban is hasonlított az újságíráshoz, hogy a chronique scandaleuse rovata is megvolt benne: nem egyszer győri jó német tájszólással

sok család vagyonának eredetéről, házassági és házasságtörési ügyeiről is mesélgetett — az utókornak. Ez az utóbbi lett a napló veszte: Ecker halála után, az abszolutizmusban néhány család (akik tudtak róla) a megyefőnököt, hogy ezek a botránys ügyek nyilvánosságra ne jussanak, rávette, hogy a naplót foglaltassa le és égettesse el. Ecker leánya mindössze négy kötetet (1847—1850) tudott megmenteni belőle, de megmaradt az 1823—1850. évek tartalommutatója is. Egyegy kötet 400—1000 lapra terjedt. Hogy mi veszett el ebben az egész könyvtárnyi kötetben, azt megmutatja a megmaradt csekély rész és megmutatja a tartalommutató. Ecker Kisfaludy Károlynak a győri kir. kath. gimnáziumban osztálytársa volt, szülővárosában, úgyszólván a szeme előtt Vas Gereben, Kovács Pál éltek, sok harca volt velük, sok érdekes dolgot följegyzett róluk. (Vas Gereben fölolvassairól, anekdotáiról így is megmaradt a naplóban néhány részlet, ma is közölhetetlen verseivel együtt, sőt megvan Ecker naplójában Vas Gereben esküvőjének leírása is.) Így is szerencse, hogy éppen a nagy idők naplója maradt meg: történelmi forrásnak is becses, olvasmánynak is nagyon érdekes. Ecker János, aki már 1809-ben látta az insurrectio győri harcait (maga is résztvett az eseményekben — mint futár, az ellenség vonalán át vitt parancsokat a magyar sereghez) s mesélget Napoleon győri élményeiről, most átéli pl. az 1849 június 28-i győri csatát is. Átéli Jellasics sarcolásait, látja Kossuthot, megírja, hogyan utazik át a beteg Széchenyi Győrről s megéri I. Ferenc József bevonulását, Győr nemzetőrségéről, parancsnokairól sok mindent tud.

Lám Frigyesnek érdeme, hogy a napló adatait nyilvánosságra hozta. Mint könyvből — egy Kerényi-idézetből — kiolvassuk, ma még sokan élnek azoknak a győri családoknak közeli leszármazottjai, akikre Ecker talán csak egy-egy elejtett, de bántó megjegyzést is tett. Ezért nem tartotta idejénvalónak (ami a leghelyesebb lett volna) az egész napló szövegkiadását. E helyett a napló közléseiből megrajzolta városa érdemes polgárának életét. A napló alapján közelébe tudott férkőzni hősének s vele éli át egy győri polgár életét a reformkorszakban. Ez a meleg közvetlenség teszi érdekessé és kedvessé könyvét, mert nem jellemrajzot ír, hanem szellemesen mozaikba rakja a kultúrtörténeti adatokat.

Lám, mint előszavában írja, a győri német színészet történetével foglalkozik. Kutatásai közben jutott el Ecker naplóihoz, melyek Kuncz Jenő ny. alispán birtokában vannak. De Győr város levéltárában őt közvetlenebbül is érdeklő köteteket is talált. Ecker nemesak ilyen «magánnaplót» vezetett (mint Lám nevezi), hanem 1841-től

kezdve színházi naplót is. Ennek három kötete volt, de az utolsó (1850—52) ebből is elveszett. A megmaradt két folio-kötet is Kuncz ajándékképp jutott a levéltárba. Ez is, mint a magánnapló, német. Ecker rendszeres kritikákat írt a Győrött előadott darabokról. Ha a magánnapló tartalma egy napilap rovatait foglalja magában, a színházi napló bizvást ennek színházi rovata, sőt melléklete. Elevenen, rendszeren kifakadó haraggal, gúnnyal, de legtöbbször elmésen számol be színházi estíróiról. Az ismertetés mindig pontosan megjelöli a darabot, ha újdonság, elmondja a tartalmát is és kritikáját. De megmondja a véleményét az előadásról is, összehasonlítja a régebbi előadásokkal. párhuzamot von a szereplők között, közben adomákat mond el a színészekről szóló pletykákat is följegyz. Csupán ez a napló őrizte meg a színház pontos műsorát (1849-ből — írja Lám — e nélkül semmit sem tudnánk a műsorról), de ezen is túl, színészettörténeti följegyzései is vannak: Egressy, Lendvayék, Laborfalvy Róza stb. vendégszerepléséről s a bécsi nagy színészek győri látogatásairól. Lám természetesen a színházi naplót is felhasználja könyvéhez. Ebben is vannak adatok Kovács Pálról, Vas Gerebenről, Dobsa Lajosról. Ismételjük: szívesebben vettük volna ezeknek is a szövegkiadását. A kép azonban, amelyet Lám könyvében kapunk, így is érdekes. A szakemberek pedig tudomást szereznek olyan vidéki forrásokról, amelyek gazdag anyagkészletükkel nemzeti multunk egyik legnagyobb korszakának intímebb részleteibe világítanak bele.

Kerekes Emil.